ئۇيغۇرکلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن

ئوچۇق سۆھبەت

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەخەت ھاشىم

نەشرىياتتىن

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى چوڭ تېما. بۇنىڭ ئۈچۈن كوپ ئىزلىنىشكە ۋە جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈشكە تېغرا كېلىدۇ. ئاپتۇر بۇ كىتاۋىدا بىر قىسىم ماتېرىياللارىدىن پايدىلىنىپ، ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىدىن قىسقىچە مەلۇمات بېرىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇز كوز قاراشلىرى ۋە مۇلاھىزىلىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. كىتابقا يەنە نۇرغۇن تارىخىي ھوججەتلەر، يازما يادىكارلىقلارىدىن نەمۇنىلەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئەدەبىيات تارىخىمىزنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. لېكىن تەجرىبىمىزنىڭ كەملىگى، سەۋىيىمىزنىڭ تۆۋەنلىگىدىن بەزى كەمچىلىك، خاتالىقلارنىڭ بولۇشى تەبىئى. كىتابخانلارنىڭ تەنقىدى پىكىرلەرنى بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمىز.

بۇ كىتابنى نەشرگە تەييارلاش جەريانىدا بىزگە قىزغىن ياردەم بەرگەن يولداش تۇرغۇن ئالماسقا رەھمەت ئېيتىمىز.

مۇندەرىجە

بىرىنچى باپ: ئۇيغۇرلار يۈكسەك، باي مەدەنىيەتكە ئىگە خەلقتۇر..... 1

ئىككىنچى باپ: قەدىمى ئۇيغۇرلار جەمئىيتىدە دىن ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت..... 39

ئۈچىنچى باپ: قەدىمىي ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر توغرىسىدا..... 106

تۆتىنچى باپ: ئۇيغۇر قەھرىمانلىق داستانلىرى «چىن-تانى ئىلىك بەك»، «ئوغۇزنامە»، «دەدە قورقۇت» توغرىسىدا..... 151

بەشىنچى باپ: قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى رد-يالىزىم..... 220

ئالتىنچى باپ: ئەبۇ ناسىر فارابى..... 298

يەتتىنچى باپ: يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ «قۇتاتقۇ بىلىگ» داستانى توغرىسىدا... 338

سەككىزىنچى باپ: مەھمۇت قەشقەرى ۋە «تۈركى تىللار دىۋانى» توغرىسىدا..... 425

بىرىنچى باپ

ئۇيغۇرلار يۇكسەك، باي مەدەنىيەتكە ئىگە خەلقتۇر

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر لۇشۇن: بۇرۇن يول يوق ئىدى، ئادەملەر ماڭغاندىن كېيىن يول پەيدا بولغان، دەيدۇ. بۇ سوزلەر ئادەتتىكى "ئىز" ياكى ئادەتتىكى "يول" مەسىلىسى بولماستىن، بەلكى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ "ئىزى"، ئىنسانىيەت يارىتقان مەدەنىيەت "يوللىرى"نى كورسىتىدۇ.

تارىختىن ئىنسانىيەت بېسىپ ئوتكەن "ئىز"، "يول" لارنى تەكشۈرسەك، جۇڭگو، ھىندى، گىرىك، ئىرانلىقلارنىڭ جاھان مەدەنىيىتى غەزنىسىگە ئولمەس، پارلاق ھەسسە قوشقانلىقىنى كورۈمىز.

تۈركى خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا كەلسەك، ئۇيغۇرلار ئۇ ئۇلۇغ مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلغانلىغىنى كورگىلى بولىدۇ. پروفېسسور ك. ئا. بوروكوۋ: "ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنى تۈرمۇش تارىخىدا ئۇيغۇرلار مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن خەلق. ئۇيغۇرلار قەدىمقى زامانلاردا يۇقۇرى مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان شەرق خەلقلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ①" دەپ كورستىدۇ.

① «تىل تارىخى ئەدەبىيات مەسىلىلىرى» (ئۇيغۇرچە 21 - بەت).

بىزگە مەلۇمكى: ھەرقانداق مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەتى بەلگىلىك ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ ئىنكاسى.

"دارۋىن ئورگانىك دۇنيانىڭ تەرەققىيات قانۇنىنى كەشىپ قىلغىنىغا ئوخشاش، ماركس ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىنى كەشىپ قىلدى. يەنى كىشىلەر سىياسەت، پەن، سەنئەتى، دىن ۋەھاكازالار بىلەن مەشغۇل بولۇشقا قادىر بولۇش ئۈچۈن ئەڭ ئاۋال يېمەك - ئىچمەكلەرگە، تۇرار جايلارغا ئېگە بولۇشلىرى ۋە كىيىنىشلىرى كېرەك؛ دېمەك، تىرىكچىلىك ئۈچۈن تىوغرىدىن - توغرا زورۇر بولغان ماددى ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە خەلق دەۋرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى ھەر بىر باسقۇچ شۇنداق بىر نىگىز بولۇپ تۇرىدۇ. دولەت مۇئەسسىلىرى، ھوقۇق قاراشلىرى، سەنئىتى ۋە كىشىلەرنىڭ دىنىي تەسەۋۋۇرلىرىمۇ شۇ نىگىزدىن كېلىپ چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى ئەنە شۇ نىگىزگە ئاساسلىنىپ چۈشەندۇرۇش كېرەك. ئەمما، ھازىرغىچە رەسىم بولۇپ كەلگىنىدەك ئەمەس. ئەكسىچە چۈشىنىش كېرەك دىگەن ۋە ئاخىرقى ۋاقىتلارغىچە كەينى - كەينىدىن ئىدالوگىك پەردىلەر ئاستىدا بېسىلىپ ياتقان ئاددى پاكىتلارنى كەشىپ قىلدى①". ماركسىزىمنىڭ بۇ كلاسسىك قائىدىسىنى تېخىمۇ ئاددى قىلىپ ئېيتقاندا "جەمىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قانداق بولسا، ئاساسەن جەمىيەتنىڭ ئوزىمۇ شۇنداق بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىدىيىلىرى ۋە نەزەرىيىلىرى، سىياسى قاراشلىرى ۋە مۇئەسسىلىرىمۇ شۇنداق بولىدۇ ياكى قوپالراق قىلىپ ئېيتقاندا، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى قانداق بولسا ئۇلارنىڭ

① ق. ئېڭگېلس «ماركس قەبرىستانىدا سوزلەگەن نۇتۇق» (تاللانمىلار 2 - توم 254 - بەت).

پىكىرىمۇ شۇنداق بولىدۇ①" دىگەندىن ئىبارەت.

تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، يۇكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ماددى ئاساسى مانا مۇنداق ئىدى: تېخى دۇنياۋى سودا دېگىز يولى ئېچىلمىغان بۇ مەزگىلدە، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇقەددەس تارىخىي ماكانى بولغان غەرپ (هازىر-قى شىنجاڭ، يەتتە سۇنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) دۇنيا سودا يولى بولغان مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ باش بېكەت - تۇگىنىگە جايلاشقان ئىدى. بۇ يىپەك يولىنى شۇ يوللاردىكى چارۋىچى تۇركى خەلق ۋە ئۇلارنىڭ سودىگەرلىرى ئاچقانلىغى ھەممىگە مەلۇم.

يىپەك يولى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئاساسەن ئىككى ئىدى. ئۇنىڭ بىرسى ياڭگۇەن ئوتكىلىدىن چىقىپ، پىشامشەن ئارقىلىق ئالتۇن تاغ (تىيانشان)، كوئىنلۇن ۋە قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ يەركەنگە كېلىپ، ئاندىن پامىر ئىگىزلىگى ئارقىلىق ئۇلۇغ ياۋچىغا (كوشان دولىتى - باكتىرىيەنى مەركەز قىلغان) ۋە ئىرانغا باراتتى. بۇنى جەنۇبىي يول دەپ ئاتايتتى. يەنە بىرسى يۇيمىنگۇەن ئوتكىلىدىن چىقىپ، ئالدىنقى قانقىلى (تۇرپان) ئارقىلىق تىيانشاننىڭ جەنۇبى ئېتىكىگە، ئۇ يەردىن پامىر ئىگىزلىگى ئارقىلىق پەرغانىغا، كاڭگۇي (سوغدىيانە) قاتارلىق يەرلەرگە باراتتى. بۇنى بولسا شىمالىي يول دەپ ئاتايتتى. كېيىنرەك دۇڭخۇڭدىن چىقىپ قۇمۇل، باربكول، ئۇرۇمچى جۇڭ غاردالىسى ئارقىلىق تەلكىدىن ئوتۇپ ئىلى ۋادىسى، ئوتتۇرا ئاسىياغا ئوتۇپ كېتىدىغان ئوتتۇرا شىمالى يوللارمۇ ئېچىلدى.

① ئى. ستالىن «دىالېكتىكا ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم توغرد-سىدا» (ئۇيغۇرچە 43 - بەت)

شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇرلار يىپەك يولىنىڭ باش بىكىتىگە جايـ
لاشقانلىقى ئۈچۈن شۇ زامانىنىڭ ئەڭ مەدەنىيەتلىك دولەتلىرى
جۈملىدىن ھىندىستان، ئىران ھەتتا ۋانزانىيە (شەرقىي رىم ئىمپېرىـ
يىسى) بىلەن سودا ـ ئالاقە قىلاتتى.

ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۇجۇمىدىن تارمار بولغان (شىمالـ
لىي ئافغانىستاندىكى باكتىرىيەنى مەركەز قىلىپ دۇنياغا داڭلىق
كوشان دولىتىنى قۇرغان، خەنزۇ يىلنامىلىرىدە يۈ ئەيشى دەپ
ئاتالغان) تۇخارلار (مىلادىدىن بۇرۇنقى 165 ـ يىل)، سىيانتىپلار (4 ـ
ئەسىردە) كېيىن تارىختا داڭلىق كوشانلار دولىتى ئورنىدا ئىپتالىتلار
دولىتىنى قۇرغان ئاق ھونلار، جوجەن (ئاۋار تۈركلىرى 4 ـ ئەسىرـ
لىك ئاخىرلىرى) ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا نەچچە ئەسىر ھوكۈم سۈرگەن
ھونلار ئاتىتىلا رەھبەرلىكىدە ياۋروپاغا قاراپ كېچىكمىدە ئەنە
شۇ يىپەك يولىنى بېسىپ ئوتكەن، كېيىن 12 ـ ئەسىردە قارا خىتاي
(كىدان) لار، 13 ـ ئەسىردە موڭغۇللار يىپەك يولى بىلەن ئوتـ
تۇرا ئاسىياغا كىرىپ كەلدى. كېيىن بۇددا راھىپلىرى چۈشتىك
(2 ـ ئەسىر)، فاشەن (5 ـ ئەسىر)، شۈەنجاڭ (7 ـ ئەسىر)، خىرىسـ
تىيان مودكوپولومۇ مانا شۇ يىپەك يولى بىلەن شىنجاڭدىن ئوتـ
تى. بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنىمۇ ئەنە شۇ يىپەك يولى بىلەن
كىرىپ كەلدى. ئەنە شۇ خىلمۇ ـ خىل ئىجتىمائى، سىياسى،
ھەربى، دىنىي مۇناسىۋەتلەر شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىغا ئىنـ
تايىن زور تەسىر كۆرسەتتى. شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىۋى ئالاھـ
ىدىلىگى ئۇنىڭ ماددى ھاياتىغا پەۋقۇلئاددە زور تەسىر كۆرسـ
تىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئوستۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش
ئۇسۇلىنى يۇكسەلدۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە يېڭى

① "شىنجاڭ قىسقىچە تارىخى" (1 ـ قىسىم 75 ـ بەت)

ئوزگىرىشلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى.

تارىخىي ئەپسانىلاردا تىيانشاننى "ئىران قابىرغا" دىسە، قازاقلار "يەر ئاتا تاغلىرى" دەيدۇ. ئۇيغۇرلار ۋە ئۇنىڭ قېرىندىشى بولغان تۈركى خەلقلىرى "تەڭرى ئاتا" ياكى "تەڭرى تاغلىرى" دەپ ئاتايدۇ. جۇڭگو يىلنامىلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئىلگىرى شىنجاڭدا 36 خانلىق بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈكلىرى ئىلى (ئوسون)، قۇجۇ، كەنكىت (قارا شەھەر)، ئۇچ (ئاقسۇ)، كۇچار، قەشقەر، يەركەن، خوتەن، چەرچەن، لولان، ئالتاي تاغلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىتتەكلىرىدىكى قارلۇقلار ئىدى.

ھونلار ھازىرقى موڭغۇلىيە تاغلىرىدا ياشايتتى. ھونلارنىڭ دولەت تارىخى توغرىسىدا پروفېسسور كورپولوزادە مۇھەممەت پوئات: مىلادىدىن بۇرۇنقى 15 - ئەسىردە ھونلارنىڭ دولىتى بار ئىدى، ئەمما ئۇنىڭ تارىختا سىياسى سەھنىگە چىقىپ ھەركەت قىلىشى مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىردىلا باشلىنىدۇ، دەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ كوز قارىشىغا بەزى شەرق تارىخچىلىرىمۇ قوشۇلىدۇ، لېكىن ھونلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىردىن باشلاپ شەرقتە ئۇلۇغ ئوكىياندىن غەربتە كاسپى دېڭىزىغىچە بولغان 26 چوڭ تۈرك دولىتىنى بىرلەشتۈرۈپ، جاھانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئۇلۇغ "ھون ئىمپېرىيىسى" نى قۇرغانلىغى جاھان تارىخچىلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن كوز قارىشىدۇر.

ئۇيغۇرلار ھون ئىتتىپاقىغا مىلادىدىن 2 - 3 ئەسىر بۇرۇن كىرگەن. بۇرۇندىنلا يۇقۇرى سەۋىيىگە ئىگە بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ھون ئىتتىپاقىدا ئاساسىي ئورۇننى ئىگەللەيتتى (بۇنىڭ بەزى تەپسىلاتلىرى ئوۋەندىكى باپلاردا سوزلىنىدۇ).

هون ئىتتىپاقىغا كىرگەن شەرق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بولسۇن، مەيلى غەرپ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بولسۇن بەزىدە هونلار بىلەن بىر بولۇپ جۇڭگو هۆكۈمرانلىرىغا قارشى ۋە بەزىدە جۇڭگو هوكۈمرانلىرى تەرەپكە ئوتتۇپ هون قۇلدارلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىپ، ئوز ۋەتىنىنى، ئوز قەبىلىلىرىنىڭ مەنپەتلىرىنى قوغداپ كەلدى.....

يۇقۇرقى تارىخىي، ئىجتىمائى، سىياسى، ئىقتىسادىي سەۋەپلەردىن شىنجاڭنىڭ (غەرپ ئۇيغۇرلىرىنىڭ) ئىشلەپچىقىرىشى مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا — هون ئىتتىپاقى دەۋرىدىن باشلاپلا زور دەرىجىدە تەرەققى قىلىشقا باشلىدى.

كۇچار، قاراشەهەر، ئاقسۇ مىلادىدىن بۇرۇنلا تومۇرچىلىك، ئالتۇن-كۇمۇش ئېرىتىش، ناهايىتى نازۇك توقۇلمىلارنى توقۇش، سودا، دېخانچىلىق ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان.

تۇرپاندا پاختىنىڭ 5-6-ئەسىرلەردە، ئۇزۇمنىڭ 6-ئەسىرلەردىلا جاهان بازىرىغا چىققانلىقىغى بىزگە تارىختىن مەلۇم.

ئىدىقۇتتا سۇڭ خانلىغىنىڭ ئەلچىسى بولۇپ تۇرغان ۋاڭيەندى (981-يىللاردا): "ئۇيغۇرلار قۇرۇلۇشلارنى ئاق گەنجى بىلەن ئاقلايدۇ. ئالتۇن تاغدىن (تىيانشانىنىڭ شەرقىي تىزمىلىرىدىن بىرى) ئېقىپ چىققان ساي سۇلىرى پايتەخت ئەتراپىدىكى ناهىيە ئېتىزلىرىنى سۇغۇرۇشقا ۋە تۇگىمەنلەرنى قۇرۇشقا ئىلىپ كېلىندى... چالغو ئەسۋاپلىرىدىن هەممىدىن كوپ پىپا ۋە كونخوي (23-25 سىملىق، چاڭغا ئوخشاش چالغۇ ئەسۋابى) كەڭ تارالغان. ئۇلار سوسەر، يۇڭ، پاختىدىن ئاق گۇللۇك

رەختلەرنى ئىشلەپچىقىرىدۇ... شەھەردە ساراي بىناكارى ۋە باغچىلار كوپ، ئادەملەرى ئاق تەنلىك، ئوقۇمۇلۇق (ئەقىللىق— ئاپتور)، مەجەز خۇلقى توغرا. ئۇلارنىڭ ئۇستا زەرگارلىرى ئالا-تۇن، كۈمۈش، مىس ۋە تومۇردىن ئاجايىپ بۇيۇملارنى ياسايدۇ. قاش تېشىدىن ئاجايىپ چىرايلىق بۇيۇملار ئىشلەيدۇ.....ياخ-شى ئاتنىڭ باھاسى بىر توپ يىپەك رەخ...» دەپ يازغان. «...بۇ چاغلاردا ئۇيغۇر ئىدىقۇتى سىرتقا يىپەك، يۇڭ، پاختا، كەندىردىن توقۇلغان سۇپەتلىك شايى، گۇللۇك ھەم چاقماق يۇللۇق سىلىق ۋە يىرىك تاۋار، دۇردۇن، نېپىز رومال، تاغار، خۇرجۇن، ئايالالارنىڭ كويىنەكلىرى ۋە باشقا بۇيۇملارنى چىقىرىدۇ. 951-يىلى تۇرپاندىن جۇڭگو ئېچكى ئولكىلىرىگە بىر قېتىمدا باشقا تاۋارلار بىلەن بىللە 1328 توپ پاختا رەخت، 280 توپ تىۋىت رەخت... ۋە 953-يىلى بىر قېتىمدا 770 توپ ھەر تۇرلۇك رەخت ئېلىپ بېرىلغان»①.

دىمەك، سىرتقا چىقىرىلىدىغان نەرسىلەرنىڭ مۇنچىلىك ئېغىر سالمىغىنى توقۇلما تاۋارلىرىنىڭ ئىگەللىشىگە قارىغاندا، بۇ ساھەدىكى ھۈنەر تۇرنىڭ خېلىلا كوپلىگىنى ۋە توقۇمىچىلىق قورالىرى سەۋىيىسىنىڭ ئۇستۇنلىگىنى مولچىلىگىلى بولىدۇ.

«ئۇيغۇرلار باش كىيىم، چاپان، كويىنەك، ئاياق ۋە بەلۋاغلارنى ئالتۇن، كۈمۈش، پىل ئۇستىخانلىرى، قاش تېشى، يېشىل ياقۇت، ئاق ياقۇتلار بىلەن بېزەپ، تۇرلۇك رەڭلىك يىپەك يىپلار بىلەن كەشتە بېسىشقا ئىنتايىن ماھىر ئىدى. زەر-گارلىرى بولسا، مېتالنى سوغاق ئىشلىتىشتىن تاشقىرى ئۇنى

① «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئىنسىكلوپېدىيىسى» (72-9-بەت).

ئېرىتىپ، مەخسۇس قېلىپغا قۇيۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ناھايىتى نازۇك سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەيتتى. بولۇپمۇ تومۇرچىلەر تازا پولاتتىن سوققان ۋە زەرگارلار نەقىشلىگەن قىلىچ - خەنجەرلەر جۇڭگو ۋە غەرپ ئەللىرىدە يۇقۇرى باھاغا ئىگە ئىدى. شۇڭا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىغى چەتئەل پادىشالىرى بىلەن دوستلۇق - ئالاقە شەرتنامىلىرىنى تۈزگەندە ئۇلارغا ھەربى قورال-لارنى ھەدىيە قىلىپمۇ ئەۋەتتى. مەسىلەن، 932 - يىلى گەنجۇ خانلىغى جەنۇبي جۇڭگو ئىمپېراتورىغا سوغا قىلىپ ئەۋەتكەن، ئالتۇن بىلەن نەقىشلەنگەن ساۋۇت ۋە باشقا سوغىلار-نى يولدا تاڭغۇتلار (تىبەتلىكلەر) بۇلاپ كەتكەندە جۇڭگو پادد-شاسى چېگرا گېنېرالىرى ياۋۇيۇەنجۇ بىلەن كانفۇنى ئەۋەتىپ، تاڭغۇتلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ سوغىسىنى قايتۇرۇپ ئەكىلىشكە مۇيەسسەر بولغان①".

ئۇيغۇرلار باشقا كوپلىگەن خەلقلەردەك ئوتمۇشتە گىراۋ-بورا سەنئىتى — نەققاشلىق، ھەيكەلتاراشلىق سەنئىتى بىلەن نا-ھايىتى ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بېرى تونۇش ئىدى. بۇلارنى XX - XIX ئەسىرلەردە شىنجاڭغا كەلگەن ئىنگلىز ئارخېولوگى سىتەيىن، نېمىس ئارخېولوگلىرى لىكوك، گىرىنۇدېۋىل قاتار-لىقلار ئېلىپ چىقىپ كەتكەن ۋە ئۇلارنى كىتاپ قىلىپ پۈتۈن دۇنياغا تونۇشتۇرغان. بۇلاردىن تاشقىرى، كۇچار مىڭ ئۆيلە-رى، تۇرپان مىڭ ئۆيلىرى — مورتۇق، بېزەكلىكلەردىكى بۇددا مىڭ ئۆيلىرىدە قالغان ئىزلىرىمۇ بىزگە ھەقدا گۇۋالىق بېرىدۇ.

① "بەش سۇلالە ۋەقەلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالمىغان كونا ھەقىقى خىرونىكا" (27 - باپ 12 - بەت، 43 - باپ 30 - بەتلەر).

ئۇزىمىزنىڭ كۈچار، تۈرپان (قۇجۇ)، خوتەندىن تېپىلغان، هازىر شىنجاڭ مۇزېيخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار خېلىلا يىراق ئوتمۇشتە ئۇيغۇرلارنىڭ هەر خىل نېپىز ياغاچ تاختىلارغا خەت ئويۇپ باسقانلىغىنىڭ نەق ئىسپاتىدۇر.

ئۇيغۇرلار ياپىلاق تاختىچىلارغا تېكىستلەرنى ئويۇپ كىتاپ چىقىراتتى. بۇنداق كىتاپ چىقىرىشنى خەلقارادا كېڭ ئومۇملاشقان دەپ ئاتايدۇ. ئىنسانىيەت تارىخىدا كېيىنكى كەشپ قىلىش ناھايىتى زور ئىنقىلاۋى، مەدەنىي ۋەقە بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇسۇل ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە ئەمگەكنى كوپ تەلەپ قىلىدىغان مۇشەققەتلىك ئۇسۇل ئىدى. بىر نەچچە بەتلىك تېكىستنى بېسىش ئۈچۈن نۇرغۇن ۋاقىت، ئاز بولمىغان ئەمگەك سەرپ قىلىناتتى.

ئىجات قىلىش ئىنسان پائالىيىتىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىسى بولۇپ، ئۇ ئىنسانغا خاس خۇسۇسىيەتتۇر.

IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مەيدانغا كەلگەن، ئۇز مەزگىلىنى "قوجۇ" (هازىرقى ئاستانە) ۋە بېشبالىق (هازىرقى جىمىسار) لارغا قۇرغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت دولىتىنىڭ ئالەمشۇمۇل تەرەققىياتى ئىنسان ماهىيىتى كۈچىنىڭ هەر تەرەپلىمە تەرەققى قىلىش ئىمكانىيىتىنى بەردى. كىتاپ بېسىشتىكى يۇقۇرقى مۇشكۈللۈكنى تەخمىنەن X ئەسىر ئەتراپىدا هەل قىلىپ، ياغاچتىن هەرپ ياساپ هەرپ تىزىش ئارقىلىق كىتاپ بېسىشنى ئىجات قىلدى. ئىنگلىز ئالىمى كارتېرنىڭ "دۇنياديكى تۇنجى مەتبە هەرپلىرى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن ئويۇلغان بو-

لۇپ، تۇركىدۇر" دىگەنى تامامەن مۇتلەق ھەقىقەتتۇر.

XX ئەسىرنىڭ بېشىدا شىنجاڭغا كەلگەن چەتئەل سایاھەتچى ئارخىئولوگلىرى "دۇڭخۇاڭ"نىڭ ئويلىرىدىن ئەنە شۇ قاتتىق ياغاچتىن پۇختا ئىشلەنگەن ئۇيغۇر مەتبە ھەرپلىرىدىن خېلى كوپ قىسمىنى تېپىپ ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپانغا كەلگەن رۇس شەرقشۇناسى س. ف. ئولدېنبورگ ئەنە شۇ يۇقۇرقى ياغاچتىن ياسالغان ھەرپتىن 100 مىڭغا يېقىن ھەرپنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ ھەرپلەر ھازىر "ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلەر مۇزېيى" دا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يۇكسەك ئالەمشۇمۇل پارلاق نەمۇنىسى سۈپىتىدە ساقلىنىپ تۇرماقتا.

ئۇيغۇرلاردا كىتاپ بېسىش سەنئىتى XII - XIII ئەسىرلەردە خېلىلا يۇقۇرى دەرىجىدە تەرەققى قىلدى. بۇ دەۋردە تۇرپاننىڭ كىتاپ بېسىش سېخلىرىدا تېكىستلىك ۋە تەسۋىرى باسما مەھسۇلاتى شۇ ۋاقىتقا نىسبەتەن يۇقۇرى تېخنىكىلىق دەرىجىدە ئورۇنلانغان ئىدى. بۇ جايدا كىتاپلار پەقەت ئۇيغۇر تىلىدىلا ئەمەس، بەلكى تىبەت، تاڭغۇت، خەنزۇ قاتارلىق باشقا تىللاردىمۇ بېسىلىپ چىقاتتى. خەنزۇ يىلنامىلىرىنىڭ بەزى مەلۇماتلىرىدا 17 خىل تىلدا كىتاپ چىقاتتى دېيىلمىدۇ.

XII ئەسىردە شىنجاڭغا چىڭگىز ئىستىلاسى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ جايدىكى كىتاپ نەشر قىلىش ھوقۇقى چىڭگىز ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قولىغا ئوتۇپ كەتتى. تۇرپاندىكى نۇرغۇن كىتاپ بېسىش سېخلىرى چىڭگىزخانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى مەركىزى «قاراقۇرۇم» شەھرىگە كۆچۈرۈلدى. قالغ

غان قسمی بولسا چىگگىز ئارمىيىسىنىڭ قولىغا چۈشۈپ، چىگگىز ئىستىلاسى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلدى.

كېيىنكىراپىيە يولى بىلەن كىتاپ بېسىش ئىشى غەربىي ياۋروپاغا XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XV - ئەسىرنىڭ بېشىدا تارقالدى. XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا نېمىس ئىختىراچىسى ئىسمىگەن ئوتېنبېرگ هەرپلەرنى مىستىن تەييارلاش ئۇسۇلىنى ئىجات قىلدى. بۇ كەشپىيات كىتاپ بېسىش تېخنىكىسىدا ناھايىتى زور ئىنقىلاپ بولۇپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا زور ئۈتۈقلارنىڭ بىرى بولۇپ هىساپلاندى.

ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخى نوقتىسىدىن قارىغاندا، ياۋروپا ئۇيغۇرلاردىن 500 يىل كېيىن بۇ ئۈتۈققا ئېرىشتى. يۇقۇرقى پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ئۇيغۇرلار مەتبەچىلىك مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئىجاتچىسى بولۇپ، ئۆز توهپىسى بىلەن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا ئالدىنقى قاتاردىكى ئورۇننى ئىگەللەشكە هەقلىقتۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ توهپىسىنى يۇقۇرقىلارغا قوشقاندا ئۇيغۇر ئىدىقۇت مەدەنىيىتىنىڭ قانداق سەۋىيىدە ئىكەنلىگىنى ئوچۇق كۆرەلەيمىز.

ئەمدى ئورخۇن - ئۇيغۇر دولىتى (شەرق ئۇيغۇرلىرى)نىڭ ماددى - مەدەنىيىتىگە كەلسەك: موسكۋا ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، تارىخ پەنلىرىنىڭ دوكتورى ل. ر. كوزلوسوۋ ئورخۇن - ئۇيغۇر دولىتى شەهرىنىڭ خارابىلىرى ۋە سېپىل خارابىلىرىنى تېپىپ، نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللارغا ئىگە بولغان ۋە ئورخۇن دولىتى خاقانلىرىنىڭ بىرى بولغان مويۇنچۇر ئىلتىكىن

خاقان ۋە باشقا ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرىنىڭ كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان يادنامىلىرىنى تارقاتقانلىقىغا ۋە مويۇنچۇر خاقانىنىڭ ئورخۇن كىتابىلىرىنى كوچۇرۇشكە زور ئەھمىيەت بەرگەنلىگى، مانى دىنىغا ئائىت كىتابلارنىڭ ناھايىتى كەڭ تارقالغانلىغىنى ئېنىقلاپ چىققان.

تاڭ يىلنامىلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈغ ئوكيانداىن تارتىپ غەربتە قارا دېڭىز ئارىلىغىدىكى دولەتلەر بىلەن كەڭ دىپلوماتىيە ۋە سودا ئالاقە قىلغانلىغى؛ سىرتقا ئاساسلىغى نەسىللىك ئات، كەھرىۋا، ئەينەك نوشىدىل، پىل چىشى قاتارلىق نەرسىلەرنى چىقىرىدىغانلىغى؛ بولۇپمۇ جۇڭگو بىلەن ئات سودىسى بەك كۇچەيگەنلىگى، ھەر يىلىغا يۈزمىڭ ئات ساتقانلىغى، ھەر بىر ئاتنىڭ باھاسى بىر توپ تاۋار بولۇپ، ئاخىرى تاڭ سۇلالىسىنى بىر مىليون سەكىكىز يۈزمىڭ توپ تاۋارغا قەرزدار قىلىپ قويغانلىغى قاتارلىق ئىشلار يېزىلغان.

بۇ پاكىتلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئوچۇق كورۇۋالغىلى بولىدۇ.

شىنجاڭ يالغۇز ماددى مەھسۇلاتلارنلا ئالماشتۇرۇش ئورنى بولۇپ قالماستىن، بەلكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭمۇ مۇھىم ئورنى ئىدى. شۇڭا ئۇ، ئىچكى ئولكىلەر ۋە چەتئەللەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، ئوزىنىڭ مىللى خۇسۇسىيەتكە ئىگە يېڭى مەدەنىيىتىنى ياراتتى.

ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئوسۇشى مۇقەررەر ھالدا ئۇيغۇر جەمىيىتىدە يېڭى ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنى مەيدا-

دانغا كەلتۈردى. سىنىپىي كۈرەشلەر ئوتكۈرلەشتى، سىنىپىي ئالاقە ئوستى، نەتىجىدە شەرق ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىلادى 745 - يىلى كۈچلۈك ئورخۇن - ئۇيغۇر دولىتى دۇنياغا كەلدى. بۇ ئۇيغۇر دولىتى توغرىسىدا شەرق ۋە غەرپ تارىخچىلىرىنىڭ ناھايىتى تەسىرلىك تەرىپلىرى بار...

شۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلار ياشىغان جايلارنى بېسىپ ئوتكەن ئەرەپ سىياھەتچىسى تېئىمەي بەھرەلئەتۇئى: "قەشقەر بارسا-غاندىن ئورخۇن ھۇدۇتلىرىغىچە بولغان ئۇچ ئايلىق يولدا بىرلا تۈرك خاقانىنىڭ پوچتىسى يۈرۈپ تۇرغان..."① دەيدۇ. بۇ سوز ئەنە شۇ ئۇيغۇر دولىتىگە قارىتىلغان.

ئورخۇن - ئۇيغۇر دولىتى دۇنياغا داڭلىق ئۇرخون - يەنىسەي "رۇنىك" ئېلىپبەسى ۋە كونا ئۇيغۇر ئېلىپبەلىرىنى مۇكەممەللەشتۈردى ۋە ئومۇملاشتۇردى.

ئېنىقلىس: "ئىنسانىيەت تومۇر رودىلىرىنى تاۋلاشتىن باشلاپ شۇنىڭ بىلەن بىللە يېزىق يارىتىپ ھەم ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، يادىكارلىقلارنى يېزىپ قالدۇرۇشتىن باشلاپ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغان" دەيدۇ. ئۇيغۇرلار ئوزىنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى "ئورخۇن" ئېلىپبەسى ۋە "كونا ئۇيغۇر" ئېلىپبەسى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان. بۇ ئىككى ئېلىپبەنىڭ قايسىسى قاچان يارىتىلغان، قانداق مەنبەلەرگە تايىنىپ مەيدانغا كەلگەنلىگى ھەققىدە تېخى ئېنىق مەلۇمات يوق.

ھازىرقى تۈركولوگلار ئۇيغۇر تىلىنى ئالتاي تىل سې-

① ئەخمەت زەكى «قەدىمقى كۈچارلىقلارنىڭ مەدەنىيىتى»(1948-يىل «شىنجاڭ گېزىتى» 24 - نويابىر سانى، ئۇيغۇرچە).

تىلىنى، تۈرك تىل ئائىلىسى ھون تارمىغى، ئۇيغۇر - قارلۇق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ، دەپ قارايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى مىلادىدىن بۇرۇن شەكىللىنىپ، 11 - ئەسىرگە كەلگەندە پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەرپ، شەرق تۈركى خەلقلىرى ئەدەبىي تىللىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇلارنىڭ ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىنى قارلۇق - ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن يازاتتى. بۇ پاكىتلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ئۇنىڭ يېزىغىمۇ ھازىرقى ۋاقىتتا ئېيتىلمىۋاتقان 4 - 5 - ئەسىرلەردە ئەمەس، بەلكى مىلادىدىن خېلىلا بۇرۇن يارىتىلغان بولۇپ، ھون ئىمپېرىيىسى ئىشلەتكەن تىل - يېزىقنى ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر يېزىغى دەپ پەرەز قىلىشقا تارىخىي ئاساسلار بار.

شۇڭا مەشھۇر تۈركشۇناس ۋىنكىر ئالىمى ژوزىپ تېۇرى: "ئۇيغۇرلار يېزىغىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا مەنسۇپ ئىكەنلىگىنى قەدىمقى جۇڭگو، ۋىزانتىيە ۋە پارىس مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان تارىخىي پاكىتلار ئىسپاتلايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنلا مۇكەممەل يېزىغى ۋە مۇستەقىل ئېلىپبەلىرى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ناھايىتى چىرايلىق ۋە چوڭقۇر مەزمۇنلۇق بەدىئى ئەدەبىياتىمۇ مىلادىدىن بۇرۇنلا ۋۇجۇدقا كەلگەن..... ئۇلار مىلادىدىن مىڭ يىل بۇرۇنلا ئۆزىگە خاس يىلنامىلەرنى يارىتقان"① دەيدۇ.

---

① ۋ. تېۇرى «14 - ئەسىرگىچە تۈرك سانلىرىدا تارىخىي ئابىدىلەر» («تۈرك يۇرتى» مەجمۇئەسى 1915 - يىل) «شەرق ھەقىقىتى» 49 - يىل 11 - سان.

قەدىمقى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى

Начертание			Значение	
начальные	средние	конечные	русск.	латинск.
ا	ـا	ـا ـا	а	a
ا	ـا	ـا ـا	ā	ā
ا	ـا	ـا	ы, i	y, i
ا	ـا	ـا	о, у	o, u
ا	ـا	ـا ـا	ō, ӯ	ō, ū
ب	ـب	ـب	п, б	p, b
ب	ـب	ـب	в	v, w
ج	ـج	ـج	ғ	γ
ك	ـك	ـك	k	q
ك	ـك	ـك	х	z
گ (kā)	ـگ (kā)	ـگ	г, к	g, k
د ت	ـد ـت	ـد ـت ـد	д т	d, t
ژ	ـژ	ـژ	ж	ž
ز	ـز	ـز	з	z
ى	ـى	ـى	j	j
ل	ـل	ـل	л	l
م	ـم	ـم	м	m
ن	ـن	ـن	н	n
ر	ـر	ـر	р	r
س	ـس	ـس	с	s
ش	ـش	ـش	ш	š
چ	ـچ	ـچ	ч	č

قەدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ يىل ھىساپلاش ۋە يۇلتۇز تۇزۇش كالېندارى

ئوت	تۇپراق	شامال	سۇ
چاشقان	كالا	يولۋاس	توشقان
بېلىق	ئىلان	ئات	قوي
مايمۇن	توخۇ	ئىت	چوشقا

بۇنىڭدىن مىلادىدىن خېلىلا بۇرۇن توتەمزىم ئېتىقادى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرلەردىلا "ئۇيغۇرلارنىڭ ئوزىگە خاس كالېندارى بار ئىدى" دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا بولىدۇ. يۇئۇرقى كالېندار بويىچە، چاشقان، بېلىق، مايمۇن يىللىرى تۇغۇلغانلارنىڭ يولتۇزى ئوت؛ كالا، ئىلان، توخۇ يىللىرى تۇغۇلغانلارنىڭ يولتۇزى تۇپراق؛ يولۋاس، ئات، ئىت يىللىرى تۇغۇلغانلارنىڭ يولتۇزى شامال؛ توشقان، قوي، چوشقا يىللىرى تۇغۇلغانلارنىڭ يولتۇزى سۇ بولىدۇ دېگەن ئۇقۇمنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىن.

بۇ پىكىرلەر 10 - ئەسىردە شىنجاڭغا كەلگەن جۇڭگولۇق ۋاڭ يەندىنىڭ «ئۇيغۇر دولەتلىرى توغرىسىدىكى خاتىرە»لىرى ۋە مەتبەر ئىبنى تاھىر ئەلمۇقەننانىڭ «كىتابۇل بەرغ ۋە تارىخ» دېگەن ئەسىرىدىمۇ بايان قىلىنغان. ئەپسۇسكى، ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ چاغلاردا يازغان ئەسەرلىرىدىن بىزگە ھېچ بىرى يېتىپ كەلمىگەن.! ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر ئېلىپبەسى ۋە ئورخۇن ئېلىپبەسىدىن باشقا يەنە قانداقتۇ باشقا ئېلىپبەلەرنىمۇ ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن. يېقىندا خوتەندىكى "ئاق سېپىل" خارابىسىدىن

ئۇيغۇر كونا ئېلىپبەسىنىڭ كېسەكلەرگە يېزىلغان يېزىقلىرى تېپىلـ
دى. بۇ يۇقۇرقى پىكىرلەرنى ئىسپاتلاشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھـ
مىيەتكە ئىگە.

745 - يىللىرى ئورخۇن بويىدا مەيدانغا كەلگەن ئۇيـ
غۇر دولىتى ئۇزۇنىڭ قېرىنداشلىرى "كوك تۇرك"لەر بىلەن بىر ـ
لىكتە "ئورخۇن يېزىغى" ياكى "ئورخۇن - يەنىسەي رۇنىك"
يېزىغى بىلەن يېزىلغان ۋە "ئورخۇن يادىكارلىقلىرى" دەپ ئا ـ
تالغان داڭلىق «بىلگە خاقان»، «كول تېگىن»، «تۇنيۇقۇق»
ۋە «كول بىلگە خاقان»، «بايۇنچۇر يادىكارلىغى»، «توققۇز
ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت، بولمىش ئالىپ بىلگە خاقان
يادىكارلىغى»، قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن «چىستانى ئىلىك
بەگ»، «بوكۇخان توغرىسىدا رىۋايەت» قاتارلىق زور تارىخىي
ئەھمىيەتكە ئىگە يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن بولسا، غەرپ
ئۇيغۇرلىرى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا زور ئىپتىك داستان «ئو ـ
غۇزنامە»، «ئىدىقۇت سوزىگى»، «ئىدىقۇت مەھكىمىسىدىن يوا ـ
لانغان ھوججەتلەر» ۋە بۇددا تەرجىمە ئەسەرلىرىدىن «ئالتۇن
ياروق»، خىرىستىيان دىنىغا ئائىت «ئىنجىل» ھەم ئىرانلىقلار ـ
نىڭ «ئاۋىستا» سىدىنىمۇ زور قىسمەتكە ئىگە بولغان «شۇۋەنجاڭ
تەرجىمھالى»، مانى مۇخلىسلىرىنىڭ «تۇۋۇا» ناملىرى ۋە ئۇيـ
غۇر قانۇنىغا ئائىت ھوججەت «ئىرق پۈتۈك»، شامان دىنىغا
ئائىت ئەسەرلەر ۋە تىببىي دورىگەرلىك، يول خاتىرىلىرى قاتار ـ
لىق نۇرغۇن تارىخىي يادىكارلىقلارنى قالدۇردى (بۇلار ئۇستىدە
كېيىنكى باپلاردا تەپسىلى توختىلىمىز).

7 - ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر دولىتى ئۇيغۇر
يېزىغىنىڭ يەنمۇ كەڭ تارقىلىشىغا سەۋەپ بولدى. بۇ چاغدا

ئۇيغۇر يېزىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرك تىللىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىچىدە ھوكۇمران ئورۇندا ئىدى. 1940—1930-يىللىرى سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ بىر ئارخېئولوگىيە ئومىگى بايقال ۋادىسىنى قېزىپ "قۇرقانلارنىڭ" قۇرۇمچى مەدىنىيىتىگە ئائىت يازما پارچىلارنى تاپتى. بۇ پارچىلار ئۇيغۇر تىلىدا "ئورخۇن-يەنسەي رۇنىك" يېزىقىدا بىلەن يېزىلغان ئىدى. بۇنى ئاكادېمىك مالوف: "بۇ قۇرۇمچى مەدىنىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ كونا ماكانى بولغان شىنجاڭدىن باشقا جايلارغا تارقالغانلىقىنىڭ ئىسپاتىدۇر"① دەيدۇ.

شۇنداق قىلىپ، سوۋېت شەرقشۇناس ئالىملىرى قۇرقانلارنىڭ "قۇرۇمچى" دەپ ئاتالغان بۇرۇنقى مەدىنىيىتى ۋە ئۇلارنىڭ يېزىقلىرىنىڭ "ئورخۇن-يەنسەي رۇنىك" يېزىقىدىن تەرەققى قىلىپ مەيدانغا كەلگەنلىگىنى ۋە "قۇرۇمچى" مەدەنىيىتىنىڭمۇ كونا ئۇيغۇر مەدىنىيىتىنىڭ تەركىۋىي قىسمى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ چىقتى.....

ئۇيغۇر دولىتى ئىچكى زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن پارچىلىنىشقا يۈز تۇتقان چاغدا يەنسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدا ياشاۋاتقان قىرغىزلار ئۇلارنىڭ ئىچكى توقۇنۇشىدىن پايدىلىنىپ، 845-يىلى ئۇيغۇر دولىتىنى تارمار قىلدى. لېكىن بۇرۇنقىلا ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقىنى ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان قىرغىزلار يەنىلا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا سەۋەبچى بولۇپ قالدى. يەنسەي سېلىنگى بويىدىن تېپىلغان قىرغىز يادىكارلىقلىرى يەنىلا ئۇيغۇر يېزىقىدا تاشقا ئويۇلغان ئىدى.

① س. مالوف «بايقال كولىدىن تېپىلغان يېڭى رۇنىك خەتلەر» (1946-يىلى 275-بەت، رۇسچە)

لېكىن قىرغىزلار ئۇيغۇر دولىتىنى تارمار قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي قەبىلە بىرلىگىنى يوقىتالمىدى، شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقىسمى شىنجاڭغا كېلىپ ئوز قېرىنداشلىرىغا قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت دولىتى قۇردى. مانا بۇلار بىزگە مەلۇم بولغان توققۇز ئۇيغۇرلاردۇر. ئۇلار ئۇيغۇر-ئورخۇن دولىتىنىڭ ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، جۇڭغار دالاسىنى گۇللەتتى. بۇلارنىڭ يەنە بىرقىسمى كەڭسۇ ئەتراپىغا بېرىپ، "گەنجۇ" خانلىغىنى قۇردى.

كېيىن (9-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر قۇدرەتلىك دولىتى ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇ «قارا خانىلار دولىتى» دېگەن نام بىلەن دۇنياغا داڭ چىقاردى. ئۇنىڭ ئاساسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ كۇچلۇك قەبىلىلىرى بولغان ياغما، قارلۇقلار تەشكىل قىلاتتى. قاراخانىلار دولىتىنىڭ تەركىۋىدە باشقا نۇرغۇن تۇركى قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى. ئەمما سىياسى هاكىمىيەت ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا ئىدى. خاقان، ۋەزىر ئومۇمەن دولەت ئاپپاراتىدىكى خادىملارنىڭ هەمىسى ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. چۇنكى بۇ مەزگىللەردە ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركى خەلقلەر ئىچىدە مەدەنىيەت جەهەتتىن هەممىدىن يۇكسەك ئورۇندا تۇراتتى. قارا خانىلار دولىتىنىڭ ئىككى مەركىزى بولۇپ، بىرى قەشقەر، يەنە بىرى چۇ دەريا بويىدىكى بالاساغۇن ئىدى. خان يازدا بالاساغۇندا تۇرسا، قىشتا قەشقەردە تۇراتتى.

بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدا مەدەنىيەتلىك دولەتلەردىن سامانىلار دولىتى، غەزنەۋىلەر دولىتى، خارەزىم بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەركىزى چوڭ شەهەرلىردىن بولغان

بۇخارا، مەرۋە، غەزنە شەھەرلىرى مەدىنى، سىياسى مەركەز ئىدى. بولۇپمۇ سامانىلار بۇخاراسىدا پارىس تىلىدىكى ئەدەبىيات ئىنتايىن گۈللەنگەن بولۇپ، خوشنا دولەتلەرگە چوڭ تەسىر كۆرسەتمەكتە ئىدى. 997 - يىلى ئۇلۇغ بۇغراخان كۈچلۈك ئەسكەر توپلاپ، ماۋەرەننەھر (ئامو - سىر دەريالىرى ئارىلىغىدىكى ئولكىلەر)گە يۈرۈش قىلدى. بۇ جايلار ئۇ چاغلاردا سامانىلارغا قارايتتى. قاراخانىلارنىڭ ماۋەرەننەھرگە قىلغان ھۇجۇمىنى سامانىلار توسىيالمىدى. نەتىجىدە قاراخانىلارنىڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بۇخارا جەڭىدە سامانىلارنى تارمار كەلتۈرۈپ، سامانىلارنىڭ مەركىزى بۇخارانى ئىگەللىدى.

قاراخانىلار چېگرىسىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن ئۇيغۇر تىل-يېزىغى تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشقا باشلىدى. چۈنكى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئۇچۇن سامانىلار دەۋرىدە ھوكۇم سۈرگەن ئەرەپ - پارىس يېزىق تىلىغا قارىغاندا ئۇيغۇر يېزىق تىلى ئاسانغا چۈشەتتى.....

يېپەك يولىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان قاراخانىلار دولىتى ئەمدى يالغۇز مۇسۇلمان دولەتلىرى بىلەنلا ئەمەس، خرىستىيان دولەتلىرى بىلەنمۇ سودا - ئالاقە ئورناتقان ئىدى. بۇ ھال دولەتنىڭ ماددى، مەنىۋى ھاياتىدا زور يۇكسىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگەشمە، يېڭى چوڭ شەھەرلەر، يېزىلار، ئوز زامانىسىغا لايىق سانائەت ئورۇنلىرى مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. مانا بۇ چاغدا يېپەك يولىنىڭ موھىم سودا مەركەزلىرىگە ئورناشقان بارساگان، قەشقەر، بالاساغۇن، تۈرپان، ئوز كەنت، كۈچار، خوتەن، غۇلجا قاتارلىق شەھەرلەر ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ جۇش ئۇرۇپ تەرەق-

قى قىلغان مەركىزى بولۇپ قالدى ۋە شۇ مەزگىللەردە ئۇيغۇر زىيالىلىرىنىڭ مەنىۋى مۇھىتى ۋۇجۇتقا كەلدى. ئەنە شۇ مۇھىت- تا ناھايىتى ئۇزۇن يىللار (ئىسلامغىچە ۋە ئىسلامدىن كېيىن) ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بارلىق ئۇتۇقلىرى يېڭى شارائىت روھى بىلەن سۇغۇرۇلۇپ، تېخىمۇ تەرەققى قىلدى. تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئەنە شۇ ئۇيغۇر مىللى مۇھىتى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى، ئىسلام مەدەنىيىتىنى، ئىسلام دىنىنى تولۇق ياكى بىر ئاز قوبۇل قىلغان بارلىق تۈرك خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەتلىرىنى ئوز تەركىۋىگە سىڭدۇرۇپ، قەدىمى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۇتۇقلى- رىنى يېڭىۋاشتىن ئىشلەپچىقارغان بىر مۇھىت بولدى.

پۈتۈن شەرق دۇنياسىدا ئوز زامانىسىنىڭ نادىر ئەسەر- لىرى بولغان «تۈركى تىللار دىۋانى» («دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك») ۋە «قۇتاتقۇ بىلىگ»نىڭ ئاپتورلىرى مەھمۇت قەشقەرى بىلەن يۈسۇپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇ قۇدرەتلىك قارا خانىلار دولىتىدىكى ئۇيغۇر ئەۋلاتلىرىنىڭ دەسلەپكى ۋەكىللىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئاشۇ مۇھىتنىڭ مەھ- سۇلى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئىككىسى شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ مۇھىم بولغان ئىككى مەسىلىسىگە جاۋاپ بەردى.

11 - ئەسىرنىڭ ئۇلۇغ شائىرى يۈسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتاتقۇ بىلىگ» دىگەن ئەسىرنى يېزىپ، ئوز زامانىسىنىڭ ئىلغار سىياسى، پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي، ئىجتىمائى ئىنتىلىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى. ھەتتا گۈللەپ ياشناۋاتقان قاراخانىلارنىڭ فېو- دال بازىسىغا ماس كەلمەي قالغان كونكرىت ئۇستقۇرۇلما شەكلى بولغان دولەت ئاپپاراتىنى ئوزگەرتىشنى ئىنچىكىلەپ كۆ- زىتىپ، ئوز ئەسىرىدە پادىشادىن تارتىپ سۇ توشۇغۇچى ئاددى

كىشىگىچە خىلىۇ - خىل كەسىپ - ۋەزىپىلەردىكى كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى ۋە ئورۇپ - ئادەتلىرىنى مەلۇم ئۇسۇل ۋە تەرتىپكە سېلىشتىن ئىبارەت ئىكەنلىگىنى بىردىن - بىر مەقسەت قىلىپ قويدى. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرىنى ئۇلۇغ بۇغراخانغا تەقدىم قىلىشتىكى مەقسىدىمۇ شۇ بولسا كېرەك.

دەۋرىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، بۇيۇك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دىگەن قامۇسىدا يەنە باشقا مەسىلىگە جاۋاپ بەردى. ئاپتور بۇ ئەسىرنى نېمىشقا يازغانلىغى توغرىسىدا ناھايىتى ئالىجاناپلىق، كەمتەرلىك بىلەن: "بۇ ئەدىبىي يادىكارلىقلارنى پۈتمەس - تۈگىمەس بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ يازدىم" دەيدۇ. بۇ ئۇلۇغ ئەسەر پۈتۈن قاراخانىلار تەۋەسىدىكى تۈركى قەبىلىلەرنى 15 يىل ئايلىنىپ يېقىقان، ناھايىتى باي ماتېرىياللار تەتقىقاتىنىڭ جەۋھىرى ئىدى.

لېكىن بۇ، مەسىلىنىڭ بىر تەرىپى، دەۋرىنىڭ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئالدىغا قويغان تەلۋى تېخىمۇ زور ئىدى.

مەھمۇت قەشقەرى مىللى مەدەنىيەتنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتى تەرىپىدىن تامامەن يېمىرىلىپ نابۇت بولماسلىغى ئۈچۈن ئوتتۇرىغا چىقتى. مانا بۇ مەسىلىنىڭ تۈپ ئاساسىي تەرىپىدۇر.

10 - ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا، يەنى 999 - يىلى ئۇيغۇر خاقانى بىرىنچى ناسىر ئىبنى قاراخانى (مەھمۇت قەشقەرى - نىڭ چوڭ بوۋىسى) بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، سامانىلارنى تار - مار كەلتۈردى ۋە پۈتۈن ماۋەرەننەھرنى ئىگەللىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سامانىلار دولىتى تامامەن يوقىتىلدى. بۇ، پۈتۈن يېقىن شەرقتە چوڭ سىياسى ئەھمىيەتكە ئىگە مەسىلە ئىدى. بۇ پۈتۈن ئەرەپ دۇنياسى ۋە ئىرانلارنىڭ ئۇيغۇر

تىلى، ئومۇمەن تۈركى خەلق تىللىرىنى ئۆگىنىشكە سەۋەپ بولـ
دى. شۇڭا ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئوز قامۇسىنى تۈركى
تىلىدا يېزىپ، ئۇنى ئەرەپ تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئىزاھلاپ،
ئابباسلار خەلىپىسى ئەلموقتەتەرى بىننى ئەمرۇللانىڭ ئوغلى ئو-
بۇلقاسىم ئابدۇللاھقا تەقدىم قىلىشى تاسادىپى ئەمەس ئىدى.

قاراخانىلار ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى غەزنەۋى، خارەزىم
شاھلارنىڭ مەۋجۇتلىغى يىراق باغداتتىكى ئىراق ئابباسلار خەلىپـ
لىگىنى قايغۇغا سالدى.

1048 - يىلى سالجۇق تۈركلىرى غەزنەۋىلەرنى يېڭىپ
"سالجۇق ئىمپېرىيىسى"نى مەيدانغا كەلتۈردى. ئۇنىڭ چېگرىسى
ھازىرقى ئىستامبولغىچە يېتىپ باردى. سالجۇقلار 1055 - يىلى
ئابباسلار خەلىپىلىگى ۋە شۇ دەۋردىكى ئىسلام دۇنياسىنىڭ
پايتەختى باغداتنى بېسىۋېلىپ، پۈتۈن ئەرەپ دۇنياسىنى خەۋپ
ئاستىدا قالدۇردى. مانا بۇ ھال ئەرەپ دۇنياسىنى تۈركى تىلـ
لارنى ئۆگىنىشكە تېخىمۇ مەجبۇر قىلدى.

يۇقۇرقى ئەھۋالنى كورگەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر مەھـمـۇت
قەشقەرى: "مەن دولەت قۇياشىنىڭ تۈركى خەلقلەر ئۈستىدە
چىققىنىنى ۋە پادىشالارنىڭ پۈتۈن پەلەك چاقىنى ئايلاندۇرغـ-
نىنى كوردۇم. خۇدا ئۇلارغا تۈرك ئۇيغۇر نامىنى بەردى ۋە
ئۇلارنى پۈتۈن يەر يۈزىگە ھاكىم قىلدى. زامانىمىزنىڭ خاقاد-
لىرى ئۇلارنىڭ ئىچىدىن سايلىنىپ، خەلقنىڭ ھەممە ئىرادىسى
ئۇلارغا تاپشۇرۇلدى، تۈرك—ئۇيغۇرلارنىڭ كوڭلىنى خوش قىلىش
ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تىلىدا سوزلىشىشتىن باشقا چارە يوق"① دەپ

① مەھمۇت قەشقەرى—«تۈركى تىللار دىۋانى» (1 - توم 3 - 4 -
بەتلەر، ئوزىمىكچە).

یازدی.

بۇ چاغدا پۈتۈن شەرق دۇنياسىغا تەسىر كورسەتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ئەبۇ ناسىر فارابى (873—950) ئىدى.

ئەبۇ ناسىر فاراپ شەھىرىدىن بولۇپ، ئۇلۇغ تارخان ئۇنۋانىغا ئىگە، قارالۇق قەبىلىسىدىن چىققان مەھەممەتنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ تالاس، بالاساغۇن، قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئوقۇغان، ئىسلام ئەللىرى—باغدات، ئىراق، شام (سۇرىيە) ئەللىرىگە ساياھەت قىلىپ، ئۇلارنى ھەيران قالدۇرغان. بۇنىڭغا ئىسلام دۇنياسىنىڭ پەيلاسوپلىرى "ئىككىنچى ئارىستوتېل....." دەپ نام بەرگەن.

ئۇلاردىن باشقا بۇ دەۋردە يېزىلغان «تارىخىي خانى» يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ «شاھنامە» سىنىڭ بارلىغى مەلۇم. لېكىن ئۇ بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن. ئۇنى بىز پەقەت شەرقشۇناس تارىخچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىنلا كورىمىز. مەسىلەن، تومۇرلەرنىڭ تارىخىنى يازغان شاراپىتىدىن يەزدى (1454-يىلى ۋاپات بولغان) ۋە دۇنيا تارىخى «زوپەرت ئول-ئەسەر» نى تۇرك تىلىدا يازغان ئابدۇللا بىننى مۇھەممەدىن ئەلى نەسرۇللا ئۇيغۇر پۈتۈكچىلىرى (شائىرلىرى)نىڭ قەدىمى ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن يېزىلغان «تارىخىي خانى» دىگەن شېئىرىي ئەسەردىن پايدىلانغانلىغىنى ئېيتقان. جۇملىدىن ئابدۇللا بىننى مۇھەممەدىن ئەلى نەسرۇللا «زوپەرت ئول-ئەسەر» دىگەن ئەسىرىدە "تارىخىي خانىدۇركى ئۇيغۇر باقمىلارى ئانى ئۇيغۇر خېتى، تىلى بىلەن پۈتۈپتۇرلەر" دەيدۇ.

يۇقۇرقى ئەسەرلەر ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق يىللار جەريانىدا مەيـ

دانغا كەلگەن مەدەنىيەت ئۇتۇقلىرىنى ناھايىتى ئىنچىكىلەپ سۈ-
رۈرۈشتۈرۈپ، ئۇز زامانىسىنىڭ روھى بىلەن يۇغۇرۇپ، قايتا
ئەكس ئەتتۈرگىنى ئۇچۇن ئۇلاردا ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر
شەرىيىتى خېلىلا يۇقۇرى كامالەتكە يەتكەن ئىدى. شۇڭا بۇ ئەسەرلەر
ئوتتۇرا ئاسىيادىن تاكى كېچىك ئاسىياغىچە بولغان كەڭ زېمىندىكى
تۇركى خەلقلىرىنىڭ ئۇز تىل - ئەدەبىياتلىرىنى شەكىللەندۈرۈشكە
نەچچە يۇز يىللاپ تەسىر كۇرسەتتى.

12 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغا بارغاندا قاراخانىلار
سۇلالىسىغا مەنسۇپ بولغان فېئودال ئىسلام خانلىرىنىڭ ئىچكى
ئۇرۇشلىرى قاراخانىلار دولىتىنى ئاجىزلاشتۇردى. مانا شۇ
پەيتتە باش كوتەرگەن كىدان① (قارا خىتاي)لار قاراخانىلارنىڭ
شەرقىي قىسمىنى تارمار قىلدى. ئۇنىڭ غەربى قىسمىدىكى
ئاخىرقى خان ئوسمان بولۇپ، ئۇنى خارەزىم شاھ مۇھەممەت
تارمار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن 300 يىلدىن كوپرەك ھوكۇم
سۇرگەن قاراخانىلار ئۇزۇل - كېسىل تارمار بولدى.

ئۇيغۇر دولىتى يوقالغان بىلەن ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى
ساقلىنىپ قالدى. چۇنكى ئۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇڭگو، تا ۋىزا-
سىيىگىچە تارقىلىپ يىلتىز تارتقان ئىدى.

13 - ئەسىرگە كەلگەندە پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇملە-
دىن شىنجاڭ چىڭگىز ئىستىلاسى ئاستىغا چۇشتى.

"ياۋايى ئىستىلاچىلار ئۇزى ئىستىلا قىلغان مىللەتلەر-
نىڭ يۇكسەك مەدەنىيىتى تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنىدۇ. بۇ بىر
تارىخىي قانۇندۇر"②. چىڭگىزخان قۇرغان موڭغۇل ئىمپېرىيىسى

① جۇڭگو يىلنامىلىرىدا «لياۋ ئىمپېرىيىسى» دېيىلىدۇ (ئاپتور).
② ماركس - ئېنگېلس «تاللانما ئەسەرلەر» (241 - بەت)

هەرقانچە قۇدرەتلىك بولسىمۇ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچراشتىن ساقلىنالمىدى. "ئۇزىنىڭ بىپايان ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن موڭغۇللارغا مەدەنىيەت جەھەتتىن ئۇيغۇرلار ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. موڭغۇللارغا بولغان بۇ چوڭ تەسىرنىڭ نەمۇنىسى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇيغۇر ئېلىپبەسى موڭغۇل تىلى ئۈچۈن رەسمى ئېلىپبە بولۇپ قوبۇل قىلىندى"①.

خۇددى ئاكادېمىك بارتولد ئېيتىپ ئوتكىنىدەك، موڭغۇلارنىڭ ئۇيغۇر يېزىغىنى قوبۇل قىلىشىنىڭ بىرىنچى نەتىجىسى موڭغۇللارنىڭ ئورپ - ئادەتنىگە تايانغان ھوقۇقلىرىنى قانۇن شەكلىدە "ياساق" قىلىپ تەرتىپكە سېلىپ چىقىشتىن ئىبارەت ئىدى. مۇشۇ "ياساق" چىڭگىزخاننىڭ سوزلىرى (بىلىك) مۇڭغۇل ھوكۈمرانلىرى ئۈچۈن ئۇزۇن مۇددەت دەستۇر - ئالىي قانۇن خىزمىتىنى ئوتىدى. "چىڭگىزخاننىڭ پەرمايىشلىرىغا مۇۋاپىق ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدە چىڭگىزخان «ياساق»لىرى (قانۇنلىرى) تۇزۇلدى. بۇ «ياساق»لار «قۇداتقۇبىلىك»نىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا بولسا كېرەك. چۈنكى چىڭگىزخانىنىڭ «ياساقلىرى» قۇداتقۇبىلىك «چىڭگىزخان» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالدى".

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنى ئىستىلا قىلغان چىڭگىزخان ئۇيغۇرلاردىن يالغۇز يېزىغىنىلا ئەمەس، بەلكى سىياسەت بەلگىلەش، دولەت تۇزۇمى، مالىيە - ئىقتىسادى تۇزۇمى قاتارلىق چوڭ مەسىلىلەرنىمۇ ئۈگەندى. چىڭگىزخاننىڭ موھورداری — بۇرۇنقى

① ئاكادېمىك كىرىسكى «ئىران ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتى ھەم دەرۋىش نىموسۇمىنىيىنىڭ تارىخى» (3 - جىلد 46 - بەت رۇسچە)

قىپچاق دالاسىدا ياشىغان نايمان خانغا موھوردار بولغان ئۇيغۇر زىيالىسى تاش ئاتۇن ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ پۇتۇن ماتارىپ، ئەدلىيە ئىشلىرىنى ئۇنىڭ كېچىك خوتۇنى بالا قىلىۋالغان (ئۇيغۇرچىنى ئۇگەنگەن) تاتارىشكى (ئىسمى) خوتوخۇ، نويان باشقۇراتتى.

يالغۇز چىڭگىزخاننىڭ ھوكۈمەت ئەربابلىرى ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ قالماستىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى جوجى، تولى، چىغتاي، ئوگدەيلەر باشقۇرغان ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇر زىيالىلىرى ناھايىتى چوڭ رول ئويناغان. ھەتتا قۇبلايخان (يۈەن سۇلالىسى) ئۇيغۇر ئېلىمىپەسىنى باشقا ئېلىمىپە بىلەن ئالماشتۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن بولسىمۇ، ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان.

ئۇيغۇر ئېلىمىپەسى خۇددى ئۇنىڭ ئىجاتچىسى قەھرىمان ئۇيغۇر خەلقىدەك، ناھايىتى ئۇزاق ئەسرلەر داۋامىدا ھەرقانداق قارشىلىقنى يېڭىپ، تۈركى - ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ ئىدىيە - كۆز-قاراشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان باي يادىكارلىقلىرىنى ساقلاپ قالغان قورالى بولۇپ كەلدى.

ئۇيغۇر ئېلىمىپەسى مۇڭغۇل چىڭگىز ئىمپېرىيىسى ئارقىلىق موڭغۇلىيەدىن توڭگوسىيەگىچە، يورياتىنىيەدىن ياكوتسىيەگىچە تارقىلىپ، مەھكەم ئورنىشىپ قالدى. ئۇلار كېيىنكى كۈنلەردىمۇ ئۇيغۇر ئېلىمىپەسىگە مەلۇم ئۆزگەرتىشلەرنى كىرگۈزۈپ، ئىشلىتىپ كەلدى.

ئىسلام مەدەنىيىتى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا راۋاجلانغاندىن كېيىنكى بىرنەچچە ئەسرلەر داۋامىدىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى يەنىلا ناھايىتى چوڭ رول ئويناپ كەلدى.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تىل ۋە يېزىق ساھەسىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى خەلقلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى ئەدەبىياتى ۋە يېزىغىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتتى.

بۇ چاغدىكى ھوكۇمران تىل مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا قاراخانىلارنىڭ دولەت تىلى بىلەن خاقانىيە تىلى ياكى شۇ زاماننىڭ ئەدەبىي تىلى قارلۇق — ئۇيغۇر تىلىدۇر. «قۇداتقۇبلىك» — شۇ تىلدا ياكى شۇ ئەدەبىي تىلنى ئاساس قىلىپ مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەڭ تىپىك نەمۇنىسىدۇر.

شۇنىڭدەك خوجا ئەخمەت يەسەۋىنىڭ «ھىكمەتلەر تۇپلىمى» ۋە ئۇنىڭ ئۇقۇغۇچىسى ئەخمەت يوكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» (ھەقىقەتلەر سوغىسى)، سۇلايمان باقىر خانىنىڭ «ھاكىم ئاقا» ۋە «ئاخىر زامان كىتاۋى». بورھانىدىن ئوغلى نەسىرىدىن رابغوزنىڭ «قىسسە سۇل ئەنبىيا» (پەيغەمبەرلەر تارىخى). جانىبەك ئوگدەلمىش ئوغلىنىڭ «جانى بىك ئوكتولمىش ئوغلىنىڭ كەچۈرمىشلىرى» رومانى، ئىپىك پوئىما «يۇسۇپ زۇلەيخا» قاتارلىق ئەسەرلەر شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ يىرىك نامايەندىلىرى ھىساپلىنىدۇ.

بۇلاردىن باشقا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىدە بارلىققا كەلگەن، تارىختا "ئوغۇز يادىكارلىقلىرى" دەپ ئاتالغان «مەنىڭ دادامنىڭ كىتاۋى كوركۇدا» ھىكايىسى ۋە قەدىمقى تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرىگە كىرىدىغان سۇلتان ۋەلىد سالجۇق ۋىرشكى (1226 — 1312) ئەسەرلىرى، ئاشىق پاشا (1271 — 1332) ئەسەرلىرى، نەسىمىغبوى ۋىرتىشىنىڭ

«دىۋان بۇرھانىدىن» ئەسىرى، سۆاس (1345 — 1391)نىڭ ئەسەرلىرى، خەلق قوشاقچىسى مەخسۇم قۇلى پىراغىنىڭ (1733 — 1782) ئەسەرلىرى، شاباندى (1720 - يىلى ئولـ-گەن)نىڭ ئەسەرلىرى، خارەزمنىڭ تارىختا "ئالتـۇن ئوردا يادنـكـارلىقلىرى" دەپ نام ئالغان «مۇھەببەتنامە»سى، ئىبنى موخانىنە تۇزگەن «لۇغات»① (13 - ئەسىر)، قۇتۇپ (كوتۇپ)نىڭ «خىسراۋ ۋە شىرىن» ئەسىرى (13 - ئەسىر)②، مەشھۇر تۇركـ-شۇناس باك تۇزگەن «لاتىن، پارىس، قىپچاق لۇغىتى ③»، ئىسپانىيەدە ئەبۇھەيئانىنىڭ ئەرەپ ئېلىپبەسىدە تۇزگەن «قىپچاق لۇغىتى» (19 - ئەسىرنىڭ 1 - يېرىمىدا)، م. ئا. بولولىنسكى تۇزگەن «پولوۋتسكى - رۇسكى لۇغات» (1850 - يىلى)④، «نەئول فارادوس» - «جەننەت ئىشىگىنىڭ ئېچىلىشى» (1771-يىلى)، «مىراژنامە»، «قىپچاق ئېغىز تىلى» قاتارلىقلار بار. ۋ. ي كوروش: يۇقۇرقى يازما يادنـكـارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە، گەرچە ئۇزلىرىنىڭ يەرلىك شىۋە ئالاھىدىلىكلىرى بولسىمۇ، كونا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلىمېنتى يەنىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇدـ-دىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. چۇنـكى، بۇلارنىڭ ھەممىسىلا قاراخانىلارـ

① بۇ لۇغات توغرۇلۇق پ.م. مىلودانىسكى: "13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىراندا ئەزەربەيجان تىلىدىمۇ شۇنداق لۇغات تۇزۇلگەن" دەيدۇ. لېكىن س. پ. مالوف بۇ لۇغاتنىڭ ئاخىرقى تۇرك تىلىدا چىققان نەشرىنى تەكشۈرۈپ، لۇغاتنىڭ شەرقىي تۇركىستان ئۇيغۇرلىرىغا مەنسۇپلىقىنى ئېيتىدۇ (ف.ئا. باسكاكوۋ «تۇركى تىللار» 56 - بەت، رۇسچە)

② ئەسلى نۇسخىسى پارىژ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا (ئاپتۇر).

③ قىپچاقلارنىڭ يادروسى بولغان «پولوۋتىس»لارنىڭ ئەڭ يىرىك يادنكارلىغى.

④ ۋ. باك بۇ لۇغاتنىن پارچىلار ئالان قىلغان (ئاپتور).

نىڭ ئەدەبىي تىلى بولغان قارلۇق-ئۇيغۇر تىلى تەسىرىدە شەكىللەنگەن. شۇنىڭدەك ئۇلار كونا ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى ياكى ئۇيغۇرلارغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىنكى ئوزگەرتىپ قوبۇل قىلىنغان ئۇيغۇر-ئەرەپ ئېلىپبەسىنى ئىشلەتكەن ئىدى.

"...غەربىي ۋە شەرقىي ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۇيغۇر تىلى ئەھمىيەتلىك تەسىر قىلىپلا قالماستىن، شۇنىڭدەك ئالتۇن ئوردا خان سارايلىرىدا كاتىپ بولغان، نايىپلىق ۋە باشقا مەنسەپلىرى بىلەن ساقلىنىپ قالغان ئۇيغۇرلار تەسىرىدە ئۇلارنىڭ تىلمدىمۇ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلىېمېنتلىرى ساقلانغان. ئۇلارنىڭ ئىدارىسىدا ئىشلىتىدىغان تامغا (شتامپا) ئالاھىدە مۇكاپات ۋە يارلىقلىرىمۇ ئۇيغۇر يېزىغىدا بولۇپ، ئالتۇن ئوردا بۇ ھالەتنى تا 16-ئەسرنىڭ ئاخىرىغىچە ساقلاپ كەلدى"①.

ئومۇمەن كونا ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى تەسىرىدا شۇ خۇلاسىنى ئېيتىش مۇمكىنكى، قاراخانىلار ئەڭ كۈچلۈك خاقانلار ئەدەبىي تىلىنى ۋۇجۇدقا چىقاردى. بۇ تىل ئوغۇز-قىپچاق ئەدەبىي تىلىغا، 13-14-ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا، ئالتۇن ئوردا ئەدەبى تىلىغا (13-16-ئەسىر)، كېيىنرەك كونا ئوزبەك تىلىغا (15-19-ئەسىرگىچە)، كونا تۈركمەن ئەدەبىي تىلىغا (17-19-ئەسىرگىچە) ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتتى.

"مۇڭغۇللار ئۇيغۇر يېزىغىنى ھازىرمۇ ئوزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىپ كەلمەكتە"②.

---

① ب.ب.رادلوف «توختامۇش ۋە تومۇر قۇتلۇقنىڭ يارلىقلىرى» (1888-يىل، Ⅲ توم).

② ئۇيغۇر (مانىخەي يېزىغىنىڭ كېلىپ چىقىش توغرىسىدا ن.ئا. باسكاكوۋ (ھون دەۋرى بابىدىن، رۇسچە).

بۇ پاكىتلاردىن شۇ نەرسە كورۇنىدىكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەرەپلەر بىسسىپ كېلىش بىلەن ئەرەپ تىلى، كېيىن پارىس تىلى ھوكۇمرانلىق ئورنىنى تالاشقان بولسىمۇ، لېكىن پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا يەنىلا ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى ناھايىتى ئۇزاق-قىچە ھوكۇمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى.

شۇڭا مۇشۇ چاغلاردا موڭغۇللار تارىخىنى پارسچە يازغان ساراي تارىخچىسى جۇۋاينى ناھايىتى خاپا بولۇپ: "ئۇيغۇر تىلى پارىس تىلىغا زىيان يەتكۈزۈپ، كوپ شائىرلار ئۇچۇن يېگى رەسمىيەت بولۇۋاتىدۇ. ئىلگىرى پارىس تىلىدا يېزىپ كېلىۋاتقان بۇ شائىرلار ئەپسۇسكى، ھازىرقى ۋاقىتتا ئوز شېئىرلىرىنى ئەنە شۇ قوپال، ھەرقانداق گۈزەللىكتىن مەھرۇم بولغان ئۇيغۇر تىلىدا يازماقتا... شېئىرىيەتنى سۈيگۈچى كوپ ئادەملەرنىڭ ئورنى - ئادەت ۋە دىتلىرى قوپاللاشتى ۋە تامام بۇزۇلدى①" دەپ بىكار ۋايسىمىغان ئىدى.

شەرقشۇناس ئالىملار مانا شۇ دەۋرنى "ئۇيغۇرىزىم" دەپ ئاتاشتى.

چىڭگىز ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن ئۇ شىمجاڭ ۋە غەربىي تۇركىستاننى چاغاتايغا، ئالتاي ئېدىل بويىنى ئوگدەيگە، پۈتۈن قىپچاق دالاسىنى جوجىگە بولۇپ بەردى.

چاغاتاي ئولۇسىغا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلقلىرى ۋە تۇركى خەلقلىرى جايلاشقان يەرلەر تەككەنلىگى ئۈچۈن ئۇ بۇ جايلارنىڭ ئۇششاق فېئودال بەگلىكلىرىنى، ئۇيۇشتۇرۇپ، كۈچلۈك دولەت قۇرۇپ، يۇقۇرى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ياراتتى.

① جۇۋاينى — «جاھان گوشاھ» دىگەن ئەسىرىدىن.

ئەمدى ئاتالمىش «چاغاتاي تىلى»، «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دېگەن نەرسىگە كەلسەك، بۇنىڭ ھەر ئىككىسى خاتا قاراش، بۇ خاتا قاراش ھازىرمۇ داۋام قىلىپ كەلمەكتە. ئاتالمىش «چاغاتاي تىلى»، «چاغاتاي ئەدەبىياتى» بۇ ھەرگىزمۇ «موڭغۇل تىلى"، "موڭغۇل ئەدەبىياتى" ئەمەس.

تىل تارىخى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قارلۇق ئۇيغۇر تىلى قاراخانىلار دەۋرىگە كەلگەندە قاراخانىلار ئۇيغۇر دولىتىنىڭ تىلى "خاقانىلار" تىلى ئىكەنلىگىنى، بۇ تىل شۇ دەۋردىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ھوكۇمران تىلغا ئايلىنىپ، پۈتۈن غەرپ ۋە شەرق تۈركى تىللىرىنىڭ ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ۋە شۇ ئاساستا بەدىي يادىكارلىقلارنى يارىتىشتا قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىگىنى، ئۇنىڭ چاغاتايلار دەۋرىدىلا ئەمەس، تا 17-18-ئەسىرلەرگىچە ئاساسەن ھوكۇمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنلىگىنى يېتەرلىك مىساللار بىلەن ئىسپاتلاپ ئوتكەن ئىدۇق.

ئەنە شۇ پاكىتلارغا تايىنىپ تۇرۇپ شۇنى ئېيتىمىزكى، چاغاتايلار دەۋرىنىڭ تىلى ۋە ئەدەبىياتى قاراخانىلار دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ۋە شۇ ئاساستا مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىياتنىڭ بىۋاستە داۋامى ۋە راۋاجىدۇر. ن. ئا. باسكاكوۋ بۇ ھەقتە: قارلۇق — ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق تۈركەش شارائىتىدە ئىران، تاجىك تىلىدىن ئۇستۇن چىقىش ئاساسىدا راۋاجلانغان، دەيدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى»، «قۇتاتقۇ بىلىگ»لەر ئۇنىڭ ساقلانغان نامايەندىسىدۇر. مۇڭغۇللار دەۋرىدە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىشلىتىلىشى، ئۇيغۇر زىيالىلىرىنىڭ ھاكىمىيەتكە جەلب قىلىنىشى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۇستۇنلۈك ئورۇندا تۇرۇشىغا

تېخىمۇ زور ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەردى.

بىز چاغاتايلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر ئەدە-
بىياتىنىڭ تۈۋەندىكى نەمۇنىلىرىنى كۆرىمىز:

مۇدەررىس، ئالىم ۋە شائىر مەۋلانە سېدى (بۇ ئادەمنى ئابدۇراخمان جامى ۋە ئەلىشىرناۋائىيلار ئۇزلىرىنىڭ ئۇستازى ئىكەنلىكىنى ئېيتقان)نىڭ ئەسەرلىرى: دوربەكنىڭ «يۈسۈپ-زۇلەيخا» (مۇھەببەت توغرىسىدىكى رومانتىك پوئېما) داستانى؛ يۈسۈپ ساككاكىنىڭ «دىۋان ساككاكى» شېئىرلار توپلىمى؛ لۇتپىنىڭ «گۈل ۋە نوروز» داستانى ھەم «دىۋان لۇتپى» شېئىرلار توپلىمى؛ ئاتايىنىڭ «دىۋان ئاتايى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى؛ ئەلىشىر ناۋائىنىڭ «خەمسە» نامىلىق بەش داستانى (54 مىڭ مىسرا)، «چاردىۋان» (47 مىڭ مىسرا)، «دىۋان ناۋائىي»، «قۇشلار تىلى» ۋە ئىنسان ھاياتىنىڭ 4 دەۋرىنى كۆرسىتىدىغان «غەزەللەر» توپلىمى؛ چاغاتاي خانلىغىنىڭ ئاخىرقى خېنى سۇلتان ماخمۇتخاننىڭ شېئىرلىرى؛ جامال قارىشى-نىڭ ئەسەرلىرى ۋە بۇلاردىن باشقا بىر قانچە يازغۇچىلارنىڭ پارىسچە، ئەرەپچە ياكى ئۇلۇغ بار. بۇ دەۋردە يەنە زوھىرىدىن بابىرنىڭ «بابىرنامە»سىدە مىر ئەخمەت ھاجى دىگەن بىر ئۇيغۇر شائىرنىڭ ئاپتور ئەلىشىر ناۋائىي بىلەن تەڭ ئۇرۇندا قويىدۇ. ئەلىشىر ناۋائىي: بۇ شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەل-لۇسى "ۋاپايى" بولۇپ، ئۇ بۇرۇن سەمەرقەند، كېيىن ھىرات ھاكىمى ئىدى، دەيدۇ.

ئۇندىن كېيىن سەئىدىلەر دەۋرىدە شائىر ئامانىسا ماخمۇت قىزىنىڭ «دىۋان نەپسى»، «ئەخلاق جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق)، «سورولقۇلۇپ» (قەلبلەر كېڭىشى) ئەسەرلىرى، سەي-

دىخانىنىڭ «غەزەللەر توپلىمى»، ئابدىرىشىتخانىنىڭ «غەزەللەر» ۋە مۇزىكىغا دائىر ئەسەرلىرى. شائىر ئاياز بەگ قوشچىنىڭ «غەزەللەر»ى، شائىر قىدىر خانىنىڭ «دىۋان قىدىرخان»، شائىر مەۋلانە خوقاندىكى ئەسەرلىرى ۋە بۇ دەۋرنىڭ ئاخىرىدا خوجامقۇلى فىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانى، گۇمنامنىڭ «غەزەللەر»ى، مۇھەممەت سىدىق زەلىلىنىڭ «دىۋان زەلىلى» ۋە «تەزكىرئى خوجا مۇھەممەت شىرىپ. بۇزرۇكۋار» داستانى، نوبەتنىڭ «دىۋان نوبەتى»، مەشھۇر مىرزا ھەيدەر گوراگانىنىڭ «تارىخى رەشىدى» كىتاۋى، خوتەنلىك مولىلا ئىسمەتۇللا بىننى نىمەتۇللانىڭ «تارىخى مۇسقىيىن» (مۇزىكا تارىخى) كىتاۋى قاتارلىق ئەسەرلەر دۇنياغا كەلدى.

سەئىدىلەر ھوكۇمىتىدىن كېيىن جۇڭغار خانلىغىنىڭ ئىچكى ئۇرۇش بۇلاڭ - تالىڭى، ئۇندىن كېيىن ياقۇبېەك ۋەيرانچىلىغى شىنجاڭ خەلقىنى ئېغىر دەرىجىدە ھالىدىن كەتكۇزگەن ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مەنچىڭ ئىستىبدادىتى شىنجاڭ خەلقىنىڭ بېشىغا ئېيتىپ تۇگەتكۇسىز قىرغىنچىلىق، ۋەيزانچىلىق ۋە بالايى - ئاپەت ئېلىپ كەلدى. لېكىن خەلقنىڭ مەدەنىيىتىنى يوقىتالمىدى. قەھرىمان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تالانتلىق پەرزەنتلىرى ئۇز خەلقىنىڭ قانلىق سەرگۇزەشتىلىرىنى، ھەسرەتكە تولغان يۇرەك پىغانلىرىنى، تارىخنى دېموكراتىك روھ بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇپ، ئولمەس بەدىئى يادىكارلىقلارنى يارىتتى... بۇ خېلى ئۇزاق بىر تارىخىي جەريانىنى ئۇز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن تۇۋەندىكى بەدىئى يادىكارلىقلارنى كورىمىز:

مولىلا ئەلەم شاھيارنىڭ «گۇل ۋە بۇلبۇل» داستانى، شائىر مەجلىسنىڭ «غەزەللەر» توپلىمى، مۇھەممەت ئىمىن

بەردىشى ئەسەرلىرى، مولالا سەددىق يەركەندى، ئومەر باقى، ئەرشى، نىشان، سارايى، زەھۇرى، مولالا مۇھەممەت تومۇر قارىقاش، شائىرە مۇتربان قەشقەرلەرنىڭ شېئرلىرى ۋە نەسرى ئەسەرلىرى، قاسىمنىڭ «تەزكىرى ئارسلانخان» داستانى، موللا نىيازنىڭ «تەزكىرى ئىسلام زەبىۋلالا» داستانى، مۇھەممەت سادىق قەشقەرنىڭ «تەزكىرى ئەزىزان» ناملىق ئەسىرى، شۇنىڭدەك شائىر ئابدۇرېھىم نىزارنىڭ «پەرھات ۋە شىرىن»، «لەيلى مەجنۇن»، «رابىيە-سەيدىن»، «دۇرۇلناجات»، «ۋاموق ئوزرا» ناملىق داستانلىرى ۋە باشقا ئەسەرلىرى، تۇردۇش ئاخۇن غېرىبنىڭ «كىتابى غېرىپ» داستانى، نوروز ئاخۇن (زىيائى)نىڭ «مەھزۇنىل ۋەھزىنىن» داستانى، موللا ئابدىغاپ-پارنىڭ «زەپەرنامە شاھ باھادىر خان» داستانى ۋە ئىمىر ھەسەن سەبۇرنىڭ «غەزەللىرى»، شائىر قەلەندەرنىڭ «قەلەندەر دىۋانى»، غوجا شاھيار غەرىبنىڭ «ئىشتىياق نامە» ناملىق ئەسىرى، شائىر ناقىنىڭ «گۈلزارى بېيىش» داستانى، موللا شاتىرنىڭ «زەپەر نامە» داستانى، شائىر مۇغەننى ئەخمەتنىڭ «زەپەر نامە» داستانى، يەنە ئوز زامانىسىغا يېڭى دېموكراتىك تېما ۋە ئىدىيىلەرنى ئېلىپ كىرگۈچى مولا بىلال بىننى موللا-يۇسۇپنىڭ لىرىك شېئرلار توپلىمى «غەزەلىيات» ۋە يىرىك، ئىپىك تارىخىي داستان «غازات دەر مۇلۇك چىن» ھەم قەھرىمان ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ تىپىك ئوبرازىنى ياراتقان «نوزۇگوم» داستانى، موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخىي ئەمىنيە» دىگەن مەشھۇر ئەسىرى ۋە ئۇنىڭدىكى لىرىك شېئرلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تالانتلىق پەرزەنتلىرى ياراتقان ئاجايىپ قىممەتلىك ئەسەرلەردۇر.

بۇلاردىن باشقا ئەخمەتشا قارىقاشنىڭ «ئات قىسمىسى»، ھەسەن ئاخۇن تەجەللىنىڭ «بەرق تەجەللى» ۋە فەشقەرلىق ھەسەن ئاخۇن تەرجىمە قىلغان «ئىنجىلنىڭ تەرجىمىسى»① قاتارلىقلار ئۇيغۇر خەلقنىڭ تالانتىنى كورسەتمەمدۇ؟

شۇ دەۋرنىڭ داۋامى سۈپىتىدە ئابدۇقادىر ئىزىزنىڭ جەڭگىۋار شېئىرلىرى، ساۋۇت ئابدۇباقىنىڭ شېئىرلىرى، قۇتلۇق شەۋقىنىڭ داستانلىرى، مەھەممەت ئارتۇشنىڭ ئەسەرلىرى ھەم ئابدۇقادىر شاھىيارنىڭ «ساپائى» ناملىق شېئىرلىرى توپلىمى قاتارلىقلار ئەنە شۇ دەۋرنىڭ مەنىۋى ئىنكاسى بولۇپ، قەھرىمان ئۇيغۇر خەلقنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى كورسەتمەمدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر خەلقى ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ياراتقان «12 مۇقام» ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا ساھەسىدە ئېرىشكەن غايەت زور ۋە ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيىتىدۇر. جۇڭگونىڭ خەن، تاڭ، ۋەي يىلنامىلىرىدا مۇزىكىنىڭ ئىچكى ئولكىلەرگە شىنجاڭدىن تارقالغانلىقى مەلۇم.

يۇقۇرقىلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر ئانا تىلى، ئۇيغۇر يېزىقى، ئۇيغۇر پىسخىكىسى ۋە مىللى ئىستىتىك بەدىئى دىتىنىڭ دەۋر خاراكتېرلىق، مەڭگۈ ئولمەس گۈزەللىكىنى گەۋدىلەندۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك مەنىۋى بايلىقى ھېسابلىنىدۇ.

"... يۇمەن سۈلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قابىلىيەتلىك كىشىلىرى ئىچىدىن نۇرغۇنلىغان سىياسى ئەربابلار، ھەربىي مۇتەخەسسىسلەر، پەن ئالىملىرى، ئەدەبىي - تەرجىمانلار ۋە سەنئەتچىلەر يېتىشىپ چىققان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەدەنىيەتكە

---

① بۇ ئىنجىلنىڭ تەرجىمىسى 1895 - يىلى دانىيەنىڭ پايتەختى كوپېنھاگېندا بېسىلغان.

مۇناسىپ توھپە قوشقانلاردىن سارابان «چىن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ تەھرىرلىگىگە قاتناشقان، لەنخۇيسەن لىياۋ سۇلالىسى تارىخىنىڭ تەھرىرلىگىنى ئوز ئۈستىگە ئالغان ھەم «ئوردا خاتىرىسى» تەھرىرلىگىگە قاتناشقان گۇەن يۇگشەي مەشھۇر ئەدىپ ئىدى. جەدو ۋەجمۇ ئەدىپ بولۇپ، «لىياۋ سۇلالىسى تارىخى»نىڭ تەھرىرلىگىگە قاتناشقان. لىۇمىنشەن دانا ئاگرا-نوم ئىدى. ئۇ «ئوزۇق - تۇلۇك، كىيىم - كېچەك تەييارلاشنىڭ دىخانچىلىق ئاساسى» دىگەن ئەسەرنى يېزىپ قالدۇرغان. تەرجىمانلاردىن ئەنزاڭ «قەدىمقى تارىخ»، «شاھانىلىق يىلنامىسى»، «تىبابەتچىلىك»، «دورا گىيالار»، «ئىبرەتنامە»، «جىنگزەن يىللىرىدىكى مۇھىم سىياسى ئىشلار» قاتارلىق كىتاپلارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. گارناراس سانسكرىت ۋە تىبەت تىللىرىدىكى بۇددا كىتاپلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. بلاناشىل خەنزۇچە، سانسكرىتچە، تىبەتچە بۇددا سوترا-لىرىدىن 5 - 6 خىلىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان ...»① ئۇنىدىن باشقا تاڭ دەۋرىدە كەكمىنىر، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە سەيدۇللالارنىڭ خەنزۇچە شېئىر يازغانلىغى تارىختىن مەلۇم.

دىمەك، ئۇيغۇرلار يالغۇز ئوز ئانا تىلى بىلەن تارىخىي يادىكارلىقلارنى يارىتىپ قالماستىن، بەلكى باشقا تىللار ئارقىلىقمۇ باي تارىخىي، مەدەنى يادىكارلىقلارنى ياراتقان.

يۇقۇرقى پاكىتلار ئەڭ باي مەدەنى يادىكارلىقلىرى بىلەن ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ دۇنياغا داڭلىق، باي مەدەنىيىتىنى بىللە ياراتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئوزىگە مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە

① قېن جاشىن «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» (بېرىنچى جىلد 115 - 116 - بەتلەر).

ئىكەنلىگىنى، شۇنىڭدەك جاھان مەدەنىيەت غەزنىسىگە ئوز
ھەسسىسىنى قوشقان پەخرى ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىگىنى، جۇملە-
دىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركى تىلدا سوزلىشە-
دىغان خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ قەدىمى ۋە باي مەدەنىيەتكە ئىگە
خەلق ئىكەنلىگىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

ئىككىنچى باپ

قەدىمىي ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ددن ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت

ئۇيغۇرلار مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا ئوزلىرىنىڭ ياشىغان جۇغراپىيە ئورنىغا قاراپ شەرق ئۇيغۇرلىرى ۋە غەرپ ئۇيغۇرلىرى دەپ ئىككى چوڭ تارماقىقا بولۇنەتتى. شەرق ئۇيغۇرلىرى بولسا، بايقال كولىنىڭ جەنۇبى يەنى ھازىرقى تاشقى ۋە ئىچكى موڭغۇلىيىدە ياشايتتى. غەرپ ئۇيغۇرلىرى بولسا، تاي تاغلىرىدىن تارتىپ بالقاش كولىنىڭ ئەتراپى، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا، دۇڭخۇاڭ ۋە چىلەنشەن تاغلىرى، گەنسۇ ئەتراپىدا ياشايتتى.

ئۇيغۇرلار ۋەتىنىمىزدىكى باشقا مىللەتلەرگە قارىغاندا دىنىي ئېتىقات جەھەتتە ئوز بېشىدىن خېلىلا مۇرەككەپ سەرگۈزەشتىلەرنى ئوتكۈزگەن بولۇپ، دىنىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۇرگەن خەلق. ئۇلار ئوز تارىخىدا توتېمىزم، سېپىتىرىزم، شامانىزم، زەردوشىزم، بۇددىزم، مانايخىزم، قەسمەن خىرىستىيان ۋە ئەڭ ئاخىرىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغان.

تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىسىنەزىرى بويىچە ئېيتقاندا، ئىجـ

تىمائى ھاياتنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى تەرەپلىرى بار. جەمىيەتنىڭ ماددى ھاياتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسىدىن يەنى ماددى نىمەتلەر ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت.

ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى جەمىيەتنىڭ ماددى ئاساسى ياكى ئىجتىمائى مەۋجۇدىيىتىنى تەشكىل قىلىدۇ. جەمىيەتنىڭ مەنىۋى ھاياتى سىياسەت، قانۇن، پەلسەپە، ئەخلاق، ئەدەبىيات - سەنئەت، دىن قاتارلىق ئىجتىمائى ئاڭ فورمىلىرىدىن تەشكىل تاپىدۇ.

ئىجتىمائى ئاڭنىڭ مەنبەسى ئىجتىمائى مەۋجۇدىيەت. شۇڭا ئىجتىمائى مەۋجۇدىيەت قانداق بولسا، كىشىلەرنىڭ ئېڭىمۇ شۇنداق بولىدۇ. دىنىمۇ ئىجتىمائى ئاڭ فورمىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇمۇ دۇنيانى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

"دىن ئەڭ ئىپتىدائىي زامانلاردا كىشىلەرنىڭ ئوز ئەتراپلىرىدا بولغان تەبىەت توغرىسىدىكى ئەڭ نادان، ئەڭ سادا ئىپتىدائى تەسەۋۋۇرلىرىدىن كېلىپ چىققتى"①، "ھەرقانداق دىن باشقا نەرسە ئەمەس، كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن ھوكۇم سۈرىدىغان تاشقى كۈچلەرنىڭ شۇ كىشىلەر مېڭىسىدىكى خىيالى ئىنكاسى بولۇپ، ئۇنىڭدا يەر كۈچلىرى، يەرگە خاس بولغان كۈچلار شەكلىنى ئالىدۇ"②.

دىنمۇ، بۇنىڭدىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، ماركسىزىمغىچە بولغان ماتېرىياللىستلارنىڭ دېگىنىدەك دىن ئاممىنىڭ قالاقلىغى-

---

① «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» (2 - توم 627 - بەت.

② ئېنگېلس «دىيورىنگە قارشى» دىن.

دىن پايدىلىنىپ راھىپلارنىڭ ئالدامچىلىغى بىلەن ئويدۇرۇپ چىقارغان نەرسىسى ئەمەس، بەلكى بەلگىلىك ماددى بارلىقنىڭ ئوزىگە خاس ئىنكاسى.

كىشىلەرنىڭ دىنىي قاراشلىرى ۋە دىنىي تۇزۇملەر جەمئىيەتنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ ئۆزلۇكسىز ئوزگىرىپ تۇردى.

"قەرىنداش بىر گۇرۇپپا تەرىقىسىدە تەشكىل بولغان مەلۇم خەلقلەر ئۇچۇن تولاراق ھالدا ئومۇمى بولغان دەسلەپكى دىنىي تەسەۋۋۇرلار، بۇ گۇرۇپپىلار بولۇنۇپ كەتكەندىن كېيىن ھەر بىر ئايرىم خەلق ئارىسىدا، شۇ خەلق دۇچار بولغان تۇرمۇش شارائىتىغا قاراپ، ئوزىگە خاس يول بىلەن تەرەققى قىلىۋېرىدۇ. شۇ يول بىلەن ھەر بىر ئايرىم خەلق ئارىسىدا يارىتىلغان خۇدالار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھوكمى ئوزلىرىگە قاراشلىق مىللى ساھە دائىرىسىدىن ئوتمەس ئىدى"①.

بۇ ھالنى بىز گىرىكلارنىڭ ئالى خۇداسى "زېۋس"، ئىرانلىقلارنىڭ "ئاھۇرامازدا"، جۇڭگولۇقلارنىڭ "شاڭدى" سىدا ئوچۇق كورەلەيمىز. بۇ خۇدالارنىڭ مىللى خاراكتېرى، پىيخىكىسى بولغانلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭغا شۇ يەردىكى خەلق چوقۇنغان ۋە بويسۇنغان.

ئەڭ دەسلەپكى دىنلارنىڭ بىرسى بولغان توتېمىزىم ئۇرۇقچىلىق تۇزۇمىنىڭ مەھسۇلى بولسا، قەبىلە تەڭرىسى ئۇرۇقلارنىڭ قەبىلە بولۇپ بىرلەشكەن تۇزۇمىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

قۇلدارلىق تۇزۇمى ۋۇجۇتقا كەلگەندە ئەڭ ئالى تەڭرى بارلىقتا كېلىپ، باشقا قەبىلە تەڭرىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بويسۇندى.

① ماركس - ئېنگېلس «دىن توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە، 35-بەت).

پادىشالىق مۇستەبىتلىك تۈزۈمىدىكى چوڭ دولەتلەر مەيـ
دانغا كېلىشى نەتىجىسىدە يىگانە ۋە ھەممىگە قادىر تەڭرى بار ـ
لىقىغا كەلدى. ئەمـدى بۇ چاغدىكى خۇدالار بۇرۇنقىـدەك خەلق
تۇرمۇشىغا، خەلقنىڭ يېقىـن كونكرىـت ئەمەس، بەلـكى ئىنتايىن
ئابستراكىتلاشقان بولۇپ، بۇمۇ ئىنسان ئەقلىنىڭ ئۈزلۈكسىز جەريان ـ
دا مەيدانغا كەلتۈرگەن مۇرەككەپلەشكەن مەھسۇلى ئىدى.

پادىشا مۇستەبىتلىك تۈزۈمىگە ماسلىشىپ، كوپ خۇدالىق
دىنلارنىڭ ئورنىـغا بىر خۇدالىق دىـنلار — بۇددا، خرىستىيان،
ئىسلام دىنىدىن ئىبارەت ئۈچ دۇنياۋى دىن ئەنە شۇنداق شا ـ
ئائتـتا پەيـدا بولۇپ، ئۇنىڭ خـۇدالىرىمـۇ يۇقۇرقـى تۈسـكە
كىردى.

مەلۇم ئىقـتىسادىي بازىـس بىلەن ئۇستـقۇرۇلمىنىڭ ئۆز ـ
ئارا زىچ بىرىكىشى مۇئەييەن ئىجتىمائـى فورماتسىيىنى تەشكىل
قىلىدۇ. بازىسنىڭ ئۇسـتقۇرۇلمىنى بەلگىلىشى تارىخىي ماتېرىيا ـ
لىـزىمـنىڭ ئۆزگەرمەس قانۇنى بولـغىنـدەك، ئۇسـتـقۇرۇلمىنىڭ
بازىـسقا تەسـىر قىلىشىمۇ تارىخىي ماتېرىيالىزىمـنىڭ ئۆزگەرمەس
قانۇنىـدۇر. ئىجتىمائـى ئاڭـنىڭ ھەر خـىل شەكىللىرى ئۆزئارا
رول ئوينـايدۇ ۋە بىر ـ بىرسـىگە تەسىر كورسـىتىدۇ. بۇنداق
رول ۋە تەسىرلەرنى ھىساپقا ئالماستىن، ئىجـتىمائى ئاڭنىڭ تە ـ
رەققىياتىنى پەقەت ئىقتىسادىي شارائىتـلار بىلانلا چۈشەندۈرۈشكە
ئۇرۇنغاندا، ئىجتىمائى ئاڭنىڭ ھەر خىل خۇسۇسىيەتلىرىنى توغـ
را چۈشەنگىلى بولمايدۇ. مانا بۇ ئىجتىمائى ئاڭ تەرەققىياتىنىڭ
نىسبـى مۇستەقىللىغىنى ئىسپاتلايدۇ.

"دىن ئىپتىدائى زامانلاردا كىشىلەرنىڭ ئۆز تەبىەتلىرى
ۋە ئۆز ئەتراپىلىرىـدا بولغان تەبىەت توغرىسىدىكى ئەڭ نادان،

ئەڭ ساددا ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلىرىدىن كېلىپ چىقتى. لېكىن ھەرقانداق ئىدىئولوگىيە پەيدا بولغاندىن كېيىن تەسەۋۋۇرلار بىلەن باغلانغان ھالدا تەرەققىي قىلىپ، بۇ تەسەۋۋۇرلارنى تېخىمۇ تاكامۇللاشتۇرىدۇ. ئەكس ھالدا ئۇ ئىدىئولوگىيە بولمىغان بولاتتى .....»①.

ماركسچە ئىنكاس نەزىرىيىسى نوقتىسىدىن ئېيتقاندا، دىن ئەڭ ئىپتىدائىي جەمىيەتتە ئاڭنىڭ ماددىي بارلىق بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىشىدىن پەيدا بولغان ھېسسىي تەسەۋۋۇرنىڭ مەھسۇلى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ سەنئەتنىڭ تۈپكى خۇسۇسىيىتى بولغان ئوبرازلاردىن ئايرىلمىدى. نەتىجىدە سەنئەت بىلەن گىرەلەشىپ، ئۇز مەزمۇنىنى سەنئەت شەكلى بىلەن ئىپادىلىدى.

دەسلەپكى دىنلارنىڭ ھەممىسلا ئەمەس، بەلكى كېيىنرەك مۇكەممەللىشىپ دۇنيا دىنلىرىغا ئايلانغان شامانىزىم، زاردوشىتزىم ھەتتا بۇددىزىمۇ، "كوك ئاسمان"، "قۇياش" ۋە «ئوت» نى ئىلاھى تونۇپ ئۇنىڭغا ئېتىقات قىلىشقان ئىدى.

يۇنانلىقلارنىڭ گۈزەل تەبىئى شارائىتى — ئۇنىڭ بۇلۇڭ-سىز كوك ئاسمىنى، ئۇنى ئوراپ ئالغان چەكسىز يېشىل رەڭلەر دېگىزى ئۇلارنى گۈزەللىككە ئۇندىدى. ئۇلار ئوزلىرىنىڭ ئىلاھلىرىنىمۇ ئەڭ گۈزەل، ئەڭ ئالى كىشى قىياپىتىدە تەسۋىر-لەشكە، گەۋدىلەندۈرۈشكە كىرىشتى. ئۇلار مىلادىدىن 7 - 8 يىل ئىلگىرىلا (گۈمىردىن خېلىلا بۇرۇن) ئوز ئىلا-ھلىرىنى گۈزەل قىلىپ تەسۋىرلەشنى بىلەتتى. گىرىتسىيىنى قاپلاپ تۇرغان گۈزەل، زەڭگەر كوك ئاسمانىنى ئادەم قىياپىتىدە-

① ماركس، ئېنگېلس، لېنىن «دىن توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە 34 - بەت).

كى "بۇيۇك ئاتا" دېگىزدا لەھەڭگە مەنسەپ، شىددەتلىك دولقۇنلار ئارىسىدا يۇرىدىغان زور بىر كىشى قىلىپ تەسۋىرلىسە، قۇياشنى ئوت ئۇچقۇنلىرى چاچىدىغان بىر ئاقساق تومۇرچى قىلىپ تەسۋىرلىدى. ئۇنىڭ كورىگىنى بولسا، يەر ئاستىدىكى ۋولقانلار دەپ تەسەۋۋۇر قىلدى. كېيىن ئۇلار ھەققىدە تۇرلۇك ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر يارىتىلىشقا باشلىدى...

"ياۋايىلىق ۋە ۋارۋارلىقنىڭ تۇۋەنكى باسقۇچى — ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ $\frac{4}{5}$ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ۋارۋارلىقنىڭ تۇۋەن باسقۇچىدىلا ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقىغا خاس ئالاھىدىلىكى تەرەققى قىلىشقا باشلىغان ئىدى. شەخسىي پەزىلەت، گۈزەل سوز، دىنىي ھېسسىيات، راستچىللىق، قەھرىمان - باتۇرلۇق ئىنسانىنىڭ ئومۇمى خاراكتېرلىك بەلگىلىرىگە ئايلانغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە قاتتىقلىق، قەبىھلىك، مۇتەئەسسىپلىك، خىيانەتكارلىق ۋە خائىنلىقمۇ بىللە پەيدا بولغان ئىدى.

دىنىي ساھەدە بولسا، شېمرىيەت كىشىلەرنىڭ خۇدا ۋە ئۇلۇغ روھلار توغرىسىدىكى ھېسسىي ئوي - خىيالىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، گەۋدىلەندۈرىدىغان ۋاستىسى ھىساپلىناتتى.

ئەڭ دەسلەپكى شېمرىيەت ئەنە شۇ دەۋرگە تەئەللۇقتۇر. بۇ دەۋر بىزگە يەنە ئائىلىلەردىن ئوسۇپ چىققان ئۇرۇغلار، ئۇرۇغلاردىن تەشكىل تاپقان قەبىلە - قەبىلىلەردىن ئۇيۇشقان پىراتىرىيىلەرنىڭ پەيدا بولغانلىغىدىنمۇ دېرەك بېرىدۇ. بۇ مۇتەئەسسىپ قىيەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ بىرلىشىپ ئىشلىشى جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن تەرەققىياتلار ئەمدىلىكتە ئېغىز ئەدەبىياتى بولـ

غان رىۋايەت. ئەپسانىلارنى ياراتقان ئىدى. خەلقنىڭ بۇ ئىجا - دىيەتلىرى ئىنسانىيەتنىڭ يۇقۇرقى كوللېكتىۋىگە قۇدرەتلىك تەسىر - رىنى كورسەتمەكتە ئىدى"①.

بۇ پاكىتتا ئاساسلانغاندا پەيلاسوپ مەردەر: دىن شېرىد - يەتنىڭ ئەڭ قەدىمىي ئەنئەنىسىدۇر، دېيىشكە تامامەن ھەقلىق. بۇ ھالنى بىز ئىران ۋە يۇنانلىقلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىنمۇ ئوچۇق كورەلەيمىز. مەسىلەن، ئىران ۋە پۇتۇن ئوتتۇرا ئاسىيا - نىڭ ئەڭ قەدىمىي دىنىي ئېتىقادىنى، ئورپ - ئادەت، تارىخىنى ئېپادىلەيدىغان، پارىس شائىرى ھەزىلغان «ئاۋىستا» نامىلىق مۇقەددەس كىتاپ (ئىككى يۇزمىڭ مىسرالىق شېئىرلار توپلىمى) بولۇپ، ئۇ، مىلاددىدىن بۇرۇنقى 1400 يىلدىن 3 - ئەسىرگە - چە بولغان ئارىلىقتىكى ۋەقەلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. زاردو- شىزىم دىنىنىڭ بۇ مۇقەددەس كىتابى زاروئوستۇرا پەيغەمبەر، ئىلاھى ئاخۇر ئامازدادىن سوئال سوراش، ئاخۇر ئامازدا ئۇنىڭ سۇئاللىرىغا جاۋاپ بېرىش شەكلىدە شېئىر بىلەن يېزىلغان. بۇ بىرقانچە قىسىملارغا بولۇنگەن بولۇپ، ئالدىنقى قىسمىدا زار- دوشىزىم دىنىغا ئىشەنگەن ۋە ئۇنى ياقلىغان ئەپسانىۋى قەھرد - مانلار توغرىسىدا يېزىلغان قەسىدىلەر بولسا، كېيىنكى قىسمىدا ئىلاھى ئاخۇر ئامازدانىڭ زاروئوستۇرانى پەيغەمبەرلىككە ۋەھى قىلغانلىغى تەسۋىرلىنىدۇ. قالغان قىسىملىرىدا بولسا، خىلمۇ- خىل دۇئالار بىلەن ئاغرىق داۋالاش ھەققىدە ۋە باشقا مەسىلە- لەر ئۇستىدە سوزلىنىدۇ.

بۇ "مۇقەددەس" كىتاپ ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا

① ماركس، ئېنگېلس «سەنئەت توغرىسىدا» (1 - توم 270 - بەت روسچە)

خەلقلىرىنىڭ يالغۇز دىنىي ئېتىقاتىدىنلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ قەدىمىي تارىخى توغرىسىدىمۇ خېلىلا ئوبدان مەلۇماتلارنى بەردۇ.

ئەمدى يۇنانلىقلارغا كەلسەك مىلادىدىن بۇرۇنقى 8-ئەسىرلەردە مەزبود ئىسىملىق بىر كىشى «تەياگونىيە» دېگەن شېئىرىي ئەسەرنى يازغان. بۇ كىتابتا گىرېكلار ئىلاھلىرىنىڭ سېستېمىسىنى تۇزىدۇ ۋە بۇ ئىلاھلار بىلەن خەلقلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇش، ئىلاھلار بىلەن يېرىم ئىلاھى قەھرىمانلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش ۋە باشقا خىلمۇ-خىل ئۇرۇشلار، دىنىي ئېتىقات، ئورپ-ئادەتلەر توغرىسىدا سوزلەيدۇ. بۇمۇ گىرېكلارنىڭ "مۇقەددەس" دىنىي كىتابى ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى گۇمىرنىڭ دۇنياغا داڭلىق «ئىلىئادا» «ئودىسسا» داستانلىرى بولۇپ، بۇمۇ مىلادىدىن تەخمىنەن 7-8 ئەسىر بۇرۇن مەيدانغا كېلىپ، بىزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن.

گۇمىر بۇ داڭلىق «داستانلار» نى يارىتىشتا خەلق ئېپوسىغا تايانغان. ئەسلى بۇ داستانلار گىرېتسىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خەلق تەرىپىدىن كەڭ تارقىلىپ ئېيتىلىپ كەلگەن ئىدى. گۇمىر بۇلارنىڭ ھەممىسىنى توپلاپ، ئۇنى تۇزەپ تەرتىپكە سالدى. گۇمىر خەلق رىۋايەتلىرىنى قانداق ئالغان بولسا، ئۇمۇ خەلقچە سادىق بولۇپ شۇ پېتىچە ئىشلىدى.

بۇ داستانلاردىكى خۇدالار ئوز زامانىسىدىكى كىشىلەر قىياپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ.

لېكىن بۇلار پەۋقۇلئاددە تەبىئەتلىك زاتلار بولسىمۇ، بۇلارنىڭ قىياپەتلىرى، تۇرمۇشلىرى كىشىلەرگە ئوخشايدۇ. ئۇ كىشىلەردەك خوشاللىنىدۇ، ئاچچىغلىنىدۇ، ئۇرۇشلاردا پاراڭلىرى

بولىدۇ. بالا-قازا، بەختسىزلىكلەرگىمۇ ئۇچرايدۇ. گۇنا ئوتكۇ-زۇپ جازالارغىمۇ تارتىلىدۇ، ئۇلار تاماقمۇ يەيدۇ، لېكىن ئىنسانلاردەك ئەمەس، بەلكى ئۇلار ئوزلىرىگە "مەڭگۈلۈك ھايات بېغىشلايدىغان" "ئامبىدۇزىيە" دىگەن نەرسىنى يەيدۇ. بۇلار جىسمانى جەھەتتىن ئاددى كىشىلەردىن كۈچلۈك. تەن قۇرۇلۇشلىرى پۈختا، تازا، كوزلىرى ئوتكۈر، يىراقنى كورىدۇ. ئاسمانلاردا ئۇچۇپ يۈرەلەيدۇ. تاۋۇشلىرى جاراڭلىق، ھەيۋەتلىك، ئۇلار خالىسا كىشىلەرگە كورۇنمەيدۇ. تۇرلۇك قىياپەت-تۇسلەر-گە كىرەلەيدۇ. ئۇلار مەڭگۈ ئولمەيدىغان خىسلەتلىرى بىلەن ئاددى كىشىلەردىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىسلەتلىرى ئوز زامانىسىدىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ دىن بىلەن سېھىرلەنگەن ياكى نىقاپلانغان ئۇزاق زامانلار جەريانىدىكى خەلق تەپەككۇرىنىڭ جۇغلانمىسىدىن ئىبارەت رومانتىكىسىدىن باشقا نەرسە بولمىسا كېرەك.

گۈمىر قەھرىمانلىرىنىڭ رىيال تارىخىي ئەھمىيىتىنى ئوز زامانىسىنىڭ مۇتەپەككۇرلىرى يېتەرلىك تەكىتلەپ ئوتكەن ئىدى:

"... ھەتتا گۈمىر داستانىنىڭ بىر جايىدا پىراتىرىيىنىڭ ھەربى قىسىم تەرتىپسىزده تەسۋىر قىلىنغانلىغىنى كورىمىز. بۇ يەردە ئاگامېمنونغا 'كىشىلەرنى قەبىلە-قەبىلە، پىراتورىيە-پە-راتورىيە قىلىپ سەپكە تارت، تاكى پىراتورىيە-پىراتورىيىگە، قەبىلە قەبىلىگە يارىدەم بەرسۇن' دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ... «ئىلئادا» دا ئەرلەر ھاكىمى ئاگامېمنون گىرىكلارنىڭ ئالى پادىشاسى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى قامال قىلىنغان شەھەردە تۇرغان ئىتتىپاق قوشۇننىڭ ئالى قوماندانى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئەنە شۇنداق ئورۇن تۇتقانلىغىنى ئودىسسىنىڭ

ئۇزىمۇ مەلۇم جايدا كورسىتىدۇ. گىرىكلار ئوتتۇرىسىدا نىزا چىققان ۋاختىدا مۇنداق دەيدۇ: ھاكىملارنىڭ كوپ بولۇشى ياخشى ئەمەس، بىر كىشى قوماندانلىق قىلىشى كېرەك ۋە ھاكازا... ئۇدسسا بۇ يەردە ئىدارە ئۇسۇلى توغرىسىدا لىكسىيە ئوقۇمايدۇ، بەلكى ئۇرۇش ۋاقتىدا ئالى قوماندانغا ئىتائەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاخىرىدا سوۋغا ياكى ئولجىنى بولۇشۇۋېلىش توغرىسىدا سوزلىگەن ۋاقتىدا بۇ ۋەزىيىنى ئاگاممېنونغا ياكى باشقا بىر باسىيلئوسقا يۈكلىمەيدۇ. بەلكى ھەر قاچان "ئاخىيالىقلارنىڭ ئوغۇللىرىغا" يەنى خەلقە يۈكلەيدۇ. "زىۋس تۇغدۇرغان"، "زىۋس ئوستۇرگەن" دېگەن سۆزلەتلەر ھېچ بىر نەرسىنى ئىسپات قىلمايدۇ. ھەر بىر ئۇرۇق، ئۇزىنى خۇدالارنىڭ بىرىنىڭ ئەۋلادى دەپ بىلىدۇ، قەبىلە باشلىغىنىڭ ئورۇغى بولسا، "زاتى تازا" خۇدادىن يەنى زىۋستىن تارقالغانمىز دەپ بىلىدۇ. ھەتتا چوشقا باققۇچى ئېۋمى ۋە باشقىلارغا ئوخشاش شەخسەن ئەركىن بولمىغانلارمۇ "ئىلاھى كىشىلەر" دەپ ھىساپلىنىدۇ. «ئودىسسا» دا دېمەك «ئىلئادا» دا تەسۋىرلەنگەن زامانىدىن خېلىلا كېيىن ئەھۋال شۇنداق ئىدى. يەنى شۇ «ئودىسسا» دا قارىغۇ ناخشىچى دوك بىلەن بىللە گىرولىد مىلىيگە 'قەھرىمان' نامى بېرىلىدۇ. قىسقىسى گىرىك يازغۇچىلىرىنىڭ گۇمىر ۋاختىدىكى پادىشالىق ھاكىمىيىتى دەپ ئاتالمىغان نەرسىنى ئاتاش ئۈچۈن ئىشلىتىلمىغان basileia دېگەن بۇ سوز شۇنىڭ بىلەن بىللە يولباشچىلار كېڭەشمىسى ۋە خەلق مەجلىسى مەۋجۇت بولغان ھالدا پەقەت ھەربى دېموكراتىيە مەنىسىلا بېرىدۇ (چۈنكى بۇ ھاكىمىيەتنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى ھەربى

باشچىلىقتۇر.)"①

مانا بۇ يەردە گۈمىر داستانلىرى، ئۇنىڭ قەھرىمانلىرى شۇ ۋاقىتتىكى ھاكىمىيەت خاراكتېرىنى ئېنىقلاشقا ئاساسىي ماتېرىيال بېرىدۇ. بۇ بىزگە گۈمىر قەھرىمانلىرىنىڭ رېئال تارىخىنى، ئەھمىيىتىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەمدى گۈمىر قەھرىمانلىرى دېنىي سېھىر بىلەن قانچىلىك ئىلاھىلاشتۇرۇلغان قەتئىي نەزەر ئۇ يەردىكى تېپ سۈپىتىدە مۇ دۇنيا ئەدەبىياتى سەھنىسىگە چىقىدۇ:

"... ھەسىلەن، گۈمىردا، — دەيدۇ ئوز زامانىسىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى گېگېل، — ھەر بىر قەھرىمان ئوزىگە خاس مۇكەممەل، جانلىق، ئالاھىدە خاراكتېرگە ئىگە، ئاخىرىلى ئەڭ ياش قەھرىمان، نېگىن شۇنىڭغا قارىماستىن ئۇنىڭ بالىلىق ياش كۈچى ھەققىي ئىنسانىيەتنىڭ سۈپىتىدىن قېلىشمايدۇ ھەم گۈمىر ئۇنى خىلمۇ-خىل شارائىتلار ئاستىغا قويۇپ، بۇ ئوبرازنى خىلمۇ-خىل تەرەپتىن تەسۋىرلەپ، ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ئالاھىدىلىگىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئاخىرىلى ئوزىنىڭ فېتىدۇسىنى سۈيىدۇ، ئۇنىڭدىن ئايرىلغاندا دېگىزنىڭ مەيىن شامىلىغا يۈز تۇتۇپ يىغلايدۇ، ئۇنىڭ شان-شەرىپى ھاقارەتلەنگەندە ھاياجانغا تولۇپ ئاگاممېنون بىلەن بۇ ۋەقەنى باشتىن-ئاخىر-غىچە مۇنازىرىلىشىدۇ.

«ئىلئادا» دا ئۇ پاترۇكىل ۋە ئانتىلوخنىڭ ئەڭ سادىق دوستى ئىكەنلىگىنى ئەكىس ئەتتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۇ ئەڭ نۇرلۇق، ئەڭ يالقۇنلۇق ئوت يۈرەك ياش،

① «ماركس-ئېنگېلىس تالالانما ئەسەرلىرى» (2-توم 402-407-بەتلەر، ئۇيغۇرچە).

ئۇ ئايىغى يېنىك باتۇر، ئاقساقال ئىنكىس ئالدىدا ناھايىتى خۇشخۇي بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك خىزمەتچىسى سۇ-پىتىدە ئۇنىڭغا تىز پۈكۈپ، تازىم قىلىدۇ. ئۇ پاتىرۇكىلىنىڭ ئولۇمىگە ئوتكۈزۈلگەن تەنتەنىلىك تەزىيىدە ئاقساقال ئىستىروغا ئۇلۇغ هورمەت، ئېھتىرام ۋە هېسداشلىغىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئاخىللى ئوزىنىڭ دۇشمەنگە نىسبەتەن غەزەپلىك ئوچمەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ، دۇشمەن گىكتورنىڭ جەسىدىنى جەڭ هارۋىسىنىڭ ئارقىسىغا باغلاپ سورۇتۇپ، تېرويىا سېپىلە-نى ئوچ ئايلاندۇرىدۇ. كېيىن ئۇ، ئوغلى ئوچۇن هازا ئېچىپ، يىغلاپ قالغان ئاتىنىڭ كوڭلىنى ئېچىش ئوچۇن ئودۇل ئۇنىڭ چىدىرى ئالدىغا كېلىپ، تەزىيە بىلدۇرۇپ، ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىدۇ..... دېمەك ئاخىللىنى ئادەم دەپ ئېيتىش تامامەن مۇمكىن. چۇنكى ئۇنىڭدا ئادەم قىياپىتىنىڭ ۋە خىسلىتىنىڭ بايلىغى نۇرغۇن تەرەپلەردە كورىستىلگەن. گۇمىر ياراتقان خا-راكتىرلەرنىڭ قالغانلىرى ئۇستىدىمۇ يۇقۇرقى باھانى بەرگىلى بولىدۇ. ئادىسى، دىمودى، ئاياكس، ئاگاممېنون، گىكتور، ئاندىرو-موخا قاتارلىق شەخسلەر ئوز ئالدىغا پۈتۈن بىر مۇستەقىل دۇنيا، ئۇلارنىڭ هەر بىرسى تولۇق، جانلىق ئادەمدۇر..."①

لېكىن مەزيودنىڭ «تەياگونىيە» داستانى ۋە گۇمىرنىڭ «ئىلئادا»، «ئودىسسا» داستانلىرى گىرىكلارنىڭ نەزىرىدە "مۇ-قەددەس" دىنمي كىتاپمۇ هىساپلىنىپ كەلدى. هەتتا مىلادىدىن كېيىنكى 4-ئەسىردە بويۇك كونىستانتىن ۋاختىدا، يۇنان خەلقى مىرند يولئان زامانىسىدا مەجسۇلار گۇمىر داستانلىرىنى ئىنجىلگە قارشى قويۇپ، كۇرەشكە ئاتلانغانلىغى تارىختىن بىز-

① پروفېسسور تېمافابىيۇ «ئەدەبىيات نەزىرىيىسى» (22-بەت، رۇسچە).

گه مەلۇم.

ددن بىلەن سەنئەتنىڭ ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا بىرلىك-
تە يارالغان قانداشلىغىنى ئۇلۇغ پۈرولېتارىيات يازغۇچىسى
ماكسىم گوركىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر ھىس قىلغان: "خەلق ئوز-
لىرىنىڭ باللىق چاغلىرىدا، ئوزىنى ساقلاشنىڭ تەبىي ھىسسە-
ياتى بىلەن ياشاپ، قۇرۇق قوللىرى بىلەن تەبىەتكە قارشى
كۈرەشىپ، تەبىەت ھادىسىلىرىدىن ۋەھىمە قىلىپ، ھەيران
بولۇپ، خوشال بولۇپ يۇرۇپ، دىنىي ئىجات قىلدى. ددن
خەلقنىڭ پوئېزىيىسى ئىدى.

خەلقنىڭ ئوز تەجرىبىسى دائىرىسىنىڭ تاشقىرىدا دۇش-
مەن كۈچلەر بىلەن بولغان توقۇنۇشلاردا ئالغان ھەممە تەجرە-
بىلىرىنى، تەبىەت كۈچلىرى توغرىسىدىكى ھەممە بىلگەن-
كورگەنلىرىنى شۇ ددن ئوز ئىچىگە ئالاتتى. تەبىەت ئۇستىدىن
قازانغان دەسلەپكى غەلىبىلىرى خەلقتە ئوزىنىڭ مۇستەھكەملىگى،
ئوزى بىلەن پەخىرلىنىش سېزىمى ۋە يېڭى غەلىبىلەر قازىنىش
خاھىشىنى قوزغىدى ۋە قەھرىمانلىق داستانلىرى يارىتىشقا
مەجبۇر قىلدى. خەلقنىڭ ئوزى توغرىسىدىكى بىلىملىرىنىڭ ھەم
ئوز-ئوزىگە قويغان تەلەپلىرىنىڭ غەزىنىسى بولۇپ قالدى. شۇ-
نىڭدىن كېيىن ئەپسانە ۋە داستانلار بىرلىشىپ كەتتى... ئادەم
ئوز خۇداسىنى ھەممىنى بىلگۈچى، چەكسىز قۇدرەتلىك،
ھەممە نەرسىنى ياراتقۇچى، يەنى ئوزىنىڭ پۈتۈن ئىنە-
تىلىشلىرىنى ئىپادە قىلغۇچى سۈپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلغان. خۇدا
پەقەت ئادەمنىڭ 'خىيالىدۇر'. بۇ خىيال ناھايىتى كەمبەغەل،
ئېغىر تۇرمۇش ۋە ئادەمنىڭ ئوز كۈچى بىلەن ھاياتىنى باي،

يېنىكرەك، ئادالەتلىك، گۈزەل قىلىش ئۈچۈن ئىنتىلىش نەتىجىسىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن ... خۇدالار توغرىسىدىكى ئەپسانىلار "دىن ئىجادىيەت" دەپ ئاتالسىمۇ، ئۇز ماھىيىتى جەھەتتىن بەدىئى ئىجادىيەت قاتارىغا كىرىدۇ.»①

دىن بىلەن سەنئەتنىڭ مۇناسىۋەتلىرىدە (پەرەزلەرگە قارىغاندا ھون ئىتتىپاقىغا كىرگەن دەۋرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان شامانىزم تەسىرىدە) يارالغان ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى ئېپوسى «ئوغۇزنامە» دە، 4 - 5 - ئەسىرلەردە مانىخەيىزم تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن «مۇقەددەس قەۋرە» دۇئانامىسىدا، 5 - ئەسىر ئەتراپىدا يارىتىلغان قەھرىمانلىق داستانى «چىمتانى ئىلىك بەگ» دە، 7 - ئەسىر ئورخۇن دولىتى دەۋرىدىكى ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا ۋە مۇشۇ دەۋرنىڭ ئالدى - كەينىدە «بۇددا» شامان، مانىخەي دىنلىرى تەسىرىدە يارىتىلغان ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىدا ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرى «قاراخانىلار» (10 - 11 - ئەسىر) دەۋرىدە يارىتىلغان ئاجايىپ باي ئەدەبىي يادىكارلىقلاردا، جۈملىدىن ئۇنىڭ داۋامى چاغاتاي دەۋرى، سەئىدىلەر دەۋرى، ئاخىرى جۇڭغارخانلىغى، مەنچىڭ دەۋرى، ئاخىرى ياڭ، چىڭ، شىڭ، گومىنداڭ دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىيات - سەنئەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرىتالايمىز.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، پۈتۈن ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات ئىزىنى ئاختۇرىدىغان بولساق، ئۇنىڭ دەسلەپكى ئاساسىدا يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ ھۆلى بارلىغىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

---

①گورکی «ئەدەبىيات توغرىسىدا» (1 - توم، 376 - 377 - بەتلەر، ئۇيغۇرچە).

ياۋروپا پەلسەپىسىدىن تارتىپ تەبىئى، ئىجتىمائى پەنلەرنىڭ قەدەر كوز تاشلىساق، ئۇنىڭدا يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلغان فورمىسىنى كورىمىز. ئەمدى ئەنە شۇ ئۇلۇغ يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىنى سۇرۇشتۇرسەك، ئۇ يۇنان دىنىغا بېرىپ تاقىلىدۇ.

دىن مانا شۇ مەنبەدىن ئېيتقاندا، جاھانغا سۆزىتىسىيە ئېلىپ كەلگۈچى ۋە تارقاتقۇچى رولنى ئوتەپ كەلدى. شۇڭا بەلگىلىك مەنبەدىن ئېيتقاندا، خەلقنىڭ دىنى شۇ خەلقنىڭ مەدەنىيەت ئەينىگىدۇر.

شامانىزىم ئوتتۇرا ئاسىيادا 2 يۈز يىل ھوكۈم سۈرۈپ، جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ھون دولىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە قانداق رول ئويناپ، جاھانغا داڭلىق مىللى مەدەنىيەت يارىتىشىغا تۈرتكە بولدى. دۇنياۋى دىنلار بۇددا، خرىستىيان، ئىسلام دىنلىرى توغرىسىدىمۇ ئەنە شۇنداق خۇلاسە ئېيتىلىشى تامامەن مۇمكىن.

دۇنياغا داڭلىق مىسىر ئېھرامىلىرىدىن تارتىپ، يۇنان، مىسىر ھەيكەللىرى، دۇنياۋى كىلاسسىك مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ نازۇك، ئەڭ نەپىس، ئەڭ گۈزەل نەمۇنىلىرى بولغان "دۇڭخۇاڭ" ئاسارەلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە پۈتۈن مۇسۇلمان شەرقىدە مەيدانغا كەلگەن نەچچە ئون مىڭلىغان جامەمسچىتلەر، ئۇلارنىڭ گۈزەل گۈمبەز، نەقىشلىرى، ھەيكەلتاراشلىق، نەققاشلىق، زەرگەرلىك، رەسساملىق قاتارلىق ماددى، مەنىۋى گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ئاساسىنى سۇرۇشتۇرگەندە ئۇنى

دىنلارنىڭ تارىخىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

تارىختا ماركسچە نۇقتىنەزەردىن قارىغاندا، دىننىڭ ئەكسىيەتچى، مۇتەئەسسىپ تەرىپىمۇ بار. سىنىپلار پەيدا بولۇپ، سىنىپىي جەمىيەت مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن ئۇ ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش، ئۇلارنى قوغداش، ئېزىلگۈچى سىنىپلارنى ئېزىش قورالىغا ئايلاندى. شۇڭا لېنىن: "ھەرقانداق ھوكۇمران سىنىپ، ئوز ھوكۇمرانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئىككى تۈرلۈك ئىجتىمائى ئامىلغا — جاللات ۋە پوپقا ئىگە بولۇشى كېرەك" دىگەن ئىدى.

دىنىڭ دىن تەبىئەت زۇلمى ۋە ئىجتىمائى زۇلۇمىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭ راۋاجلىنىشى ياكى يوقىلىش تەقدىرى شۇ جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە ئىقتىسادىي، سىياسى مۇناسىۋەتلىرىگە باغلىق.

سىنىپلار يوقىتىلغان بىزنىڭ سوتسىيالىزىم جەمىيىتىمىز - دە دىن "ئېزىش قورالى"، "ئەپيۇن" ئەمەس، بەلكى نورمال ئېتىقات ۋە ئورۇن - ئادەت بولۇپ قالدى.

بىز ئەمدى توۋەندە قەدىمىي ئۇيغۇر جەمىيىتىدە مەيدانغا كەلگەن دىنلار ۋە ئۇنىڭ تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىيات - سەنئەت يادىكارلىقلىرى ئۈستىدە توختىلىمىز.

بۇددا دىنى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت

ئۇيغۇرلار ئەڭ ئۇزاق ئېتىقات قىلغان دىنىنىڭ بىرى بۇد - دا دىنىدۇر.

بۇددا دىنى مىلادىدىن بەش ئەسىر ئىلگىرى ھىمالايا

تاغلىرىنىڭ ئىتەكلىرىدە ياشىغان شاكى ناملىق ھىندى قەبىلە-
سىنىڭ شاھزادىسى ساكىيامونى تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقى رىۋا-
يەت قىلىنىدۇ. خىرىستىيان دىنىنىڭ "ياراتقۇچىسى" ئەيسا
قانداق ئەپسانە بولسا، ساكىيامونىمۇ شۇنداق ئەپسانە. ئەمما
بۇددا دىنىنىڭ يارىتىلغان، دۇنياغا كەلگەنلىگى ھەقىقەت.
بۇددا دىنى ھىندىستاندا بۇرۇن بار بولغان ۋىدانىزىم، براخ-
مانىزىم، سىپرتىزىم، شامانىزىم، مازدائىزىم، زارۇئاستىرائىزىم
دىنلىرىنىڭ بەزى ئېلېمېنتلىرىنى ئۆزىگە يىغقان ھالدا تاكا-
مۇللاشقان.

بۇ دىن ئاساسەن ھىندى دولىتى مەغەرخانىڭ پادىشاسى
ئەشكا (ئاسوكا) زامانىسىدا (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇن) كەڭ
كولەمدە تارقىلىشقا باشلىدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا،
بۇددا دىنى مىلادىدىن بىر ئەسىر ئىلگىرى كوشان ئىمپېرىيە-
سىنىڭ پادىشاسى كانىشكاي بىرىنچىسىنىڭ زامانىسىدا كەشمىر
ئارقىلىق خوتەنگە كىرىشكە باشلىدى.

خوتەن جاھانغا مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ غەربى قاتناش
توگۈنى ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ چاغ بەنچاۋنىڭ كۈچاردا
رۇخۇ بولۇپ تۇرغان ۋاقتى بولۇپ، خوتەن خانلىغىنىڭ كەشمىر
بىلەن سىياسىي-ئىقتىسادىي ئالاقىسى بار ئىدى. خوتەنىنىڭ
ئوسۇۋاتقان ئىقتىسادى ئەھۋالى، سىياسى، ئىجتىمائى، ئىدىئولوگىيە
ئەھۋالىدىمۇ يېڭى ئىزلىنىش، تەلەپۇنۇشلەر مەيدانغا كېلىشكە باش-
لىغان ئىدى. بۇ چاغدا خوتەن خانلىغى شىنجاڭدىكى ئەڭ كۈچ-
لۈك خانلىقلارنىڭ بىرسى بولۇپ، جەنۇبتىكى (قەشقەرمۇ ئىچىدە)
13 بەگلىك قارايتتى. ئۇنىڭ مانا شۇنداق ئىقتىسادى، سىيا-
سى، ئىجتىمائى ۋە جۇغراپىيە ئورنى كەشمىرنى بۇددا دىنىنىڭ

كىرىپ كېلىشىگە قولايلىق شارائىت ھازىرلىغان ئىدى.

"پادىشا شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا — 10 نەچچە يول يىراق-لىقتا زور ئىبادەتخانا بولۇپ، ئۇنى بۇددولەتنىڭ ئوتكەن پادىشا-سى، ئالوخاننىڭ تەكلىۋى بىلەن بىنا قىلغان. قەدىمىي بۇددىزىم بۇ دولەتكە تارقالغان ۋاقتىدا ئالوخان كەشمىردىن بۇ يەرگە كېلىپ، ئورمانلىقتا ماكان تۇتقان. ئۇنى كورگۇچىلەر ئۇنىڭ قىياپىتىنى، كىيىم-كېچىكىنى، ھال ئەھۋالىنى پادىشاغا مەلۇم قىلىدۇ. پادىشانىڭ ئوزى كېلىپ كورىدۇ.

— كىمسىز ۋە نىمىشقا يالغۇز ئورمانلىقتا تۇرىسىز؟

ئالوخان:

— مەن ساكيامونىڭ شاگىرتى. پادىشا، ئەگەر سىز، بەخت ئورنىتىشنى، بۇددا دىنىنى بېيىتىشنى ياخشى كورسىڭىز ئىبادەتخانىلارنى سېلىپ، راھىپلارنى توپلاڭ!

پادىشا:

— ساكيامونى قانداق پەزىلەت، قانداق خىسلەتلەرگە ئىگە، سىز نىمە ئۈچۈن قۇشقا ئوخشاش ئورمانلىقتا ئۇچۇپ جاپا چې-كىسىز؟

ئالوخان:

— ساكيامونى جىمى تىرىكلىكلەرگە مېھرىۋان، ئالەمگە يېتەكچى. ئۇ ھەم ئاشكارا، ھەم يوشۇرۇن، ئولۇكمۇ، تىرىكمۇ كورۇنىدۇ. ئۇنىڭ تەلىماتىغا ئېتىقات قىلغۇچىلار ئولۇش، تىرد-لىش دىگەنلەردىن خالىدۇر..."①

شۇڭا نجاڭدىن 200 يىل بۇرۇن خوتەندىن ھىندىستانغا ئوتكەن خۇي سىڭمۇ يۇقۇرقى رىۋايەتنى خاتىرىلەپدۇ. بۇ ۋاقىت

① شۇەنجاڭ «غەرپ خاتىرىسى» دىن.

جەھەتتە بۇددا دولىتى قۇرۇلۇپ 165 يىل ئوتكەن ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئىبادەتخانىنى ۋە شەھەردىن 50 يول يىراقلىقتىكى "زەيىنىمۇ" ئىبادەتخانىسىنىمۇ ئالوخان راھىپ سالىدۇرغان بولۇپ، بۇددانىڭ خوتەنگە مىلادىدىن بۇرۇنقى 75 - يىللىرى تارقالغانلىقى ئىسپاتلىنىدۇ. بۇ رەقەم «تىبەت قىسسىسى» دىمۇ، «غەرپ خاتىرىسى» دىمۇ شۇنداق.

بۇددا توغرىسىدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق كىتابنىڭ بىرى بولغان «فاشەن قىسسىسى» دە بۇددا سەيلىسى توغرىسىدا تەپسىلى مەلۇماتلار بار. ئۇنىڭدا خوتەندىكى چوڭ ئىبادەتخانىدا راھىپلارنىڭ سانسىز لىغى، ئۇششاق ئىبادەتخانىلارنىڭ سانسىزلىغى، 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سەيلە باشلىنىدىغانلىغى، راھىپلارنىڭ باشلىغى كومتى بولۇپ، ماخيانا مەزھىپىگە مەنسۇپلىغى، پادىشانىڭ ئۇنىڭغا چوڭ ھورمەت - ئىھتىرام بىلەن قارايدىغانلىغى ھىكايە قىلىنىدۇ.

بۇددىزىمنىڭ يانا بىر مەركىزى تۇرپان بىلەن كۇچار ئىدى. بۇ كۇچار خانىشىنىڭ جىيەنى مەشھۇر بۇددىست كومىرا جىۋانىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋاختىغا توغرا كېلىدۇ.

"كۇچاردا ئىبادەتخانا ناھايىتى تولا، ناھايىتى چىرايلىق زىننەتلەنگەن، پادىشا ساريىمدىكى نەقىشلەر بۇ ئىبادەتخانىدىكىدىن ئارتۇق ئەمەس. مەشھۇر رامو ئىبادەتخانىسىدا راھىپلار 700 دىن ئاشىدۇ. شىمالىي تاغدىكى 'زىلى لەنجان' ئىبادەتخانىسىنىڭ راھىپلىرى 50 نەپەر، جەنۇبىي 'ۋاڭ شىڭ' ئىبادەتخانىسىنىڭ راھىبى 70 نەپەر ... «ۋاڭ شىڭ» ئىبادەتخانىسىدىكى 90 نەپەر راھىپنىڭ ئارىسىدا كومىرا جىۋا دېگەن ياش راھىپ بار. ئۇ ناھايىتى ئەقىللىق، ماخايانا چىنىڭ شاگىرتى.

بۇ ئۇچ ئىبادەتخانىدىكى مانا شكىلارنىڭ ① كوپچىلىگى پامىر شەرقىدىكى پادىشا كېنىزەكلىرىنىڭ قىزلىرى بولۇپ، يىراق يەرلەردىن بۇ يەردىكى ئىبادەتخانىغا يىغىلغان"②.

بۇ چاغدا غەرپ ۋە شەرقتىكى بۇددىزىم مەركەزلىرىدىن بىرى كۇچار ئىدى. چۈنكى بۇ چاغدا بۇددا دىنىنىڭ ئەڭ يېتىلگەن ئالىمى ۋە ئۇلۇغ شائىرى كومىرا جىۋانىڭ كۇچاردىكى پائالىيىتى غەرپ ۋە شەرقنى ئوزىگە تارتقان ئىدى. ئۇنى ناھايىتى نۇرغۇن بۇددىست ئالىملار كېلىپ زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭدىن تەلىم ئېلىپ قايتاتتى. ئۇ نۇرغۇن بۇددىست شاگىرتلارنى تەربىيەلەيتتى. كېيىن ئۇ بۇددا دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن ئىچكىرىگە — لوياڭغا بېرىپ، تەرجىمانلارنىڭ باشلىغى بولۇپ تۇرغان ۋە ناھايىتى نۇرغۇن بۇددا كىتابلىرىنى بىۋاستە سانسكرىتتىن تەرجىمە قىلغان، بۇددا مەدىنىيىتىنى ئىچكى ئولكەلەرگە تارقىتىشتا چوڭ رول ئويناغان.

ئۇ كەشمىردە ئوقۇۋاتقاندىلا چوڭ شوھرەت قازىنىپ، داڭقى غەرپ، شەرقە يېيىلىشقا باشلىغان ئىدى. شۇڭا ئۇ، ئۇ قۇش پۇتتۇرۇپ قايتىش ۋاختىدا پادىشا ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ، مەخسۇس ئۇنىڭغا ئاتاپ ياساتقان ئالتۇن تەختىراۋانغا ئولتۇرغۇزۇپ ئېلىپ كەلگەن ئىدى.

شۇنداق قىلىپ بۇددا دىنى كانىشكاي 2 - نىڭ زامانىسىدا (مىلادى 110 - يىللىرى 125 - يىلغىچە) قەشقەر ئەتراپىدا رەسمى تارقالغان بولسا، مىلادى 2 - ئەسىرلەردە كۇچار، تۇرپانغا تارقىلىپ، كۇچار، خوتەن، تۇرپانلار بۇددا دىنىنىڭ چوڭ مەر -

① ماناشكا — قىز شەيخ.

② يۇي شى لياۋتى «غەرپتە بۇددىزىم» (2 - توم 18 - بەت).

كەزلىرنىگە ئايلانغان ئىدى.

يىغىپ ئېيتقاندا بۇددا دىنى مىلادىدىن بۇرۇن بىرىنچى ئەسىردىن باشلاپ شىنجاڭغا رەسمى تارقىلىشقا باشلىغان بولۇپ، مىلادى 4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە خوتەندىن پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىياغا رەسمى تارقىلىپ بولغان. ھەتتا 4 - ئەسىردە بۇددا دىنى تۇرپان خانلىقلىرىنىڭ رەسمى دولەت دىنى دەرىجىسىگە كوتىرىلگەن ئىدى.

بۇددا دىنى ئىچكى ئولكىلەرگە توخارلار بىلەن (كوشان دولىتىنى ئەنە شۇ توخارلار قۇرغان. جۇڭگو يىلنامىلىرىدا توخارلار دايۇئەيشى دېيىلىدۇ) شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى تەرىپىدىن تارقالغان. بۇددا دىنى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن ھوكۇمران ئىدىئولوگىيە سۇپىتىدە ئەدەبىيات - سەنئەتكە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەندىن تاشقىرى بۇددا مەدەنىيىتىنى ئېلىپ كىردى.

ئۇز زامانىسىدىكى ھەيكەلتاراشلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق - نىڭ چوققىسى بولغان "دۇڭخۇاڭ" مىڭ ئۆيلىرىدىكى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان مەدەنى يادىكارلىقلار ئەنە شۇ بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ ئىسىل يالدامىسىدۇر. جۇملىدىن شىنجاڭدىكى توغرا ئېقىن مىڭ ئۆيى (توقسۇدا)، شىكشىن مىڭ ئۆيى (باغ - يىنغىولىندا)، يارغۇل مىڭ ئۆيى (تۇرپاندا)، بىزەكلىك مىڭ ئۆيى (تۇرپاندا)، سىڭگىم مىڭ ئۆيى (تۇرپاندا)، قۇم تورا مىڭ ئۆيى (كۇچاردا)، مازار بېغى مىڭ ئۆيى (كۇچاردا)، سىم - سىم مىڭ ئۆيى (كۇچاردا)، قىزىل قاغا مىڭ ئۆيى (كۇچاردا)، قىزىل مىڭ ئۆيى (بايدا)، قىتىرە مىڭ ئۆيى (بايدا)، ئون باش مىڭ ئۆيى (بايدا) قاتارلىقلار ... ئەنە شۇ بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ ئىنتايىن باي مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىر قىسمىدۇر.

ئەپسۇسكى، بۇ جايلاردىكى مەدەنى يادىكارلىقلارنىڭ ئاساسىي قىسمى يۇقۇرقى باپلاردا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك چەتئەل جاھانگىر مەدەنىيەت بۇلاڭچىلىرى تەرىپىدىن بۇلاپ ئېلىپ كېتىلگەن ۋە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. چەتئەل جاھانگىرلىرىنىڭ بۇلاڭ-تالڭىدىن قالغان بىر قىسمى شىنجاڭغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ ھىمايىچىلىرى تەرىپىدىن ئۇزۇل-كېسىل ۋەيران قىلىنغان. بۇنىڭدا بۇددا دىنىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى مەركەزلىرىدىن بولغان خوتەندىكى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ شۇنچە باي مەھسۇلاتىنىڭ ئىزسىز يوقالغانلىغى تېپىك مىسال بولالايدۇ. بۇ ھالىنى بىز تۇرپان، كۇچار، ئاقسۇلاردىمۇ ئوچۇق كۆرەلەيمىز.

نېمىس سەيياھلىرى لىكوك بىلەن گېرى نوۋرىل ئاقسۇ، كۇچار "مىڭ ئۆيلىرى" دىن ئېلىپ كەتكەن ئاساره-ئەتىقىلەر-دىن 1912-يىلى بېرلىندا «چىنى تۇركىستاندا قەدىمى بۇددا مەدەنىيەت ئىزلىرى»، 1920-يىلى «كونا كۇچار» نامى بىلەن ئىككى توم رەسىملىك ئاتلاس كىتاپ نەشر قىلدۇردى. كېيىنكى رەسىملىك لىكوكنىڭ «يېڭى تۇركىستان» (ئىستامبولدا چىقىدىغان ژورنال) نىڭ بېرىنچى سانىدىكى «ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئەت ۋە مەدەنىيەت تارىخىغا ئائىت رەسىملەر ئاتلاسى» ناملىق ئەسىرىدە توۋەندىكى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ:

"كۇچار ھوكۇمرانلىرىنىڭ يەر ئاستىدا كومۇلۇپ قالغان ئىبادەتخانىلىرىنى تېپىپ چىقارغان ۋاقىت مەزكۇر ھوكۇمدارلار-نىڭ بۇ ئىبادەتخانىلارغا بېغىشلىغان ۋەخپىلىرى مۇناسىۋىتى بىلەن قىلىنغان، ۋەخپى تەسۋىرلىرىنىڭ ماڭا قالدۇرغان تەسىر-لىرىنى زادىلا ئۇنۇتمايمەن. تۇرپان ئەتراپىدىكى ئىبادەتخانىلاردا

ئۇيەردىكى ھوكۇمدارلار، بەگلەر ئوز تەسۇرلىرىنى كىشىنى ھەيـ
ران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە كوپ قىلدۇرغان. ئۇلارنىڭ تاشقى
قىياپەت، كىيىم ـ كېچەكلىرىمۇ ئاسىيادىن كېلىپ چىققانلىغىنى ۋە
ئەسەرلىرىمۇ ئاسىيا مەدەنىيىتىگە دائىر ئەسەرلەر ئىكەنلىگىنى
كۇرسىتىدۇ. ھالبۇكى، كۇچاردىكى رەسساملەرگە قارىسا، بۇلار
دەرھال ياۋروپالىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى رەسسامنى ئەسلىتىدۇ".
ئەركەكلەر ئىشەنگىلى بولمايدىغان بىر پارلاق ئەسكىرى قىياپەتتە
ئۇزۇن، تۇز قېلىچلىرىنى ئاسقان ھالدا تۇرىدۇ. قېلىچلىرىمۇ
بەگلەرگە خاس مەدەنلىك كەمەرلەرگە ئورالغان، خوتۇنلار بولسا
قىممەتلىك كىيىم، سىرمالىق كورساژ، ئۇزۇن ۋە بىرئاز سېرىغراق
كوينەك بىلەن كورۇنىدۇ. بەدەنلىرىمۇ بىرئاز ئالدىغا مايىلراق،
بۇلار يېقىن زامانلارغا قەدەر ياۋروپا خوتۇنلىرىنىڭ رەسىمىدە
كورۇنىدۇ.

بىرىنچى قاراشتا بۇ ئەسەرلەر غوتىك ① ئۇسۇلىدىكى
گۇمبەزلەرنى ئەسلەتسىمۇ، دىققەت قىلغاندا بۇ ئەسەرلەرنىڭ غەربىي
ياۋروپا ئەسەرلىرىگە تەقلىت قىلىنىپ سىزىلغانلىغى، ناھايىتى
ئوخشاپ كېتىدىغانلىغى مەلۇم بولىدۇ. بۇ مەسىلىنى ئەۋەتتە كـ
يىم ـ كېچەك قىياپەت بىلىمى مۇتەخەسسىسلىرى بىلەن بىرلىكتە
تەكشۇرۇپ سېلىشتۇرغاندا ھەل قىلغىلى بولىدۇ. مەلۇمكى ئوتـ
تۇرا ئەسىرلەرنىڭ ئاياقلىرىدا ئاسىيادىكى قوماسشىلار (رەخـلەر)
ياۋروپا ئاق سوڭەكلىرىنىڭ ئارىسىدا كىيىم ئۇچۇن بەك لايىق
كورۇلۇپ، ئىستىمال قىلىناتتى. بۇ قۇماسشىلار گەرىم قىلىپ

① غوتىك ياكى گوتىك ــ 12 ـ ئەسىردە ياۋروپادا مەيدانغا كەلـ
گەن ئارخىتېكتورلۇق سەنئىتى.

تەكلىپ، ياۋروپاغا كەلتۈرۈلگەنلىگى ۋە ياۋروپا ئۇچۇنمۇ سودا نەمۇنىسى بولغانلىغى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

ئەركەك كىيىم - كېچەكلىرى:

تاملارغا رەسىملىرى سىزىلغان شەخسىلەر ئاق سوئېك تەبىقىسىگە مەنسۇپ، بۇ ئالىيەلەر①، بەگلەر ھوكۇمدارلاردۇر. يۇقۇرى تەبىقىغە مەنسۇپ بولمىغان شەخسىلەرنىڭ رەسىملىرى (ھىندى راھىپلىرىنىڭ دىنى كىيىملىرىنى كىيگەن ھالەتتىكى قىياپەتلەرنى ھىساپقا ئالمىغاندا) بەك ئاز. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ رەسىملەر شۇبھىسىز قەدىمقى زاماندا ئائىت رەسىملەردۇر. بۇلارنىڭ كىيىملىرى (قىسقا چاپان) شۇلاردىن ئىبارەت. پاچمۇنىڭ يېرىمىگە چۈشكەن ناھايىتى زىننەتلىك جەكەت (قىسقا چاپان) بۇنىڭمۇ ياقىسى ئۇچ بۇرجەكلىك ئوچۇق، بىر تەرەپتە يالغۇز قايرىما ياقىسى بار. بەللىرىگە ئىران يۇرۇشىدە ئىككى ئاسقۇچ بىلەن خەنجەر ئېسىلغان. شالۋار، ئۇزۇن قونچىلىق (جەزما) ئوتۇك كىيگەن، ئوتۇك قونچىلىرىنىڭ ئۇستى لەزۇن سىرمالار بىلەن بىزەلگەن. باشلىرى بىر قولياغلىق يا بولمىسا بىر ئىلگىرەتى ساچ (بىرۇتە) بىلەن ئورالغان ۋە بۇ ھەر ئىككى باش يوگەيلىرى قەدىمقى مىسىر سەنئىتىنى ئەسلىتىدۇ. يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتۇلگەن قىياپەتلەر ياكى ئۇنىڭغا ئوخشىتىلغانلار "قىزىل" دېگى ئاقسوئېك ۋەخپى رەسىملىرىنىڭ ئەڭ كوپلىرىدە، بولۇپمۇ "ئاساتىرى ھىسيۇتاھىپ غارلىرى" دەپ ئاتالغان غارلاردىن خەۋەردار بولغانلارنىڭ تەسۋىرلىرىدە كورۇنىدۇ. ۋەخپى رەسىمنىڭ يېڭىلىرىدا كورۇلگەن چوڭ قايرىما ياقىلار بىزگە مەلۇم بولغان ئەڭ كېيىنكى دەۋرلەرگە تېگىشلىك. ياقىلىرى كوپىنچە بىر تەرەپلىك بولۇپ، مەخسۇس

① بۇ يەردە "مۇستەبىت" مەنىسىدە. (ئاپتور)

ئوك تەرەپكە ئېچىلغان بولىدۇ. بۇلارنىڭ قىرغاقلىرى كەشتىلىكتۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە يالغۇز بىر تەرەپلىك ئۇچ تۇردىكى ياقىلار- مۇ ئۇچرايدۇ، يېقىنقى زامانلاردا بۇ ئۇچ بۇرجەكلىك قايىرىما ياقىلار بويۇننىڭ ھەر تەرىپىگە ساڭگىلىماقتا. ئاستىدىمۇ باشقا ياقىنىڭ شەكلى بار. ياقىلارنىڭ تۇزۇلۇشىدىكى ئايرىمچىلىقلار بىزگە مەلۇم بولغان مەرتىۋە پەرقلىرىنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن، ئۇچ تۇرلۇك تۇزۇلۇشتىكى ياقىلار ئالى دەرىجىنى، بىر تەرىپى پۈكۈلگەن ئويدۇرمىلىق ياقىلار بۇنىڭغا قارىغاندا تۆۋەن دەرە- جىنى كورسەتسە كېرەك. مەسىلىنىڭ بۇ يول بىلەن ئايرىلىشى كېيىم - كېچەك ۋە ياقا تۇزۇلۇشىنىڭ ھەر تۇرلۇك زامانلارغا ئائىت ئىكەنلىگىنى پەرەز قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ.

"قىزىل ئون ئالتە ياراقلىق كىشى" غارلىرىدا بولغان چوڭ رەسىمەردە ئەركەكلەرنىڭ كىيىملىرى بەك تازا، باش كىيىملىرى مويدىن قىلىنغان، تىكىكلىرى كورۇنمەيدۇ. مەسىلەن: كۇچارنىڭ شەرقىدىكى "كىرىش" خارابىلىرىدىن تېپىلغان مىلا- دىنىڭ 750 - يىللىرىغا ئائىت بولغان رەسىمەرگە قارايدىغان بولساق، باش كىيىملىرى شەرقىي تۇركىستاندا قوللىنىلىدىغان قالپاقلارغا ئاجايىپ ئوخشايدۇ. يەنە رەسىمەردە سوسەر تېرە- ئىڭمۇ كىيىم - كېچەك ئۇچۇن ئىشلىتىلگەنلىگىنى كورىمىز. ئاستا- ئاستا كىيىم كوپەيتىلگەن بولۇپ، كىيىم كىيىشتىكى مەقسەتنىڭ نىمە ئىكەنلىگىمۇ ئوز لايىغىدا توغرا ھەل قىلىنغان. بۇخىل كىيىمنىڭ ئەڭ چىرايلىغىنى كۇچار ھوكۇمدارى رەسىمىدە كورد- مىز. ئەپسۇسكى بۇ رەسىم كوپ بۇزۇلغان بولسىمۇ، ئەمما كىيىم ھەققىدە بەزى پىكىرلەرنى ئېيتىش مۇمكىن. بۇلار ئۇچ كوينەك- تىن باشقا يەنە بىر كوينەك كىيگەن. بۇمۇ قىشلىق كىيىم،

بۇنىڭغا قارىغاندا بۇ يەرنىڭ("قىزىل"نىڭ) ئېقىلىمى بەك سوغاق بولسا كېرەك.

خوتۇن قىياپەتلىرى:

ئەركەكلەرنىڭ كىيىملىرى قانچىلىك چىرايلىق تۇيغۇ بەرسە، خوتۇنلارنىڭ كىيىملىرىمۇ كۇچلۇك تەسىر بېرىدۇ. بۇيەردە نازۇك كەشتىلەنگەن بەك تار، ئىسسىق كورسكلەر كىيگەن خوتۇنلارنى كورىمىز. ئالدى ئوچۇق ياكى ئوتتۇرىسى كوپتۇلرۇگەن بولۇپ، يەڭلىرى بىلەكلىرىگە يېپىشقان. بەزەن كورساڭلارنىڭ ئىتەكلىرى گۇللۇك، يوللۇق بولۇپ، ئارىلىرىغا قوڭغۇراقلار ئېسىلغانلىغى، ئىتەكلىرىنىڭ يەردە سورۇلۇپ قالىدىغان دەرىجىدە ئۇزۇن بولۇشى، ئوتتۇرا ئەسىردىكى نېمىس خوتۇنلىرىنىڭكىدەك باش كىيىملەرنى كىيىشى، كىشىنىڭ كوز ئالدىغا پۈتۈنلەي ياۋروپا كىيىملىرىنى كەلتۇرىدۇ.

رەسىمدىكى خوتۇنلار يۇزلىرىنىڭ چىرايلىق، نازلىق بىر تۇستە بولۇشى بۇ تەسىرنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ. خوتۇنلار قوللىرىدا تەسۋى، پاقىراق زىننەت بۇيۇملىرى ياكى بولمىسا گۇللەرنى تۇتقان. گېرمانلارنىڭ قەدىمقى ئاقسوڭەك تاجىلىرىغا ئوخشاش ئۇنچىلەر بىلەن بىزىتىلگەن هاللار تولىمۇ دىققەتكە ئەرزىيدۇ. ئەركەكلەرنىڭ قىياپەتلىرى شەرقىي ساسانى ئىكەنلىگىنى كورسەتسە كېرەك. ئەمما خوتۇنلارنىڭ قىياپەتلىرىدە ساسانىلارغا ماس كەلگىدەك هىچبىر نەرسىنى كورمۇدۇم، بەلگىمۇ يوق. بۇنىڭدىن قارىغاندا يۇقۇرقى تەسۋىرلەرنىڭ ئومۇمى كورۇنۇشلىرىدىن ئاڭلىشىلسا كېرەك ...."

يەنە لىكوك «شەرقىي تۇركستاندا هىللىنىن ئىزلىرى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 113 - بېتىمدە كۇچارلىقلارنىڭ كىيىملىرى

ئۇستىدە توختۇلۇپ: "قۇم تۇرا ۋە قىزىل ئىبادەتخانىلىرىدىكى ۋەخپى رەسىملەر ۋە بۇ يەردىكى كىيىم نۇسخىلىرى قەدىمقى غوتىك گۈمبەزلىرىدىكى رەسىملەرنى ئەسلىتىدۇ، لېكىن دىققەت بىلەن قارىسا بۇ رەسىملەرنىڭ ئايرىم ئىسكەت، خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلىغانلىقىنى كۆرۈنىدۇ. مەسىلەن: ئۇلاردىكى بۇھال بۇرۇن ھىندىستانلىقلاردا چېلىققان بولسا، ياۋروپا، ئىتالىيەگە 16 - ئەسىردە ئاران كەلگەن. بۇ يەردىكى رەسىملەر چاچلىرى ئاق ياكى قىزىل - قىزغۇچ رەڭدە كۆرسىتىلگەن. بۇ تەبىئى رەڭمۇ ياكى ئۇزۇن چاچلارنى شۇنداق بويامدۇ، بۇ مەلۇم ئەمەس. خوتۇنلارنىڭ كۆرۈنۈشى ياۋروپالىقلارغا ئوخشاش بولۇپ، كوك-سىلىرى ئوچۇق، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىران ۋە تۇرك رەخلىرىدىن ئىشلەنگەن لىباسلارنى كىيگەن، بۇ رەخلەر تۇزۇلۇشىدىن قارىغاندا شەرقتىن كەلگەن بولسا كېرەك. بۇ كىيىملەر يالىغۇز رەخ ھالدا ئەمەس، بەلكى پۈتۈنلەي تىكىلىپ شەرقتىن ياۋروپاغا ئېلىپ بېرىلغاندۇر. ياۋروپا جەمىيىتىنىڭ تارىخى بىلەن شەرقىي تۈركستاندىكى بۇ خىل قەۋرىلەرنىڭ زامانى 7 - ئەسىردە بولۇپ، ئارىلىغى بەك ئۇزاق بولسىمۇ، ھىچقانداق ھەيران قالارلىق ئەمەس. چۈنكى شەرقتىكى مودا غەرپتىكىگە ئوخشىمايدۇ. شەرقتە بىر مودا ئاساسەن ئۇزگەرمەيدۇ. مەسىلەن: "دۇڭخۇاڭ"دىن ئاۋرىل ئىستەيسىن تەرىپىدىن تېپىلغان بىر قىممەتلىك تۇمار ئىچىدىكى رەسىمدىكىدەك كىيىمنى يەرلىك ئاھالە بۇگۈنمۇ كىيمەكتە. ھالبۇكى ئارىدىن مىڭ يىل ۋاقىت ئوتكەن..."① دەيدۇ.

مانا بۇ بىر چەتئەللىكنىڭ كۇچار ئەتراپىدىن ئېلىپ چىقىپ

① ئەخمەت زەكى «قەدىمىي كۇچارلىقلار مەدەنىيىتى» («شىنجاڭ گېزىتى» 49 - يىلى نويابىر سانى).

كەتكەن بۇددا مەدەنىيەتنىڭ ئائىت مەدەنى يادىكارلىقلاردىن چىقارغان خۇلاسىسى.

بۇ دەۋردە ئۇيغۇر رەسساملىغى شۇنچىلىك يۇقۇرى سەۋەبىگە يەتكەنلىگى ئۇچۇن ئۇ ئۇزىنىڭ رەسساملىق سەنئىتى بىلەن شۇ دەۋرنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى قىياپىتىنى خېلىلا تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلىگەن.

1926 - يىللىرى ئاكادېمىك بارتۇلد ئىستامبۇلدا تۇرکى خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا بەرگەن لېكسىيىلىرىدە يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكەن كېسىم مودىلىرى ۋە ئۇلار كىيگەن كىيىم رەخلىرىنىڭ شەرقتىن غەربكە كەلگەنلىگى توغرىسىدا سوزلىگەن ئىدى. فۇن لىكوك بولسا، ئۇزىنىڭ توپلىغان باي ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن بۇ پىكىرنى تېخىمۇ ئالغا سۇردى. مودىنى كونا ئۇيغۇر تىلىدا "ئولاتو" دەيدۇ. دېمەك شىنجاڭغا 7 - ئەسىرلەردىكى كېسىم مودىلىرى ۋە ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن رەخلەر شەرقتىن كەلگەن بولسا، بىزدىن غەربكە — ياۋروپاغا بارغان. ياۋروپالىقلار بۇ سەۋەبىدىن 16 - 17 - ئەسىرلەردە ئاران ئېرىشكەن.

رەسساملىقتىكى گۈزەللىك، نازۇكلىق، جانلىقلىق 19 - 20 - ئەسىردىكى ياۋروپا رەسساملىق دەرىجىسىگە كوتىرىلگەن.

يۇقۇرقى ئومۇمى پاكىتلاردىن شۇنى مۇقىملاشتۇرۇش مۇمكىنكى، بۇددا ئېتىقادى ئۇچۇن ئىبادەتخانىلار سېلىش توغرا كەلگەنلىكىدىن بىناكارلىق تەرەققى قىلسا، ئۇنى بۇددا ھورمىتىگە لايىق گۈزەللەشتۇرۇش ئۇچۇن نەققاشلىق تەرەققى قىلدى. ساكامونى ۋە ئۇنىڭ راھىپلىرىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئۇچۇن ھەيكەلتاراشلىق تەرەققى قىلدى. ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۇرۇش ئۇچۇن شەخس ۋە سىۋژېتلىق رەسىم سىزىش تەرەققى قىلدى. بۇتلارنى نازۇك زىبۇ - زىننەتلەر بىلەن زىننەتلەش ئۇچۇن

ئالتۇن، كۈمۈش زەرگەرلىگى تېخىمۇ تەرەققى قىلدى. يۇقۇرقى ئامىللارنى ئەملگە ئاشۇرۇش قول سانائەت، ئېغىر سانائەت ۋە دېخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگەتۇرتكە بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان شىنجاڭنىڭ قىياپىتىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى.

ئەدەبىي يازما يادىكارلىقلارغا كەلسەك، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆزاق مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆزلىرىنىڭ ئىلغار مەدەنىيەتپەرۋەرلىك خىسلەتلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، خوشنا مىللەتلەرنىڭ يېزىق، مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، شۇ يېزىقلار بىلەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ باي مەنىۋى كۆز قاراش، ئىنتىلىشلىرىنى ئىپادىلەپ كەلدى.

ئۇيغۇرلار توخار، تىبەت، سانسكرىت (ھىندى)،مانى يېزىقلىرىنى خوتەندىن تارتىپ كۈچار، ئاقسۇ ئەتراپىغىچە ئىشلەتتى. ئاۋۋال ئىستەيىنىڭ خوتەندىن ئېلىپ چىقىپ كەتكەن ماتېرىياللىرىدا خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىبەت، توخار يېزىقلىرىدىن پايدىلانغانلىغى مەلۇم. چەتئەل ئىلمىي تەكشۈرۈش ئومەكلىرىنىڭ كۈچاردىن ئېلىپ چىقىپ كەتكەن «مايمىترىسىمىت» (6 - ئەسىرگە ئائىت دېراما) نىڭ توخار يېزىغىدا يېزىلغانلىغى ئەمدى مەلۇم بولماقتا. نېمىس ئالىمى غوستاق ئاھانون «جۇغراپىيە سوھەبەتلىرىگە مۇقەددىمە «دېگەن ئەسىرنىڭ 335 - بېتىدە «..... مۇناسىرلاردا تېپىلغان يېزىقلاردىكى ھاياتقا ئائىت پۈتۈن نەرسىلەر سانسكرىتچىدۇر. يەرلىك ھوكۈمدارلارنىڭ «ۋەخپى» لەرنىڭ ئىسىملىرى، كىتاپلىرىمۇ سانسكرىتچىدۇر. تارىخىي ۋەسىقىلەرنى ئوقۇپ بىلىمىزكى، كۈچار ۋە ئاقسۇ ئەتراپى بىزگە مەلۇم بولغان دەۋرلەردىن بېرى تۈرك (ئۇيغۇر دېمەكچى) يۇرتى ئىدى. ئاھا-

لسىنىڭ پۇتۇنلەي تۈرك ئىكەنلىگى جانابى لىكوكنىڭ نەشر قىلغان ۋەسىقىلىرى بىلەن «يارچوق» (مارالۇبشى) ئەتراپىدىكى «تۇمشۇق» خارابىلىرىمۇ بار بولۇپ، ئۇلارمۇ سانسكرىتچە ئىدى ۋە ساسانىي مەدەنىيىتىگە دائىر ئەسەرلەرمۇ تېپىلغان. 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا غەربىي تۈركىستاننى ئەرەپلەر، شەرقىي تۈركىستانىنى تىبەتلىكلەر ئۆز قولىغا ئېلىپ، ئۇ يەردىن چىنلىقلارنى چەتكە چىقىرىپ تاشلىغان زامانلاردىمۇ (855 — 800 - يىللار ئوتتۇرىسىدا) بىر قىسىم چىن گارنىزۇنى كۇچار ۋە قارا شەھەر ئەتراپىدا ياشاپ قالغان ئىدى....."① دەپ يېزىلغان. ئەنە شۇنداق ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەر بىلەن تىبەت يېزىقىنىمۇ كوپرەك شۇ ئەتراپتا ئىشلەتكەن ئىدى. خەنزۇ يېزىقىنى تۈرپان، قۇمۇل ئەتراپىدا ئۆز تىلىغا ماسلاشتۇرۇپ، يەنى ئۇيغۇرچە تىلنى ئەنە شۇ يېزىقلار بىلەن ئىپادىلىدى. بۇ ھالنى ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا: ئۇيغۇر كاپىرلىرى بىر خىل يېزىقنى ئىشلىتىدۇ، بۇنى ئۇلارنىڭ ئۆزى ۋە چىنلىقلاردىن باشقا كىشى ئۇقمايدۇ، دەپ تەسۋىرلىگەن ئىدى.

ئەمما ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئۇزۇن مەدەنىيەت تارىخىدا ئىجات قىلغان كونا ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۇنىڭدىن كېيىن ئورخۇن - يەنسەي يېزىقىنى، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئەرەپ ئېلىپبەسىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر يېزىقىنى، كېيىن ھازىر ئىشلىتىۋاتقان يېزىقنى ئىشلىتىپ كەلدى.

ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ئاكادېمىك رادىلوف ئېيتقاندەك: تۈرپان ۋادىسىنى ئاساس قىلغان كەڭ رايوندا كونا ئۇيغۇر

① ئەخمەت زەكى «قەدىمقى كۇچارلىقلارنىڭ مەدەنىيىتى» دەگەن ئەسىرىدىن.

يېزىغىنى ئىشلىتىپ، ئوزلىرىنىڭ باي يازما مەدەنىيەت يادىكار-
لىقلىرىنى ياراتتى.

مانا شۇ يېزىقتا ھازىرچە دۇنياغا مەلۇم بولغان بۇددا
دىنىنى مەزمۇن قىلغان تۇڭۇندىكى بەدىي يادىكارلىقلار مەلۇم:
«ئالتۇن يارۇق» تولۇق ئىسمى (يالتىراق قوپتا كۇتىرىلمىش
نوم، ئىلىك ئاتىلىق نوم). بۇنىڭ 1908 - يىلى ف. ۋ. ك
مولىمر تەرىپىدىن، 1910 - يىلى س. مالوف تەرىپىدىن گەر-
مانچە سۇجۇ شەھرىنىڭ ۋەنفىگو بۇتخانىسىدىن تېپىلغان
نۇسخىلىرى بار. بۇ نۇسخىلارنىڭ ئىچىدە مالوف تەرىپىدىن تېپىل-
غان نۇسخىسى ئەڭ مۇكەممەل بولۇپ، 700 بەت. بۇنىڭدىن باشقا
بۇددا دۇنياسىدا ئەڭ چوڭ، شېئىرىي تىلدا يېزىلغان تەنقىدى
ئەسەر «ئابىخى دارما كوشا» (بۇددانىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرى)
بولۇپ، بۇنى ئاۋرىل ئىستەيىن تۇرپاندىن تاپقان، ئۇنى كالكوتا-
تا مەدرىسىنىڭ مۇدىرى پروفېسسور دىنسون روسسو نەشرىگە
تەييارلىغان. بۇ ئەسەرنىڭ دۇنيادا پەقەت تىبەت، خەنزۇ، ئۇيغۇر
تىللىرىدىلا نۇسخىسى بار. 10 - ئەسىرگە ئائىت ئۇيغۇرچە (بىر-
دىن بىر نۇسخىسى پارىژ دولەت موزىيىمدا ساقلىنىۋاتقان) 80 بەتلىك
«شاھزادە قالىامكارا ۋە پاپام قارا ھەققىدە رىۋايەت» دىگەن ئەسەر
بولۇپ، بۇنى پ. فىلىوت فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلغان.

بۇلاردىن باشقا مولىمر تەرىپىدىن تېپىلغان پ. فىلىوت
فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلىپ دۇنياغا ئېلان قىلغان ئۇيغۇر تە-
لىدىكى 4 داستان «چاستانا»، «دانتى پالا»، «توشقان ھەققىدە چا-
تاق»، «چوڭ مايمۇن باتمال» قاتارلىق داستانلار ۋە خىلمۇ - خىل
بۇددا كىتابلىرىدىن تاللاپ قىلىنغان تەرجىمە ئەسەرلەر بار.

يۇقۇرقى ئەسەرلەر بۇددا دىنىنى ئىدىيىۋى ئاساس قىلىپ،

ئوز زامانىسىدىكى ۋەقەلەرنى بەدىئى تىل بىلەن، بەدىئى ئوبرازلىق خاراكتېرلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ۋەكىل خاراكتېرغا ئىگە بولغان «ئالتۇن يارۇق»، بۇددا كىتابلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇقەددەس ھېساپلانغان كىتابلاردىن بېرسى بولۇپ، ئۇنى تەرجىمە قىلىش، كوچۇرۇپ تارقىتىش ئوز ۋاقتىدا "مۇقەددەس ۋەزىپە" بولۇپ تونۇلاتتى.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئۇنىڭ تۇنجى كوچۇرۇلۇپ تارقىلىشى مۇنۇ ئىككى رىۋايەت بىلەن ئىزاھلىنىدۇ: بىرىنچىسى مەلۇم جايدىكى چوڭ خان ئوز ئۇلىگە كەلگەن چوڭ بىر بالا - قازانى يەڭگىنى ئۇچۇن ئۇنى كوچۇرۇپ تارقىتىپ "مۇقەددەس ساۋاپ" قا ئىگە بولغان بولسا، ئىككىنچى بىر خانىنىڭ سۆيۈملۈك مەھبۇبىسى ئىغىر ئاغرىقتىن خالاس بولغىنى ئۈچۇن ئۇنى كوچۇرۇپ تارقاتقان. شۇندىن باشلاپ مۇنداق قىلىش بۇددا قائىدىسى بويىچە ياخشىلىق "مۇقەددەس ساۋاپ" نىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغان. بۇ ئەھۋال تا 17 - 18 - ئەسىرگىچە داۋام قىلىپ كەلگەن. مەسىلەن: دۇڭخۇاڭدا بىر بەگنىڭ توشقان 26 - يىلى، يەنى كاڭشى 26 - يىلى (مىلادى 1702 - يىلى) بىلگە ئاتاۋۇلغا «ئالتۇن يارۇق» نى 2 كالا، 10 قويغا كوچۇرتكەنلىگى بىزگە س. مالوفنىڭ «قەدىمىي تۇركى يېزىق يادىكارلىقلىرى» دىگەن كىتابىدىن مەلۇم.

دۇنيادا ئەڭ كوپ تارقالغان دىنلار بۇددا، خىرىستىيان، ئىسلام دىنلىرى ھىساپلىنىدۇ. بۇنى ئادەتتە ھازىرقى زامان دىنلىرى دەپ ئاتاپ، ئۇلار باشلانغۇچ جەمىيەتتىكى كوپ ئىلاھقا چوقۇنىدىغان دىنىي شەكىللەردىن پەرقلەنىدۇرۇلىدۇ. ھازىرقى

زامان دىن شەكىللىرىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇلاردا بىر "ئاللا"غا ئىتائەت قىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ كوپ ئىلاھلىق دىن بىر ئىلاھلىق دىن بىلەن ئالماشتۇرۇلىدۇ. ئىككىنچىسى بىر ئالاھىدىلىكى، بۇ باشلانغۇچ جەمىيەتتىكى دىن پەرقلىق ھالدا قۇللۇق تۈزۈمىدە ئېزىلىۋاتقان ئىنسانغا ئوزلىرىچە "نىجات يول" نى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇلارچە ھازىرقى دۇنيا پانى (ۋاقىتلىق ياكى يالغان) بولۇپ، ئولگەندە باقى دۇنياغا (مەڭگۈلۈك، چىن - ھەقىقى) ئىگە بولىدۇ. ھازىرقى تۇرمۇش پەقەت باقى دۇنيا ئۈچۈن تەييارلىق قىلىش، ئادەملەرنى سىناش، ياخشى - يامانلىرىنى ئايرىۋېلىشتىن ئىبارەت دەپ قارايدۇ. مانا بۇ ھازىرقى زامان دىن تەلىماتلىرىنىڭ ئاساسىدۇر. بارلىق جان - جانىۋارلارغا قىلچە ئازار بەرمەسلىك (چۈنكى ئادەم ئولگەندە ئۇنىڭ جېنى ھايۋانلارغا ئايلىنىپ كېتىدۇ دەپ قاراش) بۇددىزىمنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدە پىرىنسىپلىرىنىڭ بىرسى، بىز بۇنىڭدىن قەدىمى باشلانغۇچ جەمىيەت دىنلىرىنىڭ كونكرېت تەسىرىنى كۆرىمىز.

دىن بىلەن سەنئەتنىڭ مۇناسىۋىتىگە كەلسەك، يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك ئوخشاشلا دىنىي كوز قاراشنى ئاساس قىلاتتى. بۇ دەۋردە بۇددا پۇتۇن ئىدىولوگىيە شەكىللىرىنى ئوز چاڭگىلىدا تۇتۇپ تۇراتتى... ئەدەبىيات يەنىلا دىنىنىڭ ئەكسى ئەتتۇرۇش شەكىللىرىنىڭ بىرى ئىدى. مەسىلەن «ئالتۇن يارۇق» نىڭ بىر پارچىسىدا بۇددا دىنىنىڭ يۇقۇرقى پىرىنسىپى مۇنداق ئەدەبىي شەكىل بىلەن كورسىتىلىدۇ: "ئىنچوۋ دىگەن يۇرتنىڭ كېتاۋ دىگەن بېگى بولۇپ، قىزىنىڭ تويىغا نۇرغۇن كالا، قوي، قۇشلارنى سويىدۇ. توي تۈگەپ ئون كۈن ئوتمەي بەگ ئاغرىپ،

پالاچ بولۇپ يېتىپ قالىدۇ. ئاز كۈن ئوتمەي تۇيۇقسىزلا ئولۇپ قالىدۇ. لېكىن ھەممە يېرى مۇزلاپ پەقەت يۇرىگىلا ئىسسىق تۇ- رىدۇ. ئۇنىڭ خىزمەتچىلىرى بەگنىڭ ئولۇگىنى 4 كۈن ساقلايدۇ. ئاخىرى دەپنە قىلىدىغان كۈنى تۇيۇقسىزلا تىرىلىپ قالىدۇ. بۇ كارامەتنى كۆرگەن ئۇنىڭ خىزمەتچىلىرى قورقۇپ، ئالدى - كەي- نىگە قارىماي قاچىدۇ. بەگ ئۇلارنى مىڭ بىر تەسىلىكتە ئاران توختـ تىپ، كۆرگەن كارامەت ۋەقەنى ئۇلارغا سۆزلەپ بېرىدۇ: ئۇ سويغان ھىلىقى ھايۋانات، قۇشلارنىڭ جانلىرى ئادەمگە ئايلىنىپ، ئۇلار خۇداغا ئەرز قىلغىنى ئۈچۈن 4 دىۋە كېلىپ، ئۇنى تۇتۇپ، خۇدا ئالدىغا ئېلىپ بارغانلىغى، ئۇ يەردە ئۇنى خىلمۇ - خىل كارا- مەتلىك قىيىن - قىستاقلار ئارىسىدا سۇراقلا تارتقانلىغى، سوراق- لىرىڭ ئاخىرىسىدا ئۇنىڭغا ئامان قېلىشنىڭ ۋە ئولگەندىمۇ دوزاق- قا چۈشمەسلىكنىڭ بىرلا يولى پەقەت «ئالتۇن ياروق» نى كوچۇ- رۇپ تارقىتىش ئىكەنلىگىنى خۇدانىڭ ئەزرائىللىرى كورسەتكەن- دىن كېيىن، بەگ جان - دىل بىلەن ماقۇل كورۇپ، ئۇلاردىن گۇناھىنى يۇيۇشنى چىن كوڭلىدىن تىلىگەنلىگىنى ئالالا كورۇپ، سىناپ بېقىش ئۈچۈن ھىلىقى دىۋىلەر يەنە قايتۇرۇپ ئېلىپ كې- لىپ قويغانلىغى، 4 كۈن ئولۇپ ياتقان جەريانىدا تېنى بۇ يەردە تۇرغاندەك قىلغىنى بىلەن جېنى ئاشۇ سەرگۈزەشتىلەرنى بېشىدىن كوچۇرۇپ كەلگەنلىگىنى ھىكايە قىلىپ، ئۇزىگە تەسەللى ۋە خىز- مەتچىلىرىگە يۇقۇرقىدەك گۇناھلارغا مۇپتىلا بولۇپ قالماسلىغىنى نەسىھەت قىلىدۇ. خىزمەتچىلىرى تارقالغاندىن كېيىن ئۇ بەگلىك- تىنمۇ، مال - مۇلۇكتىنمۇ كېچىپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن «ئالتۇن

یارۇق» نی كوچۇرۇش قارارىغا كېلىپ كىتاپنى ئىزدەيدۇ... ئۇنى ناھايىتى تەسلىكتە بىر غاردىكى بۇتخانىدىن تېپىپ، ئۇنى كو- چۇرۇش "مۇقەددەس شەرىپى" گە ئىگە بولغانلىغىنى تەسۋىرلەش بىلەن ھىكايە تۇگەيدۇ.

بۇ ھىكايىدە يۇقۇرقى ئىدىيە ئەدىبىياتقا خاس قانۇنىيەت بىلەن ۋەقەلىك ئوبراز، خاراكتىرلەرگە سىڭدۇرۇۋېتىلىپ، ئوبراز- لىك كونكرېت خاراكتېرى، ئوتكۇر قارىمۇ - قارشىلىققا ئىگە بول- غان سىۋژېتلار ئارقىلىق گەۋدىلەندۇرۇلۇپ، ئۇلار ئارقىلىق ئە- دىبىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئوبراز ۋە بۇ ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۇرۇشنىڭ ئاساسى ئامىلى بولغان ئەسەرنىڭ تىلى خېلىلا پىشىپ يېتىلگەن، بەدىئى تىل دەرىجىسىگە كوتېرىلگەن، خاراك- تېرلارنى ئاچىدىغان بەدىئى ۋاستىلارنى ھەتتا ھازىرقى زامان ھىكايىچىلىغى بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن.

بۇددا دىنى ئەزگۇچى سىنىپلارنىڭ روھىي قورالى سۇپە- تىدە كىشىلەر چەككەن ئازاب - ئوقۇبەتنىڭ جاۋابىكارلىغىنى شۇ ئازاب - ئوقۇبەتتە قالغان كىشىلەرنىڭ ئوز زىممىسىگە يۈكلەيدۇ. ئۇ كىشىلەردە شۇنداق بىر ئېرادىنى تېكلەشكە ئۇرۇنىدۇكى: ئۇ- لار پەقەت ئولۇپ، ئۇ دۇنيادا قايتىدىن تۇغۇلۇشتىلا ئەمەلگە ئې- شىشى مۇمكىن بولغان گۇزەل تەقدىرلىرى ئۇچۇن ئوزلىرىنىڭ ئىتائەتچان قىلمىشلىرى بىلەن تەييارلىنىشى، ئوز تەقدىرلىرىگە قانائەتچانلىق بىلەن سەۋر - تاقەت قىلىشلىرى لازىم.

بۇددا تەلىماتى بويىچە رىيازەت چېكىش، زورۇر ۋە پايە- دىلىق، سەۋرى - تاقەت ۋە ئىتائەتچانلىق مېھىر - شەپقەتنىڭ ئانە-

سى. ئۇزىنى بۇ يولدا قۇربان قىلىش چەكسىز بەخت - سائادەت - كە ئېرىشىشنىڭ بىردىن - بىر ئالىجاناپ شەرەپلىك ئۇسۇلى.

بۇددا تەلىماتىنىڭ مانا مۇشۇ ئىدىيىنى مەركەز قىلغان ھالدا بۇددانىڭ ئاساسىي كوز قاراشلىرىنى خېلىلا مۇكەممەل ھالدا بەدىي ئەكس ئەتتۇرگەن ھىكايىسگە «ئالتۇن يارۇق» تىكى «تېكىنلەر ۋە چىشى يولۇاس توغرىسىدا رىۋايەت» دىگەن ھىكايە تىپىك مىسال بولالايدۇ.

بۇ ھىكايىدە يۇقۇرقى ئىدىيىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان سىيۇژىتنىڭ مۇكەممەل كومپوزىتسىيىگە ئىگە ئىكەنلىگى روشەن بايقىلىدۇ، ئوبراز، خاراكتىرلارنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىك، تىپىكلىككە ئىگە ئىكەنلىگى، ئوبراز يارىتىش دىتالىلىرىنىڭ پىششىقلىغى، بولۇپمۇ ئەسەر تىلىنىڭ تولۇق بەدىي تىل ئىكەنلىگى بىلەن كىشىنى قايىل قىلىدۇ.

بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، ھەر ئىككى ھىكايىنىڭ بۇددا ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىشىدىن قەتئى نەزەر، ئۇلارنىڭ قەھرىمانلارنىڭ مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا ئۇ، شۇ دەۋرىنىڭ خاراكتېرىنى خېلىلا ئوچۇق گەۋدىلەندۇرگەن ۋە مەلۇم رېئالىستىك ئېلېمېنتلارغىمۇ ئىگە. تۇۋەندە ھىكايىنىڭ تولۇق تەكستىنى بېرىمىز.

تېكىن ۋە چىشى يولۋاس توغرىسىدا رىۋايەت

(پارچە)

خۇدالارنىڭ خۇداسى بۇددا (بورقان) مۇنداق دىدى: "بۇرۇنقى زاماندا بىر مەملىكەتنىڭ سەھراسىدا ماگاندى دىگەن

بىر خان ئوتكەن. بۇ خان ئىنتايىن باي ۋە ئۇلۇغ ئىدى، ئۇنىڭ ساڭلىرىدا ئاشلىق، غەزنىسىدە بايلىق ئېشىپ-تېشىپ تۇراتتى. ئۇ، ئىنتايىن باتۇر بولۇپ، قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچ بىلەن توت تەرىپىدىكى ھەممە دۈشمەنلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۆز خانلىغىغا قاراتقانلىغى ئۈچۈن ئۇنى ھەممە ھورمەت قىلاتتى، قەھرىمۇ بار، زەھرىمۇ بار ھاكىمدار ئىدى. ئۇ، ئۆزىگە قاراشلىق يەرلەرنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن ئۆزۈندىن بېرى قانۇن، قائىدە-تۈزۈملەرنى ئورناتقان. شۇڭا ئۇنىڭ خەلقى بارغانسېرى كۆپىيىپ، خاتىرجەم، دۈشمەنسىز ياشايتتى. خانغا ئۈچ ئوغۇل تۇغۇپ بەرگەن خوتۇنى ئۇنىڭ ھاكىمدارلىغىدىنمۇ كۈچلۈك، پەزىلەتلىك كورۇنەتتى.

ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى ئاجايىپ گۈزەل، ئاجايىپ سۈمباتلىق، ئىنتايىن سۈيۈملۈك ئىدى. چوڭ ئوغلىنىڭ ئېتى ماھابالى، ئوتتۇرانچىسىنىڭ ئېتى ماھانداۋى، ئەڭ كىچىگى — ئۈچىنچىسىنىڭ ئېتى بولسا ماھاستېۋى ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى ھاكىمدار خان ئۈچ ئوغلى بىلەن تاماشا قىلىش ئۈچۈن شەھەردىن چىقىپ، بىر دەريا بويىغا كەلدى. خېلى تاماشا قىلغاندىن كېيىن ئۇلار (ئۈچ ئوغلى) ھاكىمدار ئاتىسىدىن بۇ گۈزەل جايدا يەنە بىر مەزگىل تاماشا قىلىپ قايتىشنى ئوتۈنۈپ سوراشتى... ئاتىسى قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ئۈچ تېكىن (شاھزادە) دەريا قىرغىغىنى ياقىلاپ، قېلىن قوموشلۇققا ئىچكىرىلەپ كىرىپ كەتتى... شاتلىنىپ ئويناپ-كۈلۈشتى... ئۇلار چارچاپ، دەم ئېلىپ ئولتۇرۇشقاندا چوڭى بىردىنلا: "ۋاي مېنىڭ ئىنىلىرىم! بۇگۈنكى كۈن

(607) Tavcan

(608) ساکسه معلم صزیب صرحیب
وهلسب سعر صما ○ حیدسلک ؛ نسم
ما معدوب معربر معدلک وه عربوماک
حصا معمر صه تیستلک معمر میحسا سب
(10) وبه معصه .. مع حرب تیستلک میحسا سب
معضوه معمر وب وبحر بدر صوسا بعلب
معمیحر بعلب حه صلحر ملک صلاله ،صدر ما
معمیحه میعا ملکر وهمه بعما وهدحسا معدوب
بعما معصلب صدر وبعدوه حلله ،معلب مر
(15) ،صدر وبعدوه معربر وبا مخوحه معربر معلمه
بعمر معربر ○ معساک وصلب بحر
عر معضمه عر وبعلکصب ،معربر ما ،معربر
وهلصدر معلمه معربر معربحه معلب
صلب وصدر بدر حلمیر بدر معله ..
(20) مع معله ،معوحه بعمر صدر بعمر حیحب بعمر
وهکیما وبعدمیصب میحسا سلب حسا
معمیحه حه معضه حصلب معربر وهدحسا
(608) معلمحسا وهدمیحسا بسوبر بعما معمه معلب مر
وبعدمیحر وهمه .. معمر وهمیحر مر معلب

ئىنتايىن دەھشەتلىك، قورقۇنچلۇق تۈيۇلۇۋاتىدۇ، ھەممىمىزنىڭ مۇڭداق بولغان ئەمەس! ماڭا خۇددى مۇشۇ سۇ بويىدىكى ئوتلاق ئىچىدىن بىرەر ۋەھشى، يىرتقۇچ ھايۋان چىقىپ، بىزنى ھالاك قىلىدىغاندەك، بىز بۇ يىرتقۇچنىڭ ھالاكىتىگە دۇچ كېلىدىغاندەك، ئۇنىڭ بىلەن كۈچ سىنىشىپ باقىدىغاندەك ھېس قىلىۋاتىمەن. بىز ئۇنىڭ ھۇجۇمىدىن قورقماسلىغىمىز كېرەك"—دېدى ئەنسىرەپ. ئىككىنچى تېكىن: "مەيلى! قىلچە پەرۋا قىلماڭ ئاكا!" —دېدى غەيرەتكە كېلىپ.

"نېمە ئۇ؟! مەن شۇنىڭدىن قاتتىق ئەپسۇسلىنىمەنكى، بىزگە جۇدالىق قولىنىڭ تېخى سوزۇلمايۋاتقانلىغىدىن قورقمەن" — دېدى ئۇچىنچىسى ئۇلارنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ.

ماھاستىۋى تېكىن ئىككى ئاكىسىغا يالۋۇرۇپ مۇنداق دېدى: "بۇ يەردە ئەمدى يىرتقۇچلار تەرىپىدىن بولىدىغان ھەر-قانداق بالا-قازا، خېيىم-خەتەرنىڭ يوقلۇغىنى ھېس قىلىۋاتىمەن. ھەتتا ماڭا يېقىنلىشىۋاتقان جۇدالىق، قايغۇ-ھەسرەتمۇ يوق، ئۇنىڭ ئەكسىچە مەن خوشاللىق ۋە كۆڭۈللۈك ھېس قىلىۋاتىمەن. مەرھەمەت، — دېدى ئۇ سوزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — بىز خوشاللىق ۋە بەخت بىلەن ئۇچرىشىمىز".

ئۇلار يۇقۇرقى سوھبەتلىرى بىلەن مەمنۇن بولۇشۇپ، يوللىرىنى داۋاملاشتۇردى، قومۇشلۇققا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىشكە باشلىدى. ئۇلار ئويۇن-تاماشا بىلەن كېتىپ بېرىپ، تۈيۇقسىزلا تېخى كۈچۈكلىگىلى ئۇزۇن بولمىغان بىر يولۋاسقا **يولۇقۇپ** قالدى. ئۇ كۈچۈكلىگىلى 7 كۈن بولۇپ، ئاچ قالغان ئىدى. ئۇ

ئاچلىقتىن ئولۇشكە ئازلا قالغان، ھاياتلىق كۈچى ئۇنى ئولۇمدىن ساقلاپ قالغان ئىدى. ئاچلىق، مۇھتاجلىق ۋە ئۇنىڭ دۇنياغا يېڭىلا كوز ئاچقان 7 كۈچۈگى ئۇنىڭ باغرىنى يېزىپ، ئاچچىق-ئاچچىق خىقىراپ ۋاقىراشقا مەجبۇر قىلغان بولسىمۇ، ئاچلىق ئۇنىڭ ماغدۇرىنى ئۇزۇپ تاشلاپ، ئالغا سىلجىتىشتىنمۇ مەھرۇم قىلغان ئىدى. ئەمدى نىمە قىلىش كېرەك؟

بۇنى كورگەن تېكىنلەرنىڭ ئەڭ چوڭى ماھابالى مۇنداق دىدى: "كۈچۈكلىگىلى 7 كۈن بولغان بۇ چىشى يولۋاس نىمە دىگەن ئېچىنىشلىق ئەھۋالدا قالغان-ھە! ئۇنىڭ ماغدۇرسىزلىغى 7 كۈچىگىگە يۇمشاقراق بىر نەرسە تېپىپ بېرىشتىن مەھرۇم قېپتۇ! ئۇ ئاچلىق، ئۇسسىزلىق ۋە كۈچۈكلىرىگە ئوزۇق تېپىپ بېرىشى مۇھتاجلىغى بىلەن ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قاپتۇ. ئۇ-نىڭغا ھازىر قانداقلا بولمىسۇن بىرەر جان-جانىۋار ئۇچرىغان بولسا بەختسىز بولماس ئىدى".

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ماھاستۇى تېكىن چوڭ ئاكىسى ماھابالى تېكىندىن مۇنداق سورىدى: "بۇ چىشى يولۋاس نىمە بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئادەتتىكى ئوزۇغى نىمە؟". چوڭ ئاكىسى ئۇنىڭغا مۇنداق جاۋاپ بەردى: "يولۋاسنىڭ ئو-زۇغى خۇددى قاپلان، چىلبورە، شىر، تۇلكىلەرنىڭكىگە ئوخشاش ئىسسىق گوش ۋە قان. ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىنمۇ ئەلا ئوزۇغى يوق. ئەنە شۇنداق ئىسسىق گوش، قان بولغان بولسا، بۇ نىمجان ئاچ يولۋاس تىرىك قالغان بولار ئىدى".

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئوتتۇرانچى ئوغۇل ما-

هانداۋی دەرهال مۇنداق دىدى: "مانا بۇ تازا ناقولاي كۆ-
چۈكلەش، ئۆ، بەكمۇ ماغدۇرسىز، ئاچ، ئۇسسىز، ئۇنىڭ بۇ هالدىن
قۇتۇلۇش ئىمكانىيىتى يوق.

ئۇنىڭ بۇ هالى ئولۇمگە ناهايىتى يېقىن. بىزدىن باشقا
كىمۇ بۇ بەختسىز جانىۋارنىڭ بۇ هالىتىنى تەسەۋۋۇر قىلالايدۇ؟"
دىدى ئۇ، كېيىن: "كىم ئوزىنىڭ تېنىنى ئۇنىڭ ئالدىغا تاش-
لاپ، بۇ يولۋاسىنىڭ ئومرىنى ئۇزارتالايدۇ؟" — دىدى. ئەڭ
چوڭ تېكىن بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ ئوتتۇرانچىسىغا مۇنداق دىدى:
"ۋاي مېنىڭ قېرىنداشلىرىم! قەھرىمان كىم؟ ئوز بايلىغىدىن
ۋاز كېچەلىگەن كىشىدۇر. بۇ قەھرىمانلىق ئىش (بايلىققا مۇنا-
سىۋەتلىك)، بۇ دىمەكلىك ئوزىنىڭ هاياتىدىن ئايرىلىش دىمەك-
تۇر".

بۇ گەپلەر تۇڭگەندىن كېيىن ماهاستۇي تېكىن مۇنداق
دىدى: "ۋاي مېنىڭ ئاكام، بىز ئەمدى ئوز هاياتىمىزغا پەۋ-
قۇلئاددە بېرىلىپ، مېهىر قويغانىمىز. شۇنىڭ بىلەن تەڭ يەنە
(جانلىق هاياتقا) پايدا يەتكۈزۈشنىمۇ ئوز ئۇستىمىزگە ئالغانمىز.
بۇنىڭدىن باشقا بىزدە هېچنەرسە يوق، هەتتا نۇرلۇق كوزلەر،
ئەقلىي كورۇنۇشلەر (بىلىملەر) بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇنداق
قىلىپ ئۇلۇغ كەچمىش - كەچۈرمىشلەرگە ئىگە بولغان ئايرىم
شەخسىيەتسىز، بەختلىك ئادەملەر ئوزلىرىنىڭ تېنىنى باشقا جان-
لىقلارنىڭ پايدىسى ئۈچۈن ۋە ئۇلارنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن
هەردائىم سەرپ قىلىپ كەلدى".

ئۇ، ئاكىسىغا يۇقۇرقى سوزلەرنى قىلغاندىن كېيىن شۇ

هامان ئۇنىڭ كاللىسىدا توۋەندىكى خىياللار ئوتمەكتە ئىدى: "مېنىڭ تېنىمنۇ مىڭلىغان هايات ئېقىنى (قايتا توغۇلۇۋاتقان) ئىچىدە.

ئاجىزلاشقان، ئەرزىمىگەن نەرسىلەردۇر. هەتتا ئۇ (مېنىڭ بەدىنىم) باشقا هاياتلىقنى قوتۇلدۇرۇشقا ماتېريال قىلىنىمىغان تەقدىردىمۇ بەزىبىر ئەرزىمەستۇر! مانا بۇگۇنكى كۇندە دەل شۇنداق قىلىشقا توغرا كەلگەنىدە (يەنە تاسادىپى) ئۇنى ئىشلىتىش زورۇر بولۇۋاتقاندا، بىچارە ئاچ، بەختسىز چىشى يولۋاسقا مېنىڭ ئولۇمگە مەھكۇم، هېچكىمگە كېرىكى يوق، خۇددى يىرتىلىدەك ئىپلاس بەدىنىمنى پارە-پارە قىلىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا تاشلاپ بەرمەسەم، ئۇنىڭغا باشقا هېچقانداق يول بىلەن ياردەم قىلالمىغان بولسەن!". ئۇ ئەنە شۇنداق دەپ ئويلىدى.

تېكىنلەر ئەنە شۇنداق سوهبەتلىشىپ، ماڭا-ماڭا هىلىقى چىشى يولۋاسنىڭ قېشىغا كېلىپ قالدى. ماهاستۇى خىلمۇ-خىل تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ قايغۇراتتى، بولۇپمۇ ئۇ هاياجانلانغان، تىت-تىت بولغان ئىدى، يۇرەك-باغرى قايغۇغا تولغان ئىدى. ئاخىرى ئۇ يىغلاپ تاشلىدى. ئورۇق، ئاچلىق ئازاۋىدا قىينىلىۋاتقان چىشى يولۋاسقا دىققەت بىلەن نەزەر تاشلىدى. ئۇنىڭ بۇ هالىتىگە ئەتراپىدىكى هېچنەرسە بىلەن ياردەم بېرەلمەيدىغانلىغىنى چوڭقۇر هېس قىلدى-دە، ئاكىلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئاكىلىرى قەدىرلىك ئىنىسىنىڭ قېشىغا كېلىشتى. بۇ چاغدا ئۇ مۇنداق ئويلاشقا باشلىغان ئىدى: "تېنىمدىن ۋە هاياتىمدىن جۇدا بولۇش ۋاختى مانا يېتىپ كەلدى. (يەنى هالاك بولۇش) بۇنىڭ هەممىسى كىم ئۈچۈن؟

ئەهمىيەتسىز، مەنىسىز، مۇهەببەتسىز، نېجىس، قان-يىرىڭلار بىلەن تولغان، ئولۇمگە مەھكۇم بولغان، يىمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك،

قولايلىق ئورۇن - جاي، ئات - ھارۋا، مال - مۇلۇك، قىممەت باھالىق زىبۇ - زىننەتكە بېرىلگەن ۋە شۇنىڭ بىلەن خوشاللانغان دۇنيا، جىسمانىيەتنىڭ قانۇنى داۋاملىششىنى (ئۇزەمنىڭ جىسمانىيىتىمنى) تۇپتىن يوقىتىدۇ. ئۇنداق جىسمانىيەتنى ساقلاپ قېلىشقا قاتتىق ئىنتىلىشلەر ۋە بۇ يولدىكى دەھشەتلەرگە مەن بەرىبىر ئېرىشەلەيمەن. ئۇلارنى يوقىتىشقا ئىنتىلىشكىمۇ بولمايدۇ. ئۇلارغا چەكسىز ئىشەنچ باغلاش — مەن ئۇچۇن خاتالىقتا يول قويۇلغانلىق بولدۇ... جىسمانىيەتكە نىسبەتەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، ئۇلارنىڭ كۆرۈنۈشلىرى، مەڭگۇ تۇراقسىز ۋە مۇستەھكەم ئەمەس ھەم جىسمانىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان باشقا نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى پايدىسىز بولۇشتىن تاشقىرى جىسمانىيەتنىڭ كېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان دۇشمىنى بولۇپ، ئىنتايىن دەھشەتلىكتۇر. شۇنىڭ ئۇچۇن ئۇلار ئېپلاس، بىمەنىدۇر. ئەگەر ئۇلاردىن پايدىلىنىش توغرا كەلسە ئۇنداقتا ناپاكلىق، قاباھەتلىك، نىجىسلىق قىلمىغان بولىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن مەن بۇگۇنكى كۇندە ئوز تېنىمنى مانا شۇ دەھشەتلىك، ئەمما ئۇلۇغ ئىشقا سەرپ قىلىپ، تاتلىق ھاياتقا يېقىنلىششىنى ئىزلەيمەن. مېنىڭ خۇلاسەم ئەتراپىتىكى ھاياتلىق ھەم ئولۇمدىن ئازات بولۇش". ئۇ مانا شۇنداق مۇلاھىزە يۇرگۇزدى.

يەنە مۇنداق ئويلىدى: "ئەگەر مەن ئوز تېنىمنى ھالاك قىلسام (راستىنلا) ھالاك بولغۇچى، جۇدا بولغۇچىنىڭ ئوزىدىن قايغۇ - ھەسرەت، قان - يىرىڭ، ئاغرىق - بىتاپلىق، قورقۇنچ - دەھشەتنىڭ چەكسىز ئولچىمىنى كەلتۇرىدە ئىپادىلەپ بەرگەن بولىمەن. شۇنىڭدەك ئەنە شۇ جىسمانىيەتكە (تەنگە) مۇناسىۋەتلىك بولغان، ئۇنىڭ قۇرۇلۇشىنى تەشكىل قىلىدىغان ئوتتوز سەككىز تۇرلۇك ناپاكلىقنىڭ ئىپادىسى بولىدۇ. ئۇلار بەرىبىر

مۇستەھكەم ئەمەس. ئۇ (تەن) يارىماس، ئېپلاسلىقلارنىڭ، قان ۋە يىرىڭلارنىڭ، گۈناغا پاتقان پەسكەشلىكلەرنىڭ يىغىندىسى. ئۇ پەقەت ئىنتايىن كوڭۈلسىز، يىرگىنىشلىك بىر نەرسە. شۇ-نىڭ ئۈچۈن مەن ئۇز تېنىمنى ھالاك قىلىپ تاشلاپ، چەكسىز بايلىقلارنى، ئۇلۇغ، نۇرلۇق، مەڭگۈ راھەت - پاراغەتكە ماڭىمەن. ئەتراپنى ئۇراپ تۇرغان قايغۇ - ھەسرەت، دەرت - ئەلەم، ئولۇمنى چوڭقۇر تاشلاپ، پۈتۈن ئارزۇ - ھەۋەسلەردىن ئازات بولىمەن. (ئەنە شۇلار ئارقىلىق) دۇنيادىن خىيالەن ئايرىلىپ، ئەقىل-ئىدراكنىڭ، شەپقەتسىزلىك تاكامۇللىشىشى ئۈچۈن ئالىجاناپلىقىنى گۈزەللىك بىلەن زىننەتلەشنى تولۇق، چوڭقۇر بىلگۈچى بولىمەن.

ھەم سوبىستانسىيەسىنى تەستىقلىغۇچى مۇقەددەس قانۇننىڭ خوشاللىق بېغىشلايدىغانلىغىنى خىلمۇ - خىل بورقان (خۇدا) لار ماختىغان ۋە ئۇلار بۇ قانۇنلارغا رازى بولۇپ، ئۇز ئوغۇللىرىنى قۇربانلىق قىلغان، بۇنداقلار دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدىن تېپىلىدۇ". مانا شۇنداق خىياللار بىلەن كېتىپ بارغان ماھاستۇي تېكنىنىڭ قەلبىنى بىردىنلا ئۇلۇغ، ئەڭ كۈچلۈك (ئۇزىنى ۋە باشقىلارنى ساقلاش)، قورقۇنچلۇق بىر ھېسسىيات چىرمىۋالدى. ئۇ تېخىمۇ ھاياجانلاندى. ئۇنىڭ يېنىدا كېلىۋاتقان ئىككى ئادەمنىڭ ئۇنىڭغا رەھمى كېلىپ، خۇددى ھېچنەرسە بولمىغاندەك ئۇنىڭغا يول بوشتىپ، ئۇ تەرەپكە مېڭىشنى چۈشەندۈرگەندەك قىلدى. لېكىن ماھاستۇي تېكىن ئۇلارغا (ئاكىلىرىغا) ئۇزىنىڭ كۈچلۈك ئىنتىلىشىنى ئېيتىپ قايىل قىلالىماسلىغىنى ئويلاپ، قورقىنىدىن تىترەپ كەتتى. ئۇ ئۇزىنىڭ قىلماقچى بولغان ئىشىغا ئاكىلىرىنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشىدىن ئەنسىرەيتتى. كېيىن ئۇ بىرقانچە قەدەم ئالغا مېڭىپ ئۇنى كۈتۈپ تۇرغان ئاكىلىرىغا: "كېتىۋېرىڭلار! ھازىرلا كەينىڭلاردىن يېتىشىۋالىمەن" —

دەپ يالۇۋردى ۋە ئاكىلىرىنىڭ ئارقىسىدا قالدى. ئۇ ئارقىسىغا دەرھال بۇرۇلۇپ، بايىقى دەريانى ياقىلاپ قومۇشلۇقنىڭ ئىچىگە كىردى - دە، ھىلىقى كۇچۇكىلىگەن ئاچ يولۋاسنى تاپتى. ئۇ ناھايىتى ئالدىراپ قومۇشلۇققا كىيىمىنى سالدى - دە، قاتتىق ئاۋاز بىلەن: "مەن ئەمدى مانا پۇتۇن جان - جانىۋارلارنىڭ ئازاپ - ئوقۇبەت تارتىپ يەنچىلىشىگە سەۋەپكار بولغان توقۇناق - لىقتىن خالاس بولۇپ قالغانلىغىدىن خوشالمەن" دەپ مۇراجەت قىلدى.

"مېنىڭ ئەڭ قىممەتلىك دوستۇم بولغان تېنىم، مەن سېنى تاشلايمەن. مەن ئىككىلەنمەي شۇنداق قاتتىق ھاياجانغا كېلىمەنكى، قايغۇلۇق ھېسسىياتىم بىلەن (ياكى ئەرز قىلغۇچى ھېسسىياتىم بىلەن) شۇنى خالايمەنكى، بورقانلىق (خۇدا گۇۋاھ)، ھوزۇر - ھالاۋەت، چەكسىز ئالى بەخت - سائادەت، پۇتۇن ئەقىل - ئىدراك بىلەن ئىزلەپ تاپقىلى بولمايدىغان ھوزۇر - ھالاۋەت شۇكى، سۇيۇملۇك دۇنيانىڭ ئۇچ تۇرلۇك كورۇنۇشى ۋە دەھ - شەتلىك دەريانىڭ تېگىدە ئېزىلگۇچى تىرىك جان - جانىۋارلارنى ئۇستىگە چىقىرىپ، ئۇلارنى تىنچلاندۇرۇش، خوشال قىلىش" — ئۇ ھاياجان بىلەن مانا شۇ سوزلەرنى ئېيتىپ تۇرۇپ، ئۇدۇل كېلىپ ھىلىقى ئاچ يولۋاسنىڭ ئالدىدا سوزۇلۇپ ياتتى، لېكىن ئەڭ ئۇلۇغ، ئەڭ سۇيۇملۇك، ئەمما ئاچلىق ئازاۋىدىن غەزەپكە تولغان ئاچ يولۋاس ئۇنى يېيىش ئۇچۇن بىردىنلا ئاتلانمىدى. بۇددىست ئۇنى كورۇپ ئىگىز تاغ ئۇستىگە كوتۇرۇلدى. ئوزىنى پەسكە قاراپ تاشلىدى. بۇددىست يەرگە چۇشۇپ يەنە مۇنۇلارنى ئويلىدى: "مانا ئۇنىڭ ماغدۇرى شۇنچىلىكلا، بۇ چىشى يولۋاس ئورۇق، ئۇنىڭ ئۇستىگە كۇچسىز، شۇنىڭ ئۇچۇن مېنى كېلىپ يېيەلمەيدۇ". ئەمما پىچاق تاپالمىدى. ئۇنىدىن كېيىن قۇرۇپ

قالغان ئوتكۇر بىر قۇمۇش پارچىسىنى تاپتى - دە، ئۇنى پىچاق قىلىپ گىلىنغا سۇركىدى. قان ئېتىلىپ چىقتى. ئۇ ئاستا - ئاستا سىلجىغان پېتى ھىلىقى چىشى يولۇۋاسنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلدى.....

مانا شۇ چاغدا مۇستەھكەم، ئۇلۇغ قاپ - قاراڭغۇ دۇنيا خىلمۇ - خىل شەكىلدە ئالتە قېتىم تەۋرەپ چايقىلىپ كەتتى ۋە بىردىنلا كۇچلۇك بوران كوتىرىلىپ، دەريا - كوللەرنىڭ سۇلىرى چايقىلىپ، ئاسمان پەلەك كوتىرىلىپ، ئەتراپقا تېشىپ كېتىشكە باشلىدى. كوك ئاسمان قەھىرىدىكى ئىلاھى قۇياشمۇ قاپقارا قوماشتەك كويۇپ، نۇرسىزلىنىپ، قاراڭغۇلاشتى. جاھاننى قاپ - قاراڭغۇ تۇتەك باستى ۋە كوك ئاسمان يەرگە بىر تامچىمۇ يامغۇر تاشلىمىدى. يەر - جاھانغا ئىلاھى خۇشپۇراق ھىد چاچتى - دە، نىلۇپەر تۇسىگە كىردى. ھىلىقى دەريا ۋە ئۇنىڭ ياقىسىدىكى ئوتلاقلار كۇلۇپ كەتتى.....

مانا بۇ چاغدا ھىلىقى ئاچ چىشى يولۋاس بوددىستىنىڭ گىلىدىن ئاققان قانىنى كورۇپ يېتىپ كەلدى - دە، قان ئۇستىگە يېتىپ، ئۇنى پاك - پاكىز يەپ تاشلىدى. پەقەت ئۇنىڭ (تېكىن شاھزادە) گوشسىز قۇرۇق ئۇستىخانلىرى قالدى. ئۇنىڭ ئاكىلىرى بولسا، يەر تەۋرەۋاتقانلىغىنى بىلىپ، چوك ئاكىسى ئىنىسىغا: "يەر، دەريا، تاغلار بوران بىلەن بىرلىكتە تەڭلا كۇچلۇك سىلكىنىۋاتىدۇ. يەر - جاھاننىڭ بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىغىچە قاراڭغۇلۇق باستى. ئىلاھى قۇياشمۇ قاراڭغۇلاشتى. ئاسماننى شاۋقۇن قاپلاپ، جاھاننى ئىلاھى لوتوس نۇرى قاپلىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس، بۇ ئالامەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىنىمىزنىڭ ئوز تېنىنى ھالاك قىلغانلىغىنىڭ ئىپادىسى" — دىدى. ئۇنىڭ بۇ سوزلىرىنى ئاكىلىغان ئىنىسى: "مەن ماھاستۋىددىن

ئاڭلىغان، ئۇ ئاچلىق، ماغدۇرسىزلىقتىنمۇ ئازاۋنىي تارتقان ھەلقى چىشى يولۇاسنىڭ ئامالسىزلىقتىن ئوز بالىلىرىنى يەپ قويۇشىنى كۆزىتىپ توغرا سوزنى ئېيتقان ئىدى. شۇڭا مەن گۇمان قىلىپ، كىچىك ئىنىمىز، يولۇاسنىڭ خوشاللىغى ئۈچۈن ئوز تېنىنى ھالاك قىلمىغدى دەپ ئېيتمىغانمىدىم؟" — دىدى.

ئۇلار شۇنداق مۇڭدىشىپ، قايغۇ - ھەسرەتكە چوكۇپ، يىغلاپ - قاخشاشتى. ئاندىن ئۇلار دەرھال ئارقىغا قايتىپ، ھەلقى چىشى يولۇاس ياتقان جايىنى ئەسلىشىپ، قايغۇرۇپ مېڭىشتى، ئۇلار ھەلقى يەرگە يېتىپ كېلىپ، ئىنىسى ماھاس - تىۋى تېكىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ مومۇشنىڭ پۇتىغا ئېسىغ - لىق تۇرغانلىغىنى كورۇشتى. ئۇلار توختاپ، ئۇنىڭ گەۋدە سوڭەكلىرى بىلەن چېچىنىڭ يەردە ياتقانلىغىنى، توكۇلگەن قىزىل قانلىرىنى كورۇپ ھەيران بولۇپ، يەرگە تىكىلىشتى. نىمە بۇ؟ ئۇلار پەقەت ئەنە شۇ گەۋدە سوڭەكلىرىنى كورۇپ، ئوزلىرىنى ئاشۇ سوڭەكلەرنىڭ ئۇستىگە ئېتىشتى. ئۇلار بۇ دەھشەتتىن ئەس - ھوشلىرىنى يوقۇتۇشتى. بىر ئازدىن كېيىن ئۇلار ئاستا - ئاستا ھوشىغا كېلىشىپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. قوللىرىنى يۇقۇرى كوتىرىشىپ چوقۇنۇپ قاتتىق يىغلاشتى. ئۇلار قايغۇلۇق دۇئا قىلىپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى: "ئەي، سەن قانداق چىرايلىق، نەپىس، گۈزەل ئىدىڭ! ئىنىمىز، سەن ئولچەمگە لايىق، مۇستەھكەم ھەم سۇيۇملۇك، ئەڭ سۇمباتلىق ئىدىڭ!

قېرىندىشىمىز، سەن ئەڭ سۇيۇملۇك ئىدىڭ! ئەمدى سەن قانداق قىلىپ، بۇ دۇنياغا قايتا پەيدا بولىسەن (بۇ ئولگەن ئورۇندا)؟! ھەممىز بىلله چىققان ئەمەسمىدۇق؟! سەن قانداق قىلىپ ئوز ھاياتىڭدىن ئايرىلىپ قالدىڭ، بىز بىلەن بىرگە ئويگە قايتماستىن، ئاتا - ئانىمىز بىزنى قارشى ئېلىپ ئۇچراشقاندا

سەن توغرۇلۇق سورىسا، بىز ئۇلارغا نىمە دەپ جاۋاپ بېرىمىز؟! بىز ئىككىمىزمۇ سەن بىلەن بىللە ئولۇپلا كەتسەك بولماسمىدى؟! بىز نىمىشقامۇ ئولمەي تىرىك قالدۇق؟ تېنىمىزنى تېخى تىرىك دەپ ئېيتىشار!"

مانا شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ خان ئاغىچا ئانىسى بازارنى چوگىلەپ كېلىپ، خان ساريېسىنىڭ يۇقۇرى قەۋىتىگە چىقىپ ئۇخلاۋېتىپ، ئاجايىپ بىر قورقۇنچلۇق چۈش كوردى، ئۇنى قارا باستى، ئۇنىڭ كوكرەكلىرى توغراپ تاشلانغان، چىشلىرى يىلتىزلىرى بىلەن ئاغزىدىن قومۇرۇلۇپ چۈشتى. كوك ئاسماندا ئۇچ كەپتەر لاچىنغا دۇچ كېلىپ قالدى. ئۇنىڭ بىرسى لاچىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ قالدى. ئىككىسى ناھايىتى خەتەرلىك ھالدا قۇتۇلۇپ قالدى. ئۇ ئەنە شۇنداق چۈش كورگەنلىگىنى ئېيتتى.

ئۇ ناھايىتى قورقۇپ، چوچۇپ ئويغىنىپ كەتكەن ئىدى. "نىمە بۇ؟" بۇ دەھشەتتىن بىمارام بولۇپ مۇنداق دىدى: "بۇلارنىڭ ھەممىسى نىمە سەۋەپتىن بولدى؟! بوران چىقىپ، يەر تەۋرەپ، دەريا، كوللەر چايقىلىپ ئېگىلىۋاتسا، ئىلاھى نۇر گۈگۈملىشىپ، تۇمانلىشىۋاتسا، كېلىچەكنى كىمدۇر يوشۇرۇۋاتسا، خاتىرجەم قەلبىمنى تىترەك بېسىپ كوزلىرىم تولىشىۋاتسا، مېنى باشقا ئادەملەرنىڭ قەلبىگە قاتتىق تەسىر قىلغان قورقۇنچ تېخىمۇ ئېغىر قايغۇ ئىسكەنجىگە ئالدى. مېنىڭ پۈتۈن تېنىمنى تىترەك باسماقتا. مېنىڭ خاتىرجەملىگىم سېنىڭدىن يىراقلاشماقتا، مانا بۇ ئالامەتلەرنىڭ ھەممىسى چۈشۈمنىڭ ھەقىقەتەن بۇزۇق ئىكەنلىگىنى كورسىتىدۇ. ھوي ئەر! بۇلار ھەقىقەتەن شۇ يولدا بولغان بولسا (يا بولمىسا ھالاكەتلىك يامان شارائىتتا بولسىچۇ؟!)" — دىدى ئۇ. شۇ ئاردا ئىككى قېتىم بوتۇلكىدىن

سۇتنى ئوتلاپ تېتىپ كورۇپ "نىمە بۇ؟!" دېدى. تىلى تۇتۇلۇپ ۋە داڭ قېتىپ، ھوكۇرەپ يىغلاشقا باشلىدى. شۇ ئاردا ئۇنىڭ خىزمەتچى كېنىزىكى كوچىدىكى ئادەملەرنىڭ: "تېكىن شاھزادە-لارنى تاپالماپتۇ!... ئۇلارغا نىمە بولغانـدۇر؟" دېگەن ۋاراڭ-چۇرۇڭنى ئاڭلاپ، ۋەھىمە ئىچىدە تىترەپ كەتتى. ئاندىن ساراي ئوردىسىغا كىرىپ، بارلىق ۋەقەنى ئوزىنىڭ جانابى خوجايىنىغا دوكلات قىلـدى. (ئـاغىچا خېنىمـغا) "قىيـاپىتىڭىزگە قارىغانـدا (بۇيرۇق قىلىش بۇياقتا تۇرسۇن) ئاڭلاشنىمۇ خالىمايـدىغانـدەك تۇرىسىز جاناپلىرى، تېكىن شاھزادىلارنى ئىزلىسىمۇ تېپىلماپـتۇ دېيىشتۇاتىدۇ، بۇ قانداق بولدى؟" — دەپ سورىدى. بۇ گەپ-لەرنى ئاڭلىغان ئۇنىڭ خوجايىنى قاتتىق قايـغۇرۇپ ئاچـچىق ھىسسىيات بىلەن كوزلىرىگە لىققىدە ياش ئالدى - دە، ئىتتىك مېڭىپ كېنىزەكلەر ئوردىسىغا كەلدى: "ھوي، مېنىڭ ھاكىمـدار كېنىزەكلىرىم، مەن مۇنداق گەپلەرنى ئاڭلىمدىم. بىلەمسىلەر قانداق گەپلەر؟! بۇلارنىڭ ھەممىسى راستمۇ؟! ئەڭ قىممەتلىك بالىلە-رىمىز، ئوغۇلـلىرىمىزدىن ئايـرىلىپ قېـلىشىمىز، ئەڭ كـىچىك ئوغلىمىز ماھاستۇىدىن ئايرىلىپ قېلىشىمىز مۇمكىنمۇ؟" — دېدى ئۇ. ھاكىمدار بۇ گەپلەرنى ئاڭلىدى. ئۇنى كېلىمچەكنىڭ دەھ-شەتلىك قايـغۇ - ھەسسىيـات قارا پـەردىسى ئورىۋالـدى - دە، مۇنداق دېدى: "ھەي ھەسرەت، قايغۇ - ھەسرەت! بۇگۇنكى كۇن مۇنداق بولماسلىق كېرەك ئىدى. مەن ئەڭ سۇيۇملۇق ئوغۇللە-رىمنى يـوقاتسام ۋە ئايـرىلىپ قالسام - ھە؟!" دېدى يىغـلاپ تۇرۇپ ۋە خوتۇنىنى تىنچلانـدۇرۇش ئۈچۈن ئۇ يەنە: "ھوي، مېنىڭ ئەڭ سادىق خوتۇنۇم! سەن قايـغۇرما ۋە ھاياجانـلانـما! مەن ئەمدى ھەممە ئاماللارنى ئىشقا سېلىپ، سۇيۇملۇق بالىلە-

رىمنى ئىزلەيمەن. مەن ھەممە ئەھۋالنى تېزلا بىلمەن. (ئۇلار تىرىكمۇ يوق)" دىگەن سوزلەرنى ئېيتىپ، ئوز قول ئاستىدىكى لەشكەرگە بۇيرۇق قىلىپ ئوغۇللىرىنى ئىزلەشكە كىرىشىپ كەتتى.

مانا شۇ سوزلەر بولۇۋاتقان ئارىلىقتا بۇيرۇق ئالغانلاردىن ئالدىراپ - تېنەپ خانىنىڭ ئالدىغا بىرسى كەلدى - دە: "ئەي ئۇلۇغ خان. غەزەپلەنمەسلىگىزنى ئىلتىماس قىلىمەن! ئىككى تىكىن ئامان - ئېسەن قايتىپ كېلىۋاتىدۇ. لېكىن ئەڭ كىچىك تېكىن ماھاستۇنىنى ئىزلەپ ھىچيەردىن تاپالمىدۇق. ئەمما ئوڭى نەدىن بولسىمۇ تاپىمىز" — دىگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى. بۇ خەۋەر ھەممە يەرگە شامالدەك تېز تارقالدى.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان ھاكىمدار خان ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ مۇنداق دىدى: "ئۇھ، ھەسرەت، ھەسرەت! مەن ئەڭ قىزغىن سۇيىمدىغان، ئەڭ قىممەتلىك ئوغلۇمدىن ئايرىلىدىم. مەن ساڭا قەرزدار ئوغلۇم. مېنىڭ سېنى خوشال قىلىپ رازى قىلىشىم ئاز بولدى. ئوغلۇم، سېنى قايغۇ - ھەسرەت ئورىۋالغان ئىكەن. ئەگەر ئوغلۇم، مانا ھازىر ھايات، ئامان - ئېسەن بىز بىلەن بىرگە بولغان بولساڭ قانداق ياخشى بولاتتى! ئەگەر سېنىڭ ئورنۇڭدا مېنىڭ تېنىم ھالاك بولغان بولسا، مەن ھىچكىمدىن رەنجىمىگەن بولار ئىدىم." ئۇ، بۇ سوزلەرنى ئولۇمگە كېتىۋاتقان ئادەمدەك قاتتىق قايغۇ، ئېچىنىش بىلەن سوزلەيتتى. ئۇنىڭ خوتۇنى (ئاغىچا خېنىم) بۇ سوزلەرنى ئاڭلاپ، ئېغىر قايغۇ - ھەسرەتكە پاتقان ھالدا چىن قەلبىدىن ھوكىرەپ تۇرۇپ: "بۇ ئۇچ ئوغلۇم ئوزلىرىلا كەتكىچە، بىردىن خىزمەتچىنى بىللە ئېلىپ دەريا ياقىسىدا بىرلىكتە كوكۇل ئاچسىمۇ بولۇپتىكەن... (ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كىچىگى، ئەڭ گۈزەل، ئەڭ سۇيۇملۇقى

ئايرىلىپ قېلىپ كەلمىگەن ئىكەن. دېمەك ئۇ، تەبىي ھالدا قانداقلا بولمىسۇن بىر خىيىم - خەتەرگە ئۇچرىدى" — دېدى ۋە ئەلەم بىلەن يىغلاشقا باشلىدى. ئىككىنچى بۇيرۇق ئالغان خىزمەتچى ھاكىمدار ئالدىغا كېلىپ توختىدى. كېيىن ھاكىمدار خان ئۇنىڭدىن: "ھەي خىزمەتكار، قېنى مېنىڭ ئەڭ سۈيۈملۈك بالام ماھاستۇي؟" دەپ سوردى ۋە ئۇنىڭ جاۋابىنى كۈتمۈپ تۇردى. خىزمەتچى خانىنىڭ بۇيرۇغىنى ئاڭلاپ، كوزلىرىدىن ئىسسىق ياش توكۈپ، قايغۇ - ھەسرەت بىلەن يىغلاپ كەتتى ھەم دەل شۇ پەيتتە ئۇنىڭ تامىغىغا خۇددى قاتتىق بىر نەرسە تېقىلىپ قالغاندەك بولدى - دە، تىلى تۇتۇلۇپ، بىر ئېغىز سوز قىلىشقىمۇ ئىمكان بولمىدى. ئۇ ھېچقانداق جاۋاپ بېرەلمەي، خانىنىڭ ئالدىدا ھۇشىنى يوقتىپ، داڭ قېتىپ تۇرۇپ قالدى. بۇ ھالنى كورگەن ھاكىمدار خان خوتۇنى بىلەن بىرلىكتە ئالدىراپ - تېنەپ مۇنداق دەپ سوردى: "ھوي، خىز - مەتكارىم، تېز ئېيت! ئۇچ ئوغلۇمنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كىچىگى نەدە قاپتۇ؟ مېنىڭ جىسمىم زىلزىلىگە كەلمەكتە. ئۇنى ئېغىر قايغۇ - ھەسرەت ئوتى ئورتەپ كويدۇرمەكتە. ھۇشۇمنى يوقاتماڭ - تىمەن. مەن ھىچنەرسىنى سەزمەيدىغان قانداق ئەخمەق ئادەممەن، مېنىڭ باغرىمنى قان قىلىپ ئەزمىسەڭچۇ!". مانا بۇ چاغدا خىزمەتكار بۇددىست تېكىنىڭ ھالاكىتىنى تەرتىپ بىلەن تەپسىلى سوزلەپ بەردى.

بۇ سوزلەرنى ھاكىمدار خان خوتۇنى بىلەن ئاڭلاپ، ئېغىر قايغۇ - ھەسرەتكە چوكۈپ يىغلاشقا باشلىدى. ئۇلار ئوغ - لىنىڭ ئولگەن جايىنى كورۇش ئۈچۈن تەرەددۇت قىلىپ، ياخشى ئاتلارنى ھارۋىغا قوشۇپ، ئۇچقانداق مېڭىپ كەتتى. ئۇلار قومۇشلۇق قاپلىغان دەريا قىرغىغا يېتىپ كېلىشتى. ئۇلار

قۇموشلۇقنى ئارىلاپ يۈرۈپ، بۇددىستنىڭ ئوزىنى ھالاك قىلغان جايىنى تاپتى. بۇددىستنىڭ يواۋاس غاجاپ تاشلىغان ئۇستەخانلىرى ئۇ يەر-بۇ يەردە چېچىلىپ ياتاتتى. ئۇلار ئوزلىرىنى ھىلىقى ئۇستەخانىلار چېچىلىپ ياتقان يەرگە ئاتتى..... ئەس-ھۇشىنى يوقىتىپ، ئىنتايىن بىئارام بولدى..... ئۇلار ھىلىقى قاتتىق بوراندا ۋەيران بولغان ئوت-چوپ، دەل-دەرەخلەرگە ئېسىلاتتى. بىر يېقىلاتتى، بىر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشاتتى..... ئوزلىرىنىڭ نېمە قىلىۋاتقانلىغىنى سەزمەيتتى. ئۇلارنىڭ يېنىدا ھىلىقى خىزمەتچى (خەۋەرنى ئەكەلگەن) بار ئىدى. ئۇ بۇلار-نىڭ ھالىتىنى كورۈپ، يۇزىگە سوغ سۇ سەپسە ھۇشىغا كېلىشىنى ئەسلەپ، سوغ سۇ ئەكىلىپ ئۇلارنىڭ يۇزىگە ئاۋايلاپ سېپىشكە باشلىدى. ئۇلار ئاستا-ئاستا ھۇشىغا كېلىشكە باشلىدى.

ئۇلار ھوكىرەپ يىغلاپ قوللىرىنى يۇقۇرى كوتىرىپ تۇرۇپ مۇنۇ شېئىرنى ئوقۇدى: "قانداق بەختسىزلىك يۇز بەردى، بىزنىڭ بالىمىز ئەي گۇزەل پالۋان، قانداق قىلىپ قايغۇ-ھەسرەت ئېلىپ كەلدى سېنى ئولۇمگە، ئالدى بىلەن ئاشۇ ئولۇم مېنى تاپسا بولمامتى، ئاشۇ كۇن، ئاشۇ سائەتتە؟! ھە، بىزگە ئەمدى سېنى كورۇش نىسىپ بولمىدى، شۇ ھالەتتە! بۇ بولدى بىزگە ئەمدى. ھەم ئۇلۇغ، ھەم مەغرۇر بىر تېپىشماق....."ئۇلار ئەنە شۇنداق دېيىشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەر-خوتۇن سوزلە-رىنى توختىتىپ، ئەس-ھۇشسىز ھالدا باشلىرىنى ساڭگىلىتىپ جىم تۇرۇشتى..... كېيىن قوللىرىنى كوكرىگىگە ئۇرۇشتى. يەرگە يېقىلىپ، يەر بېغىرلاپ خۇددى سۇدىكى بېلىقىتەك ئۇزۇشكە باشلىدى. ئىسسىق قۇملارنى بۇسۇپ مېڭىشتى..... ئاندىن مۇ-نۇلارنى ئوقۇشتى: "قايسى جاللات مېنىڭ ئوغلۇمنىڭ تېنىنى

پاره - پاره قىلىپ، ئۇستىخانلىرىنى تەرەپ - تەرەپكە چاچتى؟! مەن ئەڭ قىممەتلىك، سۈيۈملۈك، گۈزەل ئوغلۇمدىن ئايرىلدىم. مەن ئېغىر قايغۇ - ھەسرەت، دەرتكە مۇپتىلا بولدۇم. كىمۇ مېنىڭ ئوغلۇمنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئولتۇرەلىشى مۇمكىن ئىدى؟ بۇ ئىنتايىن ئېغىر دەرت - ئەلەم ئەمەسمۇ؟! يۇرىگىم قانداقمۇ چىدىسۇن؟! يۇرىگىم ئۇزۇلدى. ئەمدى سوقمايدۇ!"

... "ئەمدى مەن قانداق ياشىيالايمەن؟ مېنىڭ چۈشۈمگە بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوچۇق ئايان بولغان، بۇ ئالامەتلەرنى ئوچۇق كورگەنمەن. مېنىڭ كوكرىگىم چوڭقۇر ئويۇپ تاشلانغان ئىدى. مەن بۇلارنى چۈشۈمدە كورگەن ئىدىم. مېنىڭ چىشلىرىمنىڭ يىلتىزلىرى زەئىپلىشىپ، چىشلىرىم قومۇرۇلۇپ چۈشۈپ كەتكەن ئىدى. مەن بۇلارنى ئاشكارا كورگەن ئىدىم. مانا بۇ قايغۇ - ھەسرەتنى ئەمدى ئوڭۇمدا كورۈۋاتىمەن. بۇ ئىشلار ئەمدى ماڭا يەنە بىر چۈشتەك كورۈنۈۋاتىدۇ. ئۇچ كەپتەرنى بىر لاچىن قوغلاپ ئۇرغان ئىدى. ئۇ، ئۇچىنىڭ ئىچىدە بىرىنى تۇتۇۋېلىپ ئېلىپ كەتكەن ئىدى. مانا ئەمدى مەن ئەڭ كىچىك، سۈيۈملۈك، قىممەتلىك ئوغلۇمدىن ئايرىلدىم! يالغان، بۇلارنىڭ ھەممىسى مەۋجۇت ئەمەس" دىدى خان ئاغىچا يىغلاپ تۇرۇپ، شۇ چاغدا خان ئىككى ئوغلى بىلەن بىللە ھوكۇرەپ يىغلاپ، زارلىنىپ، ئالدىرىغان ھالدا ئوغلى ماھاستۇنىڭ سوكەكلىرىنى بىر يەرگە يىغىپ بۇ ئۇلۇغ مۇقەددەس بۇددا ساتۇانىڭ تەۋەرۈك مۇردىسىنى تۇرغۇزدى. تېكىنىڭ شان - شەرىپى ۋە ھورمىتى ئۇچۇن بولىدىغان بارلىق داغدۇغىلۇق مۇراسىملار بېجىرىلىپ تامام بولغاندىن كېيىن، مۇردىنى شاھزادە ئۇچۇن مەخسۇس

ياسالغان گۈمبەز ئىچىگە ئەكىرىپ قويدى"①.

بۇ دەۋردە بەش بالىخلىق مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ۋە شائىرى سىككو سالى تۇتۇقنىڭ رولى چوڭ بولدى. ئۇ ئۇيغۇر بەدىي تىلىنى بېيىتتى. ئورخۇن دەۋرىدە ئۇيغۇر بەدىي تىلىدا زامان پېئىلى ئىككى ئىدى. سىككو سالى تۇتۇق ئۈچ قىلىپ تولۇقلىدى. ئۇ خەنزۇچىنىمۇ پۇختا بىلەتتى. خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا ئەسەر تەرجىمە قىلغاندا ئۇنى ئۇيغۇر تىلىغا بويسۇندۇرۇپ، سىكىدۇرۇپ تەرجىمە قىلاتتى. شۇڭا «ئالتۇن يارۇق» تەرجىمە ئەسەر بولغىنىغا قارىماستىن، ئۇيغۇر بەدىي تىلىنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىسى بولۇپ قالدى.

سىككو سالى تۇتۇق «ئالتۇن يارۇق»، «شۇەنجاڭنىڭ تەرجىمھالى» ۋە «ئابخادخارماكو شاھ» (بۇددىزىمنىڭ ئاساسىي كوز قارىشى) قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلدى ۋە خېلى نۇرغۇن شېئىرلارنىمۇ يازدى. بۇ دەۋردە بۇددا ۋە مانى دىنىنى مەزمۇن قىلغان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىمۇ خېلىلا راۋاجلانغان ئىدى.

تۈركشۇناس مەشھۇر ئالىم رىشىت رەخمەتى (1900 — 1964) «قەدىمقى تۈرك شېئىرلىرى» ناملىق كىتابىدا بۇ دەۋرگە ئائىت 27 شېئىرنى ۋە بىر پال كىتابنىمۇ هازىرقى تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بۇنىڭ بىر قىسمى مۇندىن تېخىمۇ ئىلگىرى غەرپ تۈركلىرى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان، توپلامغا كىرگۈزۈلگەن بۇ 27 شېئىرنىڭ 7 سى "مانى" مەزمۇنىدا، 20 سى "بۇددا" مەزمۇنىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى 8 - ئەسىر بىلەن 13 - ئەسىرنىڭ ئارىسىدا يېزىلغان دەپ بېكىتىلدى.

① س. مالوف «قەدىمقى تۈركى تىلىلار يازما يادىكارلىقلىرى» (179 — 187 - بەتلەر، رۇسچە).

بۇلار شەكىل جەھەتتىن قوشاق، تاشماقۇت (بەيت)، تاق-ماق (تېپىشماق)، يىر(جىر)، كۆگ (كۇي) قاتارلىق شەكىللەر بىلەن يېزىلغان. بۇ نەزمىلەرنىڭ كوپى مۇناجاتلار، ئولۇم، دوزاق تەسۋىرلىرى، پەندى-نەسىھەتلەردىن ئىبارەت. ئەمما بۇلارنىڭ ئارىسىدا (بەزى پارچىلاردا) كۆچلۈك تەبىئەت تەسۋىرى، ساپ لېرىكىلارنىمۇ ئۇچرىتىمىز. رېشىت رەخمەتنىڭ «قەدىمىي تۈرك شېئىرلىرى» كىتابىدىكى مۇھىم بىر خىزمىتى ئاپىرىنچور تېكىن ناملىق (بۇگۈنگىچە ئەسىرى بىلىنمىگەن) دەسلەپكى ئۇيغۇر شائىرنىڭ ئىككى شېئىرىنى تېپىپ دۇنياغا تونۇتتى.

مەھمۇت «قەشقەرنىڭ تۈركى تىللار دىۋانى»دا يالغۇز نامى كۆرسىتىلىپ، شېئىرلىرى تېپىلمىغان شائىر چۇچۇ ئىدى. ئەمدى باشقا بىر كىتابتا كى-كى دېگەن شائىر ئوتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ تۇغۇلغان 195 — 186-يىللاردا يېزىلغان ئىككى شېئىرى بار. ئۇلاردىن باشقا پىراتىيا، ئاسىغ — تۇتۇق، چېسۋا تۇتۇق، قالىم قايشى قاتارلىق شائىرلار بار.

ئاپىرىنچور تېكىن (ئىككى شېئىرى بار)، كول تارقان (يالغۇز نامىلا بار)، سىككو سالى تۇتۇق قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى بار. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ كوپى 4 لىك شەكىلدە يېزىلغان. بىر قىسمىدا مىسرالىرى بىر بىرىگە تەڭ بولمىغان ئەركىن شېئىر شەكلى، بەزىلىرى بولسا مىسرالارنىڭ بوغۇم سانى بىر بىرىگە تەڭ فونېتىك قائىدىلەرگە رىايە قىلىپ يېزىلغان بارماق ۋەزىنلىك شېئىرلاردۇر. يەنە ئىككى مىسرالىق بەيت، 4 مىسرالىق قوشاق، سەككىز مىسرالىق (ياۋروپالىقلارنىڭ سۇنېتسىغا ئوخشاش) ۋە ئۇچ مىسرالىق شېئىرلارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئاپىرىنچور تېكىننىڭ شېئىرلىرى ئۇچ مىسرالىق ئىدى.

بۇ شېئرلارنىڭ كوپ قىسمىدا مىسرالارنىڭ ئاخىرىدىمۇ، ئالدىدىمۇ قاپىيىسى بار. 4 لىكلەرنىڭ كوپچىلىگىدە 4 مىسرا- نىڭ ئارىلىغىدا قاپىيىلىنىدۇ. 8 مىسرالىق قىتئەلەردە بولسا ئەركىن قاپىيىلەر بىلەن بىرلىكتە چاپراس قاپىيىمۇ ئۇچرايدۇ. تۇۋەندە ئۇيغۇر شېئرلىرىنىڭ تەرجىمىسىدىن نەمۇنىلەر بېرىمىز:

تاڭ تەڭرى،
تاڭ تەڭرى كەلدى،
تاڭ تەڭرى ئۇزى كەلدى،
تاڭ تەڭرى كەلدى،
تاڭ تەڭرى ئۇزى كەلدى.

تۇرۇڭلار ھەممە بەگلەر قېرىنداشلار،
تاڭ تەڭرىگە مەدھىيىلەر ئوقۇڭلار!

قۇياش تەڭرى كۆرىدىكمىز،
قوغداپ قېلىڭ بىزنى سىز!
ئاي تەڭرىمۇ كۆرۈندى،
ۋاي قۇتقۇزۇڭ بىزنى سىز.

تاڭ تەڭرى،
خۇش پۇراق، ئىپار پۇراق،
نۇرلۇنۇپ تۇرار پارلاق،
تاڭ تەڭرى،
تاڭ تەڭرى.
(بۇلار "مانى" دىنىنى مەزمۇن قىلغان مۇناجات نامىدۇر.)

بىر مۇھەببەت شېئىرى

ئا .....

مەسلى يوق مېنىڭ يايرىم....
مېنىڭ سۈيۈملۈك جانىم...

× ×

يارنى ئويلاپ ھەسرەتتە،
قاشى قارانى كورگەندە،
بىللە بولسام سوھبەتتە.

× ×

ئوز يايرىمنى ئويلايمەن،
ئويلايمەنۇ - ئويلايمەن،
يارنى سويمەك ئىستەيمەن.

× ×

كەتمەكچى بولاي دەيمەن،
گۈزەل يار كېتەلمەيمەن،
مەرھەمتىڭ كۈتىمەن.

× ×

كىرەي دىسەم كىچىك مەن،
قېشىڭغا كىرەلمەيمەن،
مۇشكى - ئەنبەر پۇرايسەن.

× ×

نۇرلۇق تەڭرى بۇيرىسۇن،
ياڕىم خۇش پېئىل بولسۇن،
مەڭگۈ مەن بىلەن بولسۇن.

× ×

تەڭرى كۇچ - قۇۋۋەت بەرسۇن،
ياڕىم مەرھەمەت قىلسۇن،
كۇلە - كۇلە ئولتۇرسۇن.

(ئاپسرىنچور تېكىن)

رەڭۋاز سوزمەنلەر

(بۇددىنى مەزمۇن قىلغان)

باشتا سىياھ بولسا تۇرلۇك بىلىملەر ئاچار،
نۇرغۇن قارا يوللارنىڭ بۇزۇق ئۇرۇغىن چاچار،
ئاقىل ئادەم ھەر زامان دىققەت قىلار يېڭىلمەس،
شۇنداق قىلىپ نىرۋانىنىڭ① دەرۋازىسىن چوڭ ئاچار.

پانى ئالەم چۈشتۇر، چۈشەن بۇنى بەك ئاڭلا،
شەيتانلارغا ئېزىلمە، چۈشكۈنلۈككە بويسۇنما،
ساپ كوڭۈلنى بۇرقان بىل، ۋىجدانىڭنى پاك ساقلاپ،
ھوسىن - ئەخلاق دىگەن شۇ، چىمىڭ تۇت ئۇزگىنى تاشلا.

---

① نىرۋانا — بۇددا تەلىماتى بويىچە ساپ - پاكىز روھنىڭ كامالەتكە ئېرىشىپ، مەڭگۈلۈك بەخت - سائادەتلىك بولۇشى.

كوكتىكى ئاي تەكرىگەر تۇتقۇزمىغىن ئۇزەكنى،
تاشلىۋەتمەي چەك تۇتقىن، قولۇكدىكى كۆرەرنى.
تاشقى شەكلىنى كورۇپ، ئىشەنمىگىن ھەر زامان،
مۇزنى كورۇپ ئالدانما، ئۇنۇتمىغىن سۇيمىنى.

تۇغرا چۈشۈنۈش ئوچۇن، ھىكمەت قوللان ئويغاق بول،
كوزلىرى يىراق كورەر، ئەزىزلەرگە يېقىن بول.
ئىچكى - تاشقى بارلىقنى، بىل ئۇلارنىڭ ئاساسىنى،
كوكۈلدىن سىرت ئەخلاقنى، دىققەت بىلەن كۈزەتكىل.

ياز سۇيىگە قىش كۈنى، ئەل ھەممىسى مۇز دەيدۇ،
قىش مۇزنغا ياز كۈنى، خالايىقلار سۇ دەيدۇ.
يېڭىلگەندە كىشىلەر، كوكۈل دەيدۇ بۇرقانىنى،
يېڭىلمىگەن زاماندا، بۇرقانىنى كوكۈل دەيدۇ.

ئۇنىڭ رەڭگى شەكلىگە، ئوخشايدىغان نەرسە يوق،
ئۇنىڭ بىلەن بىلىنۇر، پۈتۈن جاھان ۋە مەخلۇق.
ھەممىگە تەسىر قىلىپ، نۇرلىرى تولۇپ تاشقان،
ئۇچ زامان ئىسىللىرى، تورەلدى بولۇپ تولۇق.

ياشا ھېچ سۇكۇت قىلما، كوكۈلنى ھەر ۋاخت بۇزما،
كىچىك توشۇككە ئاسماننى، ئاسانغىنا سىغدۇرسا.
ھەر نەرسىگە سىغىنىشنى، كورسە ئۇز كوزى بىلەن،
ئۇچ بولەكتە ئۇنىڭسىز، ئەخلاقۇ - شەيئى يەر بولسا.

ئالملاردىن تىلىگىن ئۇسۇل، ئۇلگە خالاسلىق،
پىشقانلار ئارا خام بول، خاملار ئارا بول پىششىق،
كوپ ئويلۇنۇپ ئىش قىلساڭ، ئەڭ توغرا يول تېپىلۇر،
راھەت، ۋەتەن شۇنداۋۇر، مەڭگۇ يۇكسەك ۋە پاكلىق.

(چىسۇۋا تۇتۇق)

مانىخەي دىنى تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي يادىكارلىقلار

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنى كىرگۈچە ئېتىقات قىلغان دىنلىرىنىڭ يەنە بىرسى مانىخەي دىنىدۇر.

مانىخەيىزىم 242 - يىلى ئىراندا مانى ياكى لانېس (Lanec) نامى بىلەن مەشھۇر بولغان پەيلاسوپ ئالىم تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان دىنىي ۋە پەلسەپىۋى تەلىماتتۇر. بۇ تەلىمات خىرىستىيان ۋە قەدىمقى ئىرانىنىڭ دوئالىستىك دىنى مازدائىزىم ئىدىيىسى بىلەن قوشۇلۇپ مۇرەككەپلەشكەن بېرىم دىنى، بېرىم پەلسەپىۋى نەزىيىۋى مەزمۇننى ئالغان.

بۇ دىن — مانىخىزىم ئوتتۇرا قاتلاملارنىڭ مەنپەئەت قائىدىلىرىنى ھىمايە قىلغىنى ئۈچۈن قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە ئىراندا، غەربىي ئاسىيادا، ياۋروپادا، ئافرىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا تېز تارقىلىشقا باشلىدى. مانىخىزىمنىڭ بۇ چوڭ ئۇتۇقلىرىنى كۆرگەن خىرىستىيانلار مانىچىلارغا قاتتىق ھۇجۇم باشلاپ ئۇلارغا ئېغىر زەربە بەردى. نەتىجىدە، 370 - يىللىرى مانىخەىزىمنى ئۇزۇل - كېسىل يوقىتىش ئۈچۈن مانىنى، لانېسنى دارغا

ئىسىمپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ مۇخلىسلىرىنى تارمار كەلتۈردى.

4 - 5 - ئەسىرلەردە مانىخىزىم مۇخلىسلىرى تەرەپ - تە - رەپلەرگە تارقىلىپ، شۇ قاتاردا ئۇلار ئۇيغۇرلار ئارىسىغىمۇ كىرىپ ئورۇنلىشىپ قالدى. كېيىن ئۇلار ئۇيغۇر مەدەنىي مۇھىتى بىلەن ئارىلىشىپ، ئۇيغۇر يېزىغىنىمۇ قوبۇل قىلدى.

مانى دىنى شەرق ۋە غەرپ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىچىدە بۇددا دىنىدەك كەڭ تارقىلىپ، چوڭقۇر يىلتىز تارتىمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى ئىچىگە خېلىلا كەڭ تارقالغان ۋە ئۇيغۇرلار مەدەنىي ھاياتىدا ئۆزىگە لايىق يادىكارلىقلار يارىتىپ ئىز قالدۇرغان.

شەرق ئۇيغۇر خانلىرىدىن (ئورخۇن ئۇيغۇر دولىتى) بو - كۇخان (تەڭرى خان — 759 — 780) ۋاقتىدا جۇڭگودا يىلغا سوزۇلغان شى جاڭيى (ئەنشىمىن — سىمسىنلار توپىلىڭى) توپىلىڭى بولىدۇ. تاڭ سولالىسى تەكلىۋىگە ئاساسەن بوكۇخان ئۇرغۇن ئەسكەر بىلەن (بۇ چاغدا خوتەن خانلىغى، تۇرپان خانلىغىمۇ ئەسكەر ئەۋەتكەن ئىدى) شى جاڭيىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، بۇ توپىلاڭنى بېسىقتۇرۇپ، لوياڭدىن قايتقاندا 4 نە - پەر مانى راھىبىنى بىللە ئېلىپ قايتقان ئىدى. شۇندىن باش - لاپ، ئورخۇن دولىتىدىمۇ مانى دىنى تارقىلىشقا باشلايدۇ. كې - يىن ئۇ ھەتتا دولەت دىنى دەرىجىسىگە كوتىرىلىدۇ. يۇقۇرقى پاكىتلاردىن مانى دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدە خېلىلا چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىغىنى كورۈۋېلىش تەس ئەمەس.

مانىخەيىزىم ئۇزۇنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى ئىرانلىقلارنىڭ ئەڭ قەدىمىي دىنى بولغان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم شەرقتە كەڭ تارقالغان ئەڭ كۈچلۈك دىن مازدائىزىم (زەردوش ئىزىم)

دنىدىن ئالغان. ئۇ دىن دۇنالمست① خاراكتېرىدىكى دىن ئىدى.

قەدىمقى ئىرانلىقلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋىستا» دا ئاھور مازدا، يورۇقلۇق نۇرنىڭ ۋە ياخشىلىق، شەپقەتنىڭ سىمۋولى. ئۇ ئىنسانىيەتكە ياخشىلىق كەلتۈرگۈچى ئىلاھى دەپ كۆرسىتىلىپ، ئۇنىڭغا "سەن پۈتۈن جىسمانى ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسى، مۇقەددەسسەن!" دەپ مۇراجىەت قىلىدۇ ۋە ئۇنى ھەممىنى بىلگۈچى قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. ئۇ ياخشىلىق كەلتۈرگۈچى ئەڭ چوڭ باش خۇدا، ئۇنىڭ قول ئاستىدا يەنە نۇرغۇن ئۇششاق ياخشىلىق كەلتۈرگۈچى ئىلاھلارمۇ بار. ئەمدى بۇنىڭغا قارشى ئىنسانىيەتكە بالايى-ئاپەت ئېلىپ كەلگۈچى "ئانكىرە ماينۇ" ئىسىملىك ئىلاھى بار. بۇ، ياۋۇزلۇق، "قاراڭغۇلۇق" لار-نىڭ سىمۋولى بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىنسانىيەتكە "زىيان" زۇلۇم قىلغۇچى دېۋە، جىن-شەيتانلار بار. ھەتتا ياۋۇزلۇقنىڭ ئايال ئىلاھى "پايدىكا" يېڭى پارىسچە "پېرى" دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىسلام دىنىدىمۇ "دېۋە-پېرىلار" دەپ ئاتىلىدۇ.

مازدائىزىم (زەردوش ئىزىم) نى "قۇرئان" دىمۇ ئىقرار قىلىدۇ. مەسىلەن، قۇرئاندا "ھەر بىر چىن ئىمانلىق كىشى ئاللانىڭ بىروز-زەردوشت (زارا ئاستىرا) نىڭ پەيغەمبەر ئىكەنلىگىنى ۋە ئۇنىڭغا بېرىلگەن دىن "ئاۋىستا" ھېچ شۈبھىسىز ھەق ئىكەنلىگىنى بىلىش لازىم"② دەيدۇ.

① دۇنيادا ياخشىلىق (يورۇقلۇق — نۇر)، يامانلىق (قاراڭغۇ-زۇلۇم) كۈرىشى مەۋجۇت دەپ قارىغۇچى دىن — دۇنالمست دىنى دەپ ئاتىلىدۇ. (ئاپتور)

② ع. عبداللىن «تارىخ ادىيان» (دىنلار تارىخى) تاتارچە 135-بەت، 1918-يىل قازان.

قەدىمقى زاماندا ئىرانلىق مىدىيە (يەر ئىسمى) دىكى ماگ قەبىلىسىنىڭ ئىلاھى ئاھۇر مازدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوز مەنپەئەتلىرىنى مۇستەھكەملەپ، تەرىتورىيەسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن مىدىيەدىكى باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئىلاھى باشقىلارغا زۇلۇم سالغۇچى دېۋە، جىن-شەيتانلار دەپ ئېلان قىلىپ، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى.

ئىرانلىقلارنىڭ ئەھمىيلار سۇلالىسى ۋە ساسانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە دۆلىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن خۇددى يۇقۇرقى دىنى تەرادىتسىيىگە تايىنىپ ئىش ئېلىپ بارغانلىغىنى بىزگە تارىختىن مەلۇم. بۇ ھال ئۇيغۇر جەمىيىتىدە ئۇيغۇر مانىخەيىزىمچىلىرىنىڭ ئەدەبىي شەكىل ئارقىلىق قەدىمىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇلار ئۈچۈن خىزمەت قىلغانلىغى تۇۋەندىكىچە ئىپادىلەنگەن:

دوكتور ئىستەيىن دۇڭخۇاڭنىڭ جەنۇبىدىكى "مىڭ ئوي بۇددا دىۋانە خانىلىرى" دېگەن ئىبادەت خانىسىدىن 4 - 5 - ئەسىرلەرگە ئائىت مانى يېزىغى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «خۇۋاس» ياكى «خۇۋا دوۋاسسىن» دېگەن بىر ئەسەر تاپقان. بۇ ئەسەر ھەجىم جەھەتتىن تېپىلغان تېكىستلار ئىچىدە ئەڭ چوڭى بولۇپ، 388 مىسرادىن ئىبارەت كىچىك داستاندۇر. بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇر يېزىغىدا يېزىلغان نۇسخىسى تۇرپاندىن تېپىلغان ئىدى. بۇ داستان توغرىسىدا 1966 - يىلى موسكۋا — لېنىنگراد "پەن" نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى خوجىلىق ۋە دولەت قۇرۇشى توغرىسىدا» دېگەن د. ئى. تېخونوۋنىڭ كىتابىدا جۇڭگوشۇناس د. پوزنىيېۋدىن مىسال كەلتۈرىدۇ.

ئۇيغۇرلار 4 - 5 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا زور

سىياسى كۆچ بولۇپ تارىخ سەھنىسىگە چىققان جۈجەنلەر (ئا-
ۋار تۈركىلىرى) ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشقا ھەركەت
قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭ ھوكۈمدارى بەگتۆلى ئوز ئادەم-
لىرىگە رەھبەرلىك قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق، ئازاتلىغى
ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بېرىگە باستۇرۇپ كىرگەن جۈجەنلەر بىلەن
قەھرىمانلارچە شىددەتلىك جەڭ قىلىدۇ. بەگتۆلىنىڭ بۇ قەھرە-
مانلىغى خەلق ئارىسىدا تىللاردا داستان بولىدۇ. ھەتتا بەگتۆلى
توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا ناخشىلار پەيدا بولۇپ، بۇ ئېغىز
ئەدەبىياتىغا ئايلىنىدۇ. "ئەر بولسا بەگتۆلىدەك ئەر بولسۇن"
دەپ قىزلار كۆيلەيدىغان ناخشا، باي تارىخىي ھوججەت سۈپە-
تىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

يۇقۇرقى «خۇۋاس»ياكى «خۇۋا دوۋاسسىن» داستانى ئەنە
شۇ بەگتۆلى رەھبەرلىگىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق ئۈچۈن
قىلغان قەھرىمانلىق كۈرەشلىرىنى ئۆزىگە سىيۇژىت قىلغان. لې-
كىن بۇ سىيۇژىتتا مانى دىنىنىڭ دەۋر قانۇنى تەرادىتسىيە-
گە ئاساسەن دىنى تۈس بېرىلىپ، تاجاۋۇزچى جۈجەنلەر دۈش-
مەن سۈپىتىدە جەنلار ئوبرازىدا، بەگتۆلى رەھبەرلىگىدىكى ئا-
زاتلىق جەڭچىلىرىنى يورۇقلۇق، نۇر، ئىلاھى ئوبرازى ئارقىلىق
ئەكس ئەتتۈرۈپ، يورۇقلۇق، نۇر ئىلاھىنىڭ ئوزىگە دۈشمەن
بولغان قاراڭغۇلۇق — زۇلۇم ئۈستىدىن غەلبە قىلغانلىغى مۇقەر-
رەرلەشتۈرۈلۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئازاتلىق،
ئەركىنلىك ئۈچۈن ئاخىرغىچە جەڭ قىلىشتەك قەھرىمان بەگ-
تۆلى روھى بىلەن تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلغان. ئەپسۇسكى،
بۇ داستاننىڭ تولۇق تېكىستى ھازىرغىچە قولىمىزغا چۈشكىنى
يوق. كىتابخانىلارنى بۇ داستاندىن بىرئاز بولسىمۇ خەۋەردار

قىلىش ئۈچۈن قولىمىزدا بار بولغان پارچىنى بېرىمىز:
T. 11. D 178. 1

ترانسكرىپسىيەسى:

1. هورموز تەڭرىنى بىش تەڭرى،
2. بىرلەقمىئى تەڭرلەر سوز يىڭلۈ كۈن.
3. يىككە سونگىشكەلى كىلتى،
4. ھەيىنتى، ئانىسى قىلىنچىلىئى شىمنولوغون،
5. بىش تۈرلۈغ يىكلەر لۇگون سونگوشتى.
6. تىڭرى يىلى يىكلى پاروقلى قارالى ئول.
7. ئاۋدون قاتىلىنى، هورموزتە تىڭرى
8. ئوغلانى بىش تىڭرى بىزنىڭ ئوز مۇز توز
9. سويىنى يىكلوگون شۇنگو شۇپ بالىغ باشلىق
10. بولتى. ئىما قىغ يىكلەر ئۈلۈلەر
11. توتونچۇز، ئۈۈتسوز سوف بىرلىك بىرلە
12. يۇز ئارتوقى قىرىق تۇمىن يىك ياۋلاق...

تەرجىمىسى: (هورموزدا① تەڭرى بەش تەڭرى② بىلەن ۋە ھەممە تەڭرىلەرگە ۋەدە بېرىپ، جىن-شەيتانلار بىلەن جەڭ قىلىشقا كېلىشتى، ئەمدى شەيتانلار ئوز قىلمىشىنى

① هورموزدا — بۇ ئاھورا مازدانىڭ ئوزگەرمىسى. ئىرانلىقلارنىڭ مۇقەددەس كىتاۋى «ئاۋىستا» نىڭ ئاخىرقى قىسمىدا هورموز ياخشىلىق، يورۇقلۇق، نۇرنىڭ ئىلاهى. ئەمما ئۇنىڭغا قارشى ئارمان بولسا — قاراڭغۇلۇق، ياۋۇزلۇقنىڭ ئىلاهى، بۇ بۇرۇنقى ياۋۇزلۇق، قاراڭغۇلۇق ئىلاهى ئانگىر ماينونىڭ ئوزگەرمىسى — دەپ كورسىتىلگەن.

② بەش تەڭرى — بۇرۇنقى دەۋرلەردە تەبىەت قانۇنلىرىنىڭ خۇداسىغا ئوخشاش خىيالىي پەلسەپە نەزەرىيىسىنىڭ ئالامەتلىرى بولغان ھاۋا، شامال، يورۇقلۇق، سۇ ۋە تۇپراقلارغا ئىشارىدۇر.

چۇشىنىپ، بەش خىل ئوزۇگە ئوخشىغان شەيئانىلار بىلەن بۇ جەڭگە كىلىشنى قارارلاشتۇردى. بورۇقلۇق تەڭرى ۋە قاراڭغۇ-لۇق تەڭرىلىرى بىر-بىرى بىلەن جەڭ قىلىپ ئارىلىشىپ كەتتى. ھورمۇزدا تەڭرى يەڭدى. بەش تەڭرى بىزنىڭ گۈنا-ھىمىزنى روھىمىزدىن تامامەن يىراقلاشتۇرىدىغان بولدى. ئەمما، ھەممە جىن-شەيئانلار يېڭىلگەنلىكىلىرىگە تەن بەرمەي، يۇز قېرىق مىڭ بەختسىز ئولگەن ئولۇكلەرنى ئىلىپ قېچىشتى...) مانى ماناخىلىرى بۇ داستاننىڭ پارچىلىرىنى ئىبادەتخانىلاردا دۇئا قىلىپمۇ ئوقۇشاتتى.

بۇ ئەسەرلەرنى ئېنگلىز تۈركشۇناسى دوكتور لېئونسوخۇن (Leoncohun) يۇقۇرى باھالاپ:

"بۇ ئەسەر 4-5-ئەسىرلەردە ياشىغان ئۇيغۇرلار-نىڭ گۈزەل بەدىئى تەپەككۇر قابىلىيىتىنىڭ ئىپادىسى، جۇڭگو ۋە بىزانىسلىقلاردىن ئۈستۈن ئىكەنلىگىنى كۆرسەتكەنلىكى بىر ھۆججەت" دەيدۇ.① ھازىرقىمى تارىخى مەنبەلەرنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا دائىر ھۆججەتلىرىنىڭ بىر قىسمى سوۋېت ئىتتىپاقى، ياپونىيە، ئەنگلىيە، غەربىي گېرمانىيىنىڭ دۆلەتلىك مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا.

مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلار ياشىغان مۇڭغۇلىيە ۋە ئۇنىڭ ئانا ماكانى بولغان شىنجاڭنىڭ قوينىدا ئېچىلماي ياتماقتا. ئۇنى تېپىپ تەتقىق قىلىش، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش ھەر بىر جۇڭخۇا گىراژدانىنىڭ شەرەپلىك بۇرچىدۇر.

① «تارىخ، تىل-ئەدەبىياتقا دائىر» (ئۇيغۇرچە 17-بەت).

ئۇچىنچى باپ

قەدىمىي ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر توغرىسىدا

ماركسىزىم كىلاسسىكلىرى ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائى پائالىيىتىنى ئىشلەپچىقىرىش، سىنىپىي كۈرەش، ئىلمىي تەجرىبىدىن ئىبارەت، دەپ خۇلاسىلايدۇ.

"بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدۇر ياكى قوپالراق قىلىپ ئېيتقاندا، ــ دەيدۇ ئېنگېلس، ــ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى قانداق بولسا، ئۇلارنىڭ پىكىر-رىمۇ شۇنداق بولىدۇ، بۇ بولسا، جەمئىيەتنىڭ راۋاجلىنىش تارىخى ــ ئەڭ ئاۋال ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىش تارىخى، ئەسىرلەر داۋامىدا بىرىنىڭ ئۈرۈنىنى ئىككىنچىسى ئالمىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرى تارىخىي، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىش تارىخى دېمەكتۇر. دېمەك ئىجتىمائى راۋاجلىنىش تارىخى شۇنىڭ بىلەن بىللە ماددى بايلىقلارنى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئوزلىرىنىڭ تارىخىدۇر. ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئاساسى نىڭ كۈچلىرى بولغان ۋە جەمئىيەتنىڭ ياشىشى ئۈچۈن زورۇر ماددى بايلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىشنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان مەھنەتكەشلەر ئاممىسىنىڭ تارىخىدۇر"①.

① ئى. ستالىن «دىالېكتىكا ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە 44 - بەت).

تارىخىي پاكىتلاردىن قارىغاندا ئەپسانىلار ئاساسەن ئۇرۇق-چىلىق جەمئىيىتىدە رەسمى شەكىللەنگەن. ئىنسانلارنىڭ ئاساسىي پائالىيىتى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدۇر. ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى جەمئىيەتنىڭ ئۇزۇنمۇ ئۇزۇنغىچە رىتمدۇ.

ئۇرۇقچىلىق جەمئىيىتىدە ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تۆۋەن بولغىنى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن ھاسىل قىلىدىغان بىلىمىمۇ ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئۆز ئەتراپىدىكى تەبىئەت ھادىسىلىرى توغرىسىدا ناھايىتى ئاددىي تەسەۋۋۇرلارنى قىلاتتى.

ئىنسانلار قەدىمقى زامانلاردا تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن باشقا ئۇرۇقلار ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىجتىمائى ھادىسىلەرگىمۇ دۇچ كېلەتتى. شۇڭا ئىنسانلار بىرىنچىدىن تەبىئى ھادىسىلەر بىلەن ئىجتىمائى ھادىسىلارنى چۈشىنىشىنى، ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى چۈشەندۈرىۋۇشى، ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى

"ھەرقانداق ئەپسانىلار تەسەۋۋۇر بىلەن ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ يارىتىمى بىلەن تەبىئەت كۈچلىرىنى يېڭىدۇ، بويسۇندۇرىدۇ ۋە شەكىللەندۈرىدۇ. دېمەك تەبىئەت كۈچلىرى ھەقىقى بويسۇندۇرۇش ئۈشمۈي بىلەنلا ئەپسانىلارمۇ يوقاپ چىقىدۇ" (ماركس)①.

ئەپسانىلار ئىنسانلارنىڭ ئەڭ شۇنداق ئارزۇ-ئىستەكلىرىنىڭ دەسلەپكى بەدىئى تەسەۋۋۇرى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەندۇر. شۇڭا ماركس: "ئەپسانە ئىنسانلار خىيالىدا ئاڭسىز ھالدا بەدىئى ئۇسۇل بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تەبىئەت ۋە ئىجتىمائى ھادىسىلارنىڭ قەدىمقى زامان كىشىلىرى ئاڭزىدا ئوملۇق ھالدا بارلىققا كەلگەن ئىجادىيىتى. ئۇ قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ كائىناتنى

① ماۋزىدۇك «ئەدەبىيات-سەنئەت توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە، 4-بەت).

ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئىرادىسى ۋە غايىسى، شۇنىڭدەك ئۇ ئىج-
تىمائى ئىدىئولوگىيە ئوزگۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشىدىن ئىبارەت"
(«سىياسى ئىقتىساتقا دائىر تەنقىت»①) دىگەن ئىدى.

ئەپسانىلەر تۇلاراق ساپ (نۇقۇل) خىيالى فانتازىيىگە تا-
يىنىدۇ. "...ئەپسانىلەردىكى خىلمۇ-خىل ئوزگۇرۇشلەرنى ئالا-
ساق، مەسىلەن، «شەنخەيجىك» دىگەن كىتابتىكى «كۇاڤۇنىڭ
قۇياشنى قوغلىشى» دىگەن ئەپسانىدە، «خۇەي نەز-
زى» دىگەن كىتابتىكى «پالۋان يىنىڭ ۋ قۇياشنى ئوقيا بىلەن
ئېتىشى»، «غەرپكە ساياھەت» دىگەن كىتابتىكى سۇن ۋۇكۇڭنىڭ
72 خىل ئوزگىرىشى ۋە «لىياۋجەي رىۋايەتلىرى» دىگەن كە-
تابتىكى بىرمۇنچە روھلارنىڭ، جىنلارنىڭ ئادەمگە ئايلانغانلە-
غى توغرىسىدىكى ئەپسانىدە ۋە باشقىلاردا بايان قىلىنغان خىل-
مۇ-خىل ئوزگۇرۇشلەرنى ئالساق، بۇ ئەپسانىلاردا زىددىيەتلەر-
نىڭ بىر بىرىگە ئوزگۇرۇشى ئەسلا كونكرىت زىددىيەتلەر بىلەن
يۇز بەرگەن رىيال ئوزگۇرۇش ئەمەس، بەلكى ساددا ۋە خىيالىي
ئوزگۇرۇشلەردۇر، ھىساپسىز ۋە خىلمۇ-خىل رىيال زىددىيەت-
لەرنىڭ بىر بىرىگە ئوزگۇرۇشلىرى بىلەن تەسىرلەنگەن كىشىلەر-
نىڭ سۇبىكتىپ خىيالىنىڭ سەمەرىسىدۇر"②، ئەپسانىنىڭ ئىلمىي
ئاساسى مانا شۇلاردىن ئىبارەت.

ئەمدى رىۋايەتلەرگە كەلسەك، ئاساسەن تارىخىي پاكىتلارغا
تايىنىپ يارىتىلىدۇ. ئوچۇقراق ئېيتقاندا قەدىمىي تارىخ، مەدە-
نىيەت، ئورپ-ئادەت ۋە ئاتاقلىق شەخسلەرگە دائىر
ۋەقەلەرنى ئوزىگە خاس بەدىئى ئۇسۇل، بەدىئى ئوبراز ئارقىلىق

① «ماركس-ئېنگىلىس تاللانمائەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە 1-توم، 534-بەت.

② ماۋ زېدۇڭ «ئەدەبىيات-سەنئەت توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە، 4-بەت).

بايان قىلغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتنىڭ يەنە بىر تۈرىنى رد-
ۋايەت دەپ ئاتايمىز. لېكىن بۇ رىۋايەتتە ئەپسانە ئىلمىنىتلىرى
بولمايدۇ دېگەنلىك ئەمەس.

ئەپسانە بىلەن رىۋايەتنىڭ پەرقىنى قىسقا قىلىپ چۈشەن-
دۈرگەندە ئەپسانىدە خىيالىلىق ۋە توقۇلما ئاساسىي ئورۇندا
تۇرسا، رىۋايەتتە خىيالى ۋە ئەقلىغا سىغمايدىغان توقۇلمىلار
ئازراق بولۇپ رىياللىقنى ئاساس قىلىدۇ.

بىزگە مەلۇم بولغان ئەپسانىلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى ناھايىتى
قەدىمىي زامانلاردا يارىتىلغان. بۇ زامانلاردا نامەلۇم
يازغۇچىلار تەرىپىدىن توقۇلغان ئەپسانىلەر نەسىل-
دىن - نەسىلگە مىراس تەرىقىسىدە ساقلىنىپ كەلگەن. ئەپسانە-
لار ئېغىزدىن - ئېغىزغا كوچۇپ يۈرگىنى ئۈچۈن دائىم ئۆزگۈرۈپ
تۇرغان ۋە ئۇلارغا يېڭى مەزمۇنلار قوشۇلۇپ بېيىپ كەلگەن.

قەدىمقى زامان ئەپسانىلىرىدە خىيالى، موجىزىلىك ۋە
غەيرى تەبىئى ۋەقەلەر كوپ بولىدۇ. ئەپسانىلاردا جادىگەرلەر،
دىۋىلەر، يېرىتقۇچ ھايۋانلار، ئۇچار - قۇشلار قاتنىشىدۇ. ئادەملەر
ھايۋان قىياپىتىگە كىرىدۇ، ھايۋان،قۇشلار بولسا تىلغا كىرىپ ئىنسانغا
ئوخشاش سۆزلەيدۇ. مەسىلەن، قەدىمىي ئۇيغۇر داستانى «ئوغۇز-
نامە» دېكى بورىنىڭ ئادەمگە ئوخشاش سۆزلەشلىرى، قەدىمقى
ئۇيغۇر رىۋايىتى «بوكوخان ھەققىدە رىۋايەت» تە تۇرلۇك
ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىغان قۇشلارنىڭ ئادەمگە ئوخشاش سۆز-
لىشى ۋە باشقىلار... ئەپسانىدىكى قەھرىمانلار بىر كېچىدە ئۆز-
لىرىگە ئوي سېلىۋالالايدۇ. ئادەملەر گىلەملەردە ياكى ئاتلاردا

ئۇچالايدۇ. لېكىن شۇنىڭغا قارىماي ئەپسانە تۇرمۇش ھادىسىلە-
رى بىلەن باغلانغان بولىدۇ.
ئەپسانىدە، ئەپسانىۋى ۋە خىيالىي ۋەقەلەر ئارقىلىق كوپىنە-
چە خەلقنىڭ كېلەچەك، بەختلىك ھايات ھەققىدىكى ئارزۇ-
ئۈمىتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.
خەلق ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكىللىرىدىن بىرى
بولغان "توتېملار" ئەڭ دەسلەپكى ئەپسانىلار تېپىگە كىرىدۇ.

توتېم ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

"توتېم" سوزى ھازىرقى ئاۋسترالىيىيىدە ياشايدىغان، ئامې-
رىكىدىن كەلگەن يەرلىك خەلق ئىنىدىئانلارنىڭ تىلى بولۇپ،
ئۇيغۇرچە مەنىسى «پاپوئاس ئۇرۇغ» دىگەنلىك بولىدۇ. توتېم
ئىنسانلار باشلانغۇچ جەمىيەتتە بىرەر ھايۋان ياكى دەرەخنى
نەسىل، ئۇرۇغ ياكى قان سېستېمىسىنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ بەل-
گىسى قىلغان. مۇنداق نەرسىلەرنى ئاتا - بوۋىسى دەپ بىلىپ،
ئۇنىڭغا چوقۇنغان، مانا شۇنداق چوقۇنىدىغان نىشان ياكى بەل-
گە "توتېم" دەپ ئاتالغان.
قەدىمقى زامانلاردا ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلە-
رى ناھايىتى ئاجىز، تەبىەت ھادىسىلىرى بىلەن بولغان كۈ-
رەشلەردىن توپلىغان تەجرىبىلىرى ئاساسدا ئىگە بولغان بىلىم
سەۋىيىسىمۇ ناھايىتى تۆۋەن بولغىنى ئۈچۈن ئەتراپىنى قورشاپ
تۇرغان تەبىەت ھادىسىلىرى: كۈننىڭ چىقىشى، پېتىشى، ئاي
ۋە كۈننىڭ تۇتۇلۇشى، يۇلتۇزلارنىڭ ئېقىشى، كېچە ۋە كۈن-
دۈز، بوران ۋە يامغۇر، مولدۇر ۋە قار، دەريا تاشقىنلىرى، قىش

ۋە باھار، ياز ۋە كۆزگە ئوخشاش تەبىەت ھادىسىلىرىنى چۈ-
شەنچ يېتىشكە ئامالسىز قېلىشقان. شۇڭا ئۇ چاغدىكى ئىنسانلاردا
تەبىەت ھادىسىلىرىدىن قورقۇش، ئۇنىڭغا چوقۇنۇش تۇيغۇلىرى
پەيدا بولۇپ، بىر، نەرسىگە ئىشىنىش كېلىپ چىققان.

توتېم ئەڭ بۇرۇنقى باشلانغۇچ دىنىي ئېتىقاتلارنىڭ بىر
تۈرى بولۇپ، تەبىي شارائىتى خىلمۇ - خىل بولغان جايلاردا
ياشىغان ئادەملەردە خىلمۇ - خىل نەرسىگە چوقۇنىدىغان توتېمىزم
كېلىپ چىققان. مەسىلەن، بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىز قەدىمقى
زامانلاردا بورىنى، خەنزۇلار ئەژدىھانى، ھىندىلار
كالىنى توتېم قىلغان. ھىندىلارنىڭ قەدىمقى رىۋا-
يەتلىرىگە قارىغاندا، ھىندىلارنىڭ ئاتا- بوۋىلىرى قەبىلىۋى ھاياتىنى
بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان چاغلاردا (باشلانغۇچ جەمىيەت ۋاختىدا
بولسا كېرەك) قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇشلار بولۇپ تۇرىدىكەن. ئىككى
ھىندى قەبىلىسى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا، بىر قەبىلە يېڭى-
لىپ، ھالاك بولۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن پانالىنىدىغان جاي
ئىزلەپ، بىر يونۇلۇشكە قاراپ يۈرۈپتۇ. بۇ قەبىلە بېسىپ ئۆت-
كەن جايدا نە دەريا، نە بۇلاق، نە بىرەر كول ئۇچرىماپتۇ.
قەبىلىدىكىلەر ئۇسسۇزلۇق ئازابىدا ناھايىتى قىينىلىپ، ئولۇم
گىرداۋىغا يېقىنلاپتۇ. دەل شۇ چاغدا قەبىلە ئىگىدارچىلىغىدىكى
كالىلار پادىسىدىن بىر كالا مورەپ مەلۇم جايىنى پۇراپ، ئالدى
پۇتى بىلەن تارپىشقا باشلاپتۇ. قەبىلىدىكى پەملىكەك بىرى
كالا تارپىغان يەرنى كولاپ بېقىپتۇ. بىر مېتىرچە كولىغاندىن
كېيىن سۇ چىقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قەبىلىدىكى ئادەملەر سۇ
ئىچىپ تەشنالىغىنى قاندۇرۇپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ھىندىلار كا-
لىنى ھورمەتلەيدىغان ۋە ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان بولۇشقان ئىكەن.

بۇ ۋەقە ھىندىلار بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىشتىن نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن بولغان (ھىندىلارنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىشى بۇنىڭدىن 2500 يىل ئىلگىرى باشلانغان) بولىسمۇ، ئۇلار ھازىرمۇ كالىغا چوقۇنمىدۇ.

بورە توتېمى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر

قەدىمقى زامانلاردا دۇنيانىڭ تۈرلۈك جايلىرىدا ياشىغان ئىنسانلار ئوزلىرى ياشىغان جاينىڭ تەبىئى شارائىتلىرى، بېشىدىن كەچۈرگەن ئىجتىمائى ھادىسىلەرگە قاراپ، ھەر خىل نەرسىلەرنى (ھايۋانات، دەرەخ، ئاي، كۈن ۋاھاكازالارنى) ئوزلىرىگە توتېم قىلغانغا ئوخشاش بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىزمۇ قەدىمقى زامانلاردا بورىنى توتېم قىلىشقان. «ئوغۇزنامە»دە تۈرك خاقانى ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىگە باشلامچىلىق قىلىپ، ئوغۇزخان بىلەن گەپلەشكەن كوك يايلىلىق بورە توغرىسىدا سوزلەيدۇ.

ئوبۇلغازىنىڭ «شەجەرەئى تۈركى»نامىلىق ئەسىرىدە ئۇيغۇرلار بىر ئۇرۇشتا دۇشمەندىن مەغلۇپ بولۇپ، بىرتاغ قاپتىلىدا قامىلىپ قاپتۇ. ماڭىدىغان يول تاپالماي ھالاك بولۇش خەۋپىگە ئۇچراپتۇ، شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، ئۇشتۇمتۇت بىر بورىنىڭ تاغ تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقانلىغىنى كورۇپ قاپتۇ. شۇ چاغدا خەۋپتە قالغان ئۇيغۇرلار بورىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ، تاغنىڭ تۈۋىگە يېتىپ بارغان بورە ناھايىتى چوڭ بىر غارغا كىرىپ كېتىپتۇ. ئۇيغۇرلار بورە كىرىپ كەتكەن غارغا كىرىپ مېڭىپتۇ، قاپ - قاراڭغۇ غار ئىچىدە خېلى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن غارنىڭ ئۇ بېشىدا بىر ئوچۇقچىلىق كورۇنۇپتۇ.

بوره غارنىڭ ئۇ بېشىدىكى چوڭ توشۇكىتىن ئوتىلار يەلپۈنۈپ تۇرغان، سۇلار شاقىراپ ئېقىپ تۇرغان، جەننەتتەك بىر ياياق-قا چىقىپتۇ. ئۇيغۇرلار ئۇ بوراننىڭ كەينىدىن مېڭىپ، شۇ يايلاقلاققا چىقىپ، ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قالغان ئىكەن. شۇڭا ئۇيغۇرلار بورانى مۇقەددەس، ئىلاھى بىر ھايۋانات ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان بولغان.

ئوبۇلغازى يازغان رىۋايەتتىكى چوڭ غار، جەنۇبىي ئالتاي جۇڭغار دالاسىنىڭ شىمالىدا بولسا كېرەك.

جۇڭگونىڭ تارىخى يىلنامىلىرىدا تۈركىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا «ئوغۇزنامە» بىلەن «شەجەرەئى تۈركى» دە ئېيتىلغان بوره توغرىسىدىكى ئەپسانىلەرگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان مەلۇماتلار بار. مەسىلەن، «جۇ خانلىغىنىڭ يىلنامىسى»نىڭ «تۈركىلەر ھەققىدە قىسسە» بابىدا مۇنداق دېيىلگەن: "تۈرۈكلەر ھونلارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇغى، پەمىلىسى ئاشنا بولۇپ، ئالاھىدە بىر قەبىلە ئىدى. بىر زامانلاردا خوشنا دولەت بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان، ھەتتا تۈركىلەرنىڭ نەسلى قۇرۇپ كەتكەن. پەقەت ئون ياشلىق بىر ئوغۇل بالا ئامان قالغان. غالىپ ئەلنىڭ جەڭچىلىرى ئۇ بالىنىڭ كەچكىلىگىنى كورۇپ ئولتۇرمەي، ئۇنىڭ پۇتلىرىنى كېسىپ تاشلاپ، ئوت - چوپلەر ئوسۇپ تۇرغان سازلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تاشلىۋەتكەن. ئۇزۇن ئوتمەي بالىنىڭ يېنىغا پەيدا بولغان بىر چىشى بوره بالىنى گوش بىلەن بېقىپ، ئوزۇقلاندۇرۇشقا كىرىشكەن ھەم بالا بىلەن جىنسى ئالاقىدە بولغانلىغى ئۈچۈن بوره قوساق كوتىرىپ قالغان، لېكىن ھىلىقى غالىپ ئەلنىڭ خانى بىر بالىنىڭ ئامان قېلىپ، ھىلىغىچە ياشاۋاتقانلىغىنى ئاڭ-

لاپ قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن خان ئادەم ئەۋەتىپ، بالىنى ئوا-
تۇرگۈزگەن. بالىنى ئولتۇرگەنلەر بىر بورىنىڭ چەتتە تۇرغانلىغى-
نى كورۈپ، ئۇنىمۇ ئولتۇرمەكچى بولغاندا، بورە گوچاق خانلى-
غى (هازىرقى تۇرپاننى ئاساس قىلغان خانلىق)نىڭ شىمالىدى-
كى تاققا قېچىپ كەتكەن. تاغدا چوڭقۇر جىلغا بولۇپ، ياپ-
يېشىل ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرىدىكەن. بۇ جىلغىنى ئايلىنىپ چى-
قىش ئۈچۈن بىر نەچچە يۈز يول مېڭىشقا توغرا كېلىدىكەن.
جىلغىنىڭ توت ئەتراپىنى تاغلار ئوراپ تۇرىدىكەن، بورە مانا
شۇ جىلغىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇپتۇ. بورە ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ.
ئوغۇللار چوڭ بولغاندىن كېيىن سىرت بىلەن ئالاقە قىلىپ،
ئايال ئېلىشىپتۇ، ئاياللار هاممىدار بولۇپ بالا تۇغۇپتۇ. هەر
بىرىنىڭ ئايرىم-ئايرىم پەمىلىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بىرى-
نىڭ پەمىلىسى ئاشمىنا ئىكەن. مانا شۇ پەمىلدىكىلەرنىڭ ئۇرۇق
ئەۋلادى ئاۋۇپ، بىر نەچچە يۈز ئائىلىگە يېتىپتۇ. بىر نەچچە
ئەسىرلەر ئوتكەندىن كېيىن ئۇلار جىلىغدىن چىقىشىپتۇ. جوجەن-
لەرگە بېقىندى بولۇپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئالتاي تاغلى-
رىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە ئولتۇراقلىشىپ، جوجەنلەر ئۈچۈن تو-
مۇرچىلىك قىلىشىپتۇ.....

تۇركىلەرنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى سۇ دولىتى دەپ نام ئال-
غان ئەلدىن كېلىپ چىققان ئىكەن. هونلارنىڭ شىمالىدا يا-
شىغان تۈرك قەبىلە ئاقساقلىنىڭ نامى ئاپاڭبو بولۇپ، ئۇلار
17 قەبىلىداش ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ نامى ئىجىنتۇ دە-
گەن بوريدىن تۇغۇلغان.

ئاپاڭبو قاتارلىقلارنىڭ مىجەز-خۇلقى دوت ئىكەن، ئۇلار-
نىڭ ئېلى يوق بوپتۇ. ئىجىنتۇ ناهايىتى سەگەك، ئوتكۇر بو-

لۇپ، ئۇ شامال بىلەن يامغۇرنى چاقىرىپ كېلىدىكەن. ئۇ ئىككى ئايال ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى يازنى ئىلاھىنىڭ، يەنە بىرى قىش ئىلاھىنىڭ قىزى ئىكەن. ئۇلار ھامىلدار بولۇپ، توت ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئوغۇللارنىڭ بىرى ئاق ھاڭغۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ، ئوغۇللارنىڭ بىرسىنىڭ ئېلى ئاقايان دەريانى بىلەن قاما دەريانىڭ ئارىلىغىدا ئىكەن، بۇلارنى قىرغىز دەپ ئاتايدىكەن. يەنە بىر ئوغۇلنىڭ ئېلى زىنئاگل دەريانىڭ بويىدا ئىكەن. بۇ، ئوغۇللارنىڭ تۇنجىسى ئىكەن. بۇ يەردە يەنە ئاپاڭبونىڭ ئۇرۇق ئەۋلاتلىرىمۇ بار ئىكەن. ئۇلار ئوچۇقچىلىقتا مۇزلاپ، بەك قىينىلىپ قالغاندا، ئۇچىنچى ئوغۇل ئوت چىقىرىپ، ئۇلارنى ئىسسىندۇرۇپ ئاسراپ قاپتۇ. ئۇلار تۇنجى ئوغۇلنى ھورمەتلەپ، ئوزلىرىگە باش قىلىپ، ئۇنىڭغا بويسۇنۇپتۇ. ئوزلىرىنى تۇرك دەپ ئاتاپتۇ.....".

جۇڭگونىڭ «سۇي خاندانلىغى يىلنامىسى» دىكى «تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى ئەپسانە «جۇ خاندانلىغى يىلنامىسى» دىكى «تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى ئەپسانە بىلەن ئاساسەن ئوخشاش.

«ئوغۇزنامە»، «شەجەرەئى تۇركى»، «جۇ خاندانلىغى يىلنامىسى» بىلەن «سۇي خاندانلىغى يىلنامىسى» دىكى «تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» بابىدا يېزىلغان ئۇيغۇرلار، تۇركلەرنىڭ بوردىنى توتېم قىلغانلىغى ھەققىدىكى ئاپسانىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر، تۇرك خەلقلىرى، باشلانغۇچ كومۇنا جەمىيىتىنىڭ ئانىلىق باسقۇچىدا ياشاۋاتقان چاغلىرىدا، ئەشۇنداق ئەپسانىلارنى توقۇغان. چۈنكى ئاشىنا دىگەن نامنى تۇركلەرنىڭ ئوزىگە پەيدا قىلغانلىغى شۇنى ئىسپاتلايدۇ. يەنىپ ئېيتقاندا، تۇركلەرنىڭ

بورنى توتېم قىلغانلىغى توغرىسىدىكى ۋەقە ئانىلىق دەۋرىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن، شۇڭا تۈرك-ئۇيغۇرلار دولەت قۇرغاندىن كېيىن خاقانلىقىنىڭ تۈغلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن بورە بەشى سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، ئۇيغۇرلار تۈركلەر خان ئوردىسىنى ساقلايدىغان قاراۋۇللارنى "بورە" دەپ ئاتاشقان.

يۇقۇرىدىكى تارىخىي مەلۇماتلاردا تۈرك خەلقلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى جايى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدا ئىكەنلىگى، قىرغىزلار بىلەن تۈركلەرنىڭ قېرىنداشلىغىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

بورە توتېمى توغرىسىدىكى ئەپسانىدە ئېيتىلغىنىدەك ھايۋانات بىلەن ئىنسانىنىڭ قوشۇلۇشى، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدىن ئىنسانىنىڭ تورىلىشىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىگى چۈشىنىشلىك. شۇڭا ئەپسانىلەرنىڭ ئەسلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان جايلىرى بولىدۇ. بورە توتېمى ھەققىدىكى ئەپسانە بەدىي جەھەتتىن ناھايىتى ئۇستۇن بولۇپ، ئادەم ئۇنى خۇددى ئوڭىدا كورگەندەك ئوبرازلىق ھايۋان (بورە) كەشى ئالدىدا جانلىق گەۋدىلىنىدۇ. جۈملىدىن تەبىئەت مەنزىرىلىرى ۋە ئەپسانە سيۇژېتىدىكى ئاساسىي ئىدىيىگە مۇناسىۋەتلىك دېتاللار سېھىرلىك تۈس بىلەن كوز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ.

رېۋايەتلەر ۋە رېۋايەتلەر توغرىسىدا

"ۋارۋارلىقنىڭ يۇقۇرى باسقۇچى تەلتوكۇس راۋاج تېپىپ گۈلەنگىنىنى گۈمبىرىنىڭ پوئېمىسىدا، خۇسۇسەن ئۇنىڭ "ئىلئادا" سىدا كورىمىز. تاكامىللاشقان تومۇر قوللار، تومۇرچى كورىگى، قول

تۇگمىنى، ئوسۇملۇك يېغى ھەم ۋىنو تەييارلاش، ماتىرىياللارنى ئىشلەشنىڭ راۋاجلىنىشى ھەم ئۇنىڭ نەپس كەسپىگە ئايلىنىشى، ھارۋا ۋە جەڭ ھارۋىسى، ياغاچ ۋە تاختايلاردىن كېمە-لەرنى ياساش، ئارخىتېكتۇرانىڭ سەنئەت سۈپىتىدە دۇنياغا كېلىشكە باشلىشى، ھەر چىشلىق قىلىپ ئىشلەنگەن تام ۋە مۇنارلىق شەھەرلەر، گۈمبەز ئىپوسى ۋە بارلىق مېغولوگىيە گرىك-لەر تەرىپىدىن ۋارۋارلىقتىن سۈزىلىتىمگە ئېلىپ ئوتۇلگەن ئەڭ مۇھىم مىراس ئەنە شۇلاردۇر"①.

يۇقۇرىدىكى پارچىدىن گىرىك رىۋايەتلىرىنىڭ قانچىلىك رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىگى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

ئېنگېلسنىڭ "ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دىگەن مۇشۇ كىلاسسىك ئەسىرىدە ئىنسانە-يەتنىڭ شۇنداق ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى ئەكس ئەتتۇرۇش، ئۇنى يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن رىۋايەتلەرنىڭ ئىنتا-يىن مول تارىخىي ماتېرىيال بەرگەنلىگى ھەممىگە ئايان بولسا كېرەك. 12 - ئەسىردىكى موڭغۇل تارىخى ئۈچۈن بىردىن-بىر مەنبە موڭغۇل خەلق رىۋايەتلىرى ۋە ئۇنىڭغا زامانداش بولغان يېزىقچىلىق ۋەسىقىلىرىدىن ئىبارەت. بىز بۇنى ئېتىراپ قىلىمىز. تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئېغىزدىن-ئېغىزغا كوچۇش ۋاقتىدا قوشۇ-لۇپ قالغان بىر مۇنچە مۇبالىغە ۋە خىيالارنى ھىساپقا ئالمىغاندا موڭغۇللار رىۋايىتىدە ئەقىلغا سىغمايدىغان ھېچ نەرسە يوق"②.

① «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» (289 - بەت ئۇيغۇرچە)

② ۋ. بارتولد. «موڭغۇللار دەۋرىدىكى تۈركىستان» (رۇسچە، 2 - قىسىم).

ئۇلۇغ شائىر فىردەۋسىنىڭ مەشھۇر كىلاسسىك ئەسىرى «شاھنامە»نىڭ باشتىن-ئاخىر رىۋايەتكە تايانغانلىقى ئېنىق.

بۇ پاكىتلار شۇنى كۆرسەتتىكى، رىۋايەتلەر ئاساسەن رىيال پاكىتنى ئاساس قىلىپ، ئىنسانىيەتنىڭ بەدىئى دىققىتى سۈپىتىدە ئۆز دەۋرىنىڭ جانلىق شاھىدى بولۇپ كەلدى.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئۇزاق تارىخىي ئوتمۇشىدە بېشىدىن كەچۈرگەن تارىخىي ۋەقەلەرنى ئاساس قىلىپ، قەھرىمان ئاتا-بوۋىلىرى ھەققىدە ئۆز تارىخىدا تىللاردا داستان بولغىدەك ئولمەس رىۋايەتلەرنى ياراتقان. بىز تەۋەندە بىر قانچە رىۋايەتنى كۆرۈپ باقايلى.

1 - ئەپراسىياپ

نۇرغۇن تارىخىي خاتىرىلەردە ئىسمى ئەپراسىياپ دەپ ئاتىلىدىغان مەشھۇر بىر تارىخىي شەخس ئۇستىدە نۇرغۇن رىۋايەتلەر بار. ئىرانىنىڭ ئەڭ قەدىمقى دىنى بولغان "ئوتپەرەستلىك"دىن (بۇ دىننى زارۇ ئاستىرا ئاتلىق كىشى ئىجات قىلغانلىقى ئۈچۈن "زارۇ ئاستىرا دىنى" شۇنىڭدەك "زەردوش" دىنى دەپمۇ ئاتايدۇ)نىڭ تەرغىباتچىلىرى مىلادىدىن مىڭ يىل ئىلگىرى (ھازىرقى كۆنىدىن ئۇچ مىڭ يىل بۇرۇن) يازغان «ئاۋىستا» ناملىق مۇقەددەس كىتابنىڭ «زارۇ ئاستىرا» بابىدا ئەپراسىياپ ھەققىدە تەپسىلى توختىلىدۇ. ھىندىلارنىڭ مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر ئىلگىرى يازغان «بىكارروۇ» ناملىق مۇقەد-

دەس كىتاۋنىڭ كوپ جايلىرىدا تۇرك خانى ئەپراسياپ تـوغـرىسىدا سوزلەيدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا غەزنەۋىلەر دولىتىنىڭ سۇلتانى تۇرك سەبۇق تېكىنىنىڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇت غـەزنەۋىـنىڭ تاپشۇرۇغى بويىچە ئۇلۇغ ئىران شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى يازغان «شاھنامە»دە تۇران پادىشاسى ئەپراسياپ ھەقـقىدە ناھايىتى كوپ توختىلىدۇ. يەرلىك تۇرادىن بولغان ئەپـراسياپ فىردەۋسىنىڭ يېزىشىچە پەرىدۇنىنىڭ تۇر ئىسىملىك ئوغـلىنىڭ نەۋرىسى ھوشاڭنىڭ ئوغلىدۇر.

رۇستەمنىڭ ئانىسى روبابە مەغلۇپ بولغانلىقتىن روبابەنىڭ ئوغلى دادىسىنىڭ ئوچىنى ئېلىش ئۈچۈن ئەپراسياپ بىلەن جەڭ قىلىپ مەغلۇپ بولىدۇ. ئەپراسياپ ئىرانىنى بېسىۋالىدۇ.

ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئەپراسياپنىڭ مەركىزىي شەھرى قەشقەر ئىدى. بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ كوپىنچە قەشقەردە تۇراتتى. ئۇنىڭ قوز ئىسىملىك گۈزەل قىزى قەزۋىن قاتارلىق شەھەرلەرنى بىنا قىلغان. قەزۋىن قوز سوزىنىڭ قىسقارغىنىدۇر. ئىلى ۋادىسىغا قاراپ ئاقىدىغان چوڭ سۇنىڭ قوز سۇيى دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبىمۇ، ئەپراسياپنىڭ قىزى قوزنىڭ شۇ سۇ بويىغا چوڭ قەلئە سالغىنى ئۈچۈندۇر. بوختە نەسرىنىڭ ئوغلى باتىزات شۇ قىز بىلەن يۈشۇرۇن ئالاقىدا بولغىنى ئۈچۈن ئەپراسياپ ئۇنى چارۇق دېگەن شەھەرگە قامىغان ئىدى. بەزىلەر بۇ شەھەرنى ئەپراسياپنىڭ مەرو شاھ جاھان دېگەن ئوغلى بىنا قىلغان دېيىشىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دېۋانىدا، ئەپراسياپنىڭ تەرجىمھالىغا دائىر بۇ مەلۇماتلاردىن باشقا ئەپراسياپقا دائىر رۇبائىلارمۇ بار.

بۇ رۇبائىلاردا ئەپسراسياپ جەڭگىۋار قىياپەتتە تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇنىڭ جەڭلەردىكى قەھرىمانلىغى، دۇشمەنلەرگە زەربە بېرىشتىكى ماھارىتى، باتۇرلىغى تەرىپلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئولۇمگە چوڭقۇر ئېچىنىشى بىلدۇرۇلىدۇ.

مەشھۇر «قۇتاتقۇبىلىگ»نىڭ ئاپتورى يۇسۇپ خاس ھاجىپ، باشقا بىر يەردە ئەپراسياپنى قەھرىمانلا ئەمەس، دولەتنى ئىدارە قىلىشتا ماھارەتلىك، بىلىمدان سۈپىتىدە تەرىپلەيدۇ.

ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا ئۇلۇغ تۈرك خاقانى ئەپراسياپنىڭ ئەسلى ئىسمى "تونگا ئالىپ ئەر" بولۇپ، ئەپراسياپ ئىرانلاشقان نامىدۇر.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى چۈشەنچىسىگە قارىغاندا "تونگا" بابۇر (بەبىر) دىگەن يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ نامى. ئۇ، پىلنى ئولتۇرۇشلىگى بىلەن مەشھۇر، شۇنىڭ ئۈچۈن تونگا ئالىپ ئەر دىگەن بۇ ئىسىم يۇرەكلىك ئەرگە بەبىر دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

يۇقۇرقى مەلۇماتلاردىن شۇنى تەخمىن قىلىش مۇمكىنكى، ئەپراسياپ مىلادىدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى ئوتكەن مەشھۇر تۈرك خاقانى، ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى تونگا ئالىپ ئەر. پايتەختى قەشقەر، ئىران بىلەن ئۇزۇن يىللار ئۇرۇشقان توران خاقانى ئىكەنلىگى ئېنىق.

2 - تومارىس

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخىدا تومارىس ھەققىدىكى رىۋايەت ناھايىتى چوڭ ئورۇن تۇتىدۇ.

يۇنان تارىخچىسى ھىرادوت ئوتتۇرا شەرق، ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان ساياھىتىدە توپلىغان تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسەن «تارىخ» ناملىق ئەسەر يازغان. ئۇ ئەسىرىدە ئاساسەن ئېران بىلەن يۇنان ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارنى يازغان بولسىمۇ، ئۇلۇغ تارىخچى، شۇ زاماندا باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بارغان ئېران پادىشالىرىغا قارشى كۆچلۈك ھېسسىياتنىڭ تۇرتكىسىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان تومارلىس ھەققىدىكى رىۋايەتنىمۇ ئوز ئەسىرى ئىچىگە كىرگۈزگەن. شۇ «تارىخ» ئارقىلىقلا بۇ رىۋايەتنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى ساقلىنىپ قالغان.

تومارلىس رىۋايىتى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە قەھرىمانلىق غايىسىنى، ئوزىگە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ۋەقە ئارقىلىق ياراتقان.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 6 - ئەسىردە بىرنەچچە مەملىكەتنى بېسىۋېلىپ، ئۇلارنى تالىغان، مىڭلارچە كىشىلەرنى قۇل قىلغان كاي خوسراۋ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 486 - يىلدىن 552 - يىلغىچە ئېرانغا پادىشا بولغان) ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەبىلىلەر تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن دۇشمەنگە قارشى قەھرىمانلارچە كۇرەش ئېلىپ بارىدۇ. كاي خوسراۋ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىچكى قىسمىغا قانچە كىرگەنسېرى شۇنچە قاتتىق قارشىلىققا ئۇچراپ، ناھايىتى قاتتىق پىشكەللىككە ئۇچرايدۇ. كاي خوسراۋ ئاسىيادىكى ماساگېت قەبىلىسىگە ھۇجۇم باشلايدۇ. شۇ چاغدا ماساگېتلارنىڭ خانى تومارلىس ئىسىملىك قەھرىمان خوتۇن ئىدى. تومارلىس ماساگېتلارنىڭ ئازاتلىق، ئەركىنلىك، ئامانلىقىنى ساقلاشقا، ئۇرۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ھەركەت قىلىدۇ. لېكىن خېلى كوپ مەملىكەت خەلقلىرىنىڭ تىنچلىقىنى

بۇزۇپ، ئۇرۇش ئارقىلىق بايلىق توپلىغان باسقۇنچى كاي خوسـ
راۋ ماساگىتلارغا قارشى ئۇرۇشۇشقا قەتئى بەل باغلىغان ئىدى.
تومارىس ماساگىتلارنىڭ ھاياتى — مەنپەئەتلىرىنى ساقلاشقا. قە ـ
بىلىداشلىرىنى باسقۇنچى كاي خوسراۋ قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن
ھىمايە قىلىشقا كىرىشىدۇ. ئۇ ماساگىتلارنى دۇشمەنگە قارشى
مەرتلەرچە كۇرەش قىلىشقا ئاتلاندۇرىدۇ. ئوز قوشۇنىغا ماھىرلىق
بىلەن رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئىككى ئارىدا ناھايىتى قاتتىق شىد ـ
دەتلىك جەڭلەر باشلىنىدۇ. ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا تولغان قەھ ـ
رىمان ماساگىتلار ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۇرۇپ، كاي
خوسراۋنى ئولتۇرىدۇ. ماساگىتلار غەلىبە قىلىپ، تىنچ ياشايدۇ.

ماساگىتلارنىڭ باسقۇنچى كاي خوسراۋغا قارشى ئېلىپ
بارغان جەڭگىۋار كۇرىشى تومارىس ھەققىدىكى رىۋايەتنىڭ تە ـ
مىسى ۋە مەزمۇنى بولغان.

ۋەتەنپەرۋەرلىك، جەسۇرلۇق ۋە قەھرىمانلىقنى كۇيلەش،
ئاسايىشلىق ئۇچۇن كۇرەش قىلىش، قەبىلىداشلارغا ساداقەت،
تاجاۋۇزچى دۇشمەنلەرگە قارشى غەزەپ ۋە نەپرەت — تومارىس
رىۋايىتىنىڭ غايىۋى ئاساسىنى تەشكىل قىلغان. تومارىس ئوز
قەبىلىسىنىڭ ئازاتلىق ـ ئەركىنلىگى ۋە تىنچلىغىنى ھەم ئاسايىش ـ
لىغىنى ئىستەش بىلەن بىرگە باشقىلارنىڭ ھەم تىنچ ئاسايىش ـ
لىق ھاياتىغا ھورمەت بىلەن قارىغان.

كاي خوسراۋ باسقۇنچىلىق نىيىتىدىن قايتمىدى. شۇنىڭدىن
كېيىن تومارىس ئوز يۇرتى، ئوز قەبىلىسىنى ھىمايە قىلىش
ئۇچۇن كاي خوسراۋنىڭ باسقۇنچى قوشۇنىغا قارشى جەڭ قە ـ
لىشقا مەجبۇر بولدى. مەرتلىك ۋە راستچىللىق بىلەن كامالەتكە
يەتكەن تومارىس، دۇشمەننىڭ مەرتلىك قىلىشىنى، ھىلە ـ مىكىر

ئىشلەتمەسلىكىنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭغا تومارىسىنىڭ كاي خوسراۋغا ئېيتقان توۋەندىكى سوزلىرى دەلىل بولىدۇ: "..... بىز بىلىمىزكى، سەن تىنچلىقنى خالىمايسەن، شۇ سەۋەپتىن ئەگەر مەسلىھەتىمىزگە كونمەي ماساگىتلار بىلەن توقۇنۇشنى خالىساڭ كوۋرۇك ياسايمەن دەپ ئاۋارە بولمىغىن. بىزگە ئېيتساڭ بىز ساڭا كاشىلا قىلماي، دەريادىن ئۆچ كۈنلۈك نېرى يولغا كوچۇپ كېتىمىز. ئۇ چاغدا بىمالال دەريادىن ئوتىسەن. ئۇنىڭدىن كېيىن، يۇزمۇ-يۇز تۇرۇپ ئۇرۇشىمىز. ئەگەر بىز بىلەن دەريانىڭ سەن تۇرغان قىرغىغدا ئۇرۇشماقچى بولساڭ ئۇنى بىزگە ئېيت! بۇنىڭغىمۇ بىز رازى بولىمىز. ئەمما نامەرتلىك قىلما!..." مەرتلىك بىلەن قەھرىمانلىقنى ئىپادىلىگۈچى بۇ سوزلەر تومارىسنىڭ قەيسەرلىكىنى مۇكەممەل خاراكتېرلەپ بېرىدۇ.

ماساگىتلارنىڭ قاتتىق كۈرەشكە ئاتلانغانلىغىنى، ئۇلارغا تومارىستەك ئۇستا لەشكەر بېشىنىڭ قوماندانلىق قىلىۋاتقانلىغىنى كورگەن كاي خوسراۋ ھىلە-مىكىر بىلەن غەلىبە قازىنىش يولىنى ئىزلەشكە باشلايدۇ. ئۇ، تومارىسنىڭ ئوغلى سىپارگانىز باشلىق بىر توپ ماساگىتلارنى مەس قىلىپ قويۇپ، ئەسىر ئالىدۇ. دۇشمەننىڭ نامەرتلىك قىلىپ، ھىلە-مىكىر ئىشلىتىشى تومارىسنى ۋەيرانچىلىققا يۈزلەندۈرۈدۇ. تومارىس قەبىلداشلىرىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن كاي خوسراۋغا چاپارمەن ئەۋەتىپ، توۋەندىكى سوزلەرنى ئېيتىدۇ:

"ئەي قانخور كاي خوسراۋ، قىلغان ئىشىڭ بىلەن ماختانمىساڭ يۈرمىگىن. سەن مېنىڭ ئوغلۇمنى يۈزمۇ-يۈز جەڭدە يەڭگىنىڭ يوق. ئۇنى مەككارلىق بىلەن شاراپ ئىچكۈزۈپ قولغا چۈشۈردۈڭ، ئەمدى مېنىڭ ئوغلۇمنى قايتۇرۇپ، كەلگەن يېرىڭ-

گه زیان!" ـ زەخمەتسز قایتىپ گەت. ئەگەر سوزۇمگه كىرمەسەك، ماساگىتلار تەگرىسى قۇياش نامى بىلەن قەسەمیات قىلمەنكى، مەن سەندەك ئاچكوز قانخورنى قان بىلەن سۇغۇرىمەن!"

توماريس يالغۇز ئوغلى ئۇچۇن ئەمەس، پۇتۇن ماساگىتلارنىڭ شان شەرىپى ئۇچۇن كۇرەشتى. توماريس توغرا ۋە ۋىجدانسز كىشلەردىن شۇنچه نەپرەتلەنگەن. مۇستەھكەم ئىرادىلىك توماريس چەكگه ئاتلاندى. ئۇ، قەبىلىنىڭ مەنپەئەتىنى جان ـ دىلى بىلەن ھىمايه قىلدى. ئوغلىنىڭ ئەسىر قىلىنغانلىغىدىن ئۇمىتسزلەنمىدى. چۇنكى ئۇ، ئوغلىنىڭ مەرتلىكىنى بىلەتتى. ھەقىقەتنىڭ غەلبه قازىنىدىغانلىغىغا ئىشىنەتتى. توماريس باشچىلىغىدىكى ماساگىتلار جەكده غەلبه قازاندى. توماريس كاي خوسراۋنىڭ بېشىنى قان بىلەن تولغۇزۇلغان يوغان قاچىغا سېلىپ، ئوز كۇرىشىگه يەكۇن ياساپ مۇنداق دەيدۇ: "ئەي نامەرت، جەكده سېنى ھالالىق بىلەن يېڭىپ، چەققان بىر ئايالنى مەككارلىق بىلەن ئوغلىدىن جۇدا قىلىپ، پەرزەنت داغىدا كويدۇردۇڭ. سەن ئومرۇڭ بويى قانغا تويمىدىڭ، مەن ئوز قەسىمىگه ئەمەل قىلىپ سېنى قان بىلەن سۇغاردىم. بىرەر ئەلنىڭ يۇرتىغا زۇراۋانلىق بىلەن باسقۇنچىلارغا قارشى خەلقنىڭ قەتئى ۋە ئىشەنچ بىلەن ئېيتقان پىكرىنى ئىپادىلىگەن.

توماريس ئوبرازى باتۇر، ۋەتەنپەرۋەر ۋە يېڭىلمەس قەھرىمانلىق ئاجايىپ نەمۇنىسى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ قەھرىمانلىق ۋە

ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى ئاشۇرىدۇ.

تومارىسنىڭ ئوغلى سىپارگانىز نومۇسچان، ۋىجدانلىق، مەرت يىگىتتۇر. رىۋايەتتە سىپارگانىزنىڭ ئىچملىككە بېرىلىپ، ئەسىرگە چۈشۈشى قارىلانغان. ئەمما سىپارگانىز ئۆز خاتالىغىنى چۈشىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئار نومۇس ئۇستۇنلۈك قىلىدۇ. ئۇ دۈشمەن قولىدا ئەسىر بولۇپ قىلىشتىن كۆرە ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرىدۇ.

كاي خوسراۋ خەلقىنىڭ كۆچلۈك غەزەپ-نەپرىتىگە يولۇققان، ئۆز شەخسى مەنپەئەتى يولىدا ھەر قانداق رەزىللىكتىن قايتمايدىغان سەلبى ئوبرازدۇر. مەملىكەتلەرنى ۋەيران قىلىپ، كىشىلەرنىڭ مال-مۈلكىنى تالان-تاراج قىلىش يولى بىلەن دولەت توپلاش، باي بولۇش بۇ زالىم ھوكۈمدارنىڭ بىردىن-بىر مەقسىدى ئىدى. ئىنسانى پەزىلەتلەردىن مەھرۇم بولغان، زالىم، مۇناپىق، مەككار ۋە ئاچكوز كاي خوسراۋ تومارىسقا ئويلىنىش باھانىسى بىلەن ماساگېتلارنىڭ چارۋاماللىرى، يەر-سۇلىرى، ئۇلاقلىرىنى ئىگەللەپ، ئوزلىرىنى قۇل قىلماقچى بولدى. لېكىن ئۇ ئازاتلىق ۋە ئادالەت يولىدا كۈرەشكەن ماساگېتلارنى يېڭەلمىدى. بۇ رىۋايەتتە كاي خوسراۋ زالىم، باسقۇنچى پادىشالارنىڭ ئوبرازى بولسا، تومارىس خەلق پەرزەنتىنىڭ ئوبرازىدۇر.

ساكلارنىڭ يەنە بىر قەھرىمانلىق رىۋايىتى گىرىك تارىخچىسى پولىبىنىڭ «ھەربى ھىللەر» دىگەن ئەسىرى ئارقىلىق بىزنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن «شېراق ئەپسانىسى»دۇر. بۇنىڭ سىيۇژىتى ئىراننىڭ كاي خوسراۋدىن كېيىنكى پادىشاسى دارا بىرىنچى (مىلادىدىن 330 - 336 - يىللار)نىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان باسقۇنچىلىغىغا قارشى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ قەھرىمانلارچە قىلغان كۈرىشىنى ئاساس قىلغان. «شېراق ئەپسانىسى»

نىڭ قەھرىمانى شېراق ئوز ۋەتىنىنى ۋە ئوز قەبىلىسىنىڭ ئازاتلىق - ئەركىنلىگىنى جېنىدىن ئەزىز كورگۇچى ئاددى پادىچى يىگىت ئىدى. ئۇ، ياۋۇز دۇشمەنىنىڭ ئوز ۋەتىنىگە بېسىپ كىرىۋاتقانلىغىنى كورۇپ، ئۇرۇش قوماندانلىق ئىشتاۋىغا ئوز پىلانىنى سۇنىدۇ. خەلقنىڭ ئەقىل - ئىدرىكىنى مۇجەسسەملەشتۇرگەن ئاددى پادىچى شېراقنىڭ پىلانى ئۇرۇش قۇماندانلىق شتاۋى تەرىپىدىن تەستىقلىنىدۇ. ئۇ، ئوز پىلانى بويىچە زالىم، ياۋۇز پادىشا دارا بىرىنچىنىڭ لەشكەر بېشى رانوس چاتىنىڭ قوشۇنىنى سۇسىز چوللۇككە ئۇستىلىق بىلەن ئالداپ ئەكىرىپ تارمار قىلىدۇ. ئۇنىڭ جەڭ ئۇستىدىكى ".....مەن يەڭدىم، يالغۇز ئوزەم پۈتۈن زور بىر قوشۇننى يەڭدىم. جانىجان قەبىلەم ساكلارنىڭ ۋە ئانا تۇپرىغىم بېشىغا كەلگەن بالانى دەپنە قىلىپ، باسقۇنچى ئىران لەشكەرلىرىنى هالاكەتكە ئېلىپ كەلدىم. ئوت تەرەپتىكى هەرقايسى يەتتە كۇنلۇك يول، خالىغان تەرەپلىرىگىلارغا كېتىدىغان ئەركىنلىكنى ئاشلىق ۋە تەشنالىق قىينىاپ نابۇت قىلىدۇ. مېنىڭ قېنىم بولسا مانا شۇ يەرگە توكىلىدۇ" دىگەن ئوتلۇق خىتاۋى يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ ئوبرازىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

بۇ ئىككى رىۋايەت ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىچىدە ئۇزاق ساقلىنىپ، پۈتۈن شەرق ئەدەبىياتىغا جۇملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا زور تەسىر كورسىتىپ، قەهرىمان بەدىي ئوبرازلار يارىتىشقا خىزمەت قىلىپ كەلدى.

3 - باتۇر تەڭرىقۇت هەققىدە رىۋايەت

هونلار سىلادىدىن 3 ئەسىر ئىلگىرى كۇچلۇك دولەت

قۇرغان. شۇ چاغدا بۇ دولەتكە تۇمەن تەڭرىتاغ پادىشا ئىدى. ئۇ، ئۇزىنىڭ چوڭ ئاغىچىسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى باتۇرنى ئۇز ۋارىسى قىلىپ تەيىنلىدى. لېكىن ئانچە ئۇزۇن ئوتمەيلا ئۇز قارىندىن يېنىۋىلىپ، كىچىك خوتۇنىدىن بولغان ئوغلىنى مە- راسخور قىلماقچى بولدۇ. بۇ ئىشنى ئورۇنلاش ئۈچۈن چوڭ ئوغلى باتۇرنى ھازىرقى كەڭ سۇدا ياشايدىغان قەدىمقى ئۇيغۇر- لارنىڭ بىر تارمىغى بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئېلىگە گورەگە ئەۋەتىدۇ.

قەدىمقى زامان دىپلوماتىيىسىنىڭ قائىدىسىگە ئاساسەن ئىككى دولەت ئارىسىدا تۇزۇلگەن ئەھدىنامىنىڭ بۇزۇلماسلىغىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە ئۇز ئوغۇللىرىدىن بىرىنى گورەگە ئەۋەتىدىغان ئىش بار ئىدى. شۇ- نىڭ ئۈچۈن باتۇرنى ياۋچىلارغا گورەگە ئەۋەتىدۇ.

ھونلار تەڭرىقۇتى تۇمەنخان بۇ ئىشنى ئورۇنداپ بولـ- غاندىن كېيىن، ئۇز تەختىنىڭ مىراسخورى قىلىپ كىچىك خوتۇنىدىن بولغان ئوغلىنى بېكىتىدۇ. ياۋچىلارغا گورەگە كەتكەن باتۇر بۇ ئىشقا نارازى بولدۇ.

ئۇلۇغ تارىخچى سىماچىيەن ئۇزىنىڭ «تارىخنامە» دىگەن ئەسىرىدە باتۇر تەڭرىقۇت ھەققىدە مۇنداق بىر رىۋايەتنى قىسـ- قىچە خاتىرىلەپ بىزگە قالدۇرغان: "گورەگە ئەۋەتىلگەن باللار- نىڭ ھاياتى كوپىنچە خەتەرلىك تەقدىرگە ئۇچرايتتى. چۈنكى تولا چاغلاردا ئەھدىنامىلار بۇزۇلغان ھامان گورەگە قويۇلغان باللار ئولتۇرۇلەتتى. باتۇر بۇنداق ئەھۋالنى ياخشى بىلگەنلىگى ئۈچۈن ئەھـۋالـنى تىڭ- تىڭلاپ، ئەھدىنامىنىڭ بۇزۇلۇپ،

ئۇرۇش باشلىنىپ كېتىدىغان پەيتىنى ئالدىن بايقاپ تۇرۇشقا، ئەگەر شۇنداق ۋەزىيەت تۇغۇلغان هامان ياۋچىلاردىن قېچىش-قا تەييارلىنىپ تۇراتتى.

دېگەندەك هونلار بىلەن ياۋچىلار ئارىسىدا تۇزۇلگەن ئەهدىنامە بۇزۇلۇپ، ئۇرۇش پارتلاش ئالدىدا باتۇر ياۋچىلار خېنىنىڭ ئوزى مىنىدىغان ئاجايىپ يۇگۇرۇك ئاتىنى مىنىپ، ياۋچىلار ئېلىدىن قاچىدۇ. ياۋچىلار ئوز ۋاقتىدا بۇنى سېزىپ قېلىپ، كەينىدىن قوغلىغان بولسىمۇ، باتۇرنى قوغلاپ يەتمەك بۇياقتا تۇرسۇن. ئۇنىڭ مىنگەن ئېتىنىڭ تۇياغىدىن چىققان چاڭنى يىراقتىن كورگەندىن باشقا، باتۇرنىڭ غەۋا كولەڭگىسىنمۇ كورەلمەي، ئۇمىتسىزلىنىپ ئارقىسىغا قايتىشىدۇ.

باتۇر هازىرقى كەڭ سۇنىڭ جاڭپى ئەتراپىدىن قېچىپ نىڭ-شيادىكى تەڭرى قۇمۇلۇغى ئارقىلىق شەرقە يۇرۇپ، هونلار پايتەخ-تىگە (هازىرقى كوكخوت ئەتراپىغا) يېتىپ كېلىدۇ. ئوز ئوغلى باتۇرنىڭ هەقىقەتەن هۇشيار، باتۇر، قەيسەرلىگىنى كورگەن تۇ-مەن تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا قايىل بولۇپ، ئۇنى هونلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىنى تەربىيىلەشكە قويىدۇ. بۇ ئاجايىپ ئىمكانىيەتنى قولغا كەلتۈرگەن باتۇر دەرهال ئاۋازلىق ئوقيا ياسايدۇ. ئۇ، تەربىيىلىنىۋاتقان هون ئاتلىقلىرىغا شۇنداق دەيدۇ: "مەن مۇشۇ ئاۋازلىق ئوقيانى نىمىگە قارىتىپ ئاتسام سىلەر شەرتسىز شۇ نەرسىنى نىشانلاپ ئېتىڭلار. ئەگەر بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىدىغان بولساڭلار، هەممىڭلارنىڭ بېشىنى ئالىمەن". بۇنىڭغا هون ئاتلىقلىرى ماقۇل بولۇشىدۇ.

بىر كۈنى باتۇر ئوزىنىڭ ئاۋازلىق ئوقياسىنى ئوزى مىنىدىغان ئاتقا قارىتىپ ئاتىدۇ. هون ئاتلىقلىرى باتۇرنىڭ ياخشى

ئېتىنى ئېتىشقا كوزى قىيمايدۇ. لېكىن باتۇر ھىچبىر ئىككىلەن-
مەي بۇيرۇقنى ئورۇنلىمىغان ھون ئاتلىقلىرىنىڭ بېشىنى ئالىدۇ
ۋە: "ئەگەر بۇندىن كېيىن مېنىڭ ئاۋازلىق ئوقيايىم قانداق
نەرسىنى نىشانغا ئالىدىكەن، مېنىڭ جەڭچىلىرىم شۇ نەرسىنى
نىشانغا ئېلىپ ئاتمايدىكەن، ئۇلارنىڭ تەقدىرى ھىلى بېشىنى
كېسىلگەنلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ" دەپ باشقىلارنى
ئاگاھلاندۇرىدۇ.

ئۇزۇن ئوتمەي باتۇر ئوزى ناھايىتى ياخشى كورىدىغان
ئايالىنى ئاتىدۇ. بۇ قېتىمۇ ئۇنىڭ جەڭچىلىرى بەرگەن ۋەدە-
سىنى ئورۇنلاشقا جۇرئەت قىلالمايدۇ ۋە بېشى كېسىلىدۇ. ئىككى
قېتىملىق پاجىەدىن ساۋاق ئالغان باتۇرنىڭ باشقا جەڭچىلىرى
باتۇرنىڭ قەتئى ۋە غەزەپ بىلەن قىلغان ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئاڭلىغاند-
ىدىن كېيىن ئۇنىڭ دىگىنى بويىچە ھەركەت قىلىدىغانلىغىنى بىل-
دۇرىدۇ. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ھون تەڭرىقۇتى تۇمەنخان ئوردا بەگلە-
رىنى ۋە كىچىك خوتۇنىنى ئېلىپ ئوۋغا چىقىدۇ. باتۇر مۇشۇ پۇر-
سەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئاۋال كىچىك ئانىسىنى، ئوگەي ئۇكە-
سىنى، ئوزى يامان كورىدىغان ئوردا بەگلىرىنى ئولتۇرۇپ تاش-
لايدۇ. بۇ قېتىم باتۇرنىڭ ئاۋازلىق ئوقياسى نىشانغا تەگمەي ئېتىلغان بولسا، ئۇنىڭغا سادىق بولغان بىر توپ ھون ئاتلىقلىرى
ئوقيالىرىنى شۇنىڭغا قارىتىپ ئاتىدۇ. شۇڭا بۇ قېتىمقى سىناقتا
باتۇر تولۇق مەقسەتكە يېتىپ، ھونلار تەختىگە ئولتۇرىدۇ. ئوزد-
نى باتۇر تەڭرىقۇت دەپ ئاتايدۇ (ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇ-
ماتلارغا ئاساسلانغاندا بۇ ۋەقە مىلادىدىن 210 يىل ئىلگىرى
بولغان ئىكەن).

باتۇر تەڭرىقۇت ھەققىدىكى رىۋايەتتە ھاكىمىيەت تالىشىش-

نىڭ ئىنتايىن دەھشەتلىك (باتۇرنىڭ دادىسى تۇمەننى ئولتۈ-رۈشتىن بانمىخانلىغى) بايان قىلىنغان بولسىمۇ، ئەڭ مۇھىمى با-تۇر تەڭرىقۇتنىڭ ناھايىتى ئەقىللىقلىغى (ياۋچىلاردىن قېچىش پەيتىنى بايقاپ تۇرغانلىغى، ئاۋازلىق ئوقيانى ئىجات قىلغانلىغى، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشتا قوللانغان ئۇسۇلى)، باتۇرلۇغى، تەش-كىلىي قابىلىيىتىنىڭ ئۈستۈنلىكى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

تارىخ شەخسنىڭ رولىنى ئىنكار قىلمايدۇ. باتۇر تەڭرە-قۇت ھون دولىتىگە پادىشا بولغان دەۋردە (مىلادىدىن ئىلگىرى 165 - يىلدىن 209 - يىلغىچە) ھۈنلار ناھايىتى قۇدرەت تې-پىپ شەرق تارىخىدا چوڭ رول ئوينىغان.

سيۇژىت قۇرۇلۇشىدىكى زىددىيەت ئالاھىدىلىگى، قەھرىمان خاراكتېرىنى ئېچىشتىكى بەدىئى ئالاھىدىلىگى، خاراكتېرىنى قە-دەممۇ - قەدەم شەكىللەندۈرۈشتىكى چىۋەرلىگى بىلەن خاراكتېر-لەنگەن بۇ رىۋايەت شەرق ئەدەبىيات تەرەققىيات تارىخىدا ئوزدە-گە خاس ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

4 - "بوكوخان توغرىسىدا رىۋايەت" ھەققىدە

بۇ رىۋايەتنىڭ قاچان قەلەمگە ئېلىنىغانلىغى نامەلۇم. داڭلىق ئەسەر «موڭغۇللار تارىخى»نىڭ ئاپتورى دۇسان يۈقۇرقى رىۋايەتنى خاتىرىلەپ يازغاندا رىۋايەت پەيدا بولغان ئورۇننى كۆرگەنلىگىنى ئېيتمىدۇ. ئەمما بۇ رىۋايەت قا-چان پەيدا بولۇپ، قاچان تارالغان، قاچان قەلەمگە ئېلىنغانلىغى توغرىسىدا گەپ قىلمايدۇ.

بۇ ئەسەرنىڭ سيۇژىت قۇرۇلۇشى فانتازىيە خاراكتېرىگە

ئىگە بولۇپ، قەھرىمانلىرى ئىلاھىلاشتۇرۇلۇپ، قىزىقارلىق، بەدىئى شەكىل بىلەن ئىپادىلەنگەن، تىلىنىڭ راۋانلىغى ئۇنىڭ بەدىئىلىگىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان.

بۇ رىۋايەت ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئالغاندا ئوتكۇر نەسرى تىل بىلەن ۋەقەلىكنى ئىپتىك سيۇژىت بويلاپ كونكىرىت، ئىزچىل بايان قىلىدۇ.

خەلقنىڭ تارىخىنى بىلىشى ناھايىتى زورۇر، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئىجتىمائى كەيپىياتىنى بىلىشىمۇ مۇھىمدۇر. ئالىملار: خەلقنىڭ پىكرى چوچەكلەردە، ئەپسانىلەردە، ماقالىلاردا ئىپادە قىلىنىدۇ، دېيىشىدۇ.① قىسقىغىنا بۇ رىۋايەتتە، شەرق ئۇيغۇر-لىرىنىڭ جەڭگىۋار تارىخىدىن بىر دەۋرنى بەدىئى شەكىل ۋە ئوبرازلار ئارقىلىق خىلىلا چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئىشەنچ-لىك تارىخىي ماتېرىيالارغا ئاساسلانغاندا مىلادىنىڭ 647 - يىل-دىن 846 - يىلغىچە 200 يىل ھوكۇم سۈرگەن ئورخۇن ئۇيغۇر خاندانلىغى دەۋرىدە ئوتكەن ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئىچىدە بوكوخان ئاتلىق خان ئوتكەن. ئۇ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ قۇدرەتلىك دەۋرىدىكى (745 - 780 - يىللىرىغىچە) خاقانلىرىنىڭ ئۇچىنچىسى بولۇپ، خاقان مويۇنچورنىڭ كىچىك ئوغلى، بو-كوخاننىڭ ئەسلى ئىسمى ئىدىغۇن بولۇپ، ئۇ ئاتىسى مويۇن-چور ئالەمدىن ئوتكەندە ئورنىغا خاقان بولغان. بوكوخان توغ-رىسىدىكى رىۋايەتتە: "پەرى قىز بىلەن 7 يىل 6 ئاي 22 كۈن سوزلەشكەن". "بالاساغۇن شەھرىنى بىنا قىلىپ، ئون ئىككى يىل ئىچىدە كوپ ئەللەرنى ئېلىپ....." دىگەن سوز-

① گورکی «ئەدەبىيات توغرىسىدا» 2 - توم ئويغۇرچە 400 - بەت.

لەر بار. رىۋايەتتىكى يىللارنى ھىساپلىغاندا يىگىرمە يىل بو-
لىدۇ. بوكوخان 20 يىل خاقان بولۇپ، ئۇ تەخمىنەن 760 -
يىلدىن 780 - يىلغىچە ئورخۇن خانلىغىنىڭ تەختىدە ئولتۇر-
غان. رىۋايەتتە بوكوخان بىر تۈققان بەش ئوغۇل بولۇپ،
ئىسىملىرى يېزىلغان. ھەقىقى تارىخىي ماتىريالالاردىمۇ يابغۇتېكىن،
قوتچور تېكىن، ياغلا قارتېكىن، تون باغا، بوكوتېكىن (ئىدىقۇت)
لاردىن ئىبارەت ئىدى. رىۋايەتتە بوكوخانىنىڭ بىر تۈققان قې-
رىنداشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھەربى يۈرۈشلىرى توغرىسىدىكى مەلۇ-
ماتتا: ئاكىسى شۇڭقارتېكىن موڭغۇل، قىرغىزلار ئۈلگە، قوتچور
تېكىن تاڭغۇتلار ئولكىسىگە، بوقا تېكىن جۇڭگوغا، ئوزى غەرپ-
كە يۈرۈش قىلغان، بۇنى ھەقىقى تارىخى پاكىتلار بىلەن سې-
لىشتۇرۇپ كورگەندە: تاڭ پادىشاسىنىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن
756 - يىلدىكى ئەنلوسەن توپىلىڭىنى تىنجىتىش ئۈچۈن يا-
ردەمگە بارغان بولسا، 760 - يىلدىكى سىسىمىڭ توپىلىڭىنى
بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن 762 - يىلى بوكو تېكىن ئوزى بېرىپ
9 يىل داۋام قىلغان توپىلاڭنى بېسىقتۇرۇپ قايتقىنى ئۈچۈن
ئۇنىڭغا تاڭ پادىشاسى "قەيسەر، ھەققانىيەتلىك توھپىلەر خا-
قانى" دىگەن ئۇنۋاننى بەرگەن.

765 - يىلى ياغلا قارتېكىن ھازىرقى نىڭشيادا تىبەتلىك-
لەر (رىۋايەتتە تاڭغۇتلار) بىلەن ئۇرۇشۇپ غەلىبە قازانغان. بوكو-
خان زامانىسىدا (760 - يىلدىن 778 - يىللىرى) ئورخۇن
ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ تەركىۋىدىكى قىرغىزلار (يەنسەي دەرياسى-
نىڭ باش ئېقىمىدا ياشايتتى) بىلەن ئۇرۇشلار بولغان. بوكو-
خانىنىڭ بالاساغۇن ئەتراپىدا يۈرۈش قىلىنغانلىغى توغرىسىدا ئېنىق
تارىخىي مەلۇماتلار بولمىسىمۇ، لېكىن "ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانى

ئاي تەكرىده بولمىش ئالىپ بىلگەخاقان" (جۇڭگو تارىخىدا بويى خاقان دەپ ئاتايدۇ. 821 - 808 - يىللار)نىڭ پەرغانە ئەتـ راپىغىچە (ھازىرقى قىرغىزستان) يۇرۇش قىلغانلىغى توغرىسىدا ھەقىقى ئىشەنچلىك مەلۇماتلار بار. ئۇيغۇر رىۋايەتتىكى بوكو خاقانىنىڭ يۇرۇشلىرى بويى خاقاننىڭ يۇرۇشلىرىدىن ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

رىۋايەتتە "تەكرى بوكو خاقانغا ئۇچ قۇش ئىنئام قىلغان ئىكەن. بۇ قۇشلار نۇرغۇن دولەتنىڭ تىلىنى مۇكەممەل بىلىدىكەن...." دىگەن سوزلەر بار.

بۇ چېگرىسىنى ئىلى ۋادىسىدىن قارا دېڭىز بويىغىچە سوزغان تۇرك تۇجۇي دولىتىنى تارمار قىلىپ، ئورنىغا دەسـ سىگەن ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ "دىپلوماتىيە" سىنى كورسەتسە كېرەك. ئۇنىڭدا شۇنداق چوڭ تاشقى سىياسەت دىپلوماتىيىسى بولمـ ىغان ئۇ شۇنچىلىك كىڭ زىمىننى ئىگەللەپ، شۇنچە ئۇزاق ھو- كۇم سۇرەلمىگەن بولاتتى. يۇقۇرقى پاكىتلارغا قارىغاندا بوكو- خان توغرىسىدىكى بۇ رىۋايەت رىيال، ھەقىقى، ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلار ئاساسىدا يارىتىلغان. شۇڭا بۇ رىۋايەت ئوز زا- مانىسىنىڭ ئەڭ ياخشى نەسرى ئەدەبىي يادىكارلىغىنىڭ نەمۇ- نىسى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى، تارىخى، ئەدەبىياتىنى ئۇگۇنۇشتە تېپىلمايدىغان قىممەتلىك ھوججەتتۇر. رىۋايەتلەرگە مىسال تەرىقىسىدە تۇۋەندە "بوكوخان رىۋايىتى" نىڭ تولۇق تېكىستىنى بېرىمىز:

".....قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان تۇغلا، سىلىنغان دەريالىرىنىڭ قۇيۇلىدىغان جايىدا "قوملانچو" دىگەن يەر بار ئىكەن. شۇ يەردە بىر بىرىگە ياندىشىپ ئوسكەن ئىككى

توپ دەرەخ بولۇپ، بۇنىڭ نامى فىستوقا ئىكەن. ئۇ قارىغايغا ئوخشاپ كېتىدىكەن. ئارچىدەك كوكۇرۇپ تۇرىدىكەن، قارىغاي-دەك پۇختا ئىكەن. يەنە بىرى ياۋا قارىغاي ئىكەن. كۇنلەرنىڭ بىرىدە مانا شۇ ئىككى توپ دەرەخنىڭ ئارىسىدا ئۇشتۇمتۇتلا بىر كىچىك دوڭ پەيدا بولۇپ قاپتۇ. كۇن ئوتكەنسېرى بۇ دوڭ ئىگىزلەشكە باشلاپتۇ، دوڭنىڭ ئۇستىدە تالڭ ئاتقىچە شام يورۇپ تۇرىدىكەن، ئۇيغۇرلار دوڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئىھتىرام بىلدۇ-رىدىكەن. دوڭنىڭ ئىچىدىن خۇددى ناخشا ئېيتقاندەك ئاۋاز-لار ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن. ھەر كېچە ئەھۋال شۇنداق بولىدە-كەن، شام بارغانسېرى چاقناپ، ئوتتۇز قەدەم ئەتراپنى يورۇتۇپ تۇرىدىغان بوپتۇ... دوڭدىن ئۇشتۇمتۇت بىر ئىشىك ئېچىلغان، ئىچىدە خۇددى ئوتاۋغا ئوخشاپ كېتىدىغان بەش ئوي بولۇپ، ھەر بىر ئويگە كۇموش سەگەنچۇكلەر ئېسىلغان، سەگەنچۇكنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىردىن ئوغۇل بوۋاق ئولتۇرغان، بوۋاقلارنىڭ ئاغ-زىدا سۇت ئېمىدىغان ئىممىزگە بار ئىكەن. قەبىلىلەرنىڭ ئاتامانلىرى بۇ ئاجايىپ بوۋاقلارنى كورۇپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىشىپ، بوۋاقلارغا قاراپ ھورمەت بىلدۇرۇشكەن ئىكەن. بۇ بەش بوۋاق ئوغۇل ھاۋا بىلەن ئۇچراشقان زامان ھەركەت-لىنىپ ئويدىن چىقىشقان، ئۇيغۇرلار ئۇنىڭغا ئانىلارنى تە-يىنلەپ، بوۋاق باللارنى ئېمىتكۇزگەن، ئۇلارنىڭ تىلى چىق-ماندا، ئوزلىرىنىڭ ئاتا-ئانىلىرىنى سۇرۇشتۇرگەن، كىشىلەر ئىك-كى دەرەخنى كورسەتكەن. بەش ئوغۇل دەرەخكە چوقۇنۇشقان. دەرەخ ئادەمگە ئوخشاش تىلغا كىرىپ، ئۇلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلەتلىك بولۇپ ئوسۇشى توغرىسىدا ۋەسىيەت قىلىپ، ئۇلار-نىڭ مەڭگۇ ياشىشىنى قۇتلىغان ئىكەن، شۇ يەردىكى كىشىلەر

شۇ بەش ئوغۇلغا خۇددى خانلارغا ئىتائەت قىلغاندەك بوي سۇنغان. بەش ئوغۇلنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ ئىسمى شۆكتقارتېكىن، ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى قوتچورتېكىن، ئۈچىنچىسىنىڭ ئىسمى بوقاتېكىن، توتمنچىسىنىڭ ئىسمى ئورتېكىن، بەشىنچىسىنىڭ ئىسمى بوكوتېكىن ئىكەن. ئۇيغۇرلار ئوغۇللارنى تەڭرى ئاتا قىلغانلىغى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرىنى خاقان قىلىشنى قارار قىلىشىپتۇ. بوكوتېكىن چىرايلىق، ئەقىللىق، تالانتلىق بولۇپ، نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى مۇكەممەل بىلىدىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار بوكوتېنكىنى خاقان قىلىپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغان ئىكەن. ماناشۇ بوكوتېكىن خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن، دولەتنى ياخشى ئىدارە قىلغان، ئاھالىسى كوپەيگەن، تەڭرى بوكوخانغا ئۈچ قۇش ئىنئام قىلغان ئىكەن. بۇ قۇشلار نۇرغۇن دولەتنىڭ تىللىرىنى مۇكەممەل بىلىدىكەن. بوكوخاقان مانا شۇ قۇشلارنى ھەر دائىم دۇنيانىڭ تۇرلۇك تەرەپلىرىگە ئەۋەتىپ، ئالەمدىكى ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە كېچىسى بوكوخان چىدىر ئىچىدە ياتقاندا، بىر ئىلاھى جاننى كورۇپتۇ، ئۇ ئىلاھى جان ياش قىز قىياپىتىدە كورۇنۇپتۇ. خاقان قورقۇپ يالغاندىن ئۆخلىغان بولۇۋېلىپ، گەپ قىلىشقا پېتىنالماپتۇ، ئىككىنچى كېچىمۇ يەنە شۇنداق ئەھۋال بۇز بېرىپتۇ. ئۈچىنچى كېچىسى بوكوخان بۇ ئەھۋالنى باش ۋەزىرگە ئېيتىپ قويۇپ ئۇزى پەرى قىزغا ئەگىشىپ، "قۇت تاغ" دېگەن تاغنىڭ ئىچىگە بېرىپتۇ. تاڭ ئاتقىچە قىز بىلەن مۇڭدىشىپتۇ، شۇندىن باشلاپ ھەر كېچە شۇنداق

ئەھۋال داۋام قىلىپ، ئومۇمەن يەتتە يىل 6 ئاي 22 كۈن ئوتۈپ، پەرى قىز بىلەن ۋىدالىشىدىغان چاغدا قىز مۇنداق دەپتۇ: "كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقىچە پۈتۈن جاھان ساڭا بويسۇنسۇن. سەن بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ، ئەلنى ياخشى ئىدارە قىلغىن". بۇ گەپنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن پەرى قىز كېتىپتۇ. بوكوخاقان قوشۇن توپلاپ، چوڭ ئاكىسى شۇڭقار تېكىنگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇنى ئۈچ يۈزمىڭ قوشۇن بىلەن موڭغۇل ۋە قىرغىزلار ئېلىگە ماڭغۇزۇپتۇ، ئىككىنچى ئاكىسى قۇتچور تېكىننى يۈزمىڭ قوشۇن بىلەن تاڭغۇتلار ئۈستىگە ماڭدۇرۇپتۇ. ئۈچىنچى ئاكىسى بوقا تېكىننى ئوز ئېلىنى ساقلاشقا قالدۇرۇپتۇ. يۇرۇشكە ماڭغان قوشۇنلار نۇرغۇن ئەلنى بويسۇندۇرۇپ، كوپلىگەن ئەسىرلەرنى ئېلىپ، ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا قايتىپ كەپتۇ، شۇ يەردە "ئوردوبالىق" ئاتلىق بىر شەھەر بىنا قىلىپتۇ. شۇ چاغدا كۈنچىقىش تەرەپتىكى دولەتلەر پۈتۈنلەي بوي سۇنۇپتۇ.

شۇنداق قىلىپ بوكوخاقان بىر كېچىسى ئاجايىپ بىر چۈش كورۇپتۇ، چۈشىدە ئاق چاپان كىيگەن، ئاق ھاسا تۇتقان بىر ئەر كىشىنى كورۇپتۇ، ئۇ بىر دەستە گۈلنى بوكوخاقانغا بېرىپ: "سەن مۇشۇ گۈللەرنى مەڭگۈ ساقلىساڭ ھەممە تەرەپ ساڭا باش ئېگىدۇ" دەپتۇ. بوكوخاقاننىڭ باش ۋەزىرىمۇ خۇددى شۇنداق چۈش كورۇپتۇ. ئەتىسى بوكوخاقان ھەربى ھازىرلىقىغا كىرىشىپ، كۈنپېتىش تەرەپكە قوشۇن ماڭدۇرغان. قوشۇنلار تۇركىستانغا يېتىپ كەلگەندە، تۇزلەڭ، بۇلاق سۇلىرى شىرىلداپ ئېقىپ تۇرغان، سېپىز چارۋا-ماللار سەكرىشىپ ئويناپ تۇرغان بىر يەرنى كورۇپتۇ. قوشۇنلار بولۇنۇپ جايلارغا بېرىپتۇ. ئون ئىككى يىل ئىچىدە كوپ ئەللەرنى ئېلىپ،

ياۋايى ئادەملەر ياشايدىغان جايغىچە بېرىپتۇ... نۇرغۇنلىغان دولەتلەرنىڭ خانلىرى بوكوخاقان بىلەن كورۇشۇپتۇ. ئۇلار بوكوخاقانغا سوغىلار تەقدىم قىلىپ هورمەت بىلدۇرۇپتۇ. پەقەت هىندىستاننىڭ خانىنى قوبۇل قىلماپتۇ. باشقا خانلارنى ئىتائەتكە كەلتۇرۇپ، ئۇلارنى ئوز ئېلىگە قايتۇرۇۋېتىپتۇ. زور مۇۋەپپەقىيەتنى قولغا كەلتۈرگەن بوكوخان بالاساغۇندىن ئوزى تۇغۇلغان ئېلىگە قايتىپ كەپتۇ".

4 - ئىرق پۇتۇك توغرىسىدا

«ئىرق پۇتۇك» (پال كىتاۋى ياكى تەبىرنامە)نىڭ ئۇيغۇر رۇنىك يېزىقى ۋە كونا ئۇيغۇر يېزىلغانلىرىمۇ بار. «ئىرق پۇتۇك»نىڭ بىرقانچە نۇسخىسى تېپىلغان. بىرسى ئا. ئىستەپەن تەرىپىدىن دۇئاخۋاتقىدەك بىزەكلىك مىك ئويدىن تېپىلغىنى تولۇقراق بولۇپ، 104 بەتلىك، يەنە بىرسى نېمىس ئا. لىكوك تەرىپىدىن تۇرپاندا تېپىلغان، بۇ هەجىم جەهەتتىن كىچىكرەك، هەر ئىككىلىسى مەشهۇر دانىيلنىڭ تۇركۇلوگ ۋ. تومسىن تەرىپىدىن بىرىنچى قېتىم ئېلان قىلىنغان.

بۇ ئىككى نۇسخا تەخمىنەن ۹ - ئەسىرگە ئائىت بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىيىلاردىن بۇرۇنقى باي مەدەنىيىتىنىڭ گۈۋاچىسى.

ناھايىتى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى گېئىنسىولوگىيە ساھەسىدە ئىدىيالىزىم ماتېرىيالىزىمنى بىر - بىرىسىدىن ئاجرىتىدىغان نەرسىلەر ئاڭ بىرلەمچىمۇ ياكى ماددىمۇ، كىشى ئوزىنىڭ سەزگۈسى ۋە تەسىۋىرى چۈشەنچىسى بىلەن ئەتراپىدىكى

بارلىقىنى كۆرسەتكەن بىلىش قابىلىيىتىگە ئىگىمۇ، ئەمەسمۇ؟ دىگەنگە ئوخشاش تالاش - تارتىشلار ماركس دەۋرىگىچە سوزۇلۇپ كەلگەن ئىدى. ماركسىتىن باشلانغان ماتېرىيالىستىك گېنېسىسولوگىيىلىك نۇقتىسىنەزەرنىڭ خۇلاسىسى شۇ بولدىكى، ئىنسان ئوزىنىڭ سەزگۈلىرىگە تايىنىپ تەپەككۇرنىڭ يارىدىمى بىلەن دۇنيانى — ئوبجېكتىپ تەبىئەتنى بارلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ دىگۈچىلەرنى ئاگىنوستىسلار، ئەكسىچە ئىنسان ئوزىنىڭ سەزگۈلىرىگە تايىنىپ تەپەككۇر يارىدىمى بىلەن دۇنيانى چۈشىنىشكە قادىر دىگۈچىلەرنى ماتېرىيالىستلار دەپ ئاتىدى.

ماركسىزىم ئىنسان سەزگۈ ئورگانلىرىنى خۇددى دەرىزىگە ئوخشىتىدۇ، ئىنسان ئەنە شۇ دەرىزە ئارقىلىق دۇنياغا قارايدۇ. بىزنىڭ سەزگۈلىرىمىزنىڭ، چۈشەنچىلىرىمىزنىڭ مەنبەسى بىزدىن تاشقىرى، بىزگە بېقىنمايدىغان، بىزدىن مۇستەقىل ياشاۋاتقان ماددىدۇر. بىزنىڭ سەزگەن - بىلگەن نەرسىلىرىمىز ئەنە شۇ سىرتقى ئوبېكتىپ دۇنيانىڭ تەخمىنى ئوبرازى ۋە نۇسخىسىدۇر.

"ئوزىمىز مەنسۇپ بولغان، سەزگۈلەر ئارقىلىق بىلىنىۋاتقان ماددى دۇنيا بىردىن - بىر ھەقىقىي دۇنيادۇر... بىزنىڭ ئېڭىمىز ۋە تەپەككۇرىمىز قانچىلىك غەيرى ھىسسى بولۇپ كورۇنمىسۇن، ئۇ ماددى، جىسمانى ئورگان — مېڭىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ماددا روھنىڭ مەھسۇلى ئەمەس، بەلكى روھنىڭ ئوزى ماددىنىڭ ئالى دەرىجىلىك مەھسۇلىدۇر"①.

گېنېسىسولوگىيە نۇقتىسىنەزىرىدىن قارىغاندا ئىنسانىيەت تونۇشى ھىسسى تونۇش ۋە ئەقلى تونۇش باسقۇچلىرىنى

① ستالىن «دىيالېكتىكا تارىخىي ماتېرىيالىزىم توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە 21 - بەت).

ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. تۇنۇش ئەقلى تونۇش باسقۇچىغا كوتۇرۇلۇش ئۇچۇن ئىنسانىيەت سەزگۇ ئەزالىرى بىۋاستە رىياللىق بىلەن ئۇچرىشىشى لازىم. سەزگۇ ئەزالار رىياللىق بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىپ، ئۇلار توپلىغان ماتېرىياللارنى تەپەككۇر ئۇز پائالىيىتى بىلەن ئومۇملاشتۇرۇشلاردىن ئوتكۇزۇپ، ئاندىن چۇشەنچە — ئەقلى تونۇشقا يېتىپ كېلىدۇ. تەپەككۇرگە ئەنە شۇ ماتېريال بەرگۇچى سەزگۇلەرنىڭ رىياللىق بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىشىنى ئى. پ. پاۋلوف ئىزدولوگىيە جەھەتتىن ئانالىز قىلىپ: رېفلېكس دەپ ئاتىدى: "رېفلېكس ئورگانىزمنىڭ نېرۋا سىستېمىسى يارىدىمى بىلەن تاشقى ئالەم تەسىرىگە بېرىدىغان جاۋاپ ھەرىكەتلىرى — رىياكسىيىسىدۇر①".

رېفلكس شەرتلىك رېفلېكس ۋە شەرتسىز رېفلېكسلەر-گە بولۇنەدۇ.

شەرتسىز رېفلېكس تۇغما بولىدۇ. شەرتلىك رېفلېكس بولسا تۇغما بولماي، بەلكى تۇغۇلۇشتىن كېيىن، تۇرمۇش تەجرىبىسىدە، شەرتسىز رېفلېكسلار ئاساسىدا ھاسىل بولىدۇ.

ئورگانىزمنىڭ پۇتۇن پائالىيىتىگە قوماندانلىق قىلىدىغان باش مىڭە پوستىنىڭ رەڭمۇ-رەڭ پائالىيىتى تەرتىپسىز ۋەقە بولمايدۇ، بەلكى مۇئەييەن قانۇنىيەتلەرگە بويسۇنىدۇ. بۇ پائالىيەتنىڭ سەۋەبلىرى بار. يۇكسەك نېرۋا پائالىيىتىنىڭ ئاساسي جەريانلىرى قوزغۇلۇش ۋە تورمۇزلىنىشتۇر.

تورمۇزلىنىشنىڭ بىر تۇرى ئۇيقۇدۇر. ئى. پ. پاۋلوف تەلىماتىغا قارىغاندا، ئۇيقۇ باش مىڭە پوستىغا يېيىلىدىغان ئىچكى تورمۇزلىنىشتۇر. شۇڭا ئۇ: "بىز ئىچكى تورمۇزلىنىش دەپ

① «ئى. پ. پاۋلوف» (II توم 2 - كىتاپ، رۇسچە، 152 - بەت).

ئاتايدىغان جەريان ۋە ئۇيقۇ — بىر جەريانداۇر" دەپ كورسىتىدۇ. ئۇخلىغاندا باش مىڭە پوستىنىڭ ئايرىم قىسىملىرىدىكى تورمۇزلىنىش جەريانى سۇسلىشىپ، مەلۇم دەرىجىدە قوزغىلىش جەريانى يۇز بەرسە ئادەم چۇش كورىدۇ.

پىسخىك جەھەتتىن ئالغاندا چۇش بىزنىڭ ئىختىيارسىز خىيال پائالىيىتىمىزگە كىرىدۇ. ئادەتتە كىشى قاتتىق ئۇخلىماغاندا چۇش كورىدۇ. ئى. پ. پاۋلوف چۇش كورۇشنىڭ ئاساسىنى: "ئىلگىرىكى تەسىراتلارنىڭ نەرۋىدە قالدۇرغان ئىزلىرىنىڭ قانداقتۇ كۇتۇلمىگەن بىرتەرىقىدە بىر-بىرسى بىلەن باغلىنىشىدۇر" دەپ كورسىتىدۇ. دىمەك چۇش رىيال ئىجتىمائى ۋەقەلەرنىڭ نەرۋا سىستىمىسىدىكى تورموزلانماي قالغان نەرۋا تالالىرىنىڭ ئىشلىشىدىن تۇغۇلغان ئىنكاسىدۇر.

«ئىرق پۇتۇك» ئەنە شۇ چۇشنىڭ پالىمىسى (تەبىرى) بولۇپ، خەلقنىڭ رىيال ئاساسقا تايىنىپ ئۇزۇن يىللار جەريانىدا يىغقان تۇرمۇش تەجرىبىسى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ۋە بەدىنى ئىجادىيەتكە ئايلانغان بەدىنى ئەسەردۇر. شۇڭا ئۇنىڭدا ئەكس ئەتكەن مەسىلەر تۇرمۇشقا ناھايىتى يېقىن.

«ئىرق پۇتۇك»نىڭ ھەر بىر ئىپسزوكى چوڭقۇر مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مەسىلەن، "تىنىش (ئىسسىل نەسىلىك) بۇغرىمەن، ئاق كوپۇك چاچقىدەكمەن (كوپۇكلىرىم) يۇقۇرىدا ئاسمانغا تېگەر، پەستە يەرگە تېگەر، ئۇخلاۋاتقانىنى ئويغىتىپ، ياتقانىنى تۇرغۇزۇپ يۇرگىدەكمەن. شۇنداق كۇچلۇكدەكمەن. بىلىڭلارکى، بۇ ئەزگۇ" ياكى "توقۇز ئارلىق بۇغا كىيىكمەن، چىراپلىق تىزلىنىپ سىگرىغىدەكمەن (ۋاقىرىغىدەكمەن). يۇقۇرىدا تەڭرى (ئاسمان)، توۋەندە يەر ئاڭلىدى. شۇنداق كۇچلۇكمەن. بىلىڭلارکى،

بۇ ئەزگۇ".

مانا بۇ ئەينى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ناھايىتى چىرايلىق بەدىئى تەسەۋۋرى ئەمەسمۇ؟

«ئەرق پۇتۇك» ئوزۇنىڭ باي مەزمۇنى بىلەن ئۇيغۇرلار-نىڭ ۋەتەنسىردىكى نادىر ئاساره-ئەتىقىلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ. بۇ ئەسەر، ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا قارىشىنى، تارىخىنى، تىلىنى، ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

كىتابخانىلارنىڭ بۇ ئەسەرنى تەخمىنى تولۇقراق تەتقىق قىلىشى، چوڭقۇر چۈشىنىشى ئۈچۈن «ئەرق پۇتۇك»نىڭ ئورخۇن-ئۇيغۇر رۇنىك يېزىغىدىن يولداش ئىبراھىم مۇتەئى تەرجىمە قىلغان تولوق تېكىستىنى بېرىمىز.

«ئەرق پۇتۇك»①

1-دانىشمەن (يەنى جۇڭگو پادىشاسىمەن). ئەتتىگەنلىكى ۋە ئاخشىمى (ياكى كېچە-كۈندۈز) ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ كوڭۈل ئاچقۇدەكمەن. بىلىگلارکى، بۇ ئەزگۇ (ياخشىلىق ئالامىتى).

2-3-ئالا ئاتلىق يول تەڭرىمەن (تەقدىر ئىلاھىمەن). ئەتىگەنلىكى ۋە ئاخشىمى يول يۇرەرمەن. ئۇتتۇرامدىن ئىككى ئايلىق ئادەم بالىسى ئۇچرىدى. ئادەم قورققان ئىدى. "قورقما، قۇت (بەخت) بەرگەيمەن" دەپ ئۇدەكمەن. بىلىگلارکى، بۇ ئەزگۇ (ياخشىلىق).

① بۇنىڭدىكى نومۇرلار ئەسلى تېكىستنىڭ قۇر تەرتىۋىنى بىلدۇرىدۇ.

4 - 5 - ئالتۇن قاناتلىق يىرتقۇچ قاراقۇشمەن، تېنىمنىڭ ئوزۇغىمۇ تۇگۈمەسكەن. دېگىزدا تۇرۇپ تاپقانلا نەرسىلەرنى تۇتىمەن، ياراتقان نەرسەمنى يەيمەن، شۇنداق كۆچلۈكمەن. بىلىگلارکى، بۇ ئەزگۇ.

6 - ئالا تاغىل لاچىن قۇشمەن، چىنتەن (سەندەل) دەزىخىدە ئولتۇرۇپ كوكۈل ئاچقىدەكمەن. شۇنداق بىلىگلار!

7 - 8 - 9 - باتۇربەگ يىلقىسىغا بېرىپتۇ. ئاق بايتىلى قۇلۇنلاپتۇ، ئالتۇن تۇياقلىق ئايغىرلىققا يارىغىدەك؛ توگىلىرىگە بېرىپتۇ، ئاق ھىنگانى بوتلاپتۇ. ئالتۇن پۇتلۇق بۇغرا لىقا يارىغىدەك؛ ئويگە كېلىپتۇ، ئۇچىنچى قونچۇي (مەلىكىسى) ئوغۇل تۇغۇپتۇ، بەگلىككە يارىغىدەك. خوشال - خورام بەگ ئەر (باتۇر) ئىكەن! بۇ ئېنىق ئەزگۇ.

10. ئېيىق بىلەن توڭغۇز ئارت (داۋان) ئۇستىدە سوقۇشۇپتۇ. ئېيىقنىڭ قارنى يېرىلىپتۇ، توڭغۇزنىڭ سۇيۇچىشى سۇنۇپتۇ، بىلىگلارکى، بۇ يامانلىق.

11. ئەر ئىلدام كېلىۋېتىپ، ياخشى سوزلەرنى قىلغىدەك، بىلىگلارکى، بۇ ئەزگۇ.

12 - 13 - ئالتۇن باشلىق ئىلانمەن. ئالتۇن قوسىغىمنى قىلىچ بىلەن كېسىپ، بەدىنىمنى يول ياقىسىغا، بېشىمنى ئويىنىڭ تېشىغا تاشلاپ قويۇپتۇ - دەك. بىلىگلارکى، بۇ يامانلىق.

14 - چوڭ ئوي (گە) ئوت كېتىپتۇ، ھۇلىمۇ، ئوگزىسىمۇ قالماپتۇدەك، بىلىگلارکى، بۇ يامانلىق!

15 - ئەسىنگەن يولۋاسمەن، بېشىم قومۇش ئارىسىدا كورۇنگىدەك، مەن شۇنداق باتۇرمەن. ئەدەپ - ئەردەملىكمەن. شۇنى بىلىگلارکى!

16 - سەپرىق ئاتلىق ساۋچى، ئالا ئاتلىق ئەلچى ياخشى سوز (خەۋەر) ئېلىپ كەپتۇدەك. شۇنداق بىلىگلارکى، بۇ ئېنىق ئەزگۇ.

17 - ئادەم ئوۋغا بېرىپتۇ. تاغدا ئۇ ھەممىگە قادىر تەڭرىگە ئىبادەت قىلىپتۇدەك. بىلىگلارکى، بۇ ياۋۇزلۇق (يامان).

18 - تەڭرىلىك (يەنى ئولۇمسى يېقىنلاشقان) دەماي ئويىدە قالغان (ئىكەن، ياغلىق قاچىنىڭ چېتىنى يالاپ تىرىلىپ-تۇدەك، ئولۇمدىن قۇتۇلۇپتۇدەك. بۇنى شۇنداق بىلىگلار!

20 - 21 - 22 - يۇقۇرىدا تۇمان تۇرۇپتۇ (پەيدا بولۇپتۇ)، تۇۋەندە تۇزاڭ تۇزۇپتۇ، كوتىرىلىپتۇ، ئۇچار قاناتلار ئۇچقان ئىكەن، ئېزىپ كېتىپتۇ، كىيىك ئەۋلادى (ياۋا ھايۋانلار) يۇگۇر-گەن ئىكەن، ئېزىپ كېتىپتۇ، كىشى ئوغلى (ئادەمزات) يۇرگەن ئىكەن يولدىن ئېزىپتۇ. يەنە تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئۇچ يىلدا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئامان-ئېسەن كورۇشۇپتۇ. خوشال بولۇپتۇ، سۇيۇنۇپتۇ، شۇنداق بىلىگلارکى، بۇ ئەزگۇ!

23 - 24 - ئېچىرقىغان ئات ئوزى سەمرىگەن يەرنى كورۇپ (شۇ يەرگە) يۇگۇرۇپتۇ، يولدا ئۇنىڭغا ئوغرى ئۇچراپ، تۇتۇۋېلىپ مىنىۋاپتۇ. (بۇ ئات) يايلىدىن تاكى قۇيرۇغىغىچە يېغىر بولۇپ، يۇرەلمەي تۇرغىدەك، شۇنداق بىلىگلارکى، بۇ يامانلىق!

25 - 26 - مىنىش ئېتى شەرق تەرەپتە ھېرىپ-ئېچىپ تۇرۇپ قاپتۇ، تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن تاغ ئوستىدە ئېقىن سۇ كورۇنۇپتۇ، دەرەخزارلىقتا يېشىل ئوت كورۇنۇپتۇ، ئات شۇ يەرگە بېرىپ سۇ ئىچىپتۇ، ئوت يەپتۇ، (شۇنىڭ بىلەن) ئولۇمدىن قۇتۇلۇپتۇ. شۇنداق بىلىگلارکى، بۇ ئەزگۇ.

27 - 28 - (كىگىز) ئويىنىڭ ئىچى قانداق - ئۇ؟ تۇڭنۇگى قانداق - ئۇ؟ دەرىزىسى قانداق كورۇملۇك - ئۇ! ئوگزىسى قانداق - ئۇ؟ ئاغامچىسى قانداق - ئۇ؟ ئۇلار باغلاۋاتقىدەك، بىلىگلارگى، بۇ ئېنىق ئەزگۇ.

29 - ئاق ئات ئۇچ مەۋجۇداتتا ئوز قارىشىنى تاللىۋېلىپ، ئوتۇنۇشكە بېرىپتۇدەك. قورقما، ياخشى ئوتۇن. ئايانماي ياخشى دە، يالۇۋر دېگۇدەك. شۇنداق بىلىگلارگى، بۇ ئەزگۇ.

30 - 31 - تېتىر (ئېسىل نەسىللىك) بۇغرامەن، ئاق كوپۇك چاچقۇدەكمەن، (كوپۇكلىرىم) يۇقۇرىدا ئاسمانغا تېگەر، پەستە يەرگە تېگەر، ئۇخلاۋاتقاننى ئويغىتىپ، ياتقاننى تۇرغۇزۇپ يۇرگىدەكمەن، شۇنداق كۇچلۇكدەكمەن. بىلىگلارگى، بۇ ئەزگۇ.

32 - قارا ئوپگۇك (هوپۇپۇپ؟) يىل بويى (ئۇگەتسەڭ) كارغا كەلمەس. "ئۇگەتمەك"، "كورمەك" (قارىماك)، "ئۇركۇتتۇك" دەر. شۇنداق بىلىك!

33 - 34 - ئۇزۇن تونلۇق (يەنى ئايال) كوزگۇسىنى (ئەينەكنى) كولگە چۇشۇرۇپ قويۇپ، كۇندۇزى يىغلىغۇدەك، كېچىسى هوكرىگۇدەك. شۇنداق بىلىگلارگى، مۇڭلۇق ئۇ، بۇ ئېنىق يامانلىق!

35 - ئوغلان كاگلۇك تېپىنى تېپىۋاپتۇ، بۇنىڭدىن ئۇكە تاقىقان كېلىنچەك قۇتلۇق بولسۇن، دەپتۇ. شۇنداق بىلىگلارگى، بۇ ئەزگۇ.

36 - قارغۇ قۇلۇن ئايغىرلار ئارىسىغا كىرىپ، ئەتىدىن - كەچكىچە ئەمچەك ئىزلەپ هېرىپ - ئېچىپ كېتىپتۇ. بىچارە قانداقمۇ قىلار؟ شۇنداق بىلىگلارگى، بۇ يامانلىق!

37 - ئىككى ئوكۇزنى بىر بۇقۇسىغا قېتىپ قويۇپتۇ. ئۇلار

ماڭالماي تۇرغىدەك. شۇنداق بىلىڭلارگى، بۇ يامانلىق!
38 - 39 - تاڭ ئېتىپتۇ، ئاندىن كۈن چىقىپ يەر - جاھان يورۇپتۇ. شۇنداق بىلىڭلارگى، بۇ ئەزگۈ.
40 - بايىنىڭ قويىى ئۇركۈپ كېتىپ، بورىگە ئۇچراپتۇ. بۇرە ئۇلارنىڭ سۈتىنى ئېمىپ كېتىپتۇ. ھەممە قوي ئامان قاپتۇ، شۇنداق بىلىڭلارگى، بۇ ئەزگۈ.
41 - 42 - خان تەختكە ئولتۇرۇپ ئوردا - ساراي ساپتۇ، ئەل - يۇرتى ئۈنىڭ ئالدىغا كەپتۇدەك. يۇرت كاتتىلىرى، ئاقسا - قاللىرى يىغىلىپ ئويۇن - تاماشا قىلغىدەك. شۇنداق بىلىڭلارگى، بۇ ئەزگۈ.
43 - 44 - قىمارۋاز بىر ئادەم بالىسىنى ۋە خوتۇنىنى ئېلىپ، ئۈستا قىمارۋازنىڭكىگە (قىمار ئوينىغىلى) بېرىپتۇ. بالىسىنىمۇ، خوتۇنىنىمۇ ئۇتقۇزماستىن يەنە توقسەن باش قوي ئۇتۇپتۇدەك. بالىسى بىلەن خوتۇنى بەك خوشال بوپتۇدەك. شۇنداق بىلىڭلارگى، بۇ ئەزگۈ.
45 - كەمبەغەلنىڭ بالىسى ئوقەت قىلىشقا چىقىپتۇ. سەپسرى ئوڭۇشلۇق بولۇپ، خوشال - خورام قايتىپتۇدەك. شۇنداق بىلىڭلارگى، بۇ ئەزگۈ.
46 - 47 - ياۋا ھايۋان - يولۋاس يەم ئىزلەپ ئووغا چىقىپتۇ، ئووۇ ئوڭۇشلۇق بولۇپ، نۇرغۇن يىمەكلىك توپلاپ خوشال - خورام قايتىپتۇدەك. شۇنداق بىلىڭلارگى، بۇ ئەزگۈ.
48 - 49 - بىر تېۋىلغا يۇز بولۇپتۇ، يۇز تېۋىلغا مىڭ بولۇپتۇ، مىڭ تېۋىلغا تۈمەن بولۇپتۇدەك. شۇنداق بىلىڭلارگى، بۇنىڭدا پايدا بار، بۇ ئەزگۈ.
50 - كىگىزنى سۇغا سېلىپ، يەنە ئۇر، قاتتىق پىشۇر دېگە -

دەك. شۇنداق بىلىگلارکى، بۇ يامانلىق!

51 - خان سوقۇشقا بېرىپتۇ، دۇشمەننى يېڭىپتۇ، سۇرگۈن قىلىپتۇ، كوچۇرۇۋېتىپتۇ، ئوزى ۋە قوشۇننى خۇشال - خورام ئوردىسىغا (پايتەختكە) قايتۇرۇپتۇدەك. شۇنداق بىلىگلارکى، بۇ ئەزگۇ.

52 - 53 - 54 - (ئادەم) سوقۇشقا بېرىپتۇ، يولدا ئېتى ھېرىپ قاپتۇ، ئۇنىڭغا تۇرنا قۇش ئۇچراپتۇ. تۇرنا ئۇنى قانىتىغا ئولتۇرغۇزۇپ، يۇقۇرى كوتىرىلىپ ئۇزاق يول يۇرۇپتۇ، ئۇنى ئاتا - ئانىسى يېنىغا ئاپىرىپ قويۇپتۇ، ئاتا - ئانىسى بەك خوشال بولۇپتۇ. شۇنداق بىلىگلارکى، بۇ ئەزگۇ.

55 - كوپ ئاتقا ئىگە بولغاندەك خۇشاللىغىك يوق. ئېتىم ئاز قالدى دەيدىغان قورقۇنچۇكمۇ يوق. ئۇچىغا چىققان بەخت - سائادەتنىڭ يۇقتەك، شۇنداق بىلىگلارکى، بۇ ئېنىق يامانلىق.

56 - بىر قېرى ئۆكۈزنىڭ بېلىنى قورقاق چۈمۇلىلەر يەۋاتقىدەك، ئوكۈز قىمىرلاشقا مادارى يەتمەي جىم تۇرغىدەك. شۇنداق بىلىگلارکى، بۇ يامانلىق!

57 - (ئايال) قومۇش ئارىسىدا تۇرغىدەك (ياشىغىدەك)، تەڭرى ئۇنىمىغانلىقتىن (رەھىم قىلمىغانلىقتىن) مەلىكە - خانىم ئۇنىڭ ئاۋۇنچۇغى (تەسەللى بەرگۈچىسى) بولسۇن، دېگىدەك، بىلىگلارکى، بۇ ئەزگۇ.

58 - ئاتنى تەتۇر كىشەنلەپ قويۇپتۇ، ئۇ مىدىرلىيالماي جىم تۇرغىدەك. بىلىگلارکى، بۇ يامانلىق!

59 - 60 - باتۇر بالا تازا ياراملىق ئوق - ياسىنىڭ ئوقىنى تىڭ يارىنىڭ دوقمۇشىغا ئۇرۇپ، يالغۇز كېتىپ بارغىدەك. شۇنداق باتۇردەك، بىلىگلارکى، بۇ ئەزگۇ.

61 - قارا - ئالا ئىنەك موزايىلىماقچى بولۇپ، ئولىدىغان بولدۇم دېگۈدەك. قارا - ئالا ئەركەك موزاي تۇغۇلغان ئىكەن، قۇربانلىققا يارىغاي، دەپتۇدەك. (شۇنىڭ بىلەن)، ئولۇمدىن قۇتۇلۇپتۇدەك. بىلىگىلارکى، بۇ ئەزگۈ.

62 - 63 - ئۇزۇن تونلۇق (يەنى ئايال) ئىدىشنى، ئايىغىنى (قاچىسىنى) قويۇپ، (سەپەرگە) چىقىپتۇدەك. (كېيىن) ئوبدان ئويلىنىپ كورۇپ: ئىدىشىمنى، ئايىغىمنى قويۇپ نەگىمۇ بارار-مەن، دەپ قايتىپ كېلىپتۇدەك، ئىدىشى، ئايىغى ساق تۇرغىدەك. ئۇ (بۇنى كورۇپ) خوشال بولۇپتۇدەك. بىلىگىلارکى، بۇ ئەزگۈ.

64 - 65 - دەريا لاچىنى ئوۋغا چىققان ئىكەن. قارشىسىدىن يىرتقۇچ قاراقۇش كوتىرىلىپ چىقىپتۇدەك. بىلىگىلارکى، بۇ يامانلىق.

66-67-لاچىن "توشقان"(تۇتاي) دەپ ئاسماندىن تۆۋەن چۈشۈپتۇ ۋەتوشقانىنى تۇتۇۋاپتۇ. لاچىن قۇشنىڭ تىرنىغى ئېچىلىپتۇ ۋەيە-نە يېغىلىپتۇ. لاچىن قۇش تىرنىغىنى كىرىشتۇرۇپ يۇقۇرى ئورلەپتۇ، توشقان تېرىسىدىن چىقىپ، قېچىپ كېتىپتۇدەك. بىلىگىلارکى، بۇ يامانلىق!

68 - كىمىڭ بالىسى، مەن ئوتسىز، سۇسىز قالدىم، قانداق قىلارمەن؟ دېگۈدەك. بىلىگىلارکى، بۇ يامانلىق!

69 - 70 - توگە پاتقاقتا پېتىپ قېلىپ، ئوز بېشىنى ئوزى يەپتۇدەك، ئاندىن ئۇنى تۇلكە يەپتۇدەك. بىلىگىلارکى، بۇ يامانلىق!

71 - ئەر ئومىلەپ بېرىپ، تەكرىگە دۇچكېلىپ، بەخت-سائادەت سوراپتۇدەك. (تەكرى) قۇت، بەخت - سائادەت بېرىپ، ئېغىلىڭدا يىلقىڭ بولسۇن، ئوزەڭ ئۇزۇن ئومۇرلۇك بول، دەپ-تۇدەك. بىلىگىلارکى، بۇ ئەزگۈ.

72 - 73 - قارايول (تەقدىر) تەكرىسىمەن، سىنىغىكنى تۇزىتىمەن، ئۇزۇكۇكنى ئۇلايمەن، ئەلنى يايىرىتىمەن (بەرپا قىلىمەن). بۇنىڭ ئەزگۈلىكى بولسۇن. بۇنى شۇنداق بىلگەيسىلەر!

74 - 75 - يىرتقۇچ يولۋاس ئوۋ ئوۋلاشقا چىقمىتۇ. ئوتتۇرا يولدا ئۇ ئىلانغا دۇچكىلىپتۇ. ئالا ئىلان تىك قىيا تاشقا چمقىپ كېتىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ (يولۋاس) ئولۇمدىن قۇتۇلۇپ، خوشال - خورام يۇرگىدەك. بىلىكلارکى، بۇ ئەزگۇ.

76 - 77 - تۇغ ئاتنىڭ قۇيرۇغىنى تۇگۇپ تىك قىل، هورۇن ئاتنىڭ قۇيرۇغىنى قويۇپ بېرىپ، توققۇز قات تەرلىك ياپ، ياخشىلاپ تەرلىسۇن، دىگىدەك. بىلىكلارکى، بۇ يامانلىق!

78 - توم (يىرتقۇچ) قارا قۇشمەن. يېشىل قىيا مېنىڭ يايلىغىم، قىزىل قىيا مېنىڭ قىشلىغىم، مەن شۇ تاغدا تۇرۇپ خوشال بولغىدەكمەن. شۇنداق، بىلىكلارکى!

79 - 80 - ئەر پۇشۇقلۇق (غەمكىن)، ئاسمان بۇلۇتلۇق بولدى. شۇ ئاردا كۇن چمقىپ، ئىچ پۇشۇغى ئارىسىدا خۇشاللىق يۇز بېرىپتۇدەك. بىلىكلارکى، بۇ ئەزگۇ.

81 - 82 - بوز بۇلۇت پەيدا بولۇپ، كىشىلەر ئۇستىگە يېغىن ياغدى. قارا بۇلۇت پەيدا بولۇپ، هەممە ئۇستىگە (يېغىن) ياغدى. ئاشلىق پىشتى، ئوت ئۇندى، يىلقىغا، كىشىگە ياخشى بولۇپتۇدەك. بىلىكلارکى، بۇ ئەزگۇ.

83 - 84 - قۇل سوزى بەككە يېتىپتۇدەك، قۇزغۇن سوزى تەكرىگە يېتىپتۇدەك، يۇقۇرىدا تەكرى ئاڭلاپتۇ، توۋەندە كىشىسى ئاڭلاپتۇ. شۇنداق بىلىكلارکى، بۇ ئەزگۇ.

85 - باتۇر ئەر ئوغلى سوقۇشقا بېرىپتۇدەك، جەڭ مەيدانىدا سوزمەنلەر ئۇنىڭغا: ئويۇڭگە قايتىساڭ ئوزەڭ زور ئاتاق كوتىرىسەن،

ئېتىكنى كىشىلەر يېتىلەپ كېلىدۇ، دەپتۇدەك. بىلىكلارگى، بۇ ئېنىق ئەزگۈ.

86 - ئۇيۇرۇم (بايتاللار توپى) ئۇچۇن قۇتلۇق ئايغىرمەن، ياكاقلىق دەرەخلەر مېنىڭ يايلىغىم، قۇشلۇق دەرەخلەر مېنىڭ قىشلىغىم، شۇ يەردە تۇرۇپ خوشال بولىمەن، دىگىدەك. بىلىكلارگى، بۇ ئەزگۈ.

87 - 88 - كولچەك (؟) قۇرۇپتۇدەك، چىلەك تۇكلاپتۇ - دەك. كولچەك بەگنىڭ تۇرسا، ئۇ قانداق قۇرۇيدۇ؟ چىلەك كۇنگەيدە تۇرسا، ئۇ نىمشقا تۇكلايدۇ؟ بىلىكلارگى، بۇ پال بىر ئىشنىڭ قىينچىلىقتا دۇچكەلسىمۇ، ئاقىۋىتى ياخشى بولىدىغانلىغىنى بىلدۇرىدۇ.

89 - 90 - (بىراۋنىڭ) ئوغلى ئاتا - ئانىسىغا ئوپكىلەپ كېتىپ قاپتۇدەك، كېيىن ئۇلارنى سېغىنىپ (ئويلىنىپ) ئانامنىڭ نەسىھىتىنى ئاكلاي، ئاتامنىڭ سوزىنى تىڭشاي، دەپ قايتىپ كەپ - تۇدەك. بىلىكلارگى، بۇ ئەزگۈ.

91 - يىلغا توشقانىنى (چوكلارنى) يۇدەتمەي (جۇۋۇتماي)، ئايغا توشقانىنى (ياشلارنى) ئازاپلىماي، ھەممىسى ياخشى بولسۇن دىگىدەك. بىلىكلارگى، بۇ ئەزگۈ.

92 - 93 - توققۇز ئاربلىق بۇغا كىيىكمەن، چىرايلىق تىزلىنىپ مىگرىغىدەكمەن (ۋاقىرىغىدەكمەن)، يۇقۇرىدا تەگرى (ئاسمان)، توۋەندە يەر ئاكلىدى، شۇنداق كۇچلۇكمەن. بىلىكلارگى، بۇ ئەزگۈ.

94 - 95 - تورغاي قۇش ھەمرالىرى يېنىغا قونىمەن دەپ، سەزمەستىن توزاقتا ئىلىنىپ قېلىپ، ئۇچالماي تۇرغىدەك. بىلىكلارگى، بۇ يامانلىق!

96 - يارغۇن (ياۋا) كىيىكمەن، يازلىغى تاقىتا چىقىپ يايلايمەن، خوشالمەن دىگىدەك. بىلىگىلارگى، بۇ ئەزگۇ.

97 - خان قوشۇنى بىلەن ئوۋغا چىقىپتۇ، دائىرە ئىچىگە كىيىكلەر كىرىپتۇ. خان كىيىكلەرنى تۇتۇپتۇ، قارا (خەلق) ۋە قوشۇننىڭ ھەممىسى خوشال بولۇپتۇ. بىلىگىلارگى، بۇ ئەزگۇ.

98 - 99 - كوك بوز توغان قۇشمەن، كوركەم قىيادا ئولتۇرۇپ (ئەتراپنى) كۆزىتىمەن، ياڭاقلىق توغراق ئۇستىگە چۈشۈپ يايلايمەن، دىگىدەك. بىلىگىلارگى، بۇ ئەزگۇ.

100 - سېمىز ئات (نىك) ئاغزى قاتتىق بولۇپتۇ، ئىگىسى (ئۇنى) ئاچالماپتۇدەك. بىلىگىلارگى، بۇ يامانلىق!

101 - 102 - ئەمدى، ئامراق ئوغلانىم، بىلىگىلارگى، بۇ ئىمرق پۇتۇك (پال كىتاۋى) ياخشى (كىتاپ)، ھەر بىر نەرسىنىڭ تەقدىرى (ئولۇشى) ئەنە شۇنداق قۇدرەتلىك ۋە ھەر خىل بولىدۇ.

103 - پارىس يىلى 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تەيگۈنتەن بۇتخانىسىدىكى كىچىك دىندارلارنىڭ (ئىلتىماسى بىلەن؟) ئاڭلىغۇچىمىز ئىسىك سانغۇن ۋە ئىتەچوك ئۇچۇن پۇتتۇم.

توتنچی باپ

ئۇيغۇر قەھرىمانلىق داستانلىرى «چىستانى ئىلىك بەك»، «ئوغۇز-نامە»، «دەدە قورقۇت» توغرىسىدا

بىز سەنئەت تەرەققىيات تارىخىغا كوز تاشلايدىغان بولساق، ئىنسانىيەت تەرەققىيات تارىخىنىڭ ھەر بىر باسقۇچىنى ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ ياردىمى بىلەن ئەكس ئەتتۇرىدىغان بۇ ئىجتىمائى ئاڭ پورمىسى («ئەدەبىيات - سەنئەت» نىڭ دەسلەپكى پورمىسى) ئەدەبىياتنىڭ دەسلەپكى گۇللىنىش ماكانى بولغان گىرىتسىيدە (يۇناندا) سىنكىرتىزم① ھالدا بولغانلىغىنى كورىمىز.

ئىنسانىيەتنىڭ ماددى تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ سەۋىيىسى ئوسكەنسېرى ئىجتىمائى ئاڭ پورمىلىرىنىڭ بىرسى بولغان ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ شەكىللىرىمۇ ئوزگىرىپ، ھەر بىرسى ئايرىم تۇر، ژانىر بولۇپ، شەكىللەنگەن ئىدى.

---

① سىنكىرتىزم — سەنئەت شەكىللىرىنىڭ ئارىلاش ھالىتى يەنى خور، دىالوگ، ناخشا، ئۇسۇل، مۇزىكىلار بىرلىشىپ بىر ئەسەر گەۋدىسىنى شەكىللەندۇرۇشكە باشلىدى. قەھرىمانلىق داستانلارمۇ ئەنە شۇلارنىڭ بىرسىدۇر.

قەھرىمانلىق داستانلىرى دەسلەپكى ئىپتىدائى جەمىيەت ھاياتى-
نى ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئەدەبىي شەكىللەرنىڭ بىرسىدۇر. دەسلەپتە
ئىجتىمائى جەمىيەت تەرەققىيات تارىخىي باسقۇچىدىكى ۋەقەلەرنى
ئەكس ئەتتۇرىدىغان خەلق قەھرىمانلىق ناخشىلىرى، رىۋايەت،
چوچەك، داستانلىرى ئىپوس مەنىسىنى بېرەتتى. بۇنى تېخىمۇ
كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، قەدىمقى ئىبغىز ئىجادىيىتىنىڭ ھەممە
شەكىللىرى ئىپوس دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

خەلق ئىپوسلىرى شەكىل جەھەتتىن نەسرى ۋە شېئىر
بولۇشى مۇمكىن. بەزىدە ھەر ئىككىسى ئارىلاش بولۇشىمۇ مۇمكىن.
بۇنداق ئەھۋالدا باش قەھرىمانلارنىڭ ئوي - خىيال، ئىچكى
كەچۈرمىلىرىنى شېئىرىيەت بىلەن بەرسە، ھەركىتىنى نەسرى شەكىل
بىلەن ئىپادىلەيدۇ. بۇنى بىز ھەرقانداق خەلق داستانلىرىدا
ئۇچرىتالايمىز.

ئىپوس — گىرىكلارنىڭ "apos" دېگەن سوزىدىن كېلىپ
چىققان بولۇپ، ھېكايە، ناخشا دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى.
بىزنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەنده ئىجتىمائى جەمىيەتنى ۋە-
قەلىك ئارقىلىق ئىپادىلەيدىغان ئەسەرلەر ئىپوس مەنىسىنى كېڭەيتىپ
ئىپىك ئەسەرلەر مەنىسىنى بېرىدىغان بولدى. يەنى ئىجتىمائى
ھاياتنى ۋەقەلىك بىلەن بايان قىلىدىغان مەسەل، باللادا،
پوئىما، ھېكايە ۋە ئىجتىمائى ھاياتنى ھەر تەرەپلىمە، كەڭ،
چوڭقۇر بايان قىلىدىغان، مۇكەممەل تىپلىك خاراكتېرلارنى يارىتىدىغان
پوۋېست، رومان، ئىپوپېيىلەرمۇ ئىپوس دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.
بىز ئەدەبىيات تارىخىدىن گىرىكلارنىڭ «ئىلىئادا» «ئودىسسا»
ھىندىلارنىڭ «ماخاپ خارا»، «دومايانا»، ئىرانلىقلارنىڭ «شاھنامە»،

فىنلارنىڭ «قەلەۋ ئالا»، قىرغىزلارنىڭ «ماناس»، شىزاڭلىقلارنىڭ «گاسارۋاڭ» قاتارلىق يىرىك ئېپوسلىرىنى بىلىمىز. بۇلارنىڭ ھەممىسى باشتا خەلق قەھرىمانلىق ناخشىلىرىنىڭ سېكىللىرى بولۇپ، ئۇنى قايتا رەتلەپ ئىشلەش جەريانىدا ناھايىتى يىرىك داستان بولۇپ شەكىللەنگەندۇر.

بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى خەلق ئىچىدىن ئوسۇپ چىققان شائىرلار قايتا رەتلەپ ئىشلەپ، مەيدانغا كەلتۈرگەن. مەسىلەن، «شاھنامە»نى فىردەۋسى، «ئىلئادا»، «ئودىسسا»نى گومىر، «قەلەۋ-ئالا»نى لونىزى رەتلەپ چىققان. بەزىلىرى ناھايىتى ئۇزاق جەريانىدا ئېغىز ئەدەبىيات شەكلىدە ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا كوچۇپ، تولۇقلىنىپ شەكىللەنگەنلىكى ئۈچۈن مەلۇم ئاپتورنىڭ نامى بىلەن باغلانمىغان. مەسىلەن، «ماخاپ خاراتا»، «دومايانا»، «ماناس»، «گاسارۋاڭ» قاتارلىقلار مانا شۇنداق يول بىلەن شەكىللەنگەن. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، خەلق قەھرىمانلىق داستانلىرى بەلگىلىك ئىجتىمائى جەمىيەتنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى ئوزىگە ماتېرىيال ئاساسى قىلىپ، ئۇزاق جەريانىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتى، دۇنياقارىشىنىڭ ئوبرازلىق گەۋدىلىنىشىدۇر.

ئۇيغۇر خەلق قەھرىمانلىق داستانلىرى «چىستانى ئىلىك بەك»، «ئوغۇز نامە»، «دەدە قورقۇت»لار مانا شۇنداق شەكىللەنگەن قەدىمىي ئويغۇر يادىكارلىقلىرى قاتارىغا كىرىدۇ.

ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇش ۋەقەلىگىدىن «شاھنامە» مەيدانغا كەلدى①.

دىمەك، خەلق قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى

---

① ئەخمەت رەفىق «ئويغۇر تارىخ ئومۇمى» (4 - جىلد، 273 - بەت)

ئۇچۇن شۇ خەلقنىڭ "تەقدىرىگە تەسىر كۆرسۈتەلىگىدەك زور ئىجتىمائى ۋەقەلەر شۇ خەلقنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىدا تۇغۇلۇپ، شۇ خەلقنىڭ ماددى، مەنىۋى ھاياتىدا بەلگۈلۈك بۇرۇلۇش، يۇكسىلىش دەۋرىنى بېشىدىن كۇچۇرۈشى لازىم، بۇ ھالنى ماتېرىيالىستىك نوقتىنەزەر بىلەن ئېيتقاندا ئىجتىمائى ئاڭنىڭ مەنبەسى ئىجتىمائى بارلىق بولۇپ، مەلۇم خەلقنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشى قانداق بولسا ئىجتىمائى ئاڭ شۇنداق بولىدۇ دېگەن مەشھۇر خۇلاسىغا ئېلىپ كېلىدۇ.

«چىستانى ئىلىك بەك» قەھرىمانلىق داستانى توغرىسىدا

مەشھۇر «يىپەك يولى»نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قالدۇرغان نۇرلۇق ئىزلىرى جاھانغا مەلۇم. تارىختىن بېزگە مەلۇمكى، قەدىمىي جۇڭگو مەركىزىي ھوكۇمىتى (خەن سۇلالىسى) بىلەن غەربىنىڭ ئالاقسى جاڭ چيەننىڭ بىرىنچى قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ قايتىشى (يۇۋەندىنىڭ 2 - يىلى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 115 - يىلى) دىن كېيىن باشلاندى. بۇ چاغدا «يىپەك يولى»نىڭ نورمال ئالاقسى ئۇچۇن ھونلارنىڭ قالايمىقانچىلىغى ناھايىتى زور توسقۇنلۇق قىلغان ئىدى. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۇچۇن (يەنى ئۇزۇنىڭ مىللى مەنپەئىتى نۇقتىسى تۇپەيلى) خەنۇۋۇدى مىلادىدىن بۇرۇنقى 60 - يىللىرى تىيانشاننىڭ شىمالىدا، كۇچارنىڭ شەرقىدىكى ۋۇلۇي جىڭ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى چىدىر شەھرىدە "غەرپ ۋاسالىلىق ھوكۇمىتى" قۇرۇپ، 36 دولەتنى بىرلەشتۇرۇپ (يەتتەسۇدىن تارتىپ شىنجاڭنىڭ بىر قىسمىنى، خارىزىمدىن تارتىپ ئۇيسۇن،

ئىسسىق كولدىن ئىلىۋادىسىنى ئوز ئىچىگە ئالغان خەلق)، ئۇنىڭ ئۇستىدىن نازارەت يۈرگۈزدى، مانا شۇ چاغلاردىن باشلاپ ھونلارنىڭ ھركۈمرانلىغى ئاجىزلاپ، غەرپنىڭ ئالاقىسى كاپالەتكە ئېرىشىپ، سودا - ئالاقە كۈچۈيۈپ، مەدەنىيەت ئالمىشىش باشلىنىپ كەتتى.

"مىڭدى خانىڭ يۈۋەننىڭ زامانىسىدا خوتەندىكى ئەسكەر باشلىغى شومۇباۋ يەركەنگە قارشى ئىسيان قوزغاپ خوتەنگە پادىشا بولۇۋالغان، شومۇباۋ ئولگەندىن كېيىن ئىنىسىنىڭ ئوغلى گۇاڭدى تەختكە چىقىپ، يەركەن خانلىغىنى مۇنتەرز قىلغان. خوتەن تەرەققى قىلىپ جىڭجۇنىڭ غەربىي شىمالىدىن تارتىپ، قەشقەرغىچە 13 دولەتنى بويسۇندۇرغان"①. بۇنىڭدىن خوتەن خانلىغىنىڭ خەن سۇلالىسى مىڭ دى خانىڭ يۈەن مىڭ يىلىدا جەنۇبى يول خانلىقلىرىنى ئوزىگە بويسۇندۇرۇپ، "يىپەك يولى" نىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن چوڭ رول ئوينىغانلىغىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

جۇغراپىيە ئورنىدىن قارىغاندا غەربى ئاسىياغا ئوتىدىغان سودا يولىنىڭ ئاساسىي قىسمىغا جايلاشقان شەرقىي تۈركىستان (ھازىرقى شىنجاڭ) قەدىمىي زامانلاردىنلا سانائەت ۋە كەسپى ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنى، ھەم مەدەنى - ئىجادىيەت ئەسەرلىرىنى ئالماشتۇرىدىغان خەلقارا ماكانغا ئايلانغان ئىدى.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۇ ئەھۋالى ئىشلەپچىقىرىش كۈچ-لىرىنىڭ گۈللىنىشىگە، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ

① يۇقۇرىدىكى ھوكۈمرانلارنىڭ ئۇيغۇرچە ئىسىملىرى بولغان، لېكىن خەنزۇ يىلنامىلىرىدا ئۇلارغا خەنزۇچە ئىسىم قويۇلغان. دۇڭخۇاڭ مىڭ ئوي 23 - غاردىكى خوتەن خانلىغى سۇرىتىدىمۇ بۇ ھال ئېنىق كۆرۈنىدۇ.

تەرەققى قىلىشىغا كۇچلۈك تۈرتكە بولدى.

قەدىمىي زاماندىكى كىلاسسىك مەدەنىيەت تۈگىۈنىگە جايلاشقان بۇجاي ئىچكىرىنىڭ ۋە دۇنيانىڭ كىلاسسىك مەدەنىيىتىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، ئۆزىگە خاس مىللى مەدەنىيىتىنى، ئەدەبىيات-سەنئىتىنى يارىتتى. "«چىستانى ئىلىك بەك» ئەنە شۇنداق ئەدەبىيات يادىكارلىقلىرىنىڭ پارلاق نەمۇنىلىرىدىن بىرسىدۇر. ئۇنىڭدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جامائە ئۇرۇقچىلىق تۈزۈمى شەكىلدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي ئانىمىستىك دەۋرىدىكى ھەر خىل قاراشلىرى ئۆزلىرىنىڭ شېئىرىي ئىپادىسىنى تاپقان"①.

ھەرقانداق ئەسەر ئۆزىنىڭ ئالاھىدە مىللى تارىخىي مۇھىتىدا يارىتىلىدۇ. بۇ مۇھىت ئۇنىڭغا قېرىنداش بولغان خەلقىنىڭ مىللى تارىخىي مۇھىتى بىلەن ھەمچاچان بىر خىل بولمايدۇ. چۈنكى ھەرقانداق سىياسى، ئىقتىسادىي مۇھىتقا مىللى مۇھىتنىڭ روھى سىڭمەي قالمايدۇ. ماركسىزىمنىڭ جاھان مىقياسىدا ئومۇمى ھەقىقەت بولۇشتىن تاشقىرى جاھانىنىڭ ھەر بىر يېرىدە مىللى تۈس ئالغانلىغى بۇنىڭ ئەڭ ياخشى مىسالىدۇر.

"تەبىەت ئۇستىدىن قازانغان دەسلەپكى غەلىبىلىرى خەلقتە ئۆزىنىڭ مۇستەھكەملىگى، ئۆزى بىلەن پەخىرلىنىش سېزىمى غەلىبىلەر قازىنىش خاھىشىنى قوزغىدى ۋە قەھرىمانلىق داستانلىرىنى يارىتىشقا مەجبۇر قىلدى"②.

---

① گ. پىلخانوف «تارىخقا مونىستىك قاراشنىڭ ئاۋاجىلىنىشى ھەققىدىكى مەسىلىگە دائىر» (6-توم 211-بەت رۇسچە)

② م. گوركى «ئەدەبىيات توغرىسىدا» (1-توم، 75-بەت).

قەھرىمانلىق قىسسىسى «چىستانى ئىلىك بەك» ئۇيغۇر-
لارنىڭ تەبىئى ۋە ئىجتىمائى ھادىسىلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان
ئۈتۈقلىرىنىڭ بەدىئى ئىنكاسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن قەدىمقى
ئۇيغۇر ئەدەبىياتى يادىكارلىقلىرىدىن بىرگە مەلۇم بولغانلىرىدىن
بىرىدۇر.

گەرچە بۇ ئەسەر 4 - 5 - ئەسىرلەردە يازما شەكلىگە
كىرگەن بولسىمۇ، ئەسلىدە ئۇ، ئۇيغۇرلارغا بۇددا، خىرىستىيان
دىنى كىرىشتىن خېلىلا ئىلگىرى ۋۇجۇتقا كەلگەن بولسا كېرەك.
مەزمۇندا ئانىمىستىك نەزىرىيىلىرى بولغان بۇ قىسسە ئۇيغۇرلار
ئىچىگە بۇددا، خىرىستىيان دىنى كىرىشتىن ئىلگىركى تۇنجى يې-
زىق شەكلىنى ئالغان شېئىرى ئەسەر نەمۇنىسى بولىشى مۇمكىن.

«تۇركى تىللار دىۋانى» دا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادى-
يىتىنىڭ نۇرغۇن نەمۇنىلىرى بار. بۇلاردا باشلانغۇچ جەمىيەت
ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان شۇنىڭدەك تەبىئەت ھادىسىلىرى-
نى جانلاندۇرۇپ تەسۋىرلەش ۋە بۇ ھادىسىلارنىڭ ئادەم ھاياتىغا،
تەقدىرىگە تەسىر قىلىشى، ھادىسىلار، جىسىملار ۋە شەيئىلەرنىڭ
ئادەم تەقدىرىنى بەلگىلىشى قاتارلىق ئانىمىستىك نەزىرىيىلەرنىڭ
ئالىغى كورۇنۇپ تۇرىدۇ.

بۇ ھالنى بىز «چىستانى ئىلىك بەك» قىسسىسىدە تېخىمۇ
ئوچۇق كورەلەيمىز. «چىستانى ئىلىك بەك» تە ۋابا كېسىلى ھەق-
قىدە سوزلىنىدۇ. بۇنىڭ سەۋەپلىرىنى ئانىمىزىم ئېتىقاتلىرىغا تاقاي-
دۇ. بۇ شۇبھىسىزكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ كونا ئېتىقاتلىرىدىن
بىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

قەدىمقى زامانلاردا ئۇيغۇرلار بەخت ۋە پالاكەت، ساقلىق
ۋە كېسەللىك، ھايات ۋە ئەجەل ئادەتتىن تاشقىرى ئايرىم ھا-

.دىنىلەرنىڭ ياكى تەبىەت كۈچلىرىنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە پەيدا بولىدۇ دەپ ئىشىنەتتى. مانا شۇ كونا ئېتىقاتلار ۋە ئۇنىڭ بەدىي شەكلىدە ئىپادىلىنىشى ئەسەرنىڭ خېلىلا قەدىمىي زاماندا (ئادەملەرنىڭ تەبىەت كۈچلىرىگە "ئىمان" كەلتۈرۈش دەۋرىدە) يارىتىلغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ. لېكىن ئەسەرنىڭ ئاساسىي تېمىسى خەلقنىڭ تەبىەت كۈچلىرى ئۈستىدىن قازانغان قەھرىمانلىغىنى تەسۋىرلەشكە بېغىشلانغان.

"ئادەمنىڭ شەخسى ماۋجۇدىيىتىدىكى تاسادىپى پاكىتنى پەقەت ئىجتىمائى ئىدىيىلا تارىخىي زورۇرىيەت دەرىجىسىگە يەتكۈزەلەيدۇ. شەخسى مەۋجۇدىيەتنى پەقەت ئىجتىمائى ئىدىيىلا گۈزەللەشتۈرەلەيدۇ ۋە شەخسكە كوللېكتىپنىڭ غەيرىتىنى سىڭدۈرۈپ، شەخسى مەۋجۇداتقا مۇكەممەل ئىجادىي ماھىيەت بېغىشلىيالايدۇ"①.

«چىستانى ئىلىك بەك» خەلق ئىجتىمائى ئىدىيالىنىڭ ئەنە شۇنداق قەھرىمانى. ئۇ، ئوز خەلقىنى دەھشەتلىك ۋابا كېسىلىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن ئاجايىپ قەھرىمانلىق قىلىدۇ. «چىستانى ئىلىك بەك»نىڭ ئوز خەلقىغە خىزمەت قىلىش يولىدا قىلغان پىداكارلىق ئىشلىرى ئۇنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك، ئالىجانابلىق ئەخلاقىنى گەۋدىلىك هالدا ئىپادىلەيدۇ.

ئۇ، ئوز يۇرتىنىڭ (ئولۇسنىڭ) يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەرى، ئوز خەلقىنىڭ جاسارەتلىك قەھرىمانىدۇر. چىستانى ئىلىك بەك ئوز خەلقىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن دەھشەتلىك ۋابا كېسىلىنى تارقىتىۋاتقان يامان "يىلىك" (شەيتان) ۋە دەھشەتلىك "راكشاس"

① م. گورکی «ئەدەبىيات توغرىسىدا» (1 - توم 108 - بەت ئۇيغۇرچە).

لارغا قارشى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. ئۇ يالغۇز ئوزى دۇشمەن قو-
شۇنلىرىنى يېڭىپ چىقىدۇ. چۈنكى ئۇلۇغ خەلق ئۇنىڭ قۇدرە-
تىنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس مەنبەسى بولۇپ، ئۇنىڭغا كۈچ - قۇۋ-
ۋەت، غەيرەت - شىجائەت بېغىشلايدۇ. ئۇ ئوزىنىڭ كەلگۈسىگە
زور ئۈمىت بىلەن قارىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىرادىسىنى ئىپادە-
لەيدىغان غايىۋى بەدىنى قەھرىماندۇر. ئۇيغۇر خەلقى قىسسىدە
ئوزىنىڭ خەلق بولۇپ شەكىللەنگەن مەزگىلدىلا ئوز غەيرىتىنىڭ
ئۇلۇغلىغىغا ئىشىنىپ، ئۇنى بەدىنى هالدا ئىپادىلىگەن ئىدى. بۇ
ئەسەرنىڭ ئۇلۇغ قەھرىمانى دەل مۇشۇ جايدا بولسا كېرەك.

«چىستانى ئىلىك بەك» ئۇيغۇر مىفالوگىيىسىنىڭ يېزىق
شەكلىدە ئىپادىلەنگەن ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغان،
هۇل قۇرغان بەدىئى ئەسەرنىڭ بىرسىدۇر.

داستاندىن بىزنىڭ قولىمىزغا چۈشكەن بۇ قىسقىغىنا پار-
چىسىدا دۇشمەنگە قارشى يەكدىللىك بىلەن جەڭگە كىرگەن ئە-
لىك بەك① نىڭ ئوبرازى كوز ئالدىمىزدا روشەن گەۋدىلىنىدۇ؛
ئەسەرنىڭ ئوزىگە خاس ئالاهىدىلىگى دۇشمەنلەرگە كوللېكتىپ
ئوبراز، كوللېكتىپ خاراكتېرىسكا بېرىدۇ. بۇ تەرەپتىن ئۇنىڭدا
قەدىمىي خەلق ئېپوسلىرىنىڭ تىرادىسىيىسى ئىپادىلىنىدۇ:

مەسىلەن:

ياراقلىرىنى ئېلىپ قوللىرىغا، ئۇلۇغ قاپقارا تاغدەك،
رۇسلاپ گەۋدىلىرىنى كوتەردى ئىگىز چوققىلاردەك.
سۇرۇلدى ئالغا گەۋدىسى بىلەن چىقىراپ زەھەرلىك ئىلاندەك،
يۇرەتتى يېقىنلا تاغ ئۇستىدە چۇقۇرۇشۇپ خىرىس قىلغاندەك.
بۇ جىنلار كىشىلەرنىڭ قېنىنى ئىچىپ گوشلىرىنى يەپ،
ئۇچەيلىرىنى ئوراپ تېنىغا هۇرپۇيەتتى دەهشەت سالغاندەك.

① ئىلىك بەك — ئۇيغۇرلار قەبىلىلىرى دەۋرىدىكى باشلانغۇچ
هوكۈمەت.

مانا بۇ پارچىنىڭ ئوزىلا ئۇيغۇر شەھىرى تەپەككۇرىنىڭ
نەمۇنىسىنى كورسىتىپ تۇرۇپتۇ. ئەسەرنىڭ پۈتۈن تۇزۇلۇشىدىن
قارىغاندا ئۇنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇر خىيالى بايلىغى، بۇ خىياللار-
نىڭ لوگىك مۇناسىۋىتى بىر بىرىگە تەپەككۇر قانۇنىيىتى بو-
يىچە باغلىنىپ، بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلىنىشى، بۇ گەۋدە ئاجا-
يىپ چىرايلىق، ئوبرازلىق تىل ئىپادىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىپ،
كىتابخان قەلبىدە ئاجايىپ تۇيغۇلارنى قوزغىتىشى، بۇنىڭدىن
تەخمىنەن مىڭ نەچچە يۈز يىللار ئىلگىركى ئۇيغۇر بەدىئى تە-
پەككۇرىنىڭ خىلىلا تەكەممۇللاشقان قۇدرىتىنى كورسەتمەمدۇ؟!

بۇ ئەسەر ئۇزۇنىنىڭ ئىدىيىۋى ۋە بەدىئى سالاھىيىتى بىلەن
جاھان ئىپوس ئەدەبىياتىنىڭ غەزىنىسىدە ئۇزۇنگە لايىق ھورمەت-
لىك ئورۇن ئىگىلىشقا ھەقلىق. 10 - ئەسىردىكى «ئالتۇن يارۇق»
ئۇيغۇر لىنگۋىستىكىسى ۋە ئەدەبىيات تارىخىدا قانداق ئورۇن ئې-
لىپ، ئۇنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ قالغان بولسا، «چىستانى ئىلىك
بەگ» مۇ 5 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا تېخىمۇ
موتىۋەر ئورۇن ئىگىلەپ، ئۇيغۇر شەھىرىستانىنىڭ ئەڭ قەدىمىي نەمۇ-
نىلىرىنىڭ بىرسى بولۇپ قېلىشقا ھەقلىقتۇر.

كىتابخانىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن تۇۋەندە پروفېسسور
فۇن لىكوك «چىستانى ئىلىك بەگ» قەھرىمانلىق قىسسىسىنىڭ قە-
دىمىي ئۇيغۇر يېزىغىدىن ئەرەپ ئېلىپبەسىگە كوچۈرگەن قىسمىنى
تراىسكرىپسىيىسى بىلەن تەرجىمىدىن پارچە بېرىمىز:

1. ئارسلانلارنىڭ يورىغىن يۇرۇپ،
"ئۇ چايان بالىق" نىڭ كەدىنىنتە ئونارۇ
بارۇ يۇردى ئوتۇۋ
(يۇرۇپ ئارسلان مېڭىشى بىلەن "ئۇ چايان بېلىق"، ئو-

ئۇپ شەھەردىن قالدى قونۇپ، كېيىن يەنە ئالغا كەتتى يۇرۇپ)

2. ئىلىك بەك تورت بالتىر يولتا
يورىيو ئانىك ئارىنتا.
سانسىز، ئوكۇش يىكلەرنى كوردى.
(ئىلىك بەك باشلانغان توت يول ئىچىدە يۇرۇپ شۇ توت
يول ئارىلىرىدا كوردى سانسىز جىنلارنى)

3. ئول بىمايلار، يالڭۇقلارنىك ئاتىن،
بېيۇ، قانىن ئىچىپ باغار سوقلاردىن ئېتۇزلەرنگە،
يورگە يۇرلەر ئېرتى
(بۇ جىنلار كىشىلەرنىك گوشىنى يەپ، ئىچىپ قېنىنى،
ئوراپ ئېلىشاتتى تەنلىرىگە، يىگەن ئادەملەرنىك ئۇچەيلىرىنى)

4. قوروقۇ - تىك كورك، مىڭ تۇتۇپ،
بادرۇق ئىلگىرىنتە تۇتۇپ قاپ - قارا ئۇلۇق،
بىرۇك تاغ تىك ئوزۇنى ئۇنايو ئوت ئوكلۇك،
ئىيىشىن ساجلادىن ئىنگىنلىرىنتە تۇشۇرۇپ،
ئاغۇلىخ يىلانىن ئىتوزلىرىن ئىيىنىپ يىرانىپ،
قاۋپالتىر سايو يوربور ئىرتى.
(قورقۇنچلۇق چىرايلىرىنى تېخىمۇ بۇزۇشۇپ، جار سالدى قاتتىق
ئاۋازدا ۋاقىرىشىپ. ياراقلىرىنى ئېلىپ قوللىرىغا ئۇلۇغ قاپ - قارا
تاغدەك، رۇسلاپ گەۋدىلىرىنى كوتەردى ئىگىز چوققىلاردەك. بۇ-
رۇلدى ئالغا گەۋدىسى بىلەن چىقىراپ زەھەرلىك ئىلاندەك، يۇ-
رەتتى يېقىنلا تاغ ئۇستىدە چۇقۇرۇشۇپ خىرىس قىلغاندەك.)

5. ئانى كورۇپ چىستانى ئىلىك بەك
يۇرەكتىن قاتۇنۇپ توڭلار بىك (كىشانوك بىكلەر)

ماڭمىز ماڭلاپ قورقمىچىلىق، ئايانچسىز؛
كوڭلىن ئول يىگىتنى ئاراسىنتا كىروپ باردى.
(ئۇلارنى كورۇپ چىستانى ئىلىك بەك، يۈرىگى قاتتى خۇددى تاشتەك. يۈزىدە خەۋپ - خەتەردىن قىلچە ئەسەر يوق، ئالغا چاپ-ددى گويا يولۋاسلار بىگىدەك. ئۇنىڭ چىن كوڭلى خەلقتە بول-غاچ؛ ئۇزىنى ئايامىش نىمە، قورقۇشنى بىلمەس، جىنلارنىڭ ئە-چىگە كىرىپ باردى كەينىگە يانماس.)

6. ئوترۇ ئول يىگىتنى چىستانى ئىلىك بەك
كورۇپ سۆيىركلىر توسوغلۇق قىلىپ تىكىر
مىلەيىو ئاۋلاپ ئىنچەيتىپ تەدىلر:
ئاي كىمسەن نەگۈلۈك كەتتو،
ئۇزۇك ئوك بىزنىڭ ئوستىن - ئالتىن
تاۋتىشمىزگە يوقى بولغالى لىلىنىك؟!

(چىستانى ئىلىك بەكنى كورۇپ جىنلار، يالغۇز كورۇپ ئۇنى مەلئۇنلار، ئوچ ئېلىشنى راسا پەيت چاغلاپ، ئۇنى قورشاپ تو-ساپ ئېلىشتى؛ چوڭىسىگە ئولىشپ تۇپلىشۋېلىپ، چۇشمۇ - چۇشتىن مۇنداق دېيىشتى: ھەي كىمسەن ئۇزەك شۇنچىلىك با - تۇر؟! بىزنىڭ ئاستى - ئۇستى چىشلىرىمىز ئاستىدا چاينىلىش ئۇ-چۇن؛ قورقماي ئۇزەك يالغۇز قانداقمۇ كەلدىك؟!)

7. بۇ ساۋىخ ئىيشتىپ چىستانى ئىلىك بەك،
يۈرەكسىن قاتىرۇنۇپ ئانچە قىينايما قورقمادىن
ئول بىگلەرگە ئىنجىتىپ نىپ تىدى:
ئاي يىگلەر! تىركىن ماڭا سوزلەڭلەر:
مىنىڭ بالقىمداقى بودۇنۇغ
بۇقونۇغ نەگۈلۈك ئولۇرسىزلەر؟!

سىزلەرگە بۇ بالىقنا كىرگۈلۈك كۆچ -
كۆسۈننى كىم بەردى؟!
بۇ مەنىك ئېتى قىلىچمنى كورۈكلار، ئېتوزۇكدىنى
بەچەپ ئوكى - ئوكى كەمشەيمن!
بالىقىم نىك، ئۇلۇسۇمنىك بۇ مۇنتاغ
نوروجوز ساۋلاردىن كورۇپ سىرگۈم تىك ئىرمىز.
(ئىشتىپ بۇ سوزلەرنى چىستانى ئىلىك بەك، يۇرىكىنى توختاتى باتۇرغا خاس ئەردەك، دىدى—ئۇ، قورقماستىن جىنلارغا مۇنداق: ئېيتىكلار هەي جىنلار ماڭا ئوچۇق: مېنىك شەھەرىمدىكى ئەل - جامائەتنى؛ ئولتۇرىسلەر نىمىشقا نىمە ئۈچۈن شۇنداق؟ بۇ شەھەرگە كىرىش ئۈچۈن شۇنچە، كىم سىلەرگە بەردى مۇنداق كۆچ -قۇۋۋەت؟ كورۈكلار مېنىك بۇ ئوتكۇر قىلىچمنى، قەلىپ تەنلىرىكلارنى پارچە - پارچىغا، تاشلايمەن تەرەپ - تەرەپكە! ئاكلاپ بۇنداق يامان خەۋەرنى، شەھەرىمنىك، ئۇلۇسۇمنىك؛ تاقىتىم تاق بولۇپ، قالمىدى سەۋرىم مېنىك.)

8. ئىترو ئول يكلەر چىستانى ئىلىك بەكنىك،
مۇنچىلا يوكۇچلۇك ياۋلاق ساۋىن ئىشىتىپ
ئوفكەرىنتە ئوتكۇر ئارتۇغراق بولغانىپ،
ئانتا ئوق يىكلەر ئوتىن ئوتا يوكويدىيۇرلەيۇ.
ئايارىن ياپنىپ سىمغا ناقلارنى تۇتۇنۇپ،
ئوت ئوكلوگ قىپ - قىزىل ساچلارىن ئاتىلار،
ئىنتاتىپ ئورت يالىن تەك دوززول، بادرۇق،
بازىرلىق، توقماق ئىلكلەرئىنتە تۇتا، چىستانى -
ئىلىك بەكنى سانجىغالى ئوزغالى قىلىنىپ بىر؛
ئىكنتىگە ئىنچەتىپ تېشىتلەر:

ئاش نەگۈگۈ دەرسىزلەر؟ تەركىن -
مۇنى سانچىڭلار، بىچىڭلار ئىيك.
ئۇزۇن - ئۇزۇن ئادنى ئاۋۇن قائىدىڭلار!
(ئاڭلاپ جىنلار چىستانى ئىلىك بەك سوزىنى، خاپىلىق تاتىلىمىدى ئوپكىلىرىنى. تەييارلاندى تەلتوكۇس جەڭگە، غەزەپلىنىپ ناخشا ئېيتىشتى؛ قوللىرىنى يېيىپ، تاشلاپ، يانلىرىغا. ھەيران بولۇپ يەنە تۇتار ياقىلىرىنى؛ سىلكىپ - سىلكىپ تاشلاپ قويار ئارقىسىغا، ئوتتەك قىزىل چاچلىرىنى، ھەركەت قىلىپ قولىغا ئالدى، ئوتقا ئوخشاش يېنىپ تۇرغان. ئالتۇن رەڭلىك توخماقلارنى، ئۇ - رۇش ئۇچۇن چىستانى ئىلىك بەكنى. سانچىماق ئۇچۇن بىر - بىرىگە ئىشارەت قىلىپ مۇنداق دېيىشتى: (ساقلاپ تۇرىسىلە يەنە نېمىنى؟ سانچىڭلار، توغراڭلار ئاۋال مۇنۇنى، ئىسسىق تېنىدىن جۇدا قىلىپ، باشقا دۇنياغا ئەۋەتىڭلار ئۇنىڭ جېنىنى.)
9. ئوترۇ چىستانى ئىلىك بەك بار كۇچىنى ئۇتتۇرۇپ، تولۇكىيىن سەكرەيو، بارىپ «ئورو - مۇكى» ئاتلىغ يىكىنىڭ توپۇسنتەكى ساچىن تارتا تۇتۇپ قىلىچىن ئۇر! كوتۇرۇپ، باشىن پىچىغالى ئورۇپ.
(چىستانى ئىلىك بەك بار كۇچىنى توپلاپ كېيىن، سەكرىدى چاققان، ئىلدام بېرىپ تۇتتى. «ئورۇمۇكى» ناملىق جىنىڭ چېچىنى. قىيما - قىيما توغراپ تاشلاش ئۇچۇن، ۋاقىراپ تۇرۇپ بېشىغا ئۇردى قىلىچىنى.)
10. ئانتا ئوق ئول يىكلەر چىستانى ئىلىك بەكىنىڭ كۇچىن، كۇسۇنىڭ چوغىدىن تاۋلىش يالتىيىپ قۇتىن؛
كورۇپ ئارتۇقراق قورقىتلار.
(خۇددى شۇ چاغ جىنلار، چىستانى ئىلىك بەكنى؛

كورۇپ ئاڭلاپ چۈچۈپ كەتتى: كوچىنى - قۇدرىتىنى، نەرە تارتىپ قاقرىشتى. يالقۇنلىغان دولقۇنلىرىنىڭ بەختىنى كورۇپ، چىن كۆڭلىدىن ئىنتايىن قايىل بولۇپ قورقۇپ كەتتى.)

11. يالڭۇقلارنىڭ ئارىسلانى ئىلىكلەر

بىكلەرنىڭ قۇت تەڭرىسى ئا. يارلىقۇنچۇ!

مى كوڭۈل ئورىتىپ كوڭلىڭىز سوزكل

بروك بىزنى ئولۇر سارسان

يەمە نەگو، سېنىڭ بالىقتاقى يىگ توغا!

كەتكۈسى يوق.

ئىيمىتى بىزنىڭ ئىسىك ئوزۇمۇزگە

ئىزگۈ كوڭىل تورغۇزۇپ، ئۇمۇغ

تىيناغ بولغىل!

(جەنلار پەسەيتىپ ئاۋازلىرىنى، يالۋۇرۇپ ئىلىك بەككە مۇنداق دىدى: ئارسلانى ئىنسانلارنىڭ، بەخت خۇداسى ئىلىكلەر بەگلىرىنىڭ، سوۋۇتۇپ ئازارلىنىپ تاشقان كوڭلىنى، بىزگە مەرھەمەت قىل باسقىن قەلبىڭنى! گەرچە ئولتۇرسەڭمۇ ھەممەمزنى، ھىچقاچان تۇگەپ كەتمەيدۇ بىردىن كوتىرىلىپ، قورشۇغان كىسەللىك سېنىڭ شەھرىڭنى!... كوتەر كوڭلۇڭنى ياخشى نىيەتكە؛ تىرىك قالسۇن بىزنىڭ جېنىمىز، ئىشەنچ قىل كوڭلۇڭدە بولمىسۇن گۇمان، كوڭلىمىز بولسۇن ئىگە، ئۇمىت - ئىشەنچكە.)

12. ھەي يىگلەر! تىركىن سوزلەڭلەر

نىچۈكلەدى: مېنىڭ بالىقتاقى ئولوسۇمتاقى، يىگ توغا كەتمەس؟..

(ئىلىك بەك دىدى شۇنداق: ھەي، جەنلار! ئىھىيىتكلار

چاپسان! بولۇپ قانداق مېنىڭ شەھرىم، ئۇلۇسۇمدىكى كېسەللىك كەتمەيدۇ زاتەن؟)

13. يىكلەر ئەنچە تىپ تىدىلەر:

ئۇلۇغ ئىلىك بەك! بۇ ئوق سېنىڭ
بالقىتتا كۇنىتىن سىڭاق بىر ئۇلۇغ،
بەدۇك سوگۇت بار. ئانتا ياۋلاق ساقىنچىلىق؛

راكشاس بولۇر

ئۇچ بەدۇك كوزلىرى، ئوت ئوڭلۇك ساچى،
ئارقاسىنتا يادلۇتۇرۇپ، تامىتورمىس بولار،
يالىنى نىڭ كوز قاراسى يوتەگزىيو تۇرۇر.
ئۇزۇن تورقارۇ يارلىقانچىسىز كوڭلىن —
سانسىز ئوكۇش تىنلىغلارىڭ ئازىغلارى ئۇزە،
يازچىلاغالى ئولۇرۇپ...

(ھەي، ئۇلۇغ ئىلىك بەك! ساڭا مەلۇم: خۇددى مانا شۇ سېنىڭ شەھرىڭدە ئولجالساڭ ئاشۇ جەنۇپ تەرەپتە؛ قەد كوتەرگەن ئىگىز سوگەت دەرەختە، ئولتۇرىدۇ "راكشاس" دەگەن — يوغان دىۋە ياماق نىيەت - مەخسەتتە. ماڭلىيىدا ئۇچ كوزى بار، گويا چىراق ئوت چاچىدۇ، كوز قارچۇغى يالقۇن ئارا، چاقچىلەكتەك ئايلىنىدۇ؛ خۇددى چوغدەك، يايغان چېچى ئارقا - سىغا تاشلىنىدۇ. ئۇزۇن زامان - زامانلار ئاشۇ جاينى ماكان قىلىپ ئولتۇرۇپ، يوغان ئېغىز، چىشلىرىنى بىلەپ ھامان. سانسىز جاننىڭ قېنىنى ئىچىپ گوشىنى يەپ، ياۋۇز نىيەت تويمايدىغان ئوپقۇنىنى قاندۇرىدۇ...)

14. ئەرتىنىڭۇ قاتىغلانمالىق بىلگە،
بىلگىكە تۇكەللىك ياغىز بىرئەرلىگى؛
چىستانى ئىلىك بەك مەن ئەرتۇرمەن.

(جاسارەتلىك، ئەقىل - پاراسەتكە تولغان ئىنتايىن قوڭۇر
يەرنىڭ ئىگىسىدۇر مەن، چىستانى ئىلىكبكمەن.)

قاتىخ كوڭۇل ئورنىتىپ قورقۇنچ،
سوز ئايىنىچىسىز كوڭۇلىن سوزلەرنى بىرلە
سۇڭۇشكەلى كەلىپ ئوكمەن نەي يىكلەر ئەر،
جىن قوروتۇ ئالىپ قاتىخ ئەرسەرسىزلەر،
مەن بىرلە سوڭۇشكەلى ئانۇق تۇرۇڭلار.

(ئەيمەنمەستىن، قورقماستىن كەلدىم قەتئى نىيەتكە، كەلـ
دىم مانا يەكمۇ - يەك جەڭ قىلىشقا، ھەي جىنلار، قۇدرەتلىك
ھەقىقى باتۇر بولساڭلار؟ قېنى ئەمىسە جەڭ قىلىشقا تەييار
بولۇڭلار، قايسىمىز كۆچلۈك، جەڭدە سىناڭلار.)

ئەمدى بىر ئىكىنتىكە سىنا شالىم
قايسى كۆچلۈك ئەرمىش بىز ئانچە،
سوزلەپ ئورت يالىنتەك يىتتى، كىنچىلىنچىمىن.
ئىلگىنتە توتا يەكلەر تاياقسىز
مىكىرىپ، ئىچىگە رۇكىردى.....

(مىنىشىپ باقايلى قېنى ئەمسە — دىدى چىستانى ئىلىك-بەك — قولىغا ئالدى خۇددى يالقۇن ئاشۇ قىلىچىنى، كوتەردى باش ئۇستىدە لاۋىلدىتىپ، ئېتىلدى-دە، كىرىپ كەتتى جىنلار ئارا، ئېلىش ئۈچۈن ياۋۇزلارنىڭ جانلىرىنى...)

قىسسىنىڭ يۇقۇرقى پارچىسىدا ئوز ۋەتىنى، خەلقىنىڭ بەخت-سائادىتى، ئازاتلىغى ئۈچۈن جەڭگە كىرگەن، بۇ يولدا ھىچنەرسىگە پىسەن قىلمايدىغان، بارلىغىنى ۋەتەنگە، خەلقىگە ئاتىغان يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەر چىستانى ئىلىك بەكنىڭ ئوبرازى جەڭ ئىچىدە گەۋدىلەندۇرۇلمىدۇ. بىز قىسسىدىكى بۇ پارچىنى ئوقۇغىنىمىزدا دۇشمەن (جىنلار، دىۋىلەر)نىڭ كوللېكتىپ ئوبرازىنىمۇ، شەخس خاراكتىر ۋە پورتېرېتلىرىنىمۇ، جەڭ ئورنى، جەڭ كارتىنىسىنىمۇ كوز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز.

قىسسىدىكى سوز ۋە ئىبارىلەرنىڭ ئوبرازلىق، ئاجايىپ گۈزەل تۈزۈلۈشى، تەسۋىرلەردىكى ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ مەز-مۇنلۇق، قىسقا، چۈشىنىشلىك، رەڭدارلىغى، تىلىدىكى شېئىرىيەتكە خاس ئاھاڭدارلىغى، قەھرىمانلارنىڭ ئوزىگە خاس تەپەككۇر بايلىغى، مەزمۇن ۋە ئۇنى گەۋدىلەندۇرگەن بەدىئى ئېلېمېنتلار ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان ناھايىتى قەدىمقى زامانلاردىكى بەدىئى تەپەككۇرنىڭ يۇكسەك قەدىمىنى كورسەتكەنلىكى ئوچۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىغىنى، قەيسەرلىگىنى، غۇرۇرىنى ئىسپاتلايدىغان چوڭ بەدىئى يادىكارلىقتۇر. بۇ يادىكارلىق ئوزىنىڭ باي مەزمۇنى ۋە زامانغا لايىق يۇكسەك بەدىئىلىگى بىلەن ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت غەزنىسىگە قوشۇلغان مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات يادىكارلىقلىرىنىڭ بىرسى بولۇش بىلەن بىللە، دەۋر ئېتىۋارى بىلەن ئېيتقاندا جاھان ئېپوس ئەدەبىياتىنىڭ ئالدىنقى

قاتارلىرىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

«ئوغۇزنامە» توغرىسىدا

خەلق — دۇنيادىكى بارلىق ماددىي بايلىقلارنى ياراتقۇچى غايەت زور، ئۇلۇغ، تەڭداشسىز كۈچلا بولۇپ قالماستىن، يەنە كى ئۇ جاھانىدىكى بارلىق روھىي بايلىقلارنىڭ بىردىن - بىر ياراتقۇچىسى ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس مەنبەسىدۇر.

ئۇ، خۇددى ئۇلۇغ پۈرولېتارىيات يازغۇچىسى ماكسىم گوركى ئېيتقاندەك، دەۋر جەھەتتىنمۇ گۈزەللىك ھەم ئىجادىي دانالىغى جەھەتتىنمۇ بىرىنچى قىلاسوپ ۋە بارلىق بۈيۈك داستانلارنى، يەر يۈزىدىكى بارلىق تىراگىدىيىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئەڭ مۇھىمى جاھان مەدەنىيىتى تارىخىنى ياراتقان شائىردۇر.

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنە شۇ تېپتىكى قەدىمى، گۈزەل، ئىجادىي بەدىي يادىكارلىقلىرىنىڭ بىرسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

يېڭى ئىجتىمائى ئىدىيىلەر، كوز قاراشلار مەلۇم جەمىيەت ماددىي ھاياتىنىڭ راۋاجلىنىشى جەمىيەت ئالدىغا يېڭى ۋەزىپىلەرنى قويغاندىن كېيىنلا بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمىي ئېپوسلىرىنىڭ بىرى بولغان «ئوغۇزنامە» نىڭ يارىتىلىشى ۋە ئۇنىڭدا ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيىلەردىمۇ بۇ ھالنى ئوچۇق كورگىلى بولىدۇ.

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىچىدە كەڭ تارقالغان، ناھايىتى ئۇزۇن تارىختا ئېگە قەھرىمانلىق ھەقىقىدىكى ئېپىك

داستان بولۇپ، قەدىمىي زامانلاردىن تارتىپ، ئېغىزدىن - ئېغىزغا كوچۇپ كەلگەن. ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە خەلقىمىز قوللانغان يېزىقلاردا خاتىرىلىنىپ كىتاپ قىلىنىپ كەلگەن. «ئوغۇزنامە» ھەققىدىكى قىسمىنىڭ ھازىر بىزگە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمىي يازما نۇسخىسى 13 - ئەسىردە تۇرپاندا كوچۇرۇلگەن قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىغىدىكى بىر نۇسخىسى بولۇپ، بۇ نۇسخا ھازىرغىچە پارچە مۇزېيىدا ساقلانماقتا. «ئوغۇزنامە» نۇرغۇن تارىخىي دەللىلەر-نى خەلق داستانلىرىغا خاس بەدىئى ئۇسۇل بىلەن ئۇزلەشتۇرۇپ تەسۋىرلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە خەلقىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقات، ئورپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇنلىرىنى، تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىنى ئوزىگە سىڭدۇرگەن. بۇ داستان خەلقىمىزنىڭ تارىخىي ئىنتوگىر-راپىيەسىنى تەكشۈرۈش، ئۇگىنىش، شۇ زاماندىكى تىل خۇسۇ-سىيەتلىرىنى بىلىشىمىزدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«ئوغۇزنامە» داستانى مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇر ۋە بايلىغى، بەدىئىلىگىنىڭ ئالاھىدىلىگى، تىل خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئوزىگە خاس خاراكتېرغا ئىگە ئىكەنلىگى، بەدىئى تۇزۇلۇشىنىڭ كىشىنى ئوزىگە جەلپ قىلارلىغى، بەدىئى ۋاستىنىڭ خىلمۇ - خىللىغى، شېئىرىي خۇسۇسىيىتىنىڭ يىغىنچاق، يېنىك، راۋان، ئوبرازلىق ئىكەنلىگى بىلەن خېلى بۇرۇنلا تۇركشۇناس ئالىملارنىڭ ۋە جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. بىرىنچى قېتىم 1815 - يىلى نېمىس ئالىمى دېنتىس بۇ ئەسەردىن پارچىلارنى نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان. شۇ مەزگىلدە رادلوف بۇ ئەسەرنىڭ سۈرەتكە ئېلىنغان نۇسخىسىنى نەشر قىلغان. ئۇنىڭ دىن كېيىن «ئوغۇزنامە»نىڭ بىر قاتار يېڭى نۇسخىلىرى مەيدانغا كەلگەن. يېقىنقى يىللاردا بۇ ئەسەرنىڭ يېڭى تەرجىمىلىرى

مەيدانغا چىقتى. 1959 - يىلى ئا. م. شىرباك «ئوغۇزنامە»نىڭ سلاۋيانچە ترانسكرىپسىيەسىنى ۋە رۇسچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى. 1912 - يىلى ئىستامبۇلدا تۇغان تەرىپىدىن تەييارلانغان تۈركچە تەرجىمىسى چىقتى. «ئوغۇزنامە» نىڭ مەزمۇنىنى ئىككى قىسىمغا بولۇپ بايان قىلىش مۇمكىن.

بىرىنچى قىسمى قەدىمىي زامانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئەپسانىلىرى، رىۋايەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، شۇ زاماندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى، تۇرمۇش-ئورۇپ - ئادەتلىرى ۋە ئېتىقاتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. داستاننىڭ دەسلەپكى قىسمىدا ئوغۇزخاننىڭ تاشقى قىياپىتى تەسۋىرلەنگەن. كېيىن تەڭرىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە بىر كوك ئەركەك بورىنىڭ ئوغۇزخاننىڭ يېنىدا پەيدا بولغانلىغى، ئوغۇزخاننىڭ يارلىغىدا "بىزنىڭ چاقىرىغىمىز بولسا كوك بورە!" دېگەن سوزلەرنىڭ ئېيتىلغانلىغى خارەكتېرلىك. بۇ تۈرك خەلقلىرىنىڭ بورىنى توتەم قىلغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ.

«ئوغۇزنامە» نىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسەن ئوغۇز-خاننىڭ ھەربى يۈرۈشلىرى، شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ئۇدۇمىغا بىنائەن بەزىبىر قەبىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى ۋەقەلەر تەسۋىرلىنىدۇ.

ئوغۇزخاننىڭ كىملىگى ھەققىدە

"ئوغۇز نامە" دىكى باش قەھرىمان ئوغۇزخان ھەققىدە تالاش - تارتىش بولۇپ تۇرغان ئىككى مەسىلە بار: بىرى، بەزى تارىخچىلار ئوغۇزخاننى تۈرك خەلقلىرى تارىخىدا ئوتكەن ئەڭ مەشھۇر تارىخى شەخسلەردىن ھون تەڭرىقۇتى — باتۇر تەڭرى-

قۇتنىڭ ئۇزىمىكىن دېيىشىسە، بەزى تارىخچىلار چىڭگىزخانغا تاقاسلاپ كورسىتىدۇ. بەزىلەر ھېچبىر ئاساس بولمىغان ئىسكەنە دەرگىمۇ تاقاسلاپ كورسىتىدۇ. بۇ بىزچە كۇلكىلىك ئىش. يەنە بىر مەسىلە بەزى تارىخچىلار ئۇغۇزخاننى مەشھۇر بىر شەخسنىڭ ئوبرازى ئەمەس، ئۇ تىپىكلەشتۇرۇلگەن بەدىي ئوبراز دېيىشىدۇ.

بىز يۇقۇرىدىكى ئىككى تۇرلۇك مەسىلە ئۇستىدە كوز قاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇلاھىزە يۇرگۇزۇشتىن ئىلگىرى "ئوغۇز" دېگەن مۇشۇ نام ئۇستىدە بىر ئاز توختىلمىشنى لايىق كورىمىز.

ھەممىگە مەلۇمكى، "ئوغۇز" سوزى كالا، قوي تۇقماق دەسلەپكى كۇنلەردىكى ساغۇچ، قويۇقراق كەلگەن سۇتنى بىلدۇرىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۇنى ئادەتتە "ئوغۇز سۇتى" دەپ ئاتايدۇ. مانا شۇ مەنىنى بىلدۇرىدىغان ئوغۇز دېگەن نامدا ئاتالغان شەخس ياكى قەبىلىلەرنىڭ تارىخى يىلنامىلاردا قايسى زامانلاردا تىلغا ئېلىنغانلىغىنى بىلىش مۇھىم.

خىۋە خانى ئوبۇلغازى باھادىرخان ئۇزبېكنىڭ شانلىق ئەسىرى «شىجىرەئى تۇركى» دېگەن ئەسىرىدە، ئوغۇزخان ئۇزبېكنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشتىن ياردەم بەرگەن تۇرك خەلقلىرىنىڭ بىر قىسمىغا "ئۇيغۇر" دېگەن نامنى بەرگەنلىكىنى سوزلەيدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا "ئۇيغۇر" دېگەن شۇ نام بىر نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرى بار بولغان بولىدۇ. لېكىن ئوبۇلغازى تىلغا ئالغان ئوغۇزخان توغرىسىدىكى تارىخىي رىۋايەت پۈتۈنلەيى ئەمىلىي رىيالىلىق ئاساس قىلمىسىپ توقۇلغان ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدا خىيالىي توقۇلمىلارنىڭ بولۇشىمۇ ئېنىق.

مەھمۇت قەشقەرى «تۇركى تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسە-

رىده ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ تارمىغى بولغان ئوغۇز قەبىلىسى ئۇستىده توختالغان. ئوغۇز قەبىلىسىنىڭ "قىنىق"، "قايىنىخ"، "بايىنىدۇر"، "ئىۋا سالغور"، "ئاپشاره"، "بەگ تىلى"، "پوكىدۇر"، "بايات" "قارا بولۇت" تىن ئىبارەت 22 گە بۆلۈنگەنلىگىنى ئېيتىپ كېلىپ "بۇ ناملار ئۇ قەبىلىلەرنىڭ ئەڭ قەدىمى بايانلىرىنىڭ ئىسمىدۇر" دەيدۇ. جۇڭگونىڭ قەدىمقى يىلناملىرىدىن "تارىخ-نامە"، "تۇنجى خەن يىلنامىسى" دىكى «هونلار هەققىده قىسسه» بابىدا ئوغۇزلار تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ يىلنامىلارغا قارىغاندا تۈرك خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمىي قەبىلىلىرىدىن بىرى بولغان "ئوغۇز" لار مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىرده جۇڭغار دالاسىدا ياشىغان ئىكەن.

سۇي سۇلالىسى (581 — 618)نىڭ تارىخى بولغان "سۇي يىلنامىسى"، «تۈرالار هەققىده قىسسه» بابىدا: 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەرقته هىنگان تاغلىرى، بايقال كولى، سىلىنگا، ئورخۇن دەريالىرى بويلىرىدىن تارتىپ غەربته دىنىپىر دەريالىرى، قارا دېڭىز بويلىرىغىچه بولغان چەكسىز كەڭ زېمىنده ياشىغان تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ نامى، جايلاشقان ئورۇنلىرى توغرىسىدا ئېنىق، ئىشەنچلىك مەلۇمات بېرىلگەن. بۇ باپتا قۇمۇلنىڭ غەربىدىن تارتىپ قاراشەھەرنىڭ شىمالىدىكى ئاق تاغ (تەڭرى تېغى— ئاپتور) ئەتراپىدا ئوغۇزلار، قىرغىزلار ياشايدۇ دېيىلگەن.

9 - ئەسىرده ئورخۇن خاتىرىسىگە قويۇلغان خاتىره تاشتا "مەن توققۇز ئۇيغۇر، ئون ئوغۇزلارنىڭ خانىدۇرمەن" دىگەن سوز بار. جۇڭگونىڭ تاڭ يىلنامىسى ئۇيغۇرلار هەققىده قىسسه بابىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىغى (745— 617) دىكى ئۇيغۇرلار "توققۇز ئۇيغۇر"، "ئون ئوغۇز" نامى بىلەن ئاتالغان.

توققۇز ئۇيغۇرلار:

1) ياغلا قار	(ياغلا قار)	(ياۋلوگې) 药罗葛
2) قورتوغۇر	(قوتتۇغار)	(خۇتۇگې) 胡吐葛
3) تۇرلام ۋىيۇر	(تۇرا ئۇر)	(تۇلوۋۇ) 吐罗勿
4) بايارسق	(قوئورسوق)	(بەي گې‌شى‌چى) 佰歌息汽
5) ئاۋچاغ	(ئاۋۇچاگ)	(ئاۋۇچيا) 阿勿嘀
6) هازار	(قاسار)	(گې سا) 葛萨
7) خوغۇرسۇر	(خوگورسوۋ)	(خۇۋېن‌سۇ) 斛嗢素
8) ياغما	(ياۋغۇر - ياغمورقار)	(يوۋۇ گې) 药勿葛
9) ئاياۋىير	(ئاياۋدور)	(شى يې ۋۇ) 罽耶勿

ئون ئوغۇزلار:

1) ئويغۇر		(خۇي خې) 回纥
2) بوكو	(ئوبوغور)	(بۇگۇ) 仆骨
3) خۇن	(بايسرغو)	(خۇن) 浑
4) بايسرغۇ	(توگرا)	(بايې گۇ) 拔野古
5) تۆگرا	(ئىسكه)	(تۇڭلو) 同罗
6) ئىسكه	(چى)	(سى جيې) 思结
7) قالپاق		(چى ‌ى) 契泌
8) باسمىل	(بمسمىل)	(باشى ‌ى) 拔悉泌
9) قارلۇق		(گې لولۇ) 葛逻禄
10) ئابدىل		(ئاديې) 阿迭

يۇقۇرىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا قانداق بولمىسۇن ئوغۇزخان دىگەن شەخسنىڭ مىلادىدىن خېلىلا بۇرۇن تارىختا ئوتكەنلىگى، تۈرك خەلقلىرىنىڭ ئوز ئادىتى بويىچە (مەھمۇت قەش-

قەرى ئېيتقاندەك) قەبىلىلەرگە ئەڭ قەدىمىي باباللرىنىڭ نامىنى قويغانلىغىغا گۇمان قىلغىلى بولمايدۇ.

ئەمدى قەدىمىي تۈرك خەلقىلىرى تارىخىدا ئوتكەن ئەڭ مەشھۇر شەخسلەردىن كىملەرنى ئوغۇزخانغا قىياس قىلىش مۇمكىن؟

بىزنىڭ پىكرىمىزچە قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلىرىدىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 240 - يىلدىن مىلادىنىڭ 50 - يىللىرى - غىچە) باتۇر تەڭرىقۇتنى ياكى ئۇلۇغ تۈرك خاقانلىغىنىڭ (658 — 551) خاقانلىرىدىن تومەن خانىنىڭ ئوكسى ئىستەمى خانىنى قىياس قىلسا بولىدۇ. بۇ ھەقتىكى كوز قاراشلىرىمىزنى قىسقىچە بايان قىلىمىز.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 5 - ئەسىردە ھازىرقى شەرقىي شەمال (قارامۇرەن ھەم لياۋخې دەريا ۋادىلىرىدا) رايونلىرىدا مانجۇ خەلقىنىڭ ئاتا - بوۋىسى شەرقىي خۇلار (دۇڭخۇلار) نىڭ قەبىلە ئىتتىپاقى بار ئىدى. شۇ مەزگىلدە بايقال كولىنىڭ غەربىي ھەم سىلىنگا دەرياسى ۋادىسىدا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا-بوۋىسى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭمۇ — ئىتتىپاقى بار ئىدى. چوغاي تاغ-لىرىنىڭ (يىڭشەن تېغى) شىمالىي جەنۇبىدا (ھازىرقى ئوردۇس يايلىغىدا) ھون قەبىلىلىرىنىڭ ئىتتىپاقى بار ئىدى.

ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە "ھۇن" سوزى "كۇن" سوزىدىن كېلىپ چىققانلىغى مەلۇم. قەدىمقى زامانىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ (تۈرالارنىڭ قان - قېرىنداشى بولغان ھۇنلارمۇ ئۇيغۇر - تۈرك خەلقلىرىگە ئوخشاشلا شامان دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. شامان دىنى كوپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، "كۇن تەڭرىسى" گە ئېتىقات قىلاتتى. شۇڭا قە-

دىمقى ئۇيغۇر تۈرك خەلقلىرىنىڭ بىر قىسمى بولغان ھۇنلار ئۇز-
لىرىنى "كۈن" لەر دەپ ئاتاشقان، "كۈن" سوزى كېيىن ئاستا-
ئاستا "ھۇن" سوزىگە ئوزگۈرۈپ كەتكەن.

مانا شۇ ھۇنلار مىلادىدىن بۇرۇنقى 250 - يىلدىن باشلاپ
مىلادىنىڭ 50 - يىللىرىغىچە بولغان مەزگىلدە ناھايىتى قۇدرەت-
لىك ھۇن تەڭرىقۇتلىغىنى قۇرغان. ھۇن تەڭرىقۇتلىغى قۇدرەت-
لىك بىر ھالەتنى بېشىدىن كەچۈرگەن مەزگىلدە ئوتكەن تەڭ-
رىقۇتلار ("تەڭرىقۇت" خۇدانىڭ ئوغلى مەنىسىدە) ئىچىدە باتۇر
تەڭرىقۇت (مىلادىدىن بۇرۇنقى 209 - 174 - يىللار) ھۇن
تەڭرىقۇتلىغىنىڭ تەختىدە 35 يىل ئولتۇرغان چاغدا، ھۇنلار
ناھايىتى دەھشەتلىك بىر كۈچ سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان
ئىدى.

بىز يۇقۇرقى باپلاردا ئېيتىپ ئوتكەن سەۋەپلەر بىلەن
باتۇر ئوز ئاتىسىنى ئولتۇرۇپ (مىلادىدىن ئىلگىركى 210 - يىلى
ھۇن تەڭرىقۇتى بولغاندىن كېيىن ئۇ، 400 مىڭ ئاتلىق قوشۇن
تەشكىللەيدۇ. ئۇ زامانىسىغا يارىشا ناھايىتى ياخشى تەربىيلەن-
گەن ۋە قورالانغان شۇ كۈچكە تايىنىپ مىلادىدىن بۇرۇنقى
209 - يىلى شەرقتە يۇرۇش قىلىپ خۇلارنى بويسۇندۇرىدۇ.
ئۇنىڭدىن كېيىن دەرھال كەڭ سۇدا ياشايدىغان ئۇلۇغ ياۋ-
چىلار ئۇستىگە بارىدۇ ۋە ئۇلارنى بويسۇندۇرىدۇ، ئۇزۇن ئوت-
مەيلا شىمالغا يۇرۇش قىلىپ، بايقال كولىنىڭ غەربىي سىلىنگا
دەريانىڭ ئاياق ئېقىمىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار (تۇرالار)نى،
يەنىسەي دەريانىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنى
ۋە باشقا تۈرك خەلقلىرىنى بويسۇندۇرىدۇ.

باتۇر تەڭرىقۇت بۇ غەلىبىلىك يۇرۇشلىرىدىن كېيىن مە-

لاددىن بۇرۇنقى 200 - يىلى يۇزمىڭ قوشۇنى بىلەن ھازىر - قى ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى داتۇڭ شەھرىنىڭ شەرقىدىن 17 يول يىراقلىقتىكى جايدا لىۋ باڭنى قورشىۋالىدۇ. قورشاش يەتتە كېچە - كۈندۈز داۋام قىلىدۇ، لېكىن لىۋ باڭنىڭ ۋەزىرى چېڭ فېڭنىڭ يول كورسىتىشى بويىچە ئۇ باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ بېكە (مەلىكە) سىگە مەخپى ھالدا نۇرغۇن ئالتۇننى پارا بېرىپ، مۇھاسىرىدىن ئوغرىلىقچە قۇتۇلۇپ قېچىپ كېتىدۇ ۋە دەرھال باتۇر تەڭرىقۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ھونلار تەرىپىدىن قويۇلغان شەرتلەرگە ماقۇل بولىدۇ. توختامغا بىنائەن خەن سۇلالىسى باتۇر تەڭرىقۇتقا ماۋچۇن ئاتلىق قىزىنى ياتلىق قىلىدۇ. ھەر يىلى بەلگىلەنگەن سان بويىچە ھونلارغا تاۋار، دۇردۇن، ئاشلىق، ھاراق قاتارلىق نەرسىلەر ئارقىلىق سېلىق تولەشكە مەجبۇر بولىدۇ.

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن بۇرۇنقى 175 - يىلى ئىتا - ئەت قىلىشتىن باش تارتقان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇستىگە بېسىپ بېرىپ، ئۇلارغا قاتتىق زەربە بېرىدۇ. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار غەربكە قاراپ چېكىنىپ، ئىلى ۋادىسىدا ماكانلا - شىدۇ. باتۇر تەڭرىقۇت ئۇلۇغ ياۋچىلارغا زەربە بەرگەندىن كې - يىنلا ھازىرقى شىنجاڭدىكى لوپنۇر (لوپنۇر ئەتراپى)، ئوسۇن (ئىلى ۋادىسى ۋە ئىسسىق كولنىڭ جەنۇبى) جۇڭغار دالاسىدە - كى ئۇيغۇرلار — ئوغۇزلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى يىگىرمە ئالتە دولەتنى بويسۇندۇرۇۋالىدۇ.

باتۇر تەڭرىقۇت زامانىسىدا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 209 - 174 - يىللار) قۇدرەتلىك ھۇنلار دولىتىنىڭ چېگرىسى شەرقتە ھىنگان تاغلىرى، شىمالدا لىنا دەرياسى، بايقال كولىنىڭ شىما - لى، يەنسەي دەريالىرىنىڭ يۇقۇرقى ئېقىمى، جەنۇبتا سەددىچىن

سېپىلى، غەرپتە بالىقاش، ئارال كوللىرىنىڭ بويىغىچە سوزۇلغان ئىدى.

بەزى تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا تۈرك خەلقلىرىدىن بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قاڭقىللار مىلاددىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرى ئامۇ دەريا سىنىڭ شىمالى، ئارال ۋە بالقاش كوللىرىنىڭ ئارىلىغىدا ياشايتتى. تۈرك خەلقلىرىنىڭ بىرى بولغان ئالانلار كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ياشايتتى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ زامانىسىدا مانا شۇ ئىككى دولەتنىڭ ھۇنلار دولەتى تەركىۋىسگە كىرگەن - كىرمىگەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. لېكىن بۇلارغا قېرىنداش بولغان ئۇسۇنلارنىڭ ھۇن دولەتى تەركىۋىگە كىرگەنلىگىنى ھىساپقا ئالغاندا قاڭقىلى ئالانلار - نىڭ ھۇن دولىتىگە يەنى ئۇنىڭ تەركىۋىگە كىرمەي قېلىشى ناتاۋەن. دېمەك تۈرك خەلقلىرى تارىخىدا ئوتكەن ئەڭ مەشھۇر شەخسلەرنىڭ بىرى بولغان باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ تارىخ سەھنىسىدە ئويناغان ئاجايىپ داڭلىق رولىغا قارىغاندا ئۇنىڭ ئوغۇزخانغا تەقلىت قىلىنىشى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولسا كېرەك.

تۈرك خەلقلىرى تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر شەخسلەرنىڭ يەنە بىرى بولغان تۈرك خاقانى ئىستەمى، بومۇ دەل ئوغۇز - خانغا تەقلىت قىلىشتا مۇناسىپ.

ئالتايدا ياشايدىغان تۈركلەر 6 - ئەسىردە ئاكا - ئۇكا تۇ- مەن خان ۋە ئىستەمى خانىنىڭ يېتەكچىلىگىدە باش كوتەردى، ئالتاي تۈركلىرى مىلاددىدىن بۇرۇن ئوز قېرىنداشلىرى بولغان ھۇنلار، ئۇيغۇرلار دۇنياغا مەلۇم بولغان چاغدا مەۋجۇت بولسە - مۇ، تارىخىي يىلنامىلاردا تىلغا ئېلىنمىغان. پەقەت 6 - ئەسىردىلا «جۇ يىلنامىسى»، «چى يىلنامىسى» دە تىلغا ئېلىنىشقا باشلايدۇ.

تۈركلەر ئاۋار خاقانلىغى دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 400 - 551 - يىللىرى) شۇ خاقانلىققا تەۋە بولۇپ، خاقانلىق ئۇچۇن تومۇردىن ھەربى قوراللارنى ياساپ بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۇستىگە ئالغان. چۈنكى تۈركلەر تومۇر ئېرىتىپ نۇرلۇق ھەربى قوراللارنى ياساشقا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. ئالتاي تۈركلىرى ئوزىنىڭ جەڭگىۋارلىغى، ھەربىي قوراللارنى ياساش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتا ناھايىتى ئۇستۇن ماھارەتكە ئىگە بولۇشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىدى.

ئاۋار قۇلدارلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ۋە ھاقارەتلەرىگە چىدىمىغان ئالتاي تۈركلىرى) جۇڭغار دالاسىدىكى ئۇيغۇرخانلىغى (جۇڭگونىڭ بەزى يىلنامىلىرىدە گاۋچى دەپ ئاتىلىدۇ) نى 546 - يىلى بويسۇندۇرۇپ، شۇنىڭ كۈچى ئارقىلىق قۇدرەت تاپتى. ئاندىن ئالتايدىكى تۈركلەردىن بولغان سورتاردوشلارنىمۇ بويسۇندۇرۇۋالدى. بۇ مەزگىلدە ئاۋار خانلىغى جۇڭغار دالاسى، تۇرپان ئويمانلىغى، قارا شەھەر ۋە چارقىلىق ئەتراپىغىچە بولغان كەڭ زېمىنىدا ئۆز ھوكۈمرانلىغىنى ئورناتقان ئۇيغۇر خانلىغى (مىلادىنىڭ 480—546 - يىللىرى) بىلەن ئۇزۇن مۇددەتلىك قانلىق ئۇرۇشلاردا ھالسىرىغان ئىدى. تۈركلەر مانا شۇنداق ئەھۋالدا قالغان ئاۋار خاقانلىغىغا بويسۇنۇشتىن باش تارتىپ، مىلادىنىڭ 551 - يىلى ئاۋارخانلىغىنى تارمار كەلتۈردى. ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئاۋارخاقانى ئاي ناغاي ئوزىنى ئولتۇرۇۋالدى.

ئاۋار خانلىغى ئۇستىدىن ئۇزۇل - كېسىل غەلىبە قىلغان تۈركلەر، تۇمەن ۋە ئىنىستەمى خانىنىڭ يېتەكچىلىگىدە ئۇلۇغ تۈرك خاقانلىغىنى (مىلادىنىڭ 551—704 - يىللىرى) قۇردى.

خاقانلىقنىڭ پايتەختى تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئۇتۇگەن تېغىنىڭ باغرىدا، ئورخۇن دەريا سىنىڭ بويىدا قارار تاپتى. ئۇلۇغ تۈرك خاقانلىغىغا تۇمەن خان خاقان بولدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئىستەمى ياپغۇ ئۇنۋانى بىلەن خاقانلىقنىڭ غەربى تەرىپىنى باشقۇرۇش ئىشىغا قويۇلدى. ئۇلۇغ تۈرك خانلىغى ئىستەمىنىڭ مۇقان خان زامانىسىدا (مىلادى 554—590 - يىللىرى) ناھايىتى قۇدرەت تېپىپ، سەلتەنەتلىك بىر باسقۇچقا كىردى.

ئۇلۇغ تۈرك خاقانلىغى شەرقتە تېچ ئوكيان، غەربتە قارا دېڭىزغىچە بولغان چەكسىز زېمىندىكى تۈرك ۋە باشقا خەلقلەرنىمۇ بويسۇندۇرۇپ، دۇنيا تارىخىدا ناھايىتى چوڭ قۇدرەتلىك دولەت سۈپىتىدە تارىخ سەھىپىسىدىن ئورۇن ئالدى. بۇ تولىمۇ خاقانلىقنى "موڭغۇللار دەۋرىدىكى ئىلگىرىكى دەۋرىدىكى ھەممە كوچمەنچى ئىمپېرىيىلەرنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىكى" دېگەن ئىدى. (ئوزبېكىستان تارىخى 1 - توم 135 - بەت)

جۇڭگو قەدىمىي يىلناملىرى بولغان «سۇي يىلنامىسى» «تورالار ھەققىدە قىسسە» بابىدا 7 - ئەسىرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ۋاقتىدىكى تۈرك قەبىلىلىرى جايلاشقان ئورۇنلار ھەققىدە تۆۋەندىكىچە مەلۇمات بېرىدۇ:

1. بايقال كولىنىڭ جەنۇبىدا توبا قاتارلىق قەبىلىلەر ياشايدۇ.

2. توغلا دەريا سىنىڭ شىمالىدا (موڭغۇلىيەدىكى ئورخۇن دەريا سىنىڭ تارمىقى) بوكو، كوڭرا، بايىرقو، ئۇيغۇر، بورکە لى ... مونچىن تورۇغۇر، ئىسكە، خون، خوغورسولار ياشايدۇ.

3. قۇمۇلنىڭ غەربى، قارا شەھەرنىڭ شىمالىدىكى ئاق تاغ (تەڭرى تېغى) بويلىرىدا قالپاقلار ... ئازىلار، سىغىناقلار ... ئوغۇزلار، قىرغىزلار، ئونغولار ياشايدۇ.

4. ئالتاي تاغلرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا سورئار دوشلار ... زابـ
ددر، تۇركەشلەر ياشايدۇ.
5. قاڭغىلىنىڭ شىمالىدا (ئارال ۋە بالقاش كوللىرىنىڭ ئارىلىغى
ۋە ۋولگـا دەريـاسـىنىڭ بويـلىرىدا ... ماژارلار، بولغارلار،
بىيچىنەكلەر، چوقاسلار، قىپچاقلار، بورتاسلار ياشايدۇ.
6. ئورال دەريـاسـىنىڭ غەربىي شەرق قىسىملىرىدا ... ساكسىنلار،
موكـشالار ياشايدۇ.
7. رىم ئىمپېرىيـەسـىنىڭ (ۋىزانتيە) شەرقـىدە ئوغۇزلار، ئالانلار،
باشقىرتلار ياشايدۇ.

«سۇي يىلنامىسى» «تورالار ھەققىدە قىسسە» بابىدا "مانا شۇ قەبىلىلەرنىڭ نامـلىرى ھەر خىل بولسىمۇ، بۇلارنىڭ ئورتاق نامى «تورا» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قەبىلىلەر جايلاشـقان ئورۇنلىرىغا قاراپ شەرقىدىكىلىرى شەرقى تۈركلەرگە، غەربتىكـىلىرى غەربى تۈركلەرگە قارايدۇ" دېيىلگەن. بۇ مەلۇمات قېرىنـداش تۈرك خەلقـلىرىنىڭ ئومۇمـى نامى "تورا" ئىكەنـلىگىنى 6- ئەسىردە "تېچ ئوكياندىمۇ، قارا دېڭىزدىمۇ ھەربى كۈچـلىرى بولغان تۈرك" («ئۇزبېكسـتان تارىخى» 1- تـوم 136 بەت) خاقانلىغىنىڭ ناھايىتى قۇدرەتلىك ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ. تا- رىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا ئىستەمى خان يابغۇ قارارگـاھـىنى بەرپا قىلىپ، تۈرك خاقانلىغىنىڭ غەربى تەرىپىنى ئىداره قىلغان بولسىمۇ، ئۇلۇغ تۈرك خاقانلىغـىنى قۇرۇشـتا شانـلىق ئورۇنـدا تۇرىدۇ. چۈنكى ئىستەمى خان ئىـلى ۋادىسىدىن تارتـىپ قارا دېڭىز بويلىرىغىچە بولغان چەكسىز زىمـىندا ياشايدىغان تۈرك خەلقـلىرىنى بويسۇنـدۇرۇپ، خاقانلىقـىنىڭ غـەربـى چېگرىسـىنى قارا دېڭىز بويلىرىغىچە يەتكۈزگەنـدىن تاشـقىرى ھىندىسـتان،

پاکستان قاتارلىق جايلارنى ئوز ئىچىگە ئالغان ئىپتالىتلار دولـ-
تىنى (مىلادىنىڭ 480 - 565 - يىللىرى) 565 - يىلى تارمار
كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ پۇتۇن زىمىنىنى تۈرك خاقانلىغى تەركىۋىگە
قوشقان ئىدى. شۇ زاماندا پۇتۇن شەرق ۋە غەرپ دۇنياسىنى
زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، ئىنسانىيەتنى ھەيران قالدۇرغان ئىستەمى خان
567 - يىلى ئىران ساسانىلار ئىمپېرىيىسى ئۇستىگە يۈرۈش
قىلىپ، ئۇنى تارمار قىلغان ئىدى.

شەرقى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى يوستىان مىلا-
دىنىڭ 568 - يىلى ئىستەمى خان ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ،
خەلقارا يېپەك سودىسى، ئىرانغا قارشى بىرلىكتە ئۇرۇش قىلىش
ئۇستىدە توختام قىلغان ئىدى. ئىستەمى خانمۇ شەرقى رىم
ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى كونستانتىن نوپۇلغا (ھازىرقى ئىس-
تامبۇلغا) بىر نەچچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن. ئىستەمى خان
570 - يىلى ئالەمدىن ئوتۇپ ئورنىغا ئوغلى تاردۇرخان ئول-
تۇرغاندا شەرقى رىمدىن تىكەس يايلىغىغا ۋالنتىن باشچىلىغىدا
ئەلچىلەر كەلگەن. دېمەك: «ئوغۇزنامە» دىكى ئوغۇزخانىنىڭ
غەربى دىنىپىر بويلىرىغىچە يۈرۈش قىلغانلىرى تەسۋىرلەنگەن،
بۇ ۋەقە ئىستەمى خانىنىڭ غەرپكە، ئىرانغا قىلغان
يۈرۈشلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كورۇلسە، ئوغۇزخانىنىڭ ئىستەمى
خان ئوبرازىدا يارىتىلغانلىغىمۇ ئېنىقلىنىدۇ. يەنىپ ئېيتقاندا،
ۋەقەلىك جەھەتتىن «ئوغۇزنامە» دىكى ئوغۇزخانىنى ھون تەڭ-
رىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت ياكى تۈرك خاقانى ئىستەمى خانغا
تەقلىت قىلىش مۇمكىن. بۇ ئىككى شەخسنىڭ باشقا چىگگىز-
خانىنى، ئۇنىڭدىنمۇ ھالقىپ ماكىدونىيەلىك ئىسكەندەرنى ئوغۇز-
خانغا قىياس قىلىش تېخىمۇ ئەمەس، چۈنكى «ئوغۇزنامە» دە

نۇرغۇن تۈرك قەبىلىلىرىگە ئات قويغان ئۇغۇزخان ئىكەنلىگى بايان قىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇغۇزخان تەرىپىدىن "قارلۇق"، "قىپچاق"، "ئۇيغۇر" دەپ قويۇلغان نامىلارنىڭ بەزىسى مىلادىدىن بۇرۇن، بەزىسى مىلادىدىن كېيىنكى تارىخىي مەلۇماتلاردا تىلغا ئېلىنىدۇ. ئەپسۇسكى چىڭگىزخان — 13- ئەسىردە ئوتكەن شەخسۇ؟ يەنە «ئۇغۇزنامە» دە خەلقنىڭ توتېم ئېيتقاتلىرى، دىنىي ئورپ-ئادەت-لىرىمۇ بايان قىلىنغان. چىڭگىز زامانىسىدا موڭغۇللار شامان دىنىغا ئېتىقات قىلسىمۇ، ئۇلار تۈرك خەلقلىرىگە ئوخشاش بورىنى توتېم قىلغان ئەمەس ئىدى.

ماكىدونىيىلىك ئىسكەندەرنى ئۇغۇزخانغا قىياس قىلىش ھېچقانداق تارىخىي ئاساسقا ئىگە ئەمەس. دېمەك ئۇغۇزخان ئەنە شۇ يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئىككى زور تارىخىي شەخسنىڭ ۋەقەلىگىنى ئاساس قىلغان ھالدا خەلق ياراتقان جاھان ئېپوسلىرىنىڭ، قەھ-رىمانلىرى پىرومىتى، ساتانا، گىلگامىش، سۆھە توگۈر، ئىلیا، مەن-كۈلارغا ئوخشاش تىپىك ئوبرازدۇر.

«ئۇغۇزنامە»دىكى توتېم ھەققىدە

"توتېم" يۇقۇرىدا تەرىپ بېرىپ ئوتكىنىمىزدەك باشلانغۇچ كومپۇنا دەۋرىدە ياشىغان ئادەملەر مەلۇم ھايۋان ياكى ئوسۇم-لۇكنى نەسىل ياكى ئۇرۇغ، قان سېستىمىسىنى پەرقلەندۈرىدىغان بەلگە قىلىشقان، بۇ ھال باشلانغۇچ كومپۇنا دەۋرىدىكى كىشى-لەرنىڭ چوقۇنىدىغان مۇقەددەس نەرسىسىگە ئايلىنىپ "توتېم" شەكلىنى ئالغان. «ئۇغۇزنامە» دىكى كوك ياپلىلىق بورىسىنىڭ ئۇغۇزخانغا يول باشلىشى، قەدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ، تۈركلەرنىڭ

بورنى توڭىم قىلىپ، ئوتتۇرىسىغا ئالتۇندىن ھەل بەرگەن بورى بېشى سىلىنغان كوك يىپەك بايراقنى كوتىرىشى، ئوردىنى قوغدايدىغان قاراۋۇللارنى "بورى" دەپ ئاتىشى ھون، ئۇيغۇر، تۈرك-لەرنىڭ قان-قېرىنداشلىغىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن «ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلەرنىڭ ناھايىتى قەدىمىي زامانىدىكى ۋەقەلەر ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ. «ئوغۇزنامە» گەرچە 13-ئەسىردە قەلەمگە ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن «ئوغۇزنامە» دەپ ئاتالغان بۇ داستاننىڭ 13-ئەسىردىن نەچچە يۈز يىللار بۇرۇن ئېغىزدىن ئېغىزغا كوچۈپ خەلق ئارىسىدا چوچەك بولۇپ ئېيتىلىپ كەلگەنلىگى ئېنىق.

«ئوغۇزنامە»دىكى بەزىبىر ئورپ-ئادەتلەر توغرىسىدا

«ئوغۇزنامە» دە تۈرك خەلقلىرىنىڭ قەدىمىي ئورپ-ئادەت مۇراسىملىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ۋەقەلەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇ-رىدۇ. خۇسۇسەن ئاخىرقى قىسىمدىكى مۇراسىمدا قىرىق غۇلاچ كېلىدىغان ئىككى دەرەخنى تىكىپ، ئۇنىڭ بېشىغا ئالتۇن ۋە كۈمۈش توخۇ، تۈۋىگە ئاق ۋە قارا قويلارنى باغلىشى شۇ دەۋرگە باغلىق بولغان بىر خىل ئورپ-ئادەتنى كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭچە بۇ ۋەقەلەردە تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمقى دىنىمىي ئېتىقادى بولغان شامان دىنىنىڭ بەزى ئادەتلىرى ئەكس ئەتكەن.

جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مىلادىدىن بۇرۇنقى 8-ئەسىردىلا شەرقى ئۇيغۇرلارنى "ئاق تورا"، "قىزىل تورا" دەپ ئاتىغان. مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇ-

رۇن تۈرك خەلقلىرى شامان دىنىغا ئېتىقات قىلمىشاتتى. "ئاق تورا". "قىزىل تورا" دەپ ئاتالغان شەرقىي ئۇيغۇرلارمۇ شامان دىنىغا ئېتىقات قىلىشقان. شامان دىنى بويىچە توت تۈرلۈك رەڭ ئارقىلىق شەرق، جەنۇپ، غەرپ، شىمالدىن ئىبارەت تۆت تەرەپنى بەلگىلەيتتى ياكى شامان دىنى بويىچە توت تۈرلۈك رەڭ: شەرق، جەنۇپ، غەرپ، شىمال تەرەپلەرنىڭ ئالامىتى ئىدى. مەسىلەن، 1. كوك رەڭ — شەرق تەرەپنى، 2. قىزىل رەڭ — جەنۇپ تەرەپنى، 3. ئاق رەڭ — غەرپ تەرەپنى، 4. قارا رەڭ — شىمال تەرەپنى كۆرسىتەتتى. بۇ خىلدىكى باشلانغۇچ دىنىي ئېتىقات كېيىنچە كىشىلەرنىڭ مەلۇم رەڭگە بولغان ئامراقلىغىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ خىلدىكى ئامراقلىق تۈرك خەلقلىرىنىڭ چىدىرلىرى، بايراقلىرى، كىيىم - كېچەكلىرى، ئات - جابدۇقلىرىنىڭ رەڭگىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

ئۇيغۇر، تۈركىلەرنىڭ بۆرى بېشى سىمۋولىغان بايراقلىرى كوك يىپەك رەختىن بولغان بولسا، قەدىمقى شەرق ئۇيغۇرلىرى كوپىنچە ئاق ياكى قىزىل چاپان كىيىشنى ياخشى كۆرەتتى.

شۇنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش لازىمكى: «تارىخنامە» نىڭ "ھۇنلار ھەقىدە قىسسە" بابىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ھۇنلار تەڭرىقۇتىنىڭ تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن بۇرۇنقى 200 - يىلدا خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى خەن گاۋزى (لىۇباڭ) نى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىنىڭ داتۇڭ شەھرىنىڭ يېنىدا يەتتە كېچە - كۈندۈز قورشىۋالغاندا شەرقنى كوك ئاتلىق، غەرپنى بوز ئاتلىق، شىمالنى قارا ئاتلىقلار، جەنۇپنى بولسا جەدە (قىزىل) تورۇق ئاتلىق ھونلار قورشىۋالغان.

«ئوغۇزنامە» دىكى دەرەخ تۈۋىگە باغلانغان ئىسىق ۋە قارا

قويمۇ شامان ئورپ-ئادەتتىكى غەرپنىڭ ئالامىتى (ئاق قوي)، شىمال تەرەپنىڭ (قارا قوي) ئالامىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەگەر دەرەخ بېشىغا باغلانغان ئالتۇن توخۇنى (قىزىل ئالامەت بولسا) جەنۇپنىڭ ئالامىتى، كۈمۈش توخۇنى (كوك ئالامەت بولسا) شەرقنىڭ بەلگىسى دېيىش تامامەن مۇمكىن. يىغىپ ئېيتقاندا «ئوغۇزنامە» دىكى ئالتۇن ۋە كۈمۈش توخۇ ئاق، قارا قوي شامان دىنىدىكى ئورپ-ئادەت بويىچە شەرق (كۈمۈش توخۇ)، جەنۇپ (ئالتۇن توخۇ)، غەرپ (ئاق قوي)، شىمال (قارا قوي) نىڭ ئالامىتىدىن دېرەك بېرىدۇ.

كىتابخانىلارنىڭ مۇلاھىزىسىگە تېخىمۇ ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن توۋەندە «ئوغۇزنامە» نىڭ تولۇق تەرجىمىسىنى بېرىمىز.

«ئوغۇزنامە» نىڭ تەرجىمىسى[1]

(ئەسلى تېكىستنىڭ قۇر تەرتىۋىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن نومۇر قويۇلدى)

(1)

1. ئاشۇنداق بولسۇن دېيىشتى. ئۇنىڭ تۇرقى مانا مۇنداق: (بۇقىنىڭ رەسىمى سىزىلغان)
2. شۇنىدىن كېيىن شاتلىققا مۇيەسسەر بولدى.
3. بىر كۈنى ئايخانىنىڭ كوزى يورۇدى،
4. ئۇ بىر ئوغۇل تۇغدى.
5. بۇ ئوغۇلنىڭ يۈز-چىرايى كوك ئىدى.

6. ئاغزى چوغدەك قىزىل، كوزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى
7. قارا ئىدى. ئۇ ھور پەرىلەردىنمۇ
8. چىرايلىغراق ئىدى. بۇ ئوغۇل
9. ئانىسىنىڭ ئوغۇزىنى بىر قېتىم ئېمىپلا، ئىككىنچىلەپ

(2)

10. ئانىسىنى ئەمىدى. خام گوش، ئاش، مەي سورىدى،
11. تىلى چىقىشقا باشلىدى. قىرىق كۈندىن كېيىن،
12. چوڭ بولدى، ماڭدى، ئويناندى. ئۇنىڭ پۇتى بۇقا پۇتىدەك،
13. بېلى بورى بېلىدەك، مۇرىسى قارا بولغۇن مۇرىسىدەك، كوكسى
14. ئېيىق كوكسىدەك ئىدى. پۇتۇن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقان ئىدى.
15. ئۇ يىلقىلارغا قارايتتى،
16. ئاتلارنى مىنەتتى، ئوۋ ئوۋلايتتى.
17. كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،

(3)

18. ئۇ يىگىت بولدى. بۇ چاغدا، بۇ
19. يەردە، بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى،
20. ئۇنىڭدا كوپ دەريا-ئېقىنلار بار ئىدى.
21. بۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلار كوپ ئىدى، قۇشلار ئۇچۇشۇپ يۈرەتتى.

22. بۇ ئورمان ئىچىدە چوڭ بىر قىئات بار ئىدى،
23. ئۇ مال-چارۋا ۋە خەلقنىڭ جېنىغا زامىن بولغان
24. ئىنتايىن ۋەھشى بىر ھايۋان ئىدى، ئۇ ئەل-جامائەتكە زور
25. جەۋرى-جاپا كەلتۈرگەن ئىدى. ئوغۇز خاقان بىر
26. باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ بۇ قىئاتنى ئوۋلىماقچى بولدى.
27. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوۋغا چىقتى.

(4)

28. نەيزە ئېلىپ، ئوق-يا ئېلىپ، يەنە قىلىچ ئېلىپ، قال-قان ئېلىپ
29. ئاتلاندى. بىر بۇغا ئوۋلىدى، ئۇ، بۇ بۇغىنى
30. تالنىڭ چىۋىنى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
31. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە،
32. كوردىكى قىئات بۇغىنى ئېلىپ
33. كېتىپتۇ. ئۇ يەنە بىر ئېيىق ئوۋلاپ،
34. ئۇنى ئالتۇن بەلۋىغى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
35. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا
36. كەلگىنىدە، كوردىكى، قىئات ئېيىقنى ئېلىپ كېتىپتۇ.

(5)

37. ئۇ (ھىلىقى) دەرەخنىڭ تۈۋىدە تۇرغىنىدا،
38. قىئات كېلىپ بېشىنى ئوغۇزنىڭ قالقىنىغا ئۇردى.
39. ئوغۇز نەيزىسىنى قىئاتنىڭ بېشىغا ئۇردى، ئۇنى

40. ئولتۇردى، قىلىچ بىلەن بېشىنى كەستى. ئۇنى ئېلىپ
كەتتى.
41. ئۇ يەنە كەلگىنىدە كوردىكى، بىر شۇڭقار قىناتىنىڭ ئۇچ -
باغرىنى
42. يەپ تۇرغان، ئۇ شۇڭقارنى ئوقيا
43. بىلەن ئولتۇردى، ئۇنىڭ بېشىنى كەستى. ئاندىن
44 كېيىن ئۇ ئېيتتىكى: "قاراڭ، مانا بۇ شۇڭقارنىڭ تۇرقى
(بىر شۇڭقارنىڭ رەسىمى سىزىلغان)
45. قىنات بۇغا يىدى، ئېيىق يىدى، ئۇ گەرچە تومۇردەك
قاتتىق

(6)

46. بولسىمۇ نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئولتۇردى،
47. شۇڭقار قىناتنى يىدى، ئۇ گەرچە شامالدەك تېز بولسىمۇ،
48. ئوقيايىم ئاخىر ئۇنى ئولتۇردى." سوزلەپ بولۇپ كېتىپ
قالدى. مانا بۇ
49. قىناتنىڭ تۇرقى (قىناتنىڭ رەسىمى سىزىلغان). كۇنلەرنىڭ
بىرىدە
50. ئوغۇزخاقان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقىنىدا، (ئەتراپ)
51. قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر
52. كوك يورۇق چۈشتى. ئۇ كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق.
53. ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىدى.
54. ئوغۇز خاقانى ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا

(7)

55. بۇ يورۇقنىڭ ئىچىده بىر قىز
56. تەنها ئولتۇرغان.
57. ئۇ ساھىبجامال بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ پىشانىسىده چوغدەك
58. پاقىراق مېڭى بولۇپ، خۇددى
59. تومۇر قوزۇقتا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى،
60. ئۇ كۈلسە تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى،
61. ئۇ يىغلىسا تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز خاقان
62. ئۇنى كورگىنىده پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ هۇشىدىن
كەتتى.
63. ئۇنىڭغا كويۇپ قالدى، ئۇنى ئالدى.

(8)

64. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ياتتى، تىلىگىگە يەتتى.
65. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى، كۈنلەر ئوتۇپ، تۇنلەر ئوتۇپ،
66. ئۇنىڭ كوزى يورۇدى، ئۇچ ئوغۇل تۇغدى.
67. تۇنجىسىغا كۇن دەپ،
68. ئوتتۇرانجىسىغا ئاي دەپ، كەنجىسىگە
69. يۇلتۇز دەپ ئات قويدى. بىر كۈنى
70. ئوغۇز خاقان ئوۋغا چىقتى.
71. ئالدىدىكى كولىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۇپ
72. دەرەخنى كوردى. بۇ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا

(9)

73. بىر قىز تەنها ئولتۇراتتى.
74. ئۇ ئىنتايىن ساھىپ جامال ئىدى، ئۇنىڭ
75. كوزى ئاسماندىنمۇ كوكرەك.
76. چېچى سۇ ئېقىمىدەك،
77. چىشى ئۇنچىدەك ئىدى. ئۇ شۇنداق
78. ساھىپجامال قىز ئىدىكى، يەر-جاھاندىكى كىشىلەر ئۇنى كورسە
79. "ئاھ، ئاھ، جاننى ئالىدىكەن" دەپ ئىدى. سۇت
80. قېمىزقىغا ئايلاندى. ئۇغۇز خاقان
81. ئۇنى كورگىنىدە ھۇشىدىن كەتتى، يۇرىگىگە

(10)

82. ئوت چۈشتى، ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى، ئۇنى ئالدى، ئۇنىڭ
بىلەن بىللە پاتتى،
83. تىلىگىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى.
84. كۇنلەر ئوتۇپ، تۇنلەر ئوتۇپ،
85. ئۇ يەڭگىدى. ئۇچ ئوغۇل تۇغدى.
86. تۇنجىسىغا كوك،
87. ئوتتۇرانجىسىغا تاغ،
88. كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى.
89. شۇنىدىن كېيىن، ئوغۇز خاقان چوڭ
90. توي بەردى، ئەل-جامائەتنى تەكلىپ قىلدى.

(11)

91. ئۇلار كېلىپ قاتناشتى. قىرىق شىرە،
92. قىرىق بەندىك ياساتتى.
93. كوپچىلىك تۇرلۇك نازۇ-نېمەتنى يېيىشتى.
94. تۇرلۇك مەي-شاراپلار ئىچىشتى. توي‌دىن كېيىن،
95. ئوغۇز خاقان بەگلەرگە ۋە ئەل-جامائە تكە
96. يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق دېدى:
97. "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار
98. يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
99. كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران؛

(12)

100. تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئووڭلىقتا
101. يۇرۇشسۇن مال-ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا-ئېقىن،
102. قۇياش توغ بولسۇن.
103. ئاسمان قورغان." ئاندىن كېيىن، ئوغۇز
104. خاقان تەرەپ-تەرەپكە يارلىق چىقاردى. مەكتۇپ يېزىپ
105. ئەلچىلەردىن ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە مۇنداق دېيىلگەن:
106. "مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن،
107. مەن پۈتۈن جاھاننىڭ خاقانى
108. بولۇشۇم كېرەك. مەن سىلەرنىڭ ماڭا بويۇ سۇنۇشۇڭ-
لارنى

(13)

109. سورایمەن. کىمکی مېنىڭ ئاغزىمغا
110. باقسا، مەن ئۇنىڭغا تارتۇق تارتسپ،
111. ئۇنىڭ بىلەن دوست بولىمەن.
112. کىمکی ئاغزىمغا باقمىسا، غەزەپ بىلەن
113. لەشكەر تارتىپ
114. ئۇنى ئوزەمگە دۇشمەن تۇتىمەن.
115. لەشكەرلىرىم ھەممىلا يەردە سىلەرنى يوقىتىدۇ."
116. بۇ چاغدا. ئوڭ تەرەپتە
117. ئالتۇن خاقان دىگەن بىر خاقان بار ئىدى. بۇ

(14)

118. ئالتۇن خاقان ئوغۇز خاقانغا ئەلچى ئەۋەتىپ،
119. نۇرغۇن ئالتۇن - كۇمۇش،
120. نۇرغۇن ياقۇت، ئۇنچە - مەرۋايىتنى سوغا قىلىپ،
121. ئوغۇز خاقانغا بېقىندىغانلىقىنى بىلدۇردى. ئوغۇز خاقان
122. ئۇنىڭ ياخشى بەگلىرى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت
ئورناتتى.
123. ئالتۇن خاقان بىلەن دوست بولدى.
124. سول تەرەپتە ئۇرۇم (رىم) دىگەن
125. بىر خاقان بار ئىدى. بۇ خاقانىڭ
126. لەشكەرلىرى ۋە شەھەرلىرى نۇرغۇن ئىدى.

(14)

127. بۇ ئۇرۇم خاقان ئوغۇز
128. خاقاننىڭ يارلىغىنى قوبۇل
129. قىلمىدى، ئۇنى هورمەتلەپ ئالدىغا بارمىدى
130. "بۇ سوزلەرگە پىسەن قىلمايمەن" دەپ يارلىقا بوي سۇنمىدى.
131. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقانىڭ
132. غەزىۋى كېلىپ، ئۇنىڭغا ئەسكەر چىقىرىشقا تەييارلاندى.
133. تۇغلىرىنى كوتىرىپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاتلاندى.
134. قىرىق كۇندىن كېيىن، مۇز تاغ دېگەن
135. تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى.

(16)

136. چېدىر تىكىپ، شۇڭ بولۇپ ئۇخلاشتى.
137. تاڭ سۇزۇلگەندە، ئوغۇز خاقانىڭ
138. چېدىرىغا كۇندەك بىر يورۇق چۇشتى.
139. ئۇ يورۇق ئىچىدىن، كوك
140. تۇكلۇك، كوك يايلىلىق چوڭ
141. بىر ئەركەك بورى چىقتى. بۇ بورى ئوغۇز
142. خاقانغا مۇنداق دىدى:
143. "هەي، ئوغۇز سەن
144. ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،

(17)

145. مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭسەن."
146. شۇنداق كېيىن، ئوغۇز خاقان
147. چېدىرلىرىنى يىغىپ ئاتلاندى.
148. قارىسا، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا
149. كوك تۇكلۈك، كوك يايلىلىق
150. چوڭ بىر ئەركەك بورى
151. يول باشلاپ ماڭمۇاتقان، بۇنىڭ بىلەن
152. ئۇلار بورىنىڭ كەينىدىن
153. ئەگىشىپ ئىلگىرلىدى.

(18)

154. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، كوك
155. تۇكلۈك، كوك يايلىلىق بۇ چوڭ
156. ئەركەك بورى يولدىن توختىدى. ئوغۇزمۇ لەشكەرلىرى
157. بىلەن بىرگە توختىدى. بۇ يەردە ئىتتىل
158. دىگەن بىر دەريا بار ئىدى. ئىتتىل دەرياسىنىڭ
159. قىرغىغدىكى قاراتاغ باغرىدا
160. قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
161. ئىككى ئوشۇن ئارىسىدا ناھايىتى كوپ
162. جىددى ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇش
163. ئەل - جامائەتنىڭ كۆڭلىگە كوپ قايغۇ

164. سالدی. ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق بولدىكى،
165. ئىتتىل دەريانسىنىڭ سۇيى
166. قىپ-قىزىل سىرغا ئايلاندى.
167. ئوغۇز خاقان يەڭدى،
168. ئۇرۇم خاقان قاچتى. ئوغۇز خاقان
169. ئۇرۇم خاقانىنىڭ خاقانلىغىنى ئالدى،
170. ئەل-جامائەتنى ئوزىگە قاراتتى، نۇرغۇنلىغان جانسىز
171. ۋە جانلىق غەنىمەتلەر ئوغۇز خاقانىنىڭ

(20)

172. ئوردىسىغا كىردى. ئۇرۇم خاقانىنىڭ بىر
173. قېرىندىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئۇرۇس بەگ ئىدى.
174. ئۇرۇس بەگ ئوغلىنى
175. تاغ بېشىغا جايلاشقان، ئەتراپى
176. چۆڭقۇر خەندەك بىلەن ئورالغان
177. شەھەرنى قوغداشقا ئەۋەتتى ھەمدە ئوغلىغا
178. "شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
179. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك" دىدى.
180. ئوغۇز خاقان ئاشۇ شەھەرگە ئاتلاندى.

(21)

181. ئۇرۇس بەگنىڭ ئوغلى ئوغۇز خاقانغا
182. نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش ئەكەلدى،

183. ھەمدە: ئىخ، سەن مېنىڭ خاقانىمسەن!
184. ئاتام بۇ شەھەرنى ماڭا بەرگەن ھەمدە
185. شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
186. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك دېگەن.
187. ئەگەر ئاتام خاپا بولۇپ قالسا،
188. مېنىڭ ھالىم قانداق بولۇر؟
189. مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن.

(22)

190. بىزنىڭ بەختىمىز، سېنىڭ
191. بەختىڭ، بىزنىڭ ئۇرۇغىمىز،
192. سېنىڭ دەرىخىڭنىڭ ئۇرۇغىدىن،
193. تەڭرى ساڭا
194. پۈتۈن زېمىننى ئاتا قىلماقتا. مېنىڭ جىسمىم ۋە
195. بەختىم ساڭا مەنسۇپ. مەن ساڭا
196. تارتۇق تارتىپ تۇرۇپ، دوستلۇقتىن چىقمايمەن" دىدى.
197. ئوغۇز خاقانغا يىگىتنىڭ سوزى
198. ياقتى، شاتلىنىپ كۇلدى.

(23)

199. ھەمدە: "ماڭا كوپ ئالتۇن تەقدىم قىپسەن،
200. شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن" دىدى.

201. شۇڭا ئۇنىڭغا "ساقلاپ" دەپ ئات قويدى،
202. ئۇنىڭغا دوستلۇق قىلدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز خاقان
203. لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئىتىل دەرياسىغا كەلدى.
204. ئىتىل دەرياسى چوڭ بىردەريا ئىدى.
205. ئوغۇز خاقان ئۇنى كورۇپ ئېيتتىكى:
206. "ئىتىلنىڭ سۇيىدىن قانداق ئوتەرمىز؟" لەشكەرلەر ئىچىدە
207. ئولۇس ئوردابەگ دېگەن بىر ياخشى بەگ بار ئىدى.

(24)

208. ئۇ قابىلىيەتلىك ۋە ئەقىللىق ئادەم ئىدى.
209. ئۇ بەگ دەريا بويىدا نۇرغۇن تال-ياغاچلارنىڭ
تۇرغانلىغىنى
210. كوردى. بۇنىڭ بىلەن ھىلىقى بەگ..... ئاشۇ ياغاچلار...
211. كەستى. ئۇنى سۇنىڭ ئۇستىدە لەيلىتىپ، ئوزلىرى ئۇنىڭ
ئۇستىگە چىقىپ ئىتىل دەريادىن ئوتتى.
212. ئوغۇز خاقان شاتلىنىپ كۇلدى، ئېيتتىكى:
213. "ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ.
214. قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن."
215. ئۇلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.
216. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە ھىلىقى كوك
تۇكلۇك،

(25)

217. كوك يايلىلىق ئەركەك بورىنى كوردى.

218. بۇ كوك بورە ئوغۇز خاقانغا ئېيتتىكى:
219. "ئوغۇز، ئەمدى لەشكەرلىرىڭنى باشلاپ بۇيەردىن قوزغال.
220. سەن ئەل-جامائەت ۋە بەگلەرنى باشلاپ ماڭ،
221. مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭىمەن."
222. تاڭ ئاتقاندا، ئوغۇز خاقان ئەركەك
223. بورىنىڭ لەشكەرلىرى ئالدىدا،
224. يول باشلاپ كېتىپ بارغانلىغىنى كورۈپ شاتلاندى
225. ھەمدە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.

(26)

226. ئوغۇز خاقان بىر چىمار ئايغىر ئاتقا
227. مىنەتتى. ئۇ بۇ ئايغىرنى ئىنتايىن
228. ياخشى كورەتتى. يولدا بۇ ئايغىر كوزدىن
229. يوتتى. بۇ يەردە ئىگىز بىر تاغ بار ئىدى.
230. ئۇنىڭ ئۇستىدە توك-موزلار بار ئىدى.
231. ئۇنىڭ چوققىسىدا ئاپپاق قارلار بار ئىدى.
232. شۇڭا بۇ تاغ موز تاغ
233. دەپ ئاتىلاتتى. ئوغۇز خاقانىڭ ئېتى
234. موز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

(27)

235. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان ئۇزۇنغىچە ئازاپ چەكتى.
236. لەشكەر ئىچىدە بەستلىك ۋە تەمبەل بىر ئەر بار ئىدى.

237. ئۇ همچنمىدىن قورقماس باتۇر ئادەم ئىدى،
238. چەكلەرنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بەرگەن ئادەم ئىدى.
239. بۇ ئادەم ئاتنى ئىزدىگىلى تاققا كىردى.
240. توققۇز كۈندىن كېيىن، ئوغۇز خاقانغا
241. ئايغىرنى هازىر قىلدى. مۇز تاغ
242. ئىنتايىن سوغ بولغاچقا، بۇ بەگنىڭ پۈتۈن ئەت-جانىنى
243. قار-مۇز قاپلىغان ئىدى.

244. ئوغۇز خاقان خۇرسەن بولۇپ كۈلدى، ئېيتتىكى:
245. "هەي، سەن بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
246. مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق" هەمدە
247. ئۈتىڭغا نۇرغۇن دۇنيا تەقدىم قىلدى. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى.
248. ئۇ يولدا ئىگىز بىر ئوينى كوردى،
249. بۇ ئوينىڭ تېمى ئالتۇندىن، تۈگلۈگى كۈمۈشتىن،
250. ئىشىگى تومۇردىن ياسالغان ئىدى.
251. ئىشىگى قۇلۇپلانغان بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى.
252. لەشكەرلەر ئىچىدە بىر چۆەر ئۈستام بار ئىدى.

253. ئۇنىڭ ئىسمى تومۇردۇ فاغۇل ئىدى.
254. ئوغۇز ئۇنىڭغا: "سەن بۇيەردە قال،

255. ئىشكىنى ئاچ، ئىشكىنى ئاچقاندىن كېيىن
256. ئوردىغا قايتىپ بار" دەپ يارلىق چۈشۈردى ھەمدە
ئۇنىڭغا قالاچ دەپ ئات قويدى.
257. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. بىر كۈنى كوك تۈكلۈك،
258. كوك ياپىلىلىق ئەركەك بوره يەنە يولدىن توختىدى.
259. ئوغۇز خاقانمۇ يولدىن توختاپ، چېدىرلىرىنى تىكتى.
260. بۇ تېرىلمىغان تۈزلەڭلىك بىر يەر بولۇپ،
261. چۈرچىت دەپ ئاتىلاتتى.

(30)

262. ئۇنىڭ ئەل - جامائىتى كوپ، يەرلىرى كەڭ ئىدى.
263. بۇ يەردە يىلقىلار، پادا - كالىلار، ئالتۇن - كۈمۈش،
264. ئۇنچە - مەرۋايىتلار كوپ ئىدى. چۈرچىت خاقان
265. ۋە ئەل - جامائىتى ئوغۇز خاقانغا قارشىلىق بىلدۈردى.
266. ئۇرۇش باشلاندى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىپ، قىلىچ
267. ئۇرۇشۇپ جەڭ قىلدى. ئوغۇز خاقان چۈرچىت
268. خاقانىنى يەڭدى، ئۇنىڭ بېشىنى
269. ئېلىپ ئولتۇردى. چۈرچىتنىڭ ئەل - جامائىتىنى
270. ئوز ئاغزىغا قاراتتى. ئۇرۇشتىن كېيىن،

(31)

271. ئوغۇز خاقانىنىڭ لەشكەرلىرىگە، نوۋكەرلىرىگە ۋە
272. خەلقىغە شۇنداق كوپ غەنىمەتلەر چۈشتىكى،

273. ئۇنى توشۇشقا شۇنچىلا ئات، خېچىر، كاللار
274. ئازلىق قىلدى. ئوغۇز خاقانىنىڭ
275. لەشكىرى ئىچىدە ياشانغان بىر چۆرىكشى بار بولۇپ،
276. ئۇنىڭ ئىسمى بارماقلىق يوسۇن بىللىگ ئىدى.
277. بۇ چۆرى، ئادەم بىر ئىگىز ھارۋا ياسىدى. ھارۋا ئۇستىگە
278. جانسىز غەلىمەتلەرنى قاچىلىدى، ھارۋىنىڭ ئالدىغا
379. جانلىق غەنىمەتلەرنى قوشتى، ئۇلارغا ھارۋىنى تارتقۇزدى.

(32)

280. نوۋكەرلەر، ئەل - جامائەت بۇنى كۆرۈپ
281. ھەيران بولدى، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىدى.
282. ئىگىز ھارۋا ماڭغاندا "قانغا، قانغا" دېگەن ئاۋاز چىقاتتى.
283. شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا "قانغا" دەپ
284. ئات قويدى. ئوغۇز خاقان قانغالارنى كۆرۈپ
285. كۈلدى، ئېيتتىكى: "قانغا بىلەن جانسىز غەنىمەتنى
286. جانلىق غەنىمەت سۈرەپ ماڭىدىكەن.
287. ئىگىز ھارۋىنى مەڭگۈ ئۆزىتۈپ قالماسلىق ئۈچۈن، قانغولۇق
288. ساڭا ئات بولسۇن." سۆزىنى تۈگىتىپ يۈرۈپ كەتتى.

(33)

289. ئاندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە كوك تۈكلۈك، كوك يايلىلىق
290. ئەركەك بۆرە بىلەن سىندۇ، تاڭغۇت،

291. شاغام تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلىپ باردى.
292. كوپ ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلاردىن كېيىن،
293. ئۇجايىلارنى ئىشغال قىلدى ھەمدە ئۇ يەرلەرنى ئۆز دولەت تېرىتورىيىسىگە قوشتى.
294. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
295. جەنۇپ تەرەپتە بارقان دېگەن
296. يەرنىڭ بارلىغىنى بىلىش كېرەك. ئۇيەر
297. ناھايىتى مۇنبەت ۋە ئىسسىق يەر ئىكەن.

(34)

298. ئۇ يەردە ھايۋاناتلار ۋە قۇشلار كوپ ئىكەن،
299. ئالتۇن، كۈمۈش، بايلىق كوپ ئىكەن.
300. ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ چىرايى قاپ - قارا ئىكەن،
301. خاقانىڭ ئىسمى ماسارخاقان ئىكەن.
302. ئوغۇزخاقان شۇ جايغا ئاتلاندى.
303. ئىنتايىن قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
304. ئوغۇزخاقان يەڭدى. ماسارخاقان قاچتى.
305. ئوغۇزخاقان بۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ دوستلىرى
306. خۇرسەن بولدى، دۈشمەنلىرى زار

(35)

307. قاخشىدى. ئوغۇزخاقان ئۇنى يەڭگەندىن كېيىن،
308. پۇتمەس - تۈگىمەس بايلىققا ۋە مال - چارۋىغا ئىگە بولدى
309. ھەمدە ئۇلارنى ئۆز ئىلىگە توشۇپ كەتتى.
310. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
311. كىشىلەرگە بىلدۈرۈش كېرەك، ئوغۇزخاقانىڭ

312. يېنىدا ئاق ساقاللىق، مۇز چاچلىق،
313. قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى.
314. ئۇ بىلەرمەن ۋە لىللا ۋەزىر ئىدى،
315. ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۇرۇك ئىدى.

(36)

316. كۇنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چۈشىدە
317. بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۇچ كۇمۇش ئوق كوردى.
318. بۇ ئالتۇن يا كۇنچىقىشتىن تا كۇنپېتىشقىچە سوزۇلغان
319. ئىدى. ئۇچ كۇمۇش ئوقنىڭ ئۇچى
320. شىمالنى كورسەتمەپ تۇراتتى.
321. ئۇيقۇدىن كېيىن، ئۇ چۈشىگە كەچكەنلىرىنى
322. ئوغۇزخاقانغا ئىيتىپ مۇنداق دىدى:
324. "ھەي، خاقانىم،
ساڭا ئۇزۇن ئومۇر يار بولسۇن،

(37)

325. ھەي خاقانىم، سېنىڭ ئەل - نىزامىڭغا ئادالەت يار بولسۇن؛
326. كوك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
327. ئىشغال قىلغان يەرلىرىن ئۇرۇغىڭغا
328. بولۇپ بەرسۇن دەپ." ئوغۇزخاقان ئۇلۇغ
329. تۇرۇكنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن خۇرسەن بولدى
330. ھەمدە: "ئېيتقىنىڭ كەلسۇن" دىدى.

331. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا، بالىلىرىنى
332. چاقىرىپ كەلتۈرۈپ ئېيتتىكى: "ھەي (ئوغۇللىرىم)
333. ئوۋنى كوگلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىغىم ئۈچۈن،

(38)

334. ئوۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ. كۈن،
335. ئاي، يۇلتۇز، ئۈچىگلار تاڭ ئاتار تەرەپكە بېرىگلار.
336. ئاسمان، تاغ، دېگىز ئۈچىگلار تۈن قارىگۇسى
337. تەرەپكە بېرىگلار." بۇنىڭ بىلەن
338. ئۈچەيلەن تاڭ ئاتار تەرەپكە،
339. قالغان ئۈچى تۈن قارىگۇسى تەرەپكە كەتتى، كۈن، ئاي،
340. يۇلتۇز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئۆزلىدى ھەمدە
341. يولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى،
342. شۇنداقلا ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

(39)

343. ئوغۇزخاقان شاتلاندى ھەمدە
344. ئالتۇن يانى ئۈچ بولەككە بولدى ۋە ئېيتتىكى:
345. "ھەي، ئاكىلار، بۇ يا سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
346. سىلەر ياغا ئوخشاش ئوقنى كوككىچە ئېتىگلار."
347. يەنە شۇندىن كېيىن، ئاسمان، تاغ
348. ۋە دېگىز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىغاندىن
كېيىن،

349. يولدىن ئۇچ كۈموش ئوق تېپىۋالدى ھەمدە
350. ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.
351. ئوغۇزخاقان شاتلاندى

(40)

352. ھەمدە ئوقلارنى ئۇچىگە بولۇپ بەردى، ئېيتتىكى:
353. "ھەي، ئىنىلەر، بۇ ئوق سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
354. يا ئوقنى توغرىلايدۇ. سىلەر ئوققا ئوخشاش
355. (ياغا بوي سۇنۇكلار)." شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
356. چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى.
357. نوۆكەرلىرىنى، ئەل-جامائىتىنى چاقىرتتى، ئۇلار كېلىپ
358. با مەسلىھەت ئولتۇرۇشتى. ئوغۇز خاقان
359. چوڭ چېدىردا.....
360. ..... (ئوڭ تەرىپىگە)،

(41)

361. قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى،
362. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇ ئاستى،
363. ئۇنىڭ تۆۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول
364. تەرىپىگە قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى،
365. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈموش توخۇنى ئاستى،
366. تۆۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى.
367. ئوڭ تەرەپتە بۇزۇقلار ئولتۇردى،

368. سول تەرەپتە ئۇچ ئوقلار ئۆلتۈردى.
369. قىرىق كىچە - كۈندۈز توي بولدى،

(42)

370. ئىچىشتى، يىيىشتى، خۇرسەن بولۇشتى. شۇندىن كېيىن،
371. ئوغۇزخاقان ئوغۇللىرىغا يۇرتنى ئۈلەشتۈرۈپ بەردى،
372. ئېيتتىكى: "ھەي، ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
373. كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم. يا بىلەن كوپ ئوق ئاتتىم، ئايغىر بىلەن
374. كوپ يوللارنى كەزدىم. دۈشمەنلەرنى زار يىغلىتىپ، دوستلارنى
375. شات ئەيلەتتىم. تەڭرى ئالدىدا مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلدىم.
376. ئەمدى يۇرتنى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن." .....
377. .....
378. .....

«دەدە قورقۇت» داستانى توغرىسىدا

ئەدەبىيات — سەنئەت - ئىجتىمائى ھاياتنىڭ ئوبرازلىق ئىنكاسى بولۇپ، ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئالاھىدە ئىجتىمائى ئاڭ شەكىلدۇر. ئۇ ئىجتىمائى بارلىققا بىقىندى ۋە نىسبى مۇستەقىللىككە ئىگە. ئىككىچىدىن، ئەدەبىيات - سەنئەت — ھوكۇمران سىياسى ئىدىيولوگىيىنىڭ تەسىرىگىمۇ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرىگە، ئىنسانپەرۋەرلىك، تەرەققىپەرۋەرلىك، دېموكراتىزىم، گۈزەل ئارزۇ - ئىستەكلەر بىلەن ئەنئەنىۋىلىك كوز قاراشلارنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرايدۇ. شۇڭا تارىخى

ئەسەرلەردە بۇ ھەر ئىككى تەرەپنىڭ تەسىرىنى قارغۇلارچە ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەنئەنىۋىلىكتىن ئەمەس بەلكى خەلقتىن ئايرىلغاندا يولدىن ئادىشىدۇ. ئەدەبىيات-سەنئەت ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ كوز ئالدىدىكى سىياسى مەنپەئەتىنىڭ تەسىرى، خەلق ئامىسىنىڭ ھىس - تۇيغۇلىرى ۋە بەلگىلىك تارىخى يۇزلىنىشنىڭ كۇچلىرى تەسىر رىدە رىۋاجلىنىدۇ. ئۇنىڭدا مۇئەييەن بىر دەۋر مەزمۇنلىرى، سىنىپى ۋە نەسەبى ئېھتىياجلار بولۇپ قالماستىن يەنە پۈتكۈل تارىخى ئاممىلار، ئومۇمى خەلق خاراكتېرىدىكى ئامىللار ۋە مەزمۇنلار بولىدۇ. ئومۇمىراق قىلىپ ئېيتقاندا، خەلق پەرۋەرلىك ئاممىلىرى ئۇستۇنلۇك ئالغان سەنئەت، خەلقپەرۋەرلىك ئاممىلىرىنى تارىخى مۇھىمت ۋە يارقىن بەدىئى ئوبرازلار بىلەن گەۋدىلەندۇرۇپ، كېيىنكى دەۋرلەر ئۈچۈن مەنىۋى ئوزۇق تەييارلىغان ئەدەبىيات - سەنئەت ئولمەس كۇچكە ئىگە بولىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بۇ قانۇنىيىتى خەلق ئامىسىنىڭ ئىدىيە ئازاتلىغى، ئىجتىمائى ئازاتلىغى ئۈچۈن كۇرەش قىلغان دەۋرى، خەلقنىڭ پىكىر قىلىشى ئۇستۇنلۇك ئالغان دەۋرى، خەلقنىڭ ساغلام ئېستېتىك ئولچەملىرىنى ئىگەللىگەن دەۋرى — ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ھەقىقى گۈللىنىشكە ئېرىشكەن دەۋرى بولىدۇ. ئۈچىنچى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىئولوگىيىلىك مەدەنىيەتنىڭ بىر خىل شەكلى سۈپىتىدە دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ بىر دەرىكلىك قانۇنىيىتى — ۋارىسلىق قانۇنىيىتى ۋە رىۋاجلىنىش قانۇنىيىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۇچرايدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت مۇئەييەن دەۋردىكى رىئال ھاياتنىڭ مىخانىنىڭ ئىپادىسى - ئەمەس. ئۇ بەلگىلىك بىر تارىخى دەۋر، تارىخى مەدەنىيەت جەريانىنىڭ بىر قىسمى.

ئۇنىڭدا تارىخى ئەنئەنە، ئوزئارا چەتتىن قوبۇل قىلىش ۋە بەدىئى غايە زور رول ئويناپدۇ. بۇ جايدا شۇ نەرسىنى تەكىتلەش لازىمكى، ئەدەبىيات - سەنئەتنى ئىپادىلەيدىغان تىل، پىسخولوگىيىلىك ئامىللار، مىللى تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلارنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان مىللەت، شۇ مۇھىتتا ياراتقان ئەدەبىيات - سەنئەتكە بىر پۈتۈن مىللى گەۋدە بېغىشلايدۇ. لېكىن ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى چىنلىق، گۈزەللىك قانۇنىيىتى، يۈكسەكلىك، تىراگىدىيىلىك، كومپلىكسلىق، ھەس - تۇيغۇ چۈشەنچىلىرى، ھەقىقەت، ساختىلىق ھەقىقىدىكى چۈشەنچىلىرى پۈتكۈل دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ يۇزلىنىش قانۇنىيىتى بىردەكلىگىگە ئىگە بولىدۇ. بۇ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ھاياتقا ياندىشىش تۈپكى پىرىنسىپى بولغان گۈزەللىك ۋە ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇق، ھەركەت قانۇنىلىرىنىڭ ئوبېكتىۋلىغى تۈپەيلىدىن، پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ دۇنيانى ۋە ئوزىنى بىلىش، ئوزگەرتىش تارىخىدىكى بىر-دەكلىك تۈپەيلىدىن مەيدانغا كەلگەندۇر. شۇڭا بىز ئىلمى تەتقىقات ئىشلىرىمىزدا ھەر قايسى دەۋرلەردە، ھەرقايسى دولەتلەر خەلقلىرىنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىدا مەيدانغا كەلگەن ئىلمى، پەلسەپىۋى ئېستېتىك قاراشلارنىڭ بىر - بىر-سىگە تەسىرىنى ۋە بىر - بىرسىگە ۋارىسلىق قانۇنىيىتىنى نەزەرگە ئېلىش ھەقىقانى ئىلمىلىك بولىدۇ.

ئوتتۇرىغا قويۇلغان مۇنەۋۋەر سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش، باشقا خەلقلەرنىڭ تارىخى ياكى رىيال بايلىقلىرىنى ئوزىگە لايىقلاشتۇرۇپ قوبۇل قىلىش ئومۇمى ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىدىكى بىر قانۇنىيەتتۇر.

ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئەنە شۇ يۇقۇرقى قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركى خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىغا يانداشساق، خېلى ئۇزاق دەۋر ئارىلىشىپ،

كېيىنرەك بىر - بىرسىگە ياندىش جايلاردا ياشىغان ئۇيغۇر-
لار، ئوزبەكلەر، تۈركمەنلەر، ئەزەربەيجانلار ۋە تۈرك قا-
تارلىق خەلقلەرنىڭ تارىخىدا يۇز بەرگەن زور تارىخى
ۋەقەلەرنى، ئۇلارنىڭ كوز قاراشلىرىنى، ئېتنىكىراپىيىسىنى
ئەدەبىيات شەكلى بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن، ئوزبىدە توتە-
مىزىم، شامانىزىم قاتارلىق ئېتىقاتلارنى ئاساسىي كوز
قاراش قىلىپ، ئىسلام دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقنى ئەكس
ئەتتۈرگەن «ئوغۇزنامە» ۋە ئۇنىڭ بىۋاستە داۋامى
شەكلىدە ئىسلام تېئولوگىيىسىنى ئوزىگە كوز قاراش قىلىپ
ئىسلام دەۋرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن «دەدە قورقوت»① ۋە
ئىسلام تېئولوگىيىسىنىڭ دوگمىسىغا قارشى يارىتىلغان «گور
ئوغلى» داستانى يۇقۇرقى تۈركى خەلقلىرىنىڭ ئوزاق تارى-
خى جەريانىنى داۋاملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۇپ كەلدى.
ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركى خەلقلىرىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئەسىر-
لەردىن ئەسىرلەرگە ئوتۇپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان، خەلق ئە-
قىل پاراسىتىنى ئوزىگە جەملىگەن بەدىئى تىپ — نەسىردىن
ئەپەندى ئورتا ئاسىيا تۈركى خەلقلىرىگە قانداق ئورتاق
بولسا، «ئوغۇزنامە»، «دەدە قورقوت»، «گور ئوغلى» مۇ
ئوخشاشلا شۇنداق ئورتاقلىققا ئىگە. ئۇنىڭ ئۈستىگە «دەدە
قورقوت» داستانى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىرىدە مەيدانغا
كەلگەنلىگىنى بىرىنچى باپتا ئېيتىپ ئوتكەن ئىدۇق. «دەدە
قورقوت» داستانى سيوژىتلىرى تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا
9 - 8 ئەسىرلەردە پەيدا بولۇپ، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ
تىرادىتسىيىسى بويىچە ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا ئوتۇپ 15 -
ئەسىرنىڭ ئاخىرى 16 - ئەسىرنىڭ بېشىدا تولۇقلىنىپ

① دوكتۇر مۇھەررەم ئېرگىن «دەدە قورقوت كىتابى» تۈركچە. 95 - 96 - 97 - 98 —. بەتلەر 1980 - يىلى. ئىستانبول نەشرى.

قەلەمگە ئېلىنغان. بۇ داستان مۇسۇلمان ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە زاكافكازىيىدە ئىسلام ماكىمىيىتىنى بۇستەھكەملەش، كېڭەيتىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان جەڭ قەھرىمانلىقلىرىنى ئاساس قىلغان ۋە تەبىئىي بويۇنداق رۇش ئۈچۈن قىلغان جەڭگىۋار ئىنتىلىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قەھرىمانلىق داستاندۇر.

بۇ داستان ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركى خەلقلىرى ئارىسىدا «كىتابى دەدە قورقۇت» ياكى تولۇق ئىسمى «كىتابى دەدە قورقۇت ئەلاسانى تەيغى ئوغۇزان» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ دىرسىدىن ۋە ۋاتىكان قولىيازمىلىرى بار. دىرسىدىن قولىيازمىسى 12 ھىكايىدىن تەشكىل تاپقان بولسا، ۋاتىكان قولىيازمىسى 6 ھىكايىدىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ داستانىنى بىرىنچى قېتىم شەرقشۇناس ت. نىيۇلدېكى (1836 - 1930) ھازىرقى زامان تىلغا تەرجىمە قىلىشقا باشلىغان. لېكىن پۈتۈن تەرجىمىگە ئۇلگۈرەلمەي، ماتىرىيالنى روس شەرقشۇناسى ۋ.ۋ. بارتولدقا بەرگەن. بارتولد 1894 - 1905-يىللىرى ئارىلىغىدا 4 باپنى روسچىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان ۋە 1922 - يىلغا كەلگەندە بۇ داستانىنىڭ پۈتۈن تېكىستنى تەرجىمە قىلىپ تەييارلىغان. بۇ داستان بىرىنچى قېتىم 1950 - يىلى ئەزەربەيجاندا بېسىلىپ چىققان. 1952 - يىلى ئە. رىسى تەرجىمىگە شەرھ بېرىپ، ئىككىنچى قولىيازمىنىڭ فاكسىملى بىلەن نەشر قىلغۇزغان. 1962-يىلى ئەزەربەيجانلىق تۈركشۇناس ئالىملار گ.ئارسىلى ۋە ف.م. توخماسوۋلار «مىنىڭ دادامنىڭ كىتاۋى دەدە قورقۇت» نامى بىلەن نەشر قىلدى. بۇ داستان تۈركىيىدە بىر نەچچە قېتىم نەشر قىلىنغان ۋە كوپ تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان. داستان دانىشمەن، مۇتەپەككۇر ۋە ھىكايە قىلغۇچى قورقۇت ئاتىدىن خەۋەر بېرىشتىنلا باشلىنىدۇ. داستان باشتىن ئاخىر بىر پۈتۈن سىيۇژېتقا ئىگە

ئەمەس. داستانىنى تەشكىل قىلغان 12 باپنىڭ ھەربىرسى ئوز ئالدىغا مۇستەقىل ھىكايىغا ئىگە. بۇنىڭ ئىچىدىكى داستاننىڭ باش قەھرىمانى بايانداىرخانىنىڭ رەھبەرلىگىدىكى ئوغۇز باتۇرلىرىنىڭ قەھرىمانلىق ئۇرۇش پائالىيىتىنى تەسۋىرلەيدىغان 10 ھىكايە بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتلىك، سەككىلىك تورلار بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ ھىكايىلارنىڭ ناھايىتى كوپ يېرىدە ئوزى ئوچۇق مەيدانغا چىقمىسىمۇ بايانداىرخانىنىڭ ئىسمى تەكرارلىنىدۇ. ھىكايىلارنىڭ سىيۇژىت مەركىزىدە بەگلەر بېگى سالار قازان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئارۇز ۋە باشقىلار تۇرىدۇ. مەشھۇر تۇركشۇناس ۋ. ۋ. بارتولد داستاندىكى بايانداىرخانغا ئوغۇزلارنىڭ 15-ئەسىردىكى «ئاق قويونلو» سۇلالىسىنىڭ ئاساسىنى قۇرغۇچىسى بولغان كىشى پىروتوتىپ بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن دەپ كورسىتىدۇ. داستاننىڭ ئاساسى مەزمۇنىنى ئوغۇز قەھرىمانلىرىنىڭ يېقىن شەرق، ئوتتورا ئاسىيا، گورزىن، ئەففاز، گىرىك ۋە زاكانكازىيە يەرلىرىدە «دىئىز»لار بىلەن قىلغان جەڭلىرى تەشكىل قىلىدۇ، بۇنىڭغا 10 ھىكايە بېغىشلىنىدۇ. ئوغۇزلار ئىچىدىكى جەدەل-ماجرالارغا بىر ھىكايە بېغىشلىنىپ، بۇ سىيۇژىتتا ئودال دوھرول ۋە ئۇنىڭ ئوغلى دوقاقاجى باش-قەھرىمان سۈپىتىدە گەۋدىلەندۇرىلىدۇ. قالغان ئىككى ھىكايە رومانتىك مۇھەببەتكە بېغىشلانغان. بۇ ئىككى ھىكايىنىڭ سىيۇژىت مەركىزىدە گۈزەل، باتۇر پەرىزات قىز بىلەن خانتۇرالى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى قالى قاجى تۇرىدۇ. سىيۇژىت كونفلىكتىنىڭ مەركىزىدە پەرىزات قىزنىڭ ئوزىگە شەيدا بولغان يىگىتلەرگە قويغان شەرتلىرى، ئۇلار بىلەن بولغان كەسكىن بەسلىشىشلەردە نەچچە ئون يىگىتنى يەڭگەن پەرىزات قىزنىڭ مەرتلىك جاسارىتى كورسىتىلىپ، تۇرك ئايالىرىنىڭ پەزىلەتلىك ئوبرازى گەۋدىلەندۇرۇ-

لىدۇ. كېيىن پەرىزات قىز بىلەن خانتۇرالىنىڭ ئوغلى خالىخاجىنىڭ تويىغا مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق تۈركى خەلقلەر ئىتنوگىرافىيەسىگە دائىر چۈشەنچىلەر بەدىئى ۋاستىلار بىلەن گەۋدىلەندۈرىلىدۇ. بۇ ئىككى ھەر-كايىدىكى ئىككى رىۋايەت تۈركى خەلقلەر ئېغىز ئىجادىدا مەۋجۇت بولۇپ قالماستىن، بەلكى گىرىك ۋە ئەرمەن خەلقلىرىنىڭ ئېغىز ئىجادىدىمۇ مەۋجۇتتۇر. داستان شەرق خەلق داستانلىرىنىڭ تىرادىتسىيىسى بويىچە نەزىم ۋە نەسرى ئۇسۇل بىلەن يېزىلغان. ئۇنىڭ ئۇزىگە خاس ئالاھىدىلىگى شۇكى، شېئىرى قىسمىدىلا ئەمەس نەسرى قىسمىدىمۇ لىرىزىم ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ، ئېپىزىم بىلەن چىرمىشىپ كەتكەن. ھازىرقى تىل بىلەن ئېيتقاندا نەسرى قىسمى سەنئەتكارانە نەسرى شېئىر بىلەن يېزىلغان. تىلى ھەقىقى پىشقان «مۇقەددەس كىتابلار» تۈركىيە خەلقلىرىنىڭ ھەممىيتىگە بىرىلگەن يېتەرلىك باھا دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. تۈركى خەلقلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ

① «دەدە قورقۇت كىتابى»، «كىرىش سۆز»، 5 - بەت. تۈركچە 1966 - يىل نەشرى، ئەنقەرە.

كوپ تارقالغان رومانتىك داستان «شاھ سەنەم ۋە غەرىپ» قەھرىمانلىق داستانى «يۈسۈپ ۋە ئەخمەت» ۋە «گۆر ئوغلى» غا ئوخشاش داستانلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە مۇناسىۋەتسىز كورسەتكەن «دەدە قورقۇت» داستانى پۈتۈن تۈركى خەلقلىرى، ئوخشاشلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭمۇ ئەڭ ياخشى بەدىئى يادىكارلىقلىرىنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ.

تۆۋەندە بىز «دەدە قورقۇت» داستانىدىن پارچە بېرىمىز:

«...ئاروز ئەسىر بولدى. قازانىنىڭ خەۋىرى يوق. دۇشمەن يېگىلدى دەپ ئويلىدى. ئالتۇن كېمىنى كەينىگە قايتۇردى. ئوغلىنى قالدۇرۇپ قويغان يەردىن تاپالمىدى. ھەي بەگلەر، ئوغۇل نەگە كەتكەنىدۇر؟ بەگلەر: ئوغلان تۇخۇ يۇرەك ئانىسىنىڭ يېنىغا قېچىپ كېتىپتۇ، دېدى. قازان قاراپ بېقىپ قايىتتى. ھەي، بەگلەر! تەڭرى بىزگە بىر ناچار ئوغۇل بېرىپتۇ، باراي - دە، ئۇنى ئاندىسىنىڭ قېشىدىن ئېلىپ كېلىپ، قىلىچ بىلەن ئالتە پارچە قىلاي، ئالتە يولنىڭ ئاچىلىغا تاشلاي، ھەرقانداق كىشى يات يەرلەردە يولداشلىرىنى تاشلاپ قاچمىسۇن، — دېدى ۋە ئېتىنى دۈۋىتتى - دە، يولغا چۈشتى. ئويىگە كەلدى. خان قىزى بويلۇق بۇرلا خاتۇن قازانىنىڭ كەلگەنلىگىنى ئاڭلىدى. ئاتتىن ئايغىر، توگىدىن بۇغرا، قويدىن قوچقار سويغۇزدى. ئوغلۇمنىڭ تۇنجى ئۆۋى، قاڭلى ئوغۇز بەگلىرىنى تەكلىپ قىلىمەن، دېدى. خان قىزى قازانىنىڭ كېلىۋاتقانلىغىنى كوردى، ئورنىدىن تۇردى. جۇگىسىنى يېپىنچاقلاپ قازانىنىڭ ئالدىغا چىقتى. قازانىنىڭ يۇزىگە قاراپ، ئوڭ - سولىغا كوز يۇگۈرتتى. ئوغلى ئاروزنى كورمىدى. جىگەر باغرى ئېزىلدى. پۈتۈن يۇرىگى ئويناپ كەتتى. قارا كوزلىرى قان - ياشقا تولدى. قازانغا مۇنداق دېدى:

بېرى كەل سالار بېگى، سالار گۈزىلى.
بېشىمنىڭ بەختى، ئويۇمنىڭ تەختى.

خان ئاتامنىڭ ئىشەنچىسى،
خاتۇن ئانامنىڭ سۆيگۈسى،
ئاتا ـ ئانامنىڭ بەرگىنى.
كوزۇم ئېچىپ كورگىنىم،
كوڭۈل بېرىپ سۆيگىنىم،
بەگ يىگىتتىم قازىنىم،
تۈرۈپ ئورنىدىن ئوڭشىدىڭ،
ئوغلۇڭ بىلەن قارا يايلى نەسىلىڭ ئاتقا مىندىڭ،
باغرى كۈزەل زور تاغلار ئارا ئوۋغا چىقتىڭ.
بويىنى ئۇزۇن چوڭ كىيىكنى تۈتۈپ يىقىتتىڭ،
سېمىز گوشنى ئارتىپ قايتتىڭ،
ئىككى بارىدىڭ، بىر كەلدىڭ، بالام قېنى،
قاراڭغۇ كېچىلەردە تاپقان ئوغلۇم قېنى؟
ئوغۇل، ئوغۇل، ھەي ئوغۇل،
مۇرۇڭتىم ئوغۇل!
ئالدىمدا ياتقان قارا تېغىمنىڭ يۈكسىگى ئوغۇل،
قاراڭغۇلاشقان كوزلىرىمنىڭ نۇرى ئوغۇل،
سېرىق يىلان چاقماستىن ئاق بەدىنىم ئىششماقتا،
قۇرۇپ قالغان كوكسۈمدە سۈتۈم تاشماقتا،
يالغۇز ئوغلۇم كورۈنمەيدۇ، باغرىم يانماقتا.
يالغۇز ئوغلۇم خەۋىرىنى سوزلىگىن ماڭا،
سوزلىمىسەڭ بەددۇئا قىلىمەن ساڭا.

.....

«ئەرگىنە قۇن»① داستانى

توتېمىزىم ئىلىمىنتلىرى ساقلانغان، شامانىزىم تۈسىنى ئالغان بۇ داستان ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى بولغان ئالتاي تاغلىرىدا

① «ئەرگىنە قۇن» ـ ئوبۇلغازى باتۇرخان «تارىخىي شەجەرى تۈرك» دە ئەرگىنە ـ تاغنىڭ كامىرى، قۇن ـ ئوتكۇر، تاغلارنىڭ قىرلىرى دەپ ئىزاھلانغان.

ياشىغان شەرق تۇرالارنىڭ ناھايىتى قەدىم زامانلاردىن توتىمىزىمغا ئېتىقات قىلغان قەبىلىچىلىك تۈزۈمدە ياشاۋاتقان چاغدىلا رودا ئېھتىش ۋە تومۇرچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىغى بەدىي شەكىلدە ئىپادىلەنگەن.

داستاندىكى ۋەقە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە مۇنداق رىۋايەت تۈسىنى ئالىدۇ:

شەرق تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرسى بىر ئۇرۇشتا ھىلە ئىشلەتكەن دۇشمەندىن يېڭىلىدۇ. يالغۇز قايان ئىسىملىك بىر يىگىت بىلەن ئۇنىڭ جىيەنى نوكۇز خوتۇنلىرى بىلەن قېچىپ قۇتۇلىدۇ. ئۇلار ئۇزۇن يول مېڭىپ، بىر تاغ ئارىسىدا پانالىنىدۇ. بۇ خىلۋەت جايدا ئۇلار كوپىيىپ، بىر قەبىلە بولۇپ، توت يۈز يىل ياشايدۇ. كېيىن بۇ يەر ئۇلارغا تار كېلىپ قالغاچقا، باشقا يەرگە كوچمەكچى بولىدۇ. ئەمما بۇ يەردىن چىقىپ كېتىدىغان يولنى تاپالمايدۇ. ئاخىرى بىر تومۇرچى: بۇ يەردىكى بىر تاغدا تومۇر رودىسى بار ئىكەن. بىر شۇ رودىنى ئېرىتىپ يول ئاچايلى، دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتۇن، كومۇر دوۋىلەپ، رودىلارنى ئېرىتىپ، بىر تۇگە پاتقىدەك يول ئاچىدۇ. كوك بورە يول باشلاپ ماڭىدۇ. بۇرۇنقى دۇشمەنلىرىنى تارمار قىلىدۇ. «ئەرگىنەقۇن» دەپ ئاتالغان مۇشۇ جايدىن چىقىپ كەتكەن كۇن تۈركى خەلقلىرىنىڭ مىللى، دىنى بايرىمى بولۇپ قالىدۇ.

ماركس: "سانائەت تارىخى ۋە سانائەتتىن پەيدا بولغان نەرسىلەر تۈسىنى ئالغان بارلىق نەرسە ئىنسانىيەت ماھىيىتى كۇچىدىن ئېچىلغان كىتاپتۇر. جۇملىدىن كوز ئالدىمىزدا گەۋدىلەنگەن ھىسسىياتلىق ئىنسان پىسخولوگىيىسىدۇر"① دىگەن ئىدى.

داستاننى ئوقۇغىنىمىزدا شەرق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى بولغان شەرق تۇرالارنىڭ جەڭگىۋار ھاياتى، ئوتلۇق

① «ماركس ئەسەرلىرى» تولۇق نەشرى (46 - توم، رۇسچە 171 - بەت).

ۋەتەنپەرۋەرلىگى ۋە ئىنسانى ماھىيىتى كۈچىنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى تۈسىنى ئالغان مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ناھايىتى قەدىمىي تارىخقا ئىگە ئىكەنلىگى كوزگە تاشلىنىدۇ. داستاندا ئىپادىلەنگەن بۇ ھەقىقەتنى 17 - ئەسىردە بۇ يەرنى بېسىۋالغان چاروسىيە، بۇ يەرنى "تومۇرچىلەر تېغى" دەپ ئاتىغان سوزىدە ئىلاجسىز ھالدا ئىسپاتلىغان ئىدى. بۇ ھالنى ھازىرقى زامان ئىلىم - لوگىيە ماتىريياللىرى تولۇپ تاشقان پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىماقتا.

يۇقۇرقى ئەھۋال داستاندا خەلق داستانلىرىغا خاس رىۋايەتلىك سيۇژىت، بەدىئى تىل، شېئىرىيەتكە خاس ئاكوستىكا، يېنىك شېئىرى شەكىل بىلەن ئىپادىلەنگەن.

ئەرگىنە قۇن

يىللار ئۆتتى، بىر ئان كەلدى،
تۇرك تەختىگە ئىلىخان كەلدى.
ئوگدىن - سولدىن دۇشمەن كەلدى،
قۇرۇلغاندى توزاغىمىز!

بىرلىمدى بىر پەس ئارا،
قانلار ئاقتى بولۇپ دەريا.
ئولدى پۇتۇن بالا - چاقا،
خان، بەگ، ئەسكەر ئۇشاغىمىز.

يالغۇز نوكۇز بىلەن قايان،
ئىككى قىزنى ئېلىپ قاچقان.

بىر تىك تاققا ئالدىلەر جان،
بۇلار بولدى قاچاغىمىز.

تاغدىن - تاققا يوشۇرۇنچە،
يۇردىلەرۇ بەش، ئون كىچە.
تاك سەھەر ۋاقىت كەلگىچە،
بىر ئىز بولدى ماكانىمىز.

قارىساقكى، يېشىل بىر باغ!
ھەر تەرەپتە بەك ئىگىز تاغ!
كەك ۋە لېكىن زىچ بىر توزاغ①،
دىدۇق ياخشى توزاغىمىز.

بۇ يەردە توت يۇز يىل قالدۇق،
بۇغا ئاينىپ بىز كوپەيدۇق.
چىقالمىغاچ بىز ئىشلىدۇق،
ئاۋات بولدى قوناغىمىز.

ئالما، ئۈرۈكنى كوپ يىدۇق،
تومۇر سەندەل بىز ياسىدۇق.
"مەخپى بىر يول تاپساق" دىدۇق،
تاغ تىلەتتى پىچاغىمىز.

يوقتى بورە بۇ ماكاندا،
بىر كۈن بولدى بورە پەيدا.
بۇغىنا ئېتىلدى شۇندا،
كوردى چۈبان يارەمچىمىز.

① توزاغ — توزاق.

توشوك كورۇپ بوره كەتتى.
بىر تومۇرچى تەقسىپ ئەتتى.
ئوچاق يېقىپ تاش ئېرىتتى،
ئېچىلدى يول قورشاۋىمىز.

زور خوشاللىق، كاتتا ئوزرە،
بايرام قىلدۇق كەنت ۋە ئويدە.
نەۋرە، ئوغۇل، دادا، جەددە①
ئۇيۇغىمىز، كىچىگىمىز!

تومۇرچىگە بوره دىدى
خان تونۇلدى، تاج كىيىندى.
ئوزى چۈشۈپ يول باشلىدى،
ئوك قولىدا بايراغىمىز.

بورتەچىنە بوره ئاتى،
ئەرگىنە قون يۇرتىمىز ئاتى.
توت يۇز يىل تۇردۇق زادى،
چىق! ئەي يۇز مىڭ قورالىمىز!

× × ×

بۇ داستان ئومۇمى تۇركى خەلقلەر مەدىنىيىتى تارىخىغا قوشۇلغان تارىخىي فوند بولۇشتىن تاشقىرى ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ئۇچۇنمۇ ئالاھىدە تارىخىي تەسىر كورسەتكەنلىگى بىلەنمۇ زور قىممەتكە ئىگىدۇر.

① بوۋا، ئەجداد.

بەشىنچى باپ

قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى رېئالىزىم

"جاھان ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىدىن بىزگە مەلۇمكى، ھەر قانداق مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن باش-لىنىدۇ، چۈنكى خەلق بارلىق ماددى بايلىقنى ياراتقۇچى كۈچلا ئەمەس، بەلكى روھىي بايلىقلارنىمۇ بېرىدىن - بىر ۋە پۈتمەس-تۈگىمەس مەنبەسى، دەۋر جەھەتتىنمۇ، گۈزەللىك ۋە ئىجادىي دانالىغى جەھەتتىنمۇ بىرىنچى پەيلاسوپ ۋە ھەممە بۈيۈك داس-تانلارنى، يەر يۈزىدىكى جىمىكى تىراگىدىيىلەرنى ۋە ئۇلار ئارىسىدىن ئەڭ مۇھىمى جاھان مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىنى ياراتـ-قان شائىردۇر"①.

شۇڭا دۇنيادىكى باشقا مىللەت ئەدەبىياتىغا ئوخشاشلا ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا رېئالىزىمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىيات تارىخىدىن باشلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئۈلگىلىرىنى بىزگە «تۈركى تىللار دىۋانى» بېرىدۇ. 11 - ئەسىرنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى، مەخسۇس ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن شۇغۇللانمىغان بولسىمۇ، لېكىن ھەر خىل مەسىلىرىدە ئوز پىكرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن «دىۋان» غا 300 پارچىدىن كوپرەك خەلق قوشاق، ماقال - تەمسىللىرىنى

① م. گوركى «ئەدەبىيات توغرىسىدا» (1 - توم 75 - بەت).

كىرگۈزگەن. بۇ خەلق ئىجادى ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەردىكى ئىجتىمائى ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇە «دىۋان» دىكى بۇ شېئىر - قوشاقلار ئالىملارنىڭ دىققىتىنى ئۇزىگە جەلپ قىلغانلىقتىن ئۇلار تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن. مەسىلەن، مارتىن خارتمان، كارىل بروككىمان، نەجىپ ئاسىم، جوزەيئونى، ئەخمەت كامال، فىترەت، مالدۇ، ئەلى ئاسۇپ قاتارلىق ئالىملار «دىۋان» ئۇستىدە چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئاخىرى ئاكادېمىك رادىلوف، ۋامبرى ۋە بروككىمان قاتارلىق كىشىلەر «دىۋان» دىكى شېئىرلار، قوشاقلار توغرىسىدا چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، بۇ شېئىرلارنى مەزمۇنىغا قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىپ چىققان: (1) مەرسىيىلەر، (2) قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچە، (3) مۇھەببەتنامىلار، (4) ساقىنامىلار، (5) ھىكمەت ۋە پەلسەپە، پەندى نەسىھەت، (6) ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۆۋچىلىق، (7) دولەت باشقۇرۇش ياكى ئىجتىمائى ھايات، (8) تەبىەت تەسۋىرى ۋە باشقىلار. بۇلاردىن كورۇلۇپ تۇرىدىكى «دىۋان» دىكى شېئىرلار شۇ چاغدىكى ئىجتىمائى ھاياتنىڭ خېلى كەڭ ساھەسىنى رېئاللىستىك ھالدا ئەكس ئەتتۈگەن. مەسىلەن، قەبىلىلەر ئارا جەڭ كارتىنىلىرى مۇنداق ئەكس ئەتتۈرۇلىدۇ:

ۋاقىراپ ئاتنى سۈرەيلى،
قالقان، نەيزە ئۇرايلى.
قاپىناپ ئاندىن پەسلەيلى،
قاتتىق دۇشمەن يۇمشىسۇن.

بۇنىڭدا مەلۇم قەبىلىنىڭ ئۇرۇش تاكتىكىسى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن بولسا، توۋەندىكى:

تالاي باشلار ئەپ تاشلاندى،
دۇشمەن ئاندىن يۇۋاشلاندى،
كۇچى سۇندۇرۇلۇپ تاشلاندى،
قىلىچ قىنىغا ئاران سىغدى.

دىگەن تەسۋىرده قانلىق جەڭ ۋە جەڭ تاكتىكىلىرىنىڭ دەھشەتلىك جەريانى ۋە ئۇنىڭ غەلىبىسى گەۋدىلەندۇرۇلگەن.

«دىۋان» دا توپلانغان بەزى قوشاقلاردىكى تەسۋىرلەنگەن باھار مەنزىرىسىمۇ كىشىنى قايىل قىلىدۇ:

ئىدىل سۇيى ئېقىپ تۇرۇر،
قىيالارغا سوقۇپ تۇرۇر.
بېلىق، پاقا تولۇپ تۇرۇر،
كوللەر يەنە تېشىپ تۇرۇر.

ياكى:

گۈل - چىچەكلەر ژىلدى،
غۇنچىلىرى پۈكۈلدى.
تۇگۇن - تۇگۈن تۇگۈلدى،
غۇنچە ئېچىلاي دەپ قالدى.

«دىۋان» دىكى قوشاقلار ئىجتىمائى ھاياتنىڭ نۇرغۇن ساھەلىرىنى رىيالىستىك كارتىنىلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ

بېرىپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ مەزمۇنى، شەكلىمۇ خىلمۇ - خىل. مەسىلەن، ئوۋچىلىق هاياتى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

ئېلىپ قارچىغا، سېلىپ ئارغىماق،
قوغلار ئار - قار.
ئوۋلار كېيىك تايغان قوغلاپ،
تۇلكە تۇتار.

ياكى:

قوغلاپ بېرىپ هارغۇزدۇم،
نەقتاپ تۇرۇپ سۇلغۇزدۇم.
ئېتىم بىلەن چاپتۇردۇم،
مېنى كورۇپ ئېسى قاچتى.

يۇقۇرىدىكى كۇبلىتلاردا ئار قار، تۇلكە، بورە ئوۋلىرى هەركىتىنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ، قوشاقنىڭ ئوزىگە خاس تۇرلىرىنى، شەكىللىرىنى مەيدانغا كەلتۇرگەن بولۇپ، هايات چىرايلىق، ئوبرازلىق ۋە رېيالىستىك ئاساستا گەۋدىلەندۇرۇلگەن.

يەنە بەزى قوشاقلاردا هاياتنى رېيالىستىك ئاساستا تەپسىلەشتۇرۇپ، ئەدەبىياتقا خاس ئوبراز بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇش ئالاهىدە كوزگە تاشلىنىدۇ. مەسىلەن:

توغراق ئېلى باتۇر ئەل،
يىمىگىگە ئوغلاق يەر.
قېمىز تۇلمى تەييار،
يېرى گەرچە قاقاس يەر.

مانا شۇ بىر كۆبلىت قوشاقتا "توغراق" ئېلىنىڭ ئېتىنگەـ
راپىيىسى ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىتى سىزدىپ بېرىلگەن.
ياكى:

ئوۋلار مېنى خۇما كوز،
قارا خاللىق قىزىل يۇز.
تامار ئاندىن تۆگەل ئوز،
ئوۋلاپ يەنە ئۇ قاچار.

سۇيگۈ مېنى چۇلغىدى،
قايغۇ ماڭا يىغىلدى.
كوڭلۇم ئاڭا ئېتىلدى،
يۇزۇم مېنىڭ سارغۇيار.

مانا بۇ تېپىك، ساپ مۇھەببەتنىڭ گۈزەل لىرىك كارتىنىسىدۇر.
دىمەك رىيالىزىم ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ناھايىتى ئۇزۇن
شەكىللەنگەن.
ئەمدى يازما ئەدەبىياتقا كەلسەك، ئۇ يەنىلا خەلق ئېغىز
ئەدەبىياتىدىكى ئەپسانىلار، بورە ھەققىدىكى توتېمىلار ۋە خەلق
رىۋايەتلىرى «ئاپراسياپ»، «باتۇر تەكىرنەۋت»، «تومارس»،
«بوكوخان ھەققىدە رىۋايەت» قاتارلىقلاردىن ئوزۇقلىنىپ، نا-
ھايىتى ئۇزاق جەريانىدا ئىجتىمائى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ
ئېغىر توساقلىرىدىن كېيىن تۇغۇلغان. «دەدە قورقۇت»، «ئو-
غۇزنامە»، «ئەرگىنە قۇن»، «چېستانى ئىلىك بەگ» داستان-
لىرى ۋە «ئالتۇن ياروق» ئەپسانىلىرىدىكى «تېكىنلەر ۋە
چىشى يولۋاس توغرىسىدىكى ئەپسانە» قاتارلىق كىلاسسىك ئە-
سەرلەردە كىشىلەرنىڭ پورتىرېتلىرى ۋە ئوۋلارنىڭ ئىچكى كەچمە-

مىشلىرىنى تەسۋىرلەشتە، تەبىئەت تەسۋىرلىرىدە رىيالىستىك تا-
ساللار خېلى گەۋدىلىك. لېكىن يۇقۇرقى ئەسەرلەر سىۋژىت ۋەمەزمۇن
جەھەتتىن قارىغاندا تولۇق رىيالىستىك ئەسەرلەر قاتارىغا كىرمەيدۇ.
ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدىكى ھەقىقى رىيالىزىم دۇنياغا
داڭلىق «ئورخۇن يادىكارلىقلىرى» ياكى «ئورخۇن - يەنسەي يادى-
كارلىقلىرى»دىن باشلىنىدۇ. «ئورخۇن - يەنسەي يادىكارلىقلىرى»
دىكىنىمىز — ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىغى (مىلادى 747—845)نىڭ
يارانقان ئۇلۇغ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئېيتىلىدۇ. بۇ يادىكار-
لىقلار شۇ زامانىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە تاش مۇنارلارغا، تاش
تاملارغا ئويۇپ قالدۇرۇلغان ئىدى. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ تېپىك
نەمۇنىلىرى مەشھۇر «كول تېگىن ئابىدىسى»، «بىلگە خاقان
ئابىدىسى»، «تۇنيۇقۇق ئابىدىسى»، «باياۋچور ئابىدىسى»،
«توققۇز ئۇيغۇر خاقان ئابىدىسى»، بۇلاردىن باشقا «تالاس
ئابىدىسى» ۋە تۇرپان، تۇيۇقتىن تېپىلغان تاش ئويما، يازما
قاتارلىق نۇرغۇن ئۇششاق خاتىرىلەر بار. مۇنداق تاش خاتىرىلەر،
ئويما، يازما خاتىرىلەر خېلى نۇرغۇن بولۇپ، شىمالىي موڭغۇل
ئىمگىزلىگى، يەنسەي ۋادىسى، لېنا دەريا‌سى، بايقال كولى ئەتە-
راپى، ئالتاي رايونى، تۇرپان، مىران، بۇلىۇق، تۇيۇق قاتارلىق
جايلاردىن ۋە گەنسۇ دوڭخۇاڭ ئەتراپىدىن تېپىلغان. يېقىندا
ئورخۇن يادىكارلىقلىرى خوتەندىنمۇ تېپىلدى. بۇلاردىن باشقا
ئوتتۇرا ئاسىيا، يەتتە سۇ ۋادىسى، پەرغانە ئويمانلىغى، ھەتتا
شەرقىي ياۋروپاغىچە تارقالغان.

بۇ خاتىرىلەرنىڭ ھەممىسى قەدىمقى ئۇيغۇر - ئورخۇن
يېزىغىدا يېزىلغان. بۇ يېزىق قەدىمقى گېرمان رۇنىك يېزىغىغا
ئوخشىغىنى ئۈچۈن رۇنىك يېزىغى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يېزىقتا

يېزىلغان يادىكارلىقلار قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقىسمى — شەرق ئۇيغۇرلىرى ياشىغان ئورخۇن - يەنسەي دەريا بويلىرىدىن تېپىلغىنى ئۇچۇن ئورخۇن - يەنسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتالغان.

ئورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى رېيالىستىك پىروزا - نەسىرى ئەسەرلىرىدۇر. بەزىلەر ئېھتىمال «كول تېگىن»، «بىلگە خاقان»، «تۇنيۇقۇق»لار تۇرك خانلىرى تۇرسا، ئۇلار قانداق قىلىپ ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرى بولىدۇ دېيىشى مۇمكىن.

بىرىنچىدىن، ئاۋار خانلىقى (جوجەلەر)نى جۇڭغار دالاسى، تۇرپان ئويمانلىقى، قاراشەھەر ۋە چارقىلىق ئەتراپىغىچە بولغان كەڭ زېمىندا ئوز ھوكۇمرانلىغىنى ئورناتقان ئۇيغۇر خانلىقى (480—546) ئۇزۇن زامان ئۇرۇشۇپ ھالسىراتقان بىر مەزگىلدە ئالتاي تۇركلىرى ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر خانلىغىنى ئوزىگە قارىتىپ، شۇ كۇچكە تايىنىپ تۇرۇپ ئاۋار خېنى ئاياغاينى يەكتى.

ئاۋار خانلىقى يېڭىلگەندىن كېيىن ئۇلۇغ ئوكياندىن قارا دېڭىزغىچە بولغان كەڭ زېمىندا ھاكىمىيەت ئورناتقان تۇرك ھاكىمىيىتى قارىمىغىدا توققۇز ئۇيغۇر، ئون ئوغۇزلار يەنىلا ئاساسي كۇچ ئىدى. شۇڭا بۇ ھاكىمىيەت دائىرىسىدە مەيدانغا كەلگەن مەدەنىيەت كوك تۇرك ۋە ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئورتاقلىققا ئىگە، چۇنكى بۇ مەدەنىيەت بۇ قېرىنداش قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق مادىدى، مەنۋى پائالىيىتىدىن مەيدانغا كەلگەندۇر. بۇ، مەسىلىنىڭ ئاساسي تەرىپى.

ئىككىنچىدىن، تۇركلەر بىلەن ئۇيغۇرلار قان - قېرىنداش خەلقتۇر. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ (توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ) ئەڭ

ئاۋانگارتی ۋە دولەت ئەربابلىرى (مەيلى ئورخۇن دەۋرىدە بولۇ-
سۇن، مەيلى قاراخانىلار دەۋرىدە بولسۇن) ياغمالار بولغاندەك،
تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئاۋانگارتى ۋە دولەت ئەربابلىرى كوپ
چىققان تۈركەش قەبىلىسى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بولغان توقسۇ،
ئازلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ئىدى (كول تېكىن، بىلگە خاقانمۇ
تۈركەش قەبىلىسىدىن ئىدى). شۇڭا كول تېكىن ئابىدىسىدە كول
تېكىن ئوزى "..... توققۇز ئوغۇزلار ئەسلىدە ئوز ئادىمىمىز
ئىدى. جاھان قالايمىقانلاشقانلىغى ئۈچۈن بىز بىلەن دۇشمەن-
لەشتى" دىسە، يەنە بىر جايدا "تۈرك ئوغۇز بەگلىرى سىلەر
قۇلاق سېلىڭلار! ئۇستىمىزدىكى ئاسمان ئورۇلۇپ چۈشمىسە،
ئاستىمىزدىكى يەر كومتۇرۇلۇپ كەتمىسە، دولىتىڭلارنى ۋە قانۇن
تۇزۇمىڭلارنى كىم يوق قىلالايدۇ؟" دەيدۇ. بۇ جايدا "ئوغۇز
بەگلىرى" بىلەن "تۈرك بەگلىرى" ئوخشاش ئورۇنغا قويۇلىدۇ
ۋە بۇ پىكىرنى «بىلگە خاقان» ئابىدىسىنىڭ 24-قۇرىدا تە-
خىمۇ ئايدىڭلاشتۇرىدۇ. ئۇ: "باسمىل (ئۇيغۇر قەبىلىسى) ئىدى-
قۇت ئوز ئۇرۇغىمىزدىن ئىدى. ئۇلار تارتۇقلارنى ئەۋەتمەي-
لىگى ئۈچۈن ئۇلارغا يۇرۇش قىلدىم" دەيدۇ. بۇلاردىن باشقا
بۇ خەلقلەرنىڭ تارىخىنى تەكشۈرگىنىمىزدىمۇ، ئۇلارنىڭ قان-
قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتلىرىگە ھېچقانداق شۈبھە قىلغىلى بولا-
مايدۇ.

ئۈچىنچىدىن، بىر بەدىي يادىكارلىقنىڭ قايسى مىللەت-
كە تەۋە بولۇشىدا ئۇنىڭ قايسى خەلق، قايسى مىللەت تىلىدا
يېزىلغانلىغى ئاساسلىق ئامىللارنىڭ بىرسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دەۋر ھېساۋىدىن ئالغاندا 6-ئەسىردىن 8-ئەسىرگىچە
بولغان ئارىلىقتا تۈركى تىللار تېخى بىر-بىرىدىن ئاجرالمىغان

ئىدى. مانا شۇ نۇقتىدىن قارىغاندا قارلۇق، ئۇيغۇر، ئوغۇز، قىپچاق تىللىرى تېخى بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ چىقمىغان ئىدى. شۇڭا ئورخۇن يادىكارلىقلىرى تىلىنى كوك تۈرك دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ياكى قىسقارتىپ كوك تۈرك ئۇيغۇر تىلى دەپ ئاتايدۇ. بۇ تىللارنى پەرقلەندۈرۈشتە ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرىنىڭ لەۋ. قانۇنىيىتى، ئاھاڭ قانۇنىيىتى قاتارلىق سىنگارمونىزىم قانۇنىيىتى بويىچە پەرقلەندۈرىمىز. . . . .

مەسىلەن: ئوغۇز قىپچاق تىلىدا سوزنىڭ بېشىدا "م" كېلىدۇ. شۇنىڭدەك تىلىدىكى جاراڭسىزلىقلاردىمۇ پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا "كەلدى"، "ئالدى" لار "كەلتى"، ئالتى" بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭدەك ئاخىرىدا "غ" كېلىدىغان سوزلەر ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھال ھازىرغىچە خوتەن شىۋىسىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئورخۇن دەۋرىدىكى يادىكارلىقلاردا سۈپەت ئىگىلىكى "مىش"نى خېلىلا ئىشلەتكەن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنە شۇ چاغدىكى ئورغۇن تىل - گىرامماتىكا قۇرۇلۇشىنى ساقلاپ قالغان. مەسىلەن، "كوك—كوك ئاسمان"، "يەل—شامال"، "ئوت—ئوت"، "ئالتۇن—ئالتۇن"، "تەمۇر — تۇمۇر" قاتارلىق ۋە باشقىلار. . . . . .

سوز قوشۇمچىلىرى:

"دا، تە، قا" قاتارلىق كېلىش قوشۇمچىلىرى "سەر، سور" قاتارلىق پېئىل قوشۇمچىلىرى ۋە باشقىلار. . . . . .

يۇقۇرقى پاكىتلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى: ئورخۇن يادىكارلىقلىرىنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان «كول تېگىن»، «بىلگە خاقان»، «تۇنيۇقۇق» ئابىدىلىرىمۇ ئۇيغۇر كىلاسسىك

ئەدەبىيات يادىكارلىغى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

ئەنە شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا «كول تېكىن»، «بىلگە خاقان» لار ئابىدىسىنى يازغان كول تېكىن، بىلگە خاقانلارنىڭ جەمەن ئوغلى ياللۇغ تېكىن ۋە تۇنيۇقۇق ئابىدىسىنى يازغان دانىشمەن تۇنيۇقۇق (تۇنيۇقۇق ئوزى ھايات چاغدا ئوزىنىڭ ئابىدىسىنى ئوزى يېزىپ تاشقا ئويغۇزغان) لار ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى بىرنچى رېيالىستىك يازغۇچىلاردۇر. ئۇلار ئوز دەۋرىنىڭ قىسقىچە تارىخىنى ئابىدە شەكلىدە بەدىئى تىل بىلەن يېزىپ چىققان.

ئورخۇن يادىكارلىقلىرىنىڭ نەمە ئىكەنلىگى ۋە بۇ يېزىق كېمىنىڭ ئىكەنلىگى توغرىسىدىكى مەسىلىدە، بىرنچى قېتىم ئىران تارىخچىسى چۇۋەنىر سېزىپ ھەركەت قىلىپ ھېچقانداق نەتىجە چىقىرالمىدى. 1892 - يىللىرى فىللاندىيە «ئاسارە - ئەتىقە جەمىيىتى» بۇ ھەقتە مەلۇم تەتقىقاتلارنى ئېلىپ باردى. ياۋروپىشۇناس باشچىلىقىدىكى رۇس «ئارخىلوگ جەمىيىتى» نىڭ تەكشۈرۈشى، بۇلارغا ئاساسەن ئاكادېمىك رادىلوفنىڭ پائالىيىتى ناھايىتى زور قىممەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئورخۇن يېزىقلىرىنى 1893 - يىلى بىرىنچى قېتىم يېشىپ ئوقۇغان كىشى دانىيىلىك ئۇلۇغ ئالىم تومسۇن بولدى. شۇنىڭدەك ئورخۇن يادىكارلىقلىرىنىڭ تەرجىمىسىدە ئاكادېمىك رادىلوف ناھايىتى زور غەيرەت كورسەتكەن بولسىمۇ، ئاخىرقى ھېساپتا، 1921 - يىلى يەنىلا تومسۇننىڭ تەرجىمىسى ھەممە تۈركشۇناس ئالىملارنىڭ خاتالىقلىرىنى تۈزىتىپ، ئورخۇن «يادىكارلىقلىرى» نىڭ مەزمۇنىنى جاھانغا تولۇق نامايىش قىلدى.

ئورخۇن يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەڭ تېپىك خاراكتېرگە ئىگە-

لىرى (مىلادى 731 - 732 - يىللىرى) قەھرىمان «كول تې-
كىن» نامىغا ۋە 735 - يىللىرى ئۇنىڭ ئاكىسى «بىلگە خا-
قان» نامىغا تاشقا ئويۇپ يېزىلغان (تارىخىي ۋەقەلىكنى بەدىي
تىل ۋە شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىگەن) خاتىرىلەردۇر. بۇ خاتىرىدە
تاڭ خاندانلىقى بىلەن بولغان قېرىنداشلارچە ئىتتىپاقىمۇ ئىپا-
دىلەنگەن. كول تېكىن ئابىدىسىنىڭ 4 - قۇرىدا ".....دولەتكە
هوكۈمرانلىق قىلىپ ئولتۇرغان جاي ئۈتۈگۈن تېغى ئىكەن، بۇ
يەردە ئولتۇرۇپ خەلقىمنى تابغاچ (جۇڭگو ئىمپېراتورى) خەلقى
بىلەن كېلىشتۈردۇم" دەيدۇ. تاڭ ئىمپېراتورلىرى جاھانىي زىلـ
زىلىگە سالغان بۇ تۈرك خاقانلىرىغا زور هورمەت بىلەن قاراپ،
ئۇلارغا چوڭقۇر ئېھتىرام بىلدۇرەتتى. شۇڭا تۈرك ئىمپېراتورد-
نىڭ قەھرىمان قوماندانى كول تېكىننىڭ ۋاپاتىغا ئوز قولى بىلەن
يازغان قايغۇلۇق تەزىيەسىنى قەۋرە تېشىغا ئويدۇرۇپ، هەيكەل
تىكلەشنى بۇيرۇغان. ئوز سارىيىنىڭ داڭدار نەققاشلىرىدىن 6
سەنئەتكارنى بىللە ئەۋەتكەن. شۇڭا كول تېكىن ئابىدىسىدە تاڭ
پادىشاسىنىڭ خەنزۇچە يازغان "تەزىيە"سىمۇ بار. ئۇنى ئابە-
دىدە "ئۇلار تابغاچ خاقانىنىڭ ئوردا نەققاشلىرىنى ئەۋەتتى. مەن
ئۇلارغا هەيۋەتلىك بىنالار سالدۇردۇم. ئىچى، تېشىغا كىشىنى
تەسىرلەندۇرىدىغان نەقىشلەرنى ئويدۇردۇم"① دىگەن ئىبارىلەر
بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

بۇ تارىخىي يادىكارلىق "توگو" دولىتىنى قۇرغان دەسلەپكى
خاقان "قۇتلۇق بىلگە خاقان" ۋە راسا گۈللەنگەن ئىستەمى زامانە-
سىنى، ئۇنىڭ چېگرا دائىرىلىرىنى، كېيىنكى شەرقى تۈرك دولە-
تىنىڭ هالاكىتى ئارىلىغدىكى ئۇزاق ۋاقىتنى ئىخچام ۋە قىسـ

① «كول تېكىن ئابىدىسى» 12 - قۇر.

قا تەسۋىرلەيدۇ.

بىز ئابدىدىكى "ئۇستىمىزدىكى كوك ئاسمان بىلەن ئاسـ-
تىمىزدىكى قوڭۇر تۇپراق يارىتىلغاندا" دىگەن مىسرالاردىن بىز
ئۇلارنىڭ شامانىزىمغا ئىشەنگەنلىگىنى بايقىۋالىمىز. شامان
دىنىدا "كوك" ئىلاھى ھەممىنى يارىتقۇچى دەپ قارىلىدۇ. يەر
بولسا، ئانا ئىلاھى ئىنسانلارنى ئوزۇقلاندۇرغۇچى ۋە كامالەتكە
يەتكۈزگۈچى دەپ ئېتىقات قىلىنىدۇ. مانا بۇ ئىككى ئىلاھىيەت
شامان دىنىدىن قالغان ئىپتىدائىي بولۇپ، "ھاۋا، سۇ، تومۇر"
مۇئەككەللىرىدىن يۇقۇرى تۇرىدۇ. بۇلاردىن باشقا، بىز يۇقۇرقى
مىسرالاردىن شەرقتىكى تېڭ ئوكيانىدىن غەربتىكى قارا دېڭىز-
غىچە بولغان ئارىلىقنى ئوز دائىرىسىگە كىرگۈزگەن بۇيۇك تۇرك
ئىمپېرىيىسىنىڭ مەنزىرىسىنى كورىمىز. ئۇنىڭ جاھان سەلتەنىتى
ئىستەمى خاقان ۋاپات بولغان چاغدىكى تەنتەنىدىن تېخىمۇ ئو-
چۇق نامايەن بولىدۇ. ئۇنى ئابىدىدە مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

"كېيىن ئۇلار قازا تېپىپتىمىش، تەزىيە بىلدۇرگۈچىلەر،
غايغۇ بىلدۇرگۈچىلەر كۇنچېقىشتىكى بۇ تىلى چوللۇك ئېلە-
دىن، تابغاچلاردىن، توبۇتلاردىن، ئايالاردىن، بورۇملاردىن، قىر-
غىزلاردىن، ئۇچ قارلۇقلاردىن، ئوتتۇز تاتارلاردىن، كىدانلاردىن،
نانابىلاردىن بولۇپ، شۇنچە كوپ ئادەم كېلىپ، ئۇلارغا قايغۇسىنى
ئىپادىلەپتىمىش، تەزىيە بىلدۇرۇپتىمىش. ئۇلار ئەنە شۇنداق
داڭلىق خاقانلاردىن بولغانمىش" .....

بىزگە تارىختىن غەرپ تۇرك خاقانى ئىستەمى ئولگەندە
(572 - يىلى)، ئۇنىڭ ماتەم مۇراسىمىغا ۋىزانتىيە
ۋەكىلى ۋالنتىن كېلىپ قاتناشقانلىغى مەلۇم. ئابىدىدە
ئىستەمى خاقان ۋاپاتىدىن كېيىنكى ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ

ئىچكى زىددىيەت، ھاكىمىيەت تالىشىشىدىن پايدىلىنىپ تاڭ خاندانلىغىنىڭ قۇدرەتلىك غەرپ تۈرك خاقانىنى تار مار قىلغاز-لىغىنى چوڭقۇر ھەسرەتلىك مىسرالار بىلەن ئىپادىلەپ، تارىخىي ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، خەلقە مۇنداق مۇراجەت قىلىدۇ: "... شەرقىە كەتتىڭلار، غەرپكە باردىغانلىرىڭلار غەرپكە كەتتىڭلار؛ سىلەرنىڭ ئۇ جايغا بېرىشىڭلارنىڭ پايدىسى مۇنۇ بولغان بولسا كېرەك: قېنىڭلار سۇدەك ئاقتى، سوڭەكلەر تاغدەك دوۋىلەندى. ئالىجاناپ ئوغۇللىرىڭلار قۇل بولدى. پاك قىزلىرىڭلار دىدەك-لەرگە ئايلاندى. بىلىمسىز بولغىنىڭلاردىن، سىلەردە ئادالەت بولمىغانلىغىدىن تاغام خاقان دۇنيادىن ئوتتى....." بۇ خۇلاسە-نىڭ تېگىدە چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىر بار.

بىزگە مەلۇمكى، قانۇن شەيئىلەرنىڭ ۋە ھادىسىلەرنىڭ زورۇرى، مۇھىم ئىچكى تۇراقلىق باغلىنىشىدىن ئىبارەت. مۇنداق قانۇنىيەت ئادەملەرنىڭ پائالىيىتى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن شارائىتلار بازىسىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ھەر-قانداق پەننىڭ ۋەزىپىسى ئەنە شۇ قانۇنىيەتلەرنى ئېچىپ، ئىنسانىنى تەبىەت، جەمىيەت ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىقىغا ئېرىش-تۇرۇشتىن ئىبارەت. مانا شۇ قانۇنىيەتنى ئىگەللەپ، شۇ قانۇنىيەت بىلەن ئىش قىلىش، ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا ئادالەتلىكتۇر. بىلىم-سىزلىك، نادانلىق ئادالەتنىڭ دۇشمىنىدۇر. يۇقۇرقى پارچە ئەينى زاماندىكى بىلىمسىز، نادان بەگلەرنىڭ ئىجتىمائى جەمئى-يەت قانۇنىيىتىگە قارشى قىلغان ھەركەتلىرىنىڭ تىراگە-دىيىسىدۇر.

توكيو دولىتىدىكى غەربىي تۈرك خانلىغى تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، 682 - يىلى شادلارنىڭ بىرسى ئىلتىرىمىش قوزغىلاڭ كۆتە-

رىپ، تۇنيۇقۇق قوماندانلىك مەسىلىمىتى بىلەن ئوزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلىدۇ. (تۇنيۇقۇق، قۇتلۇق بىلگەخاقان، ئىستەمى خاقان دەۋرىدىمۇ ھەربى قوماندان ئىدى). ئىلىترمىش بىلىملىك ئادەم ئىدى. ئۇ تۇرك، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۇرىدۇ. لېكىن 10 يىل ئوتۇپ ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ بىلگە دېگەن ئوغلى 9 ياشتا، كول تېكىن دېگەن ئوغلى 7 ياشتا قالىدۇ. خاقانلىك ئوغۇللىرى كىچىك بولغىنى ئۈچۈن ئورنىغا ئىلىترمىشنىڭ ئىنىسى قاپغان ۋاقىتلىق خاقان بولىدۇ. قاپغان ياخشى ئىش ئېلىپ بارىدۇ. لېكىن 716 - يىلى قاپغان ۋاپات بولغاچقا ئورنىغا كول تېكىن باش قوماندان بولىدۇ. مانا بۇلار ئىككىنچى قېتىم تۈرك ئىمپېرىيىسىنى قايتا دۇنياغا تونۇتىدۇ. بۇلار ئوزلىرىنى تارىختا "كوك تۈرك دولىتى" دەپ ئاتايدۇ.

ئابدىدە كوك تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

"تۈرك خەلقى يوقالمىغاي! ئۇلار ئادەم بولغاي، شۇنىڭ بىلەن ئاتام ئىلىترمىش خاقانىنى، ئانام ئىلبىلگە خانىشىنى ئاسمان قەرىگە ئېلىپ چىقىپ، ئىگىز كوتەرگەنمىش. ئاتام خاقان ئون يەتتە ئەر بىلەن سىرتقا چىققانمىش، (ئۇلارنىڭ) سىرتتا يۈرگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن شەھەردىكىلەر تاقىقا چىقىقانمىش، تاغدىكىلەر توۋەنگە چۈشكەنمىش، (ئۇلار) يىغىلىپ يەتمىش ئەر بولغانمىش. تەڭرى كۈچ - قۇۋۋىتى نېسىپ قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئاتام خاقان ئەسكەرلىرى بوردەك ئىمىش، ئۇنىڭ دۇشمەنلىرى قويدەكمىش، شەرقتىن غەربكىچە جەڭ قىلىش نەتىجىسىدە يىغىلغان كىشى يەتتە يۈز بولغانمىش،....."

يۇقۇرقى پارچىدا ئىلمىتىرمىشنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇ-
رۇشى شامانىزىم تەلەپپۇزىدا تەسۋىرلەنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن
كېيىنكى ۋەقەلەر ئۇنىڭ خان بولۇشى ئۈز زامانىسىدىكى
تارىخىي زورۇرىيەتنىڭ قانۇنى ئەمەلگە ئېشىشى ئىدى.

دىيالېكتىكا ماتېرىيالىزىم نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، زورۇرىيەت
ئۈزۈنىڭ ئىچكى سەۋەبىگە ئىگە بولىدۇ، نەرسىلەرنىڭ، جەريان-
لارنىڭ، ھادىسىلەرنىڭ ئۈز ماھىيىتىدىن، ئىچكى باغلىنىشلىرىدىن
مۇقەررەر قانۇنى رەۋىشتە كېلىپ چىقىدۇ.

شۇ تارىخىي شارائىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋەزىيىتى ۋە
نۇركى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائى شارائىتىنى شۇنداق بىر تارىخىي
زورۇرىيەت شەكىللەندۇرگەن. ئۇلار ئىچىدىن "ئىلمىتىرمىش" ئاتا-
لىق خانلىقنىڭ چىقىشى تاسادىپىتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ
ئىپتىدائىي نىمە بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر بىر يولباشچىلىق مەي-
دانغا كېلىشى مۇقەررەر قانۇنى زورۇرىيەت ئىدى. كېيىن ئابا-
دىدە ئىلمىتىرمىش خاقانلىقىنىڭ ئۈزىدىن ئالدىدا ئوتكەن ئاتا-
بوۋىلىرىنىڭ سەلبى تەجرىبىلىرىدىن ئىبرەت ئېلىپ، بولۇپمۇ
ئۇلۇغ خاقان ئىستەمىنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، دانىشمەن
تۇنيۇقۇق قوماندان بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئىستەمىنىڭ تىرا-
دىتسىيىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، تۈركى خەلقلەرنى بىرلىككە كەل-
تۈرگەنلىگىنى، دولەتتە "ئادالەتلىك تۈزۈم" ئورناتقاندا دولەت
گۈللىنىپ، خەلق باي-پاراۋان بولغانلىغىنى يېڭى، چىرايلىق
كارتىنىلار بىلەن تەسۋىرلەيدۇ. ئۇنىڭغا تەنتەنىلىك مەدھىيىلەر
ئوقۇيدۇ.

تارىخ شەخسنىڭ رولىنى رەت قىلمايدۇ. تارىخنىڭ
قانۇنى ئېقىمى بويىچە ئىش كۆرگەن تارىخىي شەخسلەر تارىخ

تەرەققىياتىنىڭ تېزرەك ئالغا سىلجىشىغا تۈرتكە بولالايدۇ. بۇ ئابىدىدە تەسۋىرلەنگەن "بىلگە خاقان"، "دانىشمەن تۇنيۇقۇق"، "قەھرىمان كول تېكىن" لەرنى بەلگىلىك ھالدا ئەنە شۇنداق تارىخىي قانۇننى سەزگەن شەخسلەر دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

ئىلىترمىش خاقان ئولگەندىن كېيىن ئورنىغا خاقان بولغان بىلگە خاقان خەلقە سادىق بولۇپ، خەلق ئۈچۈن قانداق ئىش ئېلىپ بارغانلىقى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

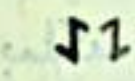
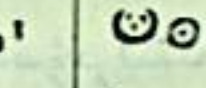
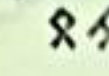
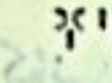
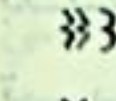
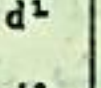
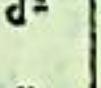
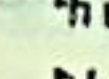
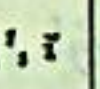
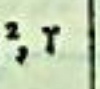
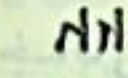
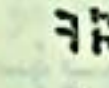
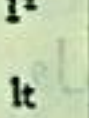
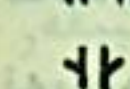
"تۈرك خەلقى ئۈچۈن تۇنى خاتىرجەم ئۇخلىيالمىدىم، كۈندۈزى خاتىرجەم ئولتۇرالمىدىم. ئىنىم كول تېكىن بىلەن بىللە، ئىككى شاد بىلەن بىللە، ئولەر - تىرىلىشىمگە قارىماي تىرىشتىم. ئەنە شۇنداق تىرىشىپ يۈرۈپ، خەلقنى بىرلەشكەن، ئىناق قىلدىم"①.

ئابىدىدە كول تېكىن، تارىخ ۋە خەلق ئوستۇرگەن، ئوز خەلقىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن جان تىككەن ئوت يۈرەك رىيال قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلەنسە، بىلگە خاقان ئوز زامانىسىغا لايىق يېتىشكەن ھەربىي ئالىم سۈپىتىدە كوز ئالدىمىزدا شەكىللىنىدۇ. ئۇ، ئۇرۇشتا قورال ۋە ئادەمنىڭ شەخسى ئەقىل - پاراسىتىدىن باشقا ئورۇن - نىگۇ ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدىغانلىغىنى سېزىپ، ئۇنى ئوبدان يەكۈنلەيدۇ.

ئابىدىدە ئىنسانىيەتنىڭ ئازاتلىق، ئەركىنلىك، بەخت - سائادىتىنىڭ ئەڭ ئەشەددى دۈشمىنى خائىنلىقنى ئەجەللىك نەپرەت ئاستىغا ئالىدىغان كۈچلۈك ئېپزوتلار بار. بۇنى كىتاپ - خانلارنىڭ تەۋەندە بېرىلگەن تولۇق تېكىستىدىن ئوزلىرىنىڭ

① «كول تېكىن ئابىدىسى» 27 - ئېپزوت.

قەدىمقى رۇنىك ئېلىپبەسى

Начертание	Значение		Начертание	Значение	
	русск.	лат.		русск.	лат.
	a, ā	a, ā		ń	ń
	. б¹	b¹		нт	nt
	б², ä	b², ä		нч	nč
	б	ï.		o, y	o, u
	г	g		ö, ÿ	ö, ü
	д¹	d¹		п	р
	д²	d²		р¹	r¹
	з	z		р²	r²
	ы, і	y, i		с¹	s¹
	j¹	j¹, ī		с²	s²
	j²	j², ī		т¹	t¹
	k	q		т²	t²
	к	k		ч	č
	л¹	l¹		ш	š
	л²	l²			
	лт	lt			
	м	m			
	н¹	n¹			
	н²	n²			
	ң	ŋ			

كورۇۋېلىشنىڭ ھاۋالە قىلىمىز.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ئورخۇن يادىكارلىقلىرى «كول تېكىن»، «بىلگە خاقان»، «تۇنيۇقۇق»، «مويۇنچۇر» ئابىدىلىرىنى تۈرك ئۇيغۇر خاقانلىرى ۋە تۈرك ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ ئازاتلىق، ئەركىنلىكى ئۈچۈن قىلغان كۈرەشلىرىنى ھەقىقى رېئاللىستىك ئۇسۇلدا بەدىئى ئەكس ئەتتۈرگەن قەھرىمانلىق داستانلىرى دېيىشكە بولىدۇ. بۇلارنى كومپوزىتسىيە جەھەتتىن ئالغاندا مۇقەددىمە، ئاساسىي تېكىست، خاتىمىلەرگە ئاجراتقىلى بولىدۇ. يېزىلىشى جەھەتتىن «كول تېكىن ئابىدىسى» ئەڭ ياخشى لېرىك سەنئەتكە ئوخشاپ كېتىدۇ. تىلىدا خەلق ماقال - تەمسىللىرى ۋە ئىستىلىستىك ۋاستىلار مىسالسىز مىتانومىيە، جانلاندۇرۇش، چىرايلىق مۇبالىغىلار، رېتورىك ئۇندەش، رېتورىك سوئال، لېرىك چېكىنىش، ۋەقەلىك چېكىنىش، تۈز بايان، تەتۈر بايان، قىستۇرما بايان قاتارلىق ۋاستىلار ياخشى ۋە ئۇنۇملۇك قوللىنىلغان.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ ئابىدىلەر يۇقۇرقى باپلاردا ئېيتىپ ئوتكەندەك «تاشقۇت» (ھازىرقى بىيمت شەكلى) شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، بۇ تىرادىتسىيە 7-8-ئەسىرلەر بۇددا ئەدەبىياتىدا داۋاملاشقان.

ئورخۇن يادىكارلىقلىرىنىڭ مەزمۇنى شۇنچىلىك بايكى، بۇيۇك تۈرك ئۇيغۇر دولەتلىرىنىڭ دولەت چېگرىسى، دولەت قۇرۇلۇشى، ئىچكى - تاشقى سىياسىتى، جەڭ تاكتىكىسى، دولەت قانۇنى، دىنى، ئېتنوگرافىيەسى ۋە ئۇزاق تارىخىي جەريانىدىكى ئاچچىق، سەلبى ۋە ئىجابى تەجرىبىلىرى يەكۈنلەنگەن.

كىتابخانلارنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرراق تەھلىل قىلىپ چۈشە-

نىشى ئۇچۇن توۋەندە «تونيۇقۇق — ئابىدىسى» «كول تېكىن ئابىدىسى»، «بىلگە خاقان ئابىدىسى» «مويۇنچۇر ئابىدىسى» قاتارلىقلارنىڭ تولۇق تېكىستىنىڭ تەرجىمىسىنى بەردۇق.

كۆل تېكىن ئابىدىسى

جەنۇپ تەرەپ (ج) (ن)

(1) مەنكى تەكرىدەك، تەكرىدىن تۆرەلگەن تۈرك بىلگى (دانە، دانىشمەن) خاقان بۇ ۋاقىتتا (تەختتە) ئولتۇردۇم. سۆزۈمنى تۇغقەل ئاڭلاڭلار: ئالدى بىلەن ئىنىلىرىم ۋە ئوغۇللىرىم ئاندىن قالسا ئۇرۇقلىرىم ۋە خەلقىم. ئۇڭ تەرەپتىكى شاداپىت بەگ- لەر سول تەرەپتىكى تارقات. بۇ يۇرۇق بەگلەر ئوتتۇز.....

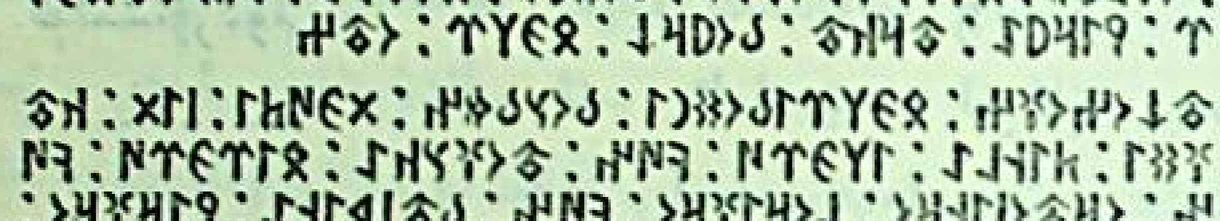
(2) توققۇز ئوغۇز بەگلىرى، خەلقلىرى، سىلەر بۇ سۆزلىرىمنى تۇغقەل ئاڭلاڭلار: ئېسىڭلاردا چىڭ تۇتۇڭلار، ئالدى تەرەپ (شەرق) تىن كۈن چىقىشقىچە، ئوڭ (جەنۇپ) تەرەپتىن كۈن ئوتتۇرىسىغىچە، ئارقا (غەرپ) تەرەپتىن كۈن پېتىشقىچە، سول (شىمال) تەرەپتىن تۆن ئوتتۇرىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى خەلقلەرنىڭ

(3) ھەممىسى ماڭا قارايدۇ. مۇشۇنداق كوپ خەلقنى مەن ئۈيۈشتۈردۈم، ھازىر ئۇلاردا ئەندىشە يوق، تۈرك خاقانى ئوتۇگۈن تاغدا ئولتۇرۇپ سۆزلىدى، ئالدى تەرەپ (شەرق) تىن شانتۇڭ تۆزلەڭلىگىچە ئۇرۇش قىلىپ باردىم. دېگىز (ساھىللىرى) غا يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم. ئوڭ (جەنۇپ) تىن توقتۇز ئەرسەنگە ئۇرۇش قىلىپ

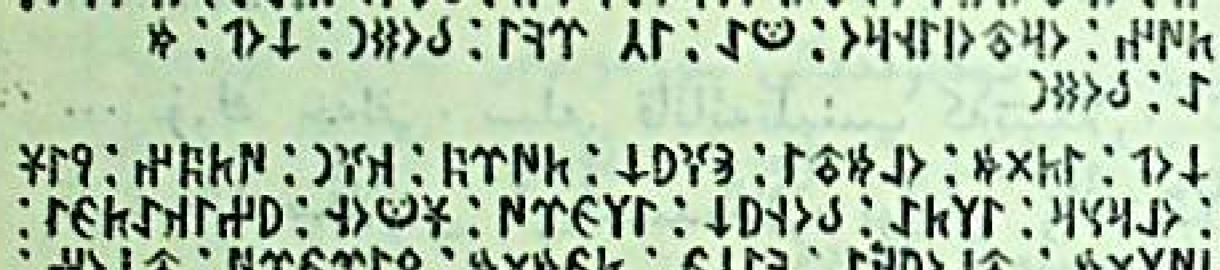
كول تېكن ئابدسى

Текст

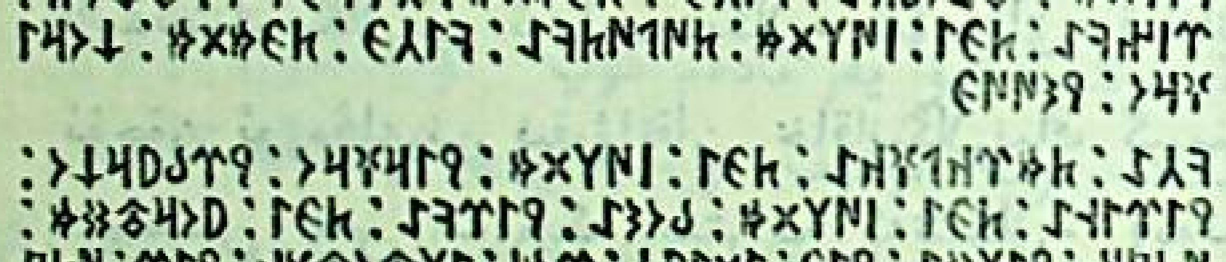
Малая надпись

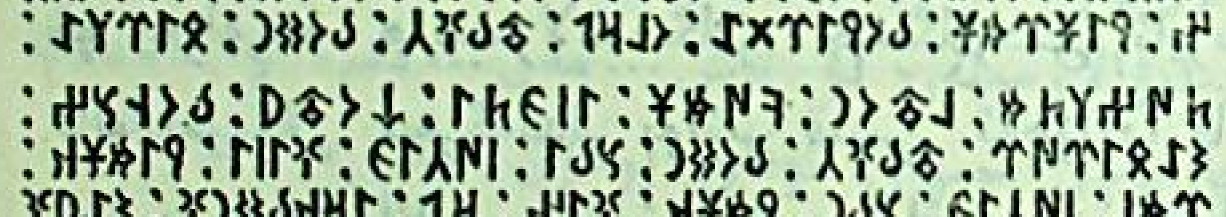
(1)

(2)

(3)

(4)

(5)

باردىم، تىبەتكە يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم. ئارقا تەرەپ
(غەرپ) تىن يىنچۇ دەريا سىدىن
(4) كېچىپ ئوتۇپ، تۆمۈر قابلىقىچە ئورۇش قىلىپ
باردىم. سول (شىمال) دىن بايرقو زىمنىگە ئورۇش قىلىپ
باردىم.
(لېكىن) ئوتوكەن تاغقا يېتىدىغان جاي يوق ئىكەن. بۇ
يەردە ئولتۇرۇپ، خەلقىمنى تابغاچ خەلقى بىلەن
(5) كېلىشتۇردۇم
(6) .....
(7) .....
(8) ... تۈرك خەلقى، سىلەر قانائەتلىنىپ كەتتىڭلار. ئاچ - توق
قالىدىغانلىغىڭلارنى ئويلىمىدىڭلار، تويغان ۋاقتىڭلاردا ئاچ
قالىدىغانلىغىڭلارنى ئويلىمىدىڭلار، شۇنداق قىلغانلىغىڭلار
(9) ئۇچۇن ئوزەڭلەرنى بېقۋاتقان خاقانىڭلارنىڭ گېپىنى ئاڭ-
لىماستىن ھەر تەرەپكە پىتراپ كەتتىڭلار. (نەتىجىدە)
ئۇ يەرلەردە ھالسىزلاندىڭلار، جېنىڭلاردىن ئايرىلدىڭلار،
قالغانلىرىڭلار سەرگەندار بولۇپ قېيىن ئەھۋالدا قالدىڭلار.
تەڭرى ساقلىغانلىغى ئۇچۇن، ئوزەمنىڭ بەختىم بولغانلىغى
ئۇچۇن، خاقان بولدۇم. خاقان بولۇپ
(10) يوقسۇل خەلقلەرنى يىغدىم، يوقسۇللارنى باي قىلدىم، ئاز
خەلقنى كوپ قىلدىم، مېنىڭ بۇ سوزلىرىمدە يالغانچىلىق
بارمۇ؟ تۈرك بەگلىرى، خەلقى بۇلارنى سىلەر قۇلاق
سېلىپ ئاڭلاڭلار! مەن بۇ يەرگە تۈرك (خەلقنى) يىغىپ
دولەت باشقۇرۇشتىكى (ئىش ئىزلىرىمنى) ئويدۇردۇم. سە-

لەرنىڭ خاتا ئىش قىلىپ ئولۇشكە ئاز قالغانلىغىگلارنىمۇ
(11) بۇ يەرگە ئويدۇردۇم. بارلىق سوزۇمنى بۇ ئابىدىگە ئويە-
دۇردۇم: بۇنىڭغا قاراپ (بۇنى كورۇپ) ھازىرقى نۇرك
خەلقى ۋە بەگلىرى، بىلىگلارىكى تەختكە قارايدىغان بەگ-
لەر، سىلەر (يەنە) خاتالىشامسىلەر؟! مەن...
تابغاچ خاقاندىن نەققاشچى تەكلىپ قىلدىم (قەۋرىنى)
نەققاشلاتتىم. ئۇلار مېنىڭ سوزۇمنى ياندۇرمىدى.
(12) ئۇلار تابغاچ خاقانىڭ ئوردا نەققاشچىلىرىنى ئەۋەتتى.
مەن ئۇلارغا ھەيۋەتلىك بىنا سالدۇردۇم. ئىچى - تېشىغا
كىشىنى تەسىرلەندۇرىدىغان نەقىشلەرنى ئويدۇردۇم. ئابىدە
ياساتتىم. كوگلۇمدىكى سوزلىرىمنى ئۇنىڭغا ئويدۇردۇم. (ئون
ئوق ئەۋلاتلىرى) ۋە يات ئۇرۇق پۇقرالىرى بۇنى كورۇپ
بىلگەيسىلەر. ئابىدە
(13) ئورناتتىم. (بۇ يەر ئادەم كوپ ئوتىدىغان) ئوتكەل ئىدى.
ئادەم كوپ ئوتۇپ تۇرىدىغان بۇ ئوتكەلگە ئابىدىنى تۇر-
غۇزدۇم. (سوزلىرىمنى ئۇنىڭغا) يازدۇردۇم. ئۇنى كورۇپ
بىلىۋالارسىلەر. ئۇ تاش... مەن... دىم. بۇ ئابىدەگە خەت
يازغۇچى جىمەن ئوغلى يوللۇق تېكىن.

شەرق تەرەپ (د) (ش)

(1) ئۇستىمىزدىكى كوك ئاسمان بىلەن ئاستىمىزدىكى قوڭۇر
تۇپراق يارىتىلغاندا ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان يارىتىل-
غانمىش.
ئىنسان بالىسى ئۇستىگە ئاتا - بوۋام بۇمىن خاقان، ئىستەمى
خاقان ئولتۇرغانمىش. ئۇلار تەختكە ئولتۇرۇپ تۇرك
خەلقىنىڭ ئېلىنى قۇرغان ۋە ئۇنىڭ قانۇنىنى تۇزۇمىنى تۇ-

زۇپ بەرگەنمىش.

(2) (بۇ چاغدا) توت ئەتراپتىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ دۇشمىنى ئىكەن. ئەسكەر چىقىرىپ توت ئەتراپتىكى خەلقىلەرنىڭ ھەممىسىنى قولغا كەلتۈرۈپتىمىش. ئۇزىگە بويسۇندۇرۇپتىمىش بېشى بارلىرىنى باش ئۇردۇرۇپتىمىش. تىزى بارلىرىنى تىزلاندۇرۇپتىمىش. ئۇلارنىڭ شەرقتىن تا شىمالنىڭ تاغلىرى، غەربتىن تا تومۇر قاپقىغىچە بولغان جايلارغا ئولتۇراقلاشتۇرۇپتىمىش.

ئىككىسى

(3) ئارىسىدا ئىگىسىز قالغان كوك تۈركلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغانمىش. ئۇلار دانا خاقان ئىكەنمىش، باتۇر خاقان ئىكەنمىش. بۇيرۇقلىرىمۇ ئىھتىمال دانا بولسا كېرەك. باتۇر بولسا كېرەك. بەگلىرى ۋە خەلقى سادىق ئىكەنمىش. شۇڭا ئۇلار دولەتكە ئەنە شۇنداق ھۆكۈمرانلىق قىلغانمىش. ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ قانۇنى تۈزۈملىرىنى ئۆزگەرتمەنمىش. كېيىنچە

(4) ئۇلار قازا تېپىپتىمىش. تەزىيە بىلدۈرگۈچىلەر، قايغۇ بىلدۈرگۈچىلەر كۈنچىقىشتىكى بۇ تىلى چۆللۈك ئېلىدىن، تابغاچلاردىن، تۆبۈتلاردىن، ئايالاردىن، بورۇلاردىن، قىرغىزلاردىن، ئۇچ قارلۇقلاردىن، ئۇتتۇز تاتارلاردىن، قىشاقلاردىن، تانابىلاردىن بولۇپ، شۇنچە كوپ ئادەم كېلىپ، ئۇلارغا قايغۇسىنى ئىپادىلەپتىمىش، تەزىيە بىلدۈرۈپتىمىش. ئۇلار ئەنە شۇنداق داڭلىق خاقانلاردىن بولغانمىش. ئاندىن

(5) كېيىن ئىنىلىرى خاقان بوپتىمىش. ئوغۇللىرىمۇ خاقان بوپتىمىش. كېيىن ئىنىسى ئاكىسىنى دورىماپتىمىش، ئوغلى

ئاتىسىنى دورىماپتىمىش. بىلمىسىز خاقان تەختتە ئولـ-
تۇرۇپتىمىش. بۇزۇق خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتىمىش. بۇيـ-
رۇقلىرىمۇ ئېھتىمال بىلمىسزلەردىن، بۇزۇقلاردىن بولسا
كېرەك.

(6) بەگلىرى، خەلقىدە ساداقەت بولمىغانلىغى ئۈچۈن .....
ئىنى بىلەن ئاكىنى ئوچمەنلەشتۇرۇپ قويغانلىغى ئۈچۈن،
بەگلەر بىلەن خەلق ئارىسىغا سوغاقچىلىق سېلىپ قويغان-
لىغى ئۈچۈن تۈرك خەلقى تىكلىنىپ بولغان دولىتىدىن
مەھرۇم بولغانمىش.

(7) خاقان دەپ نام ئالغان خاقاندىن ئايرىلىپ قالغانمىش...
تۈرك بەگلەر تۈرك دېگەن نامدىن ۋاز كەچكەنمىش.
تابغاچ پەرەس بەگلەر تابغاچ ناملىرىنى قوللىنىپ تابغاچ
خاقانىغا

(8) بېقىنغانمىش، ئۇلار ئۈچۈن ئەللىك يىل كۈچ بەرگەنمىش.
ئالدى تەرەپ كۈن چىقىشتىن تا بۈكلى خاقان يۇرتىغا،
غەربتىن تومۇر قاپقىغچە ئۇرۇش قىلىپ بېرىپ ئۇلارنىڭ
دولىتى ۋە ھاكىمىيىتىنى تابغاچ خاقانىغا ئېلىپ بەرگەنمىش

(9) .....

(10) ..... (لېكىن) ئۇستىمىزدىكى تۈرك تەكرىسى

(11) (توۋەندىكى) تۈرك مۇقەددەس يەر-سۇيى ("ئىلاھى"
مەنىسىدە) مۇنداق دېگەنمىش: "تۈرك خەلقى يوقالمـ-
غاي! ئۇلار ئادەم بولغاي! (شۇنىڭ بىلەن) ئاتام ئىلىتىر-
مىش خاقانىنى، ئانام ئىلىبىلگە خانىشنى ئاسمان قەرىگە
ئېلىپ چىقىپ ئىگىز كوتەرگەنمىش. ئاتام خاقان ئون
بەتتە ئەر بىلەن

(12) سەرتقا چىققانمىش. (ئۇلارنىڭ) سەرتتا يۇرگەنلىك خەـ
ۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن شەھەردىكىلەر تاققا چىققاز ـ
مىش، تاغدىكىلەر توۋەنگە چۈشكەنمىش. (بۇلار) يىغـ
لىپ يەتمىش ئەر بولغانمىش، تەڭرى كۈچ ـ قۇۋۋەت نەسىپ
قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئاتام خاقان ئەسكەرلىرى بىر يەردەك
ئىمىش. ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى قويىدەك ئىمىش: شەرقتىن
غەربكىچە جەڭ قىلىش (نەتىجىسىدە) يىغىلغان كىشى
(13) يەتتە يۈز بولغانمىش، يەتتە يۈز كىشى بولغاندىن كې ـ
يىن (ئاتام خاقان) ئاتا ـ بوۋامنىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىرى
بويىچە دولىتىدىن، خاقانىدىن ئايرىلغان خەلقلەرنى، دە ـ
دەككە ئايلانغان، قۇل بولغان خەلقلەرنى تەشكىللىگەز ـ
مىش ۋە تەربىيىلىگەنمىش. ئۇ يەردە تۇلىس. تاردۇش
خەلقلىرىنى تەشكىللىگەنمىش.
(14) ھەمدە يابغۇ ۋە شاد (ئۇنۇاننى) بەرگەنمىش. ئوك تەرەپ (جە ـ
نۇپ)تە تابغاچلار دۈشمىنى ئىكەن. سول تەرەپ (شد ـ
مال)دا باز خاقانى ۋە توققۇز ئوغۇزلار دۈشمىنى ئىكەن. قىر ـ
غىزلار، قورىغانلار، ئوتتۇز تاتارلار، قىشانلار، تانابىلارنىڭ
ھەممىسى دۈشمىنى ئىكەن. ئاتام خاقان سۇنچە (كوپ)...
(15) ئۇ قىرىق يەتتە قېتىم ئەسكەر چىقارغانمىش. يىگىرمە
قېتىم جەڭگە قاتناشقانمىش. تەڭرى ساقلىغانلىغى ئۈچۈن
دولىتى بارلارنى دولىتىدىن مەھرۇم قىلغانمىش، خاقانلە ـ
رى بارلارنى خاقانلىرىدىن ئايرىغانمىش، دۈشمەنلەرنى
بويسۇندۇرغانمىش، تىزى بارلىرىنى تىزلاندۇرغانمىش،
بېشى بارلىرىنى باش ئۇردۇرغانمىش. ئاتام

(16) خاقان ئاشۇنداق قىلىپ دولەت قۇرغان ۋە قانۇنى - تۆ-
زۈمنى ئورناتقاندىن كېيىن، بۇ دۇنيادىن ئوتكەنمىش. ئاتام
خاقانىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئالدى بىلەن باز خاقانىنى
بالبال قىلىپ تىكلىگەنمىش. قانۇنى تۈزۈمگە ئاساسەن
تاغام (ئۇستىدە) خاقان بولۇپ ئولتۇردى. كىچىك دا-
دام خان بولغاندىن كېيىن، تۈرك خەلقىنى قايتىدىن
تەشكىللىدى ۋە بېقىپ تەربىيىلىدى، كەمبەغەللەرنى باي
قىلدى، ئازنى كوپ قىلدى.

(17) كىچىك دادام، خاقانلىقتا ئولتۇرغاندا مەن تاردۇش خەل-
قى ئۇستىدىكى شاد ئىدىم. مەن تاغام خاقان بىلەن بىل-
لە ئالدى تەرەپ (شەرقتىن) تا خۇاڭخې دەريا‌سى ۋە
شەنتۈك تۈزلەڭلىگىچە ئۇرۇش قىلىپ باردۇق. ئارقا تە-
رەپ (غەرپ)تىن تا تومۇر (قاپقىغچە) ئۇرۇش قىلىپ
باردۇق ھەمدە كوكسەن تېغىدىن ئېشىپ قىرغىزلار زە-
مىنىغچە ئۇرۇش قىلىپ باردۇق.

(18) جەمى يىگىرمە بەش قېتىم ئەسكەر چىقاردۇق. ئون ئۈچ
قېتىم ئۇرۇشقا قاتناشتۇق. دولىتى بارلارنى دولىتىدىن
مەھرۇم قىلدۇق. خاقانى بارلارنى خاقانىدىن ئايرىدۇق.
تىزى بارلارنى تىزلاندۇردۇق، بېشى بارلارنى باش ئەگ-
دۇردۇق. تۇركەش خاقان تۇركلەردىن ئىدى. ئۇز خەل-
قىمىز ئىدى. بىلىمسىز بولغانلىغى

(19) ئۈچۈن بىزنىڭ ئالدىمىزدا خاتا ئىش قىلغانلىغى ئۈچۈن
ئۇلارنىڭ خاقانى ئولدى. بۇيرۇقلىرى، بەگلىرىمۇ ئولدى.
ئون ئوق خەلقى زۇلۇم چەكتى. ئاتا - بوۋام ھوكۈمراد-
لىق قىلغان يەرلەر ئىگىسىز قالمىسۇن ئۈچۈن، ئاز

خەلقىنى تەشكىللەپ.

(20) ئۇ ئەسلىدە باريس بەگ ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭغا خاقان دېگەن نامنى بېرىدۇق ھەمدە مەلىكە سىڭلىسىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدۇق: ئوزى خاتالاشتى. خاقانى ئولادى، خەلقى دېدەك ۋە قۇلغا ئايلاندى. كوگمەن يەر-سۇيى ئىگىسىز قالمىسۇن ئۈچۈن ئاز سانلىق قىرغىز خەلقلىرىنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن باردۇق، ئۇرۇش قىلدۇق.

(21) شۇنداقلا (دولىتىنى) يەنە (ئۇزىگە) بېرىدۇق. شەرقتىن شىگئەنلىك تېغىدىن ئېشىپ، خەلقلەرنى ئاشۇنداق ئولتۇراقلاشتۇردۇق. ئاشۇنداق تەشكىللىدۇق. غەربتىن تا كەنگۇ-قۇرمانغىچە بېرىپ تۇرك خەلقىنى ئاشۇنداق ئولتۇراقلاشتۇردۇق. ئاشۇنداق تەشكىللىدۇق. ئۇ چاغدا قۇللا قۇللۇق بولدى. دېدەكلەر دېدەكلىك بولدى. ئىنىسى ئاكىسىنى تونۇماس، ئوغلى ئاتىسىنى تونۇماس ئىدى①.

(22) بىز تىرىشىپ قۇرغان دولەتنىڭ قانۇن-تۈزۈمى ئەنە شۇنداق ئىدى. تۇرك، ئوغۇز بەگلىرى سىلەر قۇلاق سېلىڭلار، ئۇستىمىزدىكى ئاسمان ئورۇلۇپ چۈشمىسە، ئاستىمىزدىكى يەر كومتۇرۇلۇپ كەتمىسە، دولىتىڭلارنى ۋە قانۇنى تۈزۈمىڭلارنى كىم بىت-چىت قىلالايدۇ؟ تۇرك خەلقى سىلەر (خاتالىغىڭلارغا) ئۇكۇنۇڭلار!

(23) سىلەر باشباشتاقلىق قىلغانلىغىڭلار ئۈچۈن ئوزەڭلارنى بېقىۋاتقان دانا خاقانىڭلار ۋە ئەركىن، ياخشى دولىتىڭلار ئالدىدا جىنايەت ئوتكۈزدىڭلار. يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقاردىڭلار (ئۇنداق بولمىسا) قوراللىقلار قايىقتىن كې-

① دولەتنىڭ چوڭلۇغىنى تەسۋىرلەيدۇ.

لمپ (سله‌رنی) هه‌یدئوپتمدۇ؟ نه‌یزلمكله‌ر قایاقتىن كې-
لمپ (سله‌رنی) سۇرگۇن قىلئوپتمدۇ؟ مۇقه‌ددەس ئو-
تۇكه‌ن تاشتىكى خه‌لقله‌ر. شه‌رقه‌ قاريدىغىنىڭلار
(24) شه‌رقه‌ كه‌تتىڭلار، غه‌رپكه‌ قاريدىغىنىڭلار غه‌رپكه‌ كه‌تتىڭلار.
سله‌رنىڭ ئۇ جايلارغا بېرىشىڭلارنىڭ پايدىسى مۇنۇلار
بولغان بولسا كېرەك. قېنىڭلار سۇدەك ئاقتى. سۆگە-
گىڭلار تاغده‌ك دوۇله‌ندى. ئالمجاناپ ئوغۇللىرىڭلار قۇل
بولدى. پاك قىزلىرىڭلار دىده‌كله‌رگه ئايلاندى. بىلىم-
سىز بولغانلىغىڭلاردىن سله‌ردە ئادالەت بولمىغانلىقى-
تىن، ناغام خاقان دۇنيادىن ئوتتى.
(25) ده‌سله‌پته قىرغىز خاقانىنى بالبال قىلىپ تىكلىدىم. تۇرك
خه‌لقىنىڭ نام - ئابرۇيىنىڭ يوقاپ كه‌تمه‌سلىگى
ئۈچۈن، ئاتامنى خاقان قىلغان، ئانامنى خانىش قىلغان
ته‌گرى (بىزگه) دوله‌تنى ئاتا قىلغان ته‌گرى، تۇرك
خه‌لقىنىڭ نام - ئابرويىنىڭ يوقاپ كه‌تمه‌سلىگى ئۈچۈن،
مېنى
(26) خاقان قىلىپ ئولتۇرغۇزدى. مه‌ن روناق تاپقان ... ئۇ-
نده‌ ئولتۇرمىدىم. (به‌لكى) يىگىلى ئېشى يوق، كېيگە-
لى كىيىمى يوق يوقسۇل بىچاره‌ خه‌لقىنىڭ ئۇستىده‌
ئولتۇردۇم. ئىنىم كول تېكىن بىله‌ن سوزله‌شتۇق. ئاتام،
تاغام قولغا كه‌لتۇرگه‌ن خه‌لقه‌رنىڭ نام - ئابرويىنىڭ
يوقاپ كه‌تمه‌سلىگى ئۈچۈن
(27) تۇرك خه‌لقى ئۈچۈن تۇنى خاتىرجەم ئۇخلىمىدىم. كۈن-
دۇزى خاتىرجەم ئولتۇرمۇدۇم. ئىنىم كول تېكىن بىله‌ن
بىلله‌ ئىككى شاد بىله‌ن بىلله‌ ئوله‌ - تىرىلىشىمگه‌ قارىماي

تىرىشتىم. ئاشۇنداق تىرىشىپ يۇرۇپ بىرلەشكەن خەلقنى ئىناق قىلدىم. مەن خاقانلىققا ئولتۇرغان ۋاقتىمدا
(28) ھەر تەرەپكە پىتراپ كەتكەن خەلقلەر ئوله - تىرىلمىشىگە قارىماي پىيادە، كىيىملىرىنىڭ يالاڭلىغىغا قارىماي قايتىپ كەلدى. خەلقلەرنى بېقىش ئۈچۈن شىمالدا ئوغۇزلار، شەرقتە قىشان تاتابىلارغا قارشى تۇردۇم. چوڭ قوشۇننى باشلاپ ئون ئىككى قېتىم يۇرۇش قىلدىم، جەنۇبتا ئۇرۇشقا قاتناشتىم.
(29) ئاندىن كېيىن تەڭرىگە رەھمەت. بەختىم بولغانلىغى ئۈچۈن، تەلىيىم بولغانلىغى ئۈچۈن ئولۇمگە يۈز تۇتقان خەلقلەرگە جان كىرگۈزدۇم، يالاڭ خەلقلەرنى كىيىملىك قىلدىم. يوقسۇللارنى باي قىلدىم. ئاز خەلقنى كوپ قىلدىم. (ئۇلارنى) كۈچلۈك دولىتى بار، كۈچلۈك خاقانى بار (خەلقلەردىن) ياخشىراق ياشايدىغان قىلدىم. توت ئەتراپتىكى
(30) خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇردۇم. ئۇلارنى (بىز بىلەن) يەنە دۈشمەنلەشمەيدىغان قىلدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماڭا قاردى ھەمدە (ماڭا) كۈچ بەردى. ئىنىم كول تېكىن قانۇنى تۈزۈمنى ئورنىتىشقا تىرىشىپتىپ ئۇزىچىلا قازا تاپتى. ئاتام خاقان دۇنيادىن ئوتكەندە ئىنىم كول تېكىن يەتتە ياشتا ئىدى.
(31) ئۇ ماھى سەنەمدەك ئانام خانىشنىڭ دولىتىدە ئىنىم كول تېكىن بالاغەتكە يەتتى. ئۇ ئون ئالتە ياش ۋاقتىدا تاغام خاقان دولەت ۋە قانۇنى تۈزۈمنى ئەنە شۇنداق قىلغا كەلتۈردى. بىز ئالتە جۈپ ساغداقتا يۇرۇش قىل-

دۇق. (ئۇلارنى) خانىۋەيران قىلدۇق. تابىغاچىنىڭ ۋاڭ تۇتۇقى بەش تۇمەن ئەسكەرنى باشلاپ كەلدى. ئۇرۇشتۇق.

(32) كول تېكىن يايمر جەڭگە كىردى. تۇتۇقتىن قولىغا قورال ئالغان قېيىنىنسىنى ئەسىرگە ئېلىپ (ئۇنى) قورالىمرى بىلەن بىرگە خاقانغا تەقدىم قىلدى. ئۇ قوشۇننى شۇ يەردە يوقاتتۇق. ئۇ يىگىرمە بىر ياش ۋاقتىدا بىز چاچا جياڭجۇن بىلەن ئۇرۇش قىلدۇق. دەسلەپتە ئۇ (كول تېكىننى) تادىقتىن چورىنىڭ بوز ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى. بۇ ئات ئۇ يەردە

(33) ئولدى. ئىككىنچى قېتىم ئىشبارا يامتارنىڭ بوز ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى. بۇ ئات ئۇ يەردە ئولدى. ئۇچىنچى قېتىم يەڭسىن سىلىڭ بەگنىڭ ياساندۇقلۇق تورۇق ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى. بۇ ئات ئۇ يەردە ئولدى. ئۇنىڭ ساۋۇت ۋە دوبۇلغىسى پىلاشىغا يۈزدىن ئارتۇق ئوق تەگدى (لېكىن) ئۇ يۈز بېشىغا بىر تال ئوقنىمۇ تەكىزمىدى...

(34) تۈرك بەگلىرى، ئۇنىڭ مۇشۇنداق قىلغانلىغىنى ھەممىگىلار بىلىسىلەر، بىز بۇ قوشۇننى ئۇ يەردە يوقاتتۇق. ئاندىن كېيىن بىر بايىرقۇنىڭ ئۇلۇغ ئىركىتى (بىز بىلەن) دۇشمەنلەشتى. ئۇنى چىكىندۇرۇپ تۇرگى - يارغۇن كولىدە ئۇنى خانىۋەيران قىلدۇق. ئۇلۇغ ئەركىن ئازغىنە ئادىمى بىلەن قېچىپ كەتتى. كول تېكىن يىگىرمە ئالتە

(35) ياش ۋاقتىدا قىرغىزلارغا ئۇرۇش قىلدۇق. نەيزە بوي قېلىنلىقتىكى قارىنى بوسۇپ كوڭىمان تېغىدىن ئېشىپ

قىرغىزلارنى ئۇيغىدا بەسۋالدۇق. بىز ئۇلارنىڭ خاقانى
بىلەن سۆزلا تېغىدا ئۇرۇش قىلدۇق. كول تېكىن بايىر-
قۇنىڭ ئاق ئايغىرىنى
(36) مىنىپ جەڭگە كىردى. بىر ئەرنى ئوق بىلەن
ئولتۇردى. ئارقا-ئارقىدىن ئىككى ئەرگە (نەيزە) سان-
چىدى. ئۇ جەڭ قىلىۋاتقاندا بايىرقۇنىڭ ئاق ئايغا-
رىنىڭ يوتىسى ئۇزۇلۇپ كەتتى. بىز قىرغىز خاقانىنى
ئولتۇردۇق. ئۇلارنىڭ ئېلىنى ئالدۇق. شۇ يىلى تۇر-
كەشلەرگە جازا ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن بىز ئالتاي تې-
غىدىن ئېشىپ
(37) ئېرتىش دەرياسىدىن ئوتۇپ تۇركەشلەرنى ئۇيغىدا بەسە-
ۋالدۇق، تۇركەش خاقانى قوشۇنى پالچۇدىن شىددەت
بىلەن (ئەينەن تەرجىمىسى ئوتتەك، بوراندەك) كەلدى،
ئۇرۇشتۇق. كول تېكىن باشقونىڭ بوز ئېتىنى مىنىپ
جەڭگە كىردى. باشقونىڭ بوز...
(38) ...ئىككىسىنى ئوزى ئەسىرگە ئالدى ئاندىن كېيىن يەنە
(دۇشمەن بازىسىغا) ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ تۇركەش خا-
قانىنىڭ بۇيرۇغىنى، ئازلارنىڭ تۇتۇقىنى ئوز قولى بىلەن
تۇتۇۋالدى. ئۇ يەردە بىز ئۇلارنىڭ خاقانىنى ئولتۇر-
دۇق. ئېلىنى ئالدۇق. ئاددى تۇركەش پۇقرالىرىنىڭ
ھەممىسى (بىزگە) بويسۇندى. بىز بۇ خەلقنى تابارغا
(؟) ئولتۇراقلاشتۇردۇق.
(39) بىز يەنە سوغداقلارنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن يەنچۇ
دەرياسىدىن ئوتۇپ تا تومۇر (قاپىقىغچە) يۇرۇش قىل-
دۇق. ئاندىن كېيىن ئاددى تۇركەش خەلقى (بىزنىڭ)

دۇشمىنىمىز بولدى. كونگەردىكە باردۇق. ئۇ چاغدا
بىزنىڭ ئاتلىرىمىز ئورۇق، ئوزۇغى يوق ئىدى. بۇزۇق
ئادەملەر...
(40) بىزگە ھۇجۇم قىلغانلار باتۇر ئەرلەر ئىدى. ئۇ چاغدا
بىز كول تېكمنگە ئاز ئادەمنى ئەگەشتۈرۈپ چىقارغانلىغىمىزدىن
ئوكۇنىدۇق. ئۇ، چوڭ (بىر) ئۇرۇش قىلىشىمىش. ئۇ
قەھرىمان شالچىنىڭ ئاق ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كە-
رىپتىمىش. ئاددى تۇركەش پۇقرالىرىنى ئۇ يەردە ئولتۇرۇپ-
تىمىش ۋە ئەل قىپتىمىش. يەنە يۇرۇش قىلىپ...

شىمال تەرەپ (ب)

(1) ... بىلەن (ھەمدە) قوشون تۇتۇق بىلەن ئۇرۇش قىپتىمىش.
باتۇرلارنىڭ ھەممىسىنى ئولتۇرۇپتىمىش. ئويى ۋە مال-
مۇلكى پۈتۈنلەي كەلتۇرۇلدى. كول تېكىن يىگىرمە يەتە-
تە يېشىدا، قارلۇقلار ئوزىگە ئوزى خوجا بولدى ۋە
(بىز بىلەن) دۇشمەنلەشتى. بىز ئۇلار بىلەن تاماغ دە-
گەن مۇقەددەس بۇلاق بېشىدا ئۇرۇشتۇق.
(2) كول تېكىن بۇ قېتىمقى ئۇرۇشلاردا ئوتتۇز ياشلاردا
ئىدى. ئۇ قەھرىمان شالچىلارنىڭ ئېتىنى مىنىپ جەڭگە
كىردى. ئارقا-ئارقىدىن ئىككى ئادەمگە (نەيزە)
سانجىدى. قارلۇقلارنى ئولتۇردۇق. ئۇلارنى
قولغا چۈشۈردۇق. ئاز خەلقى (بىزنىڭ)
دۇشمىنىمىز بولدى. (ئۇلار بىلەن) قارا كولدە ئۇرۇش
قىلدۇق. ئۇ (چاغدا) كول تېكىن ئوتتۇز بىر ياشتا
ئىدى. ئۇ قەھرىمان شالچىنىڭ ئاق ئېتىنى مىنىپ
(3) جەڭگە كىردى. ئازلارنىڭ ئەلتەبەرنى ئەسىرگە ئالدى

ئاز خەلقى ئاشۇنداق قىلىپ يوقىتىلدى. تاغام خاقانىڭ
دولىتى قالايمىقانلاشقان. خەلقى ۋە ھوكۇمرانلىق قىلغۇ-
چىلار ئىككىگە بولۇنۇپ كەتكەندە بىز ئىزگىللار بىلەن
ئۇرۇشتۇق. كول تېكىن قەھرىمان شالچىنىڭ ئاق ئېتىنى
مىنىپ
(4) جەڭگە كىردى. ئۇ ئات جەڭدە ئولدى. ئىزگىللار يو-
قىتىلدى. توققۇز ئوغۇزلار ئەسلىدە ئوز ئادىمىمىز ئىدى.
جاھان قالايمىقانلاشقانلىغى ئۈچۈن (بىز بىلەن) دۇش-
مەنلەشتى. بىر يىلدا بەش قېتىم ئۇرۇشتۇق. دەسلەپتە
بىز تەڭرى شەھىرىدە ئۇرۇشتۇق.
(5) كول تېكىن ئازمان ئاق (ئاتنى) مىنىپ جەڭگە كىردى. ئالتە
ئادەمگە (نەيزە) سانچىدى. (ئىككى) قوشۇن ئۇرۇش
قىلىۋاتقاندا يەنە يەتتە ئادەمنى قىلىچلىدى. ئىككىنچى
قېتىم قوشلاغاقتا ئەدىزلەر بىلەن ئۇرۇش قىلدۇق. كول
تېكىن ئازلانىڭ قوڭۇر (ئېتىنى) مىنىپ جەڭگە كىردى.
بىر ئادەمگە (نەيزە) سانچىدى.
(6) (قوغلاپ زەربە بەرگەن؟) (ئەگىلىپ يۇرۇپ يۇرۇش
قىل) غاندا توققۇز ئادەمنى چېپىپ تاشلىدى. ئەدىزلەر
ئاشۇ يەردە يوقىتىلدى. ئۈچىنچى قېتىم بىز بولچىدا
ئوغۇزلار بىلەن ئۇرۇش قىلدۇق. كول تېكىن ئازمان
دىگەن ئاق ئاتنى مىنىپ جەڭگە كىردى. نەيزىلەشتى.
قوشۇنى بىلەن نەيزىلەشتۇق. ئېلىنى ئالدۇق. توتىنچى
قېتىم بىز چۈس دىگەن بۇلاقتا ئۇرۇش قىلدۇق. تۈرك
(7) خەلقى تەڭرىنىپ قالدى (؟) (ئەينەن تەرجىمىسى پۈتى
قالايمىقانلاشتى) ئەھۋال يامانلاشتى. كول تېكىن ئۇزاپ

چىققان (دۇشمەن) قوشۇنىنى تارقىتىپ تۇگىرا تېكىن ما-
زىرىدا توگىرا ئۇرۇغىنىڭ باتۇرى ئالباغونى ۋە ئون ئادەم-
نى قورشاپ ئولتۇردى. بەشىنچى قېتىم بىز ئەزگەنتى
قادازدا ئوغۇزلار بىلەن ئۇرۇشتۇق. كول تېكىن
(8) ئازلارنىڭ قوگۇر ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى. ئىككى
ئادەمگە (نەيزە) سانچىدى. ھەمدە ئۇلارنى پاتقاقتا پاتۇر-
دى. ئۇ قوشۇن ئاشۇ يەردە يوقىتىلدى. بىز ئامىغى
قورغاندا قىشلاپ يازدا ئوغوزلارغا ئەسكەر چىقاردۇق.
كول تېكىنىنى ئويگە قاراشقا قالدۇردۇق (؟) دۇشمەن-
لىز ئوغۇزلار ئوردىغا ھۇجۇم قىلدى. كول تېكىن
(9) ئۇگىسىز دېگەن ئاق (ئاتنى) مىنىپ توققۇز ئادەمگە
(نەيزە) سانچىدى. ئوردىنى قوغداپ قالدى. (شۇنداق
قىلمىغان بولسا) ئانام خانىش ۋە ئوگەي ئاغىلىرىم،
ئاچىلىرىم، كېلىنلىرىم، مەلىكلىرىمنىڭ تىرىكلىرى دېدەك
بولاتتى. ئولگەنلىرىنىڭ جەسىدى بولسا خارابلىقتا، يولدا
قالغان بولاتتى!
(10) كول تېكىن بولمىغان بولسا ھەممىگلار ئولگەن بولاتتى.
ئىگلار. ئىنىم كول تېكىن قازا تاپتى. ئۇزۇم ھەسرەت
چەكتىم. كوزۇم كورمەستەك بولدى، ئەقىل - ھۇ-
شۇمدىن ئاداشقاندەك بولدۇم، ئۇزۇم ھەسرەت چەكتىم.
ئادەمنىڭ ئۇمرىنى تەڭرى بەلگىلەيدۇ. ئىنسان بالىسى
ئولۇش ئۇچۇن تورەلگەن.
(11) مەن ئىنتايىن ھەسرەت چەكتىم. كوزۇمگە ياش كەلسە
ئوزەمنى توتۇۋالدىم. كوگلۇم بۇزۇلسا ئوزەمنى باستىم.
مەن چەكسىز ھەسرەتلەندىم. مەن شۇنداق ئويلىدىم.

ئىككى شاد ۋە ئىنىلىرىم، بالىلىرىم، بەگلىرىم، خەلقىم يىغىلاپ كوزى (ئەينەن تەرجىمىسى، كوز ۋە پىشى)نى زەخمىلەندۇرۇپ قويمدۇ. تەزىيە بىلدۇرۇش، قايغۇسىنى ئىپادىلەش يۇزىسىدىن

(12) قىشان، تاتابى خەلقلىرىگە ۋاكالىتەن ئودار جىيادجۇن كەلدى. تابغاچ خاقانىدىن ئىسى نوشاك كەلدى. (ئۇ) نۇرغۇن گوھەر، ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى ئېلىپ كەلدى. تو-بوت خاقاندىن بولۇن كەلدى. غەرپتىن، كۇن پېتىش تەرەپتىكى سوغدى، بەرچەكەر، بۇ قاراق ئەللىرىدىكى خەلقلەردىن نوكجياكجۇن ۋە ئوغۇل تارقام كەلدى.

(13) ئون ئوق ئوغلۇم تۇركەش خاقانىدىن ماقراچ تومىغچى ۋە ئوغۇز بىلگە تامغچى كەلدى. قىرغىز ئېلىدىن تار-دۇش ئىنانچۇچۇر كەلدى. تاۋاپخانا ياسايدىغان ئۇستىلار، ئىنانچۇچۇر كەلدى. تاۋاپخانا ياسايدىغان ئۇستىلار، تاش مۇنارە ياسايدىغان نەقىش ئۇيمدىغان ئۇستىلار، تاش مۇنارە ياسايدىغان ئۇستىلار كەلدى. تابغاچ خاقانىنىڭ تارىخچىسى (؟) جاكجياكجۇن كېلىپ تاۋاپخانا ياساش، نەقىش ئويۇش ۋە تاش مۇنارە ياساش ئىشلىرىغا يەتەكچىلىك قىلدى.

شەرقى شىمال تەرەپ (ش. د)

كول تېكىن قوي يىلىنىڭ ئون يەتتىنچى كۇنى ئالەمدىن ئوتتى. توققۇزىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۇنى ئولۇم رەسىمىنى ئوتكۇزدۇق. تاۋاپخانا، نەققاش، تاش مۇنارە مايمۇن يىلى يەتتىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۇنى پۇتۇنلەي ياسلىپ بولدى. كول تېكىن قىرىق يەتتە يىل ئومۇر كوردى. تاش... ئۇ ئۇستىلارنى تۇيغۇن ئەلتەبەر كەلتۇردى.

شەرقىي جەنۇپ تەرەپ (ن. د)

بۇ خەتلەرنى كول تېكىنىنىڭ جىيەن ئوغلى، مەنكى يولـ
لۇق تېكىن يازدىم. مەنكى يوللۇق تېكىن يىگىرمە كۈن
ئولتۇرۇپ بۇ ئابىدىنى ۋە تىلدىكى (خەتلەرنىڭ) ھەممـ
سىنى يېزىپ چىقتىم. سىز (خەلقىمىزنى) ئوز باللىرىـ
ڭىز ۋە ئەۋلاتلىرىڭىزدىن ئارتۇق كورەتتىڭىز. سىز قازا
تاپتىڭىز. سىز ئاسماندا...تىرىك ۋاقتىڭىزدىكىگە ئوخشاش...

غەربىي جەنۇپ (ن. ش)

... كول تېكىنىنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش، گوھەر مال ـ مۈلكى
(ۋە) توت مىڭ يىلقىسىغا قارىغۇچى (؟) ...بېگىم تەـ
كىن ئاسمانغا (چىقىدۇ)...ئابىدىگە خەت يازدىم. يولـ
لۇق تېكىن.

غەرپ تەرەپ (ش)

غەرپتىكى سوغدىلار ئاسىيلىق قىلدى. ئىنىم كول تېكىن...
ئۈچۈن (ئۇلار تىرىلىشىگە قارىماي؟) كۈچىنى بەرـ
گەنلىگى ئۈچۈن مەنكى تۈرك بىلگە خاقان ئوزەمىنىڭ
نوۋكەرىنى (؟) كول تېكىنىنىڭ (مازىرىغا) قاراتتۇردۇم. مەن
ئۇنىڭغا ئىنەنچو ئايايارغان تارقان دېگەن ئۇنۋاننى بەرـ
دىم. كىشىلەرنى ئۇنىڭغا ھورمەت قىلغۇزدۇم.

تۇنيۇقۇق ئابىدىسى

(1) مەقىلدار تۇنيۇقۇق مەن ئوزەم تابغاچ ئىلىدە تەربىيـ
لەندىم، تۈرك خەلقى تابغاچقا بېقىناتتى.

(2) تۈركى خەلق، كېلىچەكتە ئۇزىنىڭ خېنى بولالمايدىغىنى ئۈچۈن تاباغاچ دولىتىدىن ئايرىلىپ چىقتى، بۇنى خەلق ئۇز خېنىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن قىلغان ئىدى؛ لېكىن ئۇلار ئۇز خېنىنى تاشلاپ، يەنە قايتىدىن تاباغاچ دولىتىگە بويسۇندى؛ مېھرىۋان تەڭرىم ئېيتمىدۇكى: مەن سىلەرگە خان ئاتا قىلىمەن.

(3) خان سەن ئۇزەڭنىڭ بېقىندىلىغىڭ بىلەن بۇ يەردە قالساڭ (هەرپ بويىچە، ئۇزەڭنىڭ)؛ سېنىڭ بېقىندىلىغىڭ تۈپەيلى تەڭرىم — هەيران قېلىپ ئويلىشى مۇمكىن، تۈركى خەلق ئاجىزلايدۇ، ئولىدۇ، ۋەيران بولىدۇ. سەن تۈركى خەلقلەر تەرىپىدىن يېتىم قالىسەن(؟)

(4) تاقىر دالىسىدا (ئەينەن تەرجىمىسى) ئورمان ۋە تاشلىق تا قالغانلىرى يىغىلىپ يەتتە يۇز بولىدى. بۇلارنىڭ بىر ئۇلۇشى ئاتلىق ئىدى. ئىككى ئۇلۇشى يايۇ ئىدى. بۇ يەتتە كىشىنى باشلاپ يۇرگەن

(5) قوشۇن ئۇلۇغ شاد ئىدى. ئومانگە، (قوشۇنىمىزغا) قوشۇلغىن، قوشۇلغان كىشى مەنكى — ئەقىلدار تۇنيۇقۇق ئىدىم. مەن ئۇنى خاقان قىلاي دېدىم. مەن مۇنداق ئويلىدىم. ئورۇق بۇقا بىلەن سېمىز بۇقا يىراقتا

(6) ئۇسۇشسە ئورۇق بۇقا بىلەن سېمىز بۇقىنى ئايرىۋالغىلى بولمايدۇ. مەن ئاشۇنداق ئويلىدىم شۇنىڭدىن كېيىن تەڭرى (ماڭا) ئەقىل بەرگەنلىگى ئۈچۈن مەنلا (ئۇنى) خاقان بولۇشقا دەۋەت قىلدىم. ئەقىلدار تۇنيۇقۇق — بۇيلا باغا تارقان.

(7) ئىسلىتەرسى خاقان بىلەن بىرلىكتە جەنۇپتىن..... شەرق-

تمن قىتايلاردىن، شىمالدىن ئوغۇزلاردىن كوپ ئولتۇر-
دۇق، ئەقىلدارى نوۇكەر باشلىغى مەنلا ئىدىم. بىز چۇغاي
قۇزى ۋە قارا تۇمدا ئولتۇراقلاشتۇق.
(8) كىيىك يەپ، توشقان يەپ، كۇن كوچۇرەتتۇق. خەلقنىڭ
قارنى توق ئىدى. دۇشمەنلىرىمىز ئەتراپىمىزدا قۇشلار-
دەك كوپ ئىدى، بىز جانسىز ھايۋاندەك ئىدۇق، مۇ-
شۇنداق ئولتۇرغىنىمىزدا ئوغۇزدىن چارلىغۇچى كەلدى.
(9) چارلىغۇچىنىڭ سوزى مۇنداق ئىدى: توققۇز ئوغۇز ئۇس-
تىدە خاقان ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ تابغاچقا قۇنى جىاڭجۇنىنى
قىتايغا توكىراسى مېنى ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار مۇنداق سوزنى
ئېلىپ بېرىپتۇ: ئازغىنە تۇرك خەلقى
(10) ھەركەتلىنىپ يۇرۇۋېتىپتو. ئۇلارنىڭ خاقانى باتۇرمىش،
ئەقىلدار دانىشمەنمىش ئۇ، ئىككىسى بولىدىكەن، سەن-تاب-
غاچلارنى قىرىپ تاشلايدۇ. شەرقتىن قىتانلارنى قىرىپ
تاشلايدۇ. بىز ئوغۇزلارنى
(11) قىرىپ تاشلايدۇ. تابغاچلار سىلەر جەنۇبتىن تېگىڭلار!
قىلمغلار، سىلەر شەرقتىن تېگىڭلار! مەن شىمالدىن تې-
گەي! تۇرك خەلقى يىرىگە پادىشا يولاتمايلى، مۇمكىن
بولسا ئۇلارنى يوقۇتايلى!
(12) ئۇ سوزنى ئاڭلاپ تۇنى ئۇخلىغىم كەلمىدى، كۇندۇزى
ئولتۇرغۇم كەلمىدى، كېيىن خاقانىمدىن ئوتۇندۇم، مەن
مۇنداق ئوتۇندۇم: تابغاچ، ئوغۇز، قىتان بۇ ئۇچى تې-
پىشىۋالسا
(13) بىز تايانچسىز قالىمىز، ھەر تەرەپتىن مۇھاسىرە ئىچىدە
قالىمىز. يوققا نەرسىنى ئېگىش ئاسان، ئىنچىكە نەرسىنى

ئوشتۇش ئاسان، يۇقىا قېلىن بولۇپ كەتسە ئېگىش تەسكە چۈشىدۇ. ئىنچىكە

(14) توم بولۇپ كەتسە، ئوشتۇش تەسكە چوشۇدۇ. شەرقىتە قىتانلاردىن جەنۇپتا تابغاچتىن، غەرپتە قوردانىدىن، شىمالدا ئوغۇزدىن بولۇپ ئىككى - ئۇچ مىڭ كىشىلىك قوشۇن كېلىش مۇمكىن، مەن (خاقانغا) شۇنداق دىدىم.

(15) خاقانىم مەن ئورەم — ئەقىلدار تۇنيۇقۇقىنىڭ ئوتۇنگەن سوزۇمگە قوشۇلدى، شۇ بويىچە ئىش قىلىشۇەر دىدى. كوك ئوگدىن يۇقۇرىلاپ قوشۇننى باشلاپ ئۇتوكەن تاققا ئولاشتىم. ئۇغۇزلار ئىنىك، يوك، ئۇلاقلىرىنى ئېلىپ تۇغلا (دەريا سىدىن) كەلدى.

(16) ئەسكىرى ئۇچ مىڭ ئىكەن، بىز ئىككى مىڭ ئىدۇق، ئۇرۇشتۇق، تەگرى ساقلىدى... تارمار قىلدۇق. دەر - ياغا چۈشتى، قايتىش يولىدا يەنە (نۇرغۇن) ئولۇپتىمىش. شۇندىن كېيىن ئوغۇزلارنىڭ هەممىسى كېلىپ ئەل بولدى.

(17) (تۇرك خاقانى) تۇرك خەلقىنىڭ ئۇتوكەن دىگەن يەردە تۇرۇۋاتقانلىغىنى مەن ئوزەم ئەقىلدار تۇنيۇقۇقنىڭ ئوتۇ - كەن دىگەن يەردە تۇرۇۋاتقانلىغىنى ئاڭلاپ جەنۇپتىكى خەلقەر ۋە غەرپتىكى، شىمالدىكى، شەرقتىكى خەلقەر - نىڭ هەممىسى كېلىپ ئەل بولدى.

(18) بىز ئىككى مىڭ ئىدۇق، ئىككى قوشۇن بولدى تۇرك خەلقى خەلق بولغاندىن، تۇرك خانى تەختكە ئولتۇر - غاندىن بۇيان سەنتۇك شەهەرلىرىگە دەريا - دېڭىزلارغا تې - گىپ باقمىغان ئىدى. خاقانىمدىن ئوتۇنۇپ لەشكەر باش - لاپ جەڭگە ماڭدىم.

(19) لەشكەرلىرىمنى سەلتۇك شەھەرلىرى ۋە دەريا-دېڭىزلارغا بارغۇزدۇم، لەشكەرلىرىم يىگىرمە ئۇچ شەھەرنى ۋەيران قىلدى. بۇ يۇرتلار خارابىلىققا ئايلاندى. تابغاچ خاقانى دۇشمىنىمىز ئىدى. ئۇن ئۇق خاقانى دۇشمىنىمىز ئىدى.

(20) مۇندىن باشقا قىرغىز كۇچلۇك خاقانمۇ دوشمىنىمىز بولدى. ئۇ ئۇچ خاقان مەسلىھەتلىشىپ ئالتاي تېغىدا ئۇچراشماق-چى بوپتۇ، ئۇلار مۇنداق مەسلىھەتلىشىپتۇ: بىز شەرقتىن تۇرك خاقانىغا لەشكەر چىقىرايلى. ئۇنىڭغا لەشكەر چىقار-مىساق ئاخىر بىر كۇن ئۇ. بىزنى.....

(21) ئۇلارنىڭ خاقانى باتۇرمىش، ئەقىلدار دانىشمەنمىش، ئاخىرى بىر كۇنى بىزنى يوقىتىدۇ. تۇچەيلەن لەشكەر چىقىرايلى! ئۇنى يوقىتايلى دىيىشىپتۇ. تۇركەش خاقان مۇنداق دەپتۇ: مېنىڭ خەلقىم ئۇ يەرگە بارىدۇ.

(22) تۇرك خەلقى ھەققەتەن بۇلغۇنۇپ كەتتى (قالايمىقان-لاشتى)، ئوغۇزلىرىمۇ ھەققەتەن تارىلىپ كەتتى. ئۇ گەپ-نى ئاڭلاپ، تۇنى ئۇيقۇ كەلمەس ئىدى. كۇندۇزى ئولتۇر-غۇم كەلمەس ئىدى. شۇ چاغدا مەن مۇنداق ئويلۇدوم

(23) ئالدى بىلەن قىرغىزلارغا ئۇرۇش قىلساق ياخشىراق بولە-دىغان ئوخشايدۇ، دەپ توگمەن (تېغى) غا بارىدىغان يول بىرلا ئىكەن ھەمدە ئۇنى (قار) قاپلىۋاپتۇ دەپ ئاڭلاپ بۇ يولدا ماڭساق بولماسمىكىن دىدىم. يول باش-لىغۇچى ئىزدىدىم چۇنكى ئاز پۇقراسىدىن بىرنى تاپتىم.

(24) مەن ئاز يىرىگە بارىدىغان يولنىڭ ئانى دەريا سىغا (يېقىن) ئىكەنلىگىنى، پەقەت بىرلا ئات بىلەن مېڭىشقا بولىدىغان

تار يول ئىكەنلىگىنى ئاڭلاپ مەن ئۇنىڭدىن (يەنە) سورد-
سام، ئۇ، بىر ئاتلىق كىشىنىڭ ئۇ يول بىلەن مېڭىپ
باققانلىغىنى ئېيتتى، ئۇ يول بىلەن ماڭساق بولىدىكەن
دېدىم، ئويلاندىم، خاقانىمدىن
(25) ئوتۇندىم. لەشكەر چىقارتتىم، ئات، بىلەن دەريادىن ئو-
تۇڭلار دېدىم. ئاق تەرمەس دەريادىن ئوتۇپ لەشكەر-
لىرىمنى توختاتتىم، ئاتقا مىنىپ، قارنى بوسۇپ ماڭدۇق.
ئاتنى يېتىلەتكۈزۈپ، تاياقىغا تاياڭغۇزۇپ يايۇ. (تاقىغا)
چىقارغۇزدۇم. سەركەردە
(26) (قار-مۇزلارنى) ئاچتى. بىز دەل-دەرەخ بار چوققىلار-
دىن ئاشتۇق. بىز ناھايىتى جاپادا تاغدىن چۈشتۈق.
ئون تۇن گىچە (تاغ) يېنىدىكى توسالغۇلاردىن ئەگىتىپ
يۇرۇپ ماڭدۇق، يول باشلىغۇچى يولدىن يېڭىلىپ قال-
ماچقا ئولتۇرۇلدى. قېيىن ئەھۋالدا خاقان تېز مېڭىلار
دىدى.
(27) بىز ئانى دەريانىڭا يېتىپ باردۇق، ئۇ دەريانى بويلاپ
توۋەنگە ماڭدۇق. لەشكەرنى ساناش ئۈچۈن ئاتتىن چۈ-
شۈردۇق. ئاتلارنى دەرەختە باغلاپ قويدۇق..... كې-
چىنى كېچە دېمەي، كۈندۈزنى كۈندۈز دېمەي ئۈچقاندەك
يۇردۇق. قىرغىزلارنى ئۈيقۇدا بېسىۋالدۇق.
(28) بىز نەيزە بىلەن.....نى ئاچتۇق، ئۇ چاغدا ئۇلارنىڭ خا-
قانى ۋە لەشكەرلىرى يىغىلىپ بوپتىكەن. ئۇرۇشتۇق،
سانچىشتۇق، خاقانىنى ئولتۈردۇق، قىرغىز خەلقى خاقانە-
مىزغا بويسۇندى، يۈكۈندى، بىز ياندۇق. تۈگمەن تېغىنى
ئەگىپ

(29) قىرغىزلارنىڭكىدىن ياندۇق، تۈركەش خاقانىدىن چارلە-
غوچى كەلدى. ئۇنىڭ سوزى مۇنداق ئىدى. بىز شەرقىي
تۈرك خاقانغا لەشكەر چىقىرايلى، لەشكەر چىقىرىپ ئۇلارغا
يۈرۈش قىلمساق بىزنى ئولتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ خاقانى
باتۇرمىش' ئەقىلدار دانىشمەنمىش. ئاخىر بىر كۈنى
(30) بىزنى ئولتۈرىدۇ، دېيىشىپتۇ. تۈركەش خاقانى يولغا
چىقىپ بوپتىمىش. ئون ئۇق خەلقى پۈتۈنلەي قوزغىلىپ-
تىمىش (بۇلارنىڭ ئىچىدە) تابغاچ ئەسكەرلىرىمۇ بارمىش،
بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، خاقانىم مەن ئويغە بېرىپ كېلەي'
(31) خوتۇنۇم ئولدى. ئولۇم رەسمىيەتلىرىنى قىلىۋىتەي، سىلەر
لەشكەرنى باشلاپ ئىلگىرىلەۋېرىڭلار، ئالتاي تېغىغا ئورۇنلە-
شىڭلار. ئىنەل خاقان ۋە تاردوس شاد لەشكەر بېشى بو-
لۇپ ئىگىرىلىسون، دىدى. ئۇ مەنكى تۇنيۇقۇقتا مۇنداق
دىدى:
(32) سەن بۇ قۇشۇنغا يىتەكچىلىك قىل، قىيىن (مەسىلىلەردە)
ئوزۇڭنىڭ پىكرى بويىچە قارارچىقىرىۋەرگىن! مەن ساڭا
يەنە نىمە دەي؟ ئەگەر ئۇلار كېلىپ قالسا خەۋەرچى-
لەرنى كوپەيتكىن. كەلمىسە، ئەسىر سوزىنى توپلاپ
تۇرغىن دىدى. بىز ئالتاي تېغىغا ئولتۇراقلاشتۇق.
(33) ئۇچ پايلاقچى كەلدى. ئۇلارنىڭ سوزلىرى ئوخشاش ئىدى:
خاقان لەشكەر چىقىرىپتىمىش، ئون ئۇق لەشكەرلىرى.
پۈتۈنلەي قوزغىلىپتىمىش، ئۇلار بىز پارىس تۇزلەڭلىگىدە
يىغىلايلى، دېيىشىپتىمىش. بۇ سوزلەرنى ئاڭلاپ خاقانغا
بۇ سوزلەرنى مەلۇم قىلدىم، قانداق قىلسام بولار؟ جا-
ۋاپ كەلدى.

(34) ئورنۇكلاردا تۇرۇۋېتىلگەن ئاتلىق چارلىغوچىلارنى ئوبدان ئۇيۇشتۇرۇلغان، ئۇزەكلەرنى زەربىگە ئۇچرىتىپ قويماڭلار، بوگو خاقان ماڭا بۇ گەپلەرنى ئەۋەتىپتۇ. لېكىن ئۇ ئاپا تارقانغا يەنە ئەقىلدار تۇنيۇقۇق يامان ئادەم ئۇ، ئۇنىڭ ھەقىقەتەن قارانىيىتى بار.

(35) .....

(36) ئەگەر ئۇ ئەسكەر چىقىرىمەن دېسە، ئۇنىماڭلار دەپ مەخپى گەپ ئەۋەتىپتۇ، بۇ سوزلەرنى ئاڭلاپ ئەسكەر چىقاردىم. بىز ئالتاي تاغلىرىنىڭ يولسىز جايلىرىدىن ئاشتۇق. ئېرىتتىش دەريا سىنىڭ كېچىكسىز جايلىرىدىن ئوتتۇق. بىز كېچىلەپ ئىلگىرىلىدۇق. بۇل چوغا تاڭ يورىغاندا تەگدۇق.

(37) پايلاقچى كەلتۇرۇلدى. ئۇنىڭ سوزى مۇنداق ئىدى. پارىس تۇزلەڭلىگىدە ئون تۇمەن ئەسكەر يىغىلىپ تاق بولۇپ بولدى. بۇ سوزنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بەگلەرنىڭ ھەممىسى مۇنداق دېدى:

يانايلى! ساپ نومۇس ئەلا ("شەرەپلىك مەغلۇپ بولغان ياخشى" دېگەن مەنىدە)! مەنكى ئەقىلدار تۇنيۇقۇق ئۇلارغا بىز ئالتاي تېغىنى ئېشىپ، ئېرىتتىش دەريا سىدىن

(38) ئوتۇپ (بۇ يەرگە) كەلدۇق، كەلمىگىمىز قېيىنغا چۈشتى. كەلگىنىمىزنى ئۇلار تۇيمىدى، تەڭرى تومای، مۇقەددەس يەر-سۇ بىزگە يار دەم قىلدۇ. بىز نىمىشقا قاچىمىز؟

(39) ئۇلارنىڭ ئادىمىنىڭ كوپلىگىدىن نىمە ئۈچۈن قورقۇپ كېتىمىز؟ ئادىمىمىزنىڭ ئازلىغى بىلەن ئۇلاردىن يېگىلىپ قالىمىزمۇ؟ تېگەيلى! دېدىم. بىز تەگدۇق، بىز يېگىپ

چمقتۇق. ئىككىنچى كۈنى ئۇلار يەنە كەلدى.

(40) ئۇلار ئوتتەك قىزىپ كەتتى. ئۇرۇشتۇق، ئۇلارنىڭ ئىككى قاسناقتىكىلىرى، بىزنىڭكىلەردىن سىكارچە كېرىپ ئىدى. تەڭرى ساقلىغانلىغى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ كوپلىگىدىن

(41) قورقۇپ كەتمىدۇق، ئۇرۇشتۇق، تاردوس شار جەڭگە قاتناشتى. بىز يېڭىپ چمقتۇق، خاقانىنى قولغا چۈشۈردۇق، يابىغوسى ۋە شادى

(42) شۇ يەردە ئولتۇرۇلدى. ئەللىكچە ئادەمنى قولغا چۈشۈردۇق. شۇ كېچىسى ھەربىر قەبىلىلەرگە (ئەلچى) ئەۋەتتۇق. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئون ئۇق بەگلىرى ۋە خەلقى پۈتۈنلەي

(43) كەلدى، بويسۇندى. ئەل بولغان بەگلەر ۋە خەلقلەرنى تەشكىللەۋاتقىنىمدا ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قېچىپ كەتتى. ئۇن ئۇق ئەسكەرلىرىنى چىقارتتىم.

(44) بىزمۇ ئەسكەر چىقاردۇق، بىز ئۇلارنىڭ كەينىدىن تاپ بېسىپ ماڭدۇق. يەنچۇ دەرياسىدىن ئوتۇپ "تىنسى ئوغلى" دەپ ئاتىلىدىغان مۇقەددەس ئاق تاغدىن ئاشتۇق.

(45) بىز تا تومۇر قاپقىچە باردۇق، بىز قوشۇننى شۇيەردىن ياندۇردۇق، ئىنەل خاقان..... ساقفا، تەزىق، توقار

(46) شۇ يەردە ئولتۇرۇشلۇق ئاسۇق باشچىلىغىدىكى سۇغاق خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى ئەل بولدى، يۈكۈندى... تۇرك خەلقى تومۇر قاپقىغا

(47) ۋە "تىنسى ئوغلى" دەپ ئاتىلىدىغان تاققا ئەزەلدىن تەگىپ باقمىغان ئىدى. مەنكى ئەقىلدار تۇنيۇقۇق ئۇ يەرگە ھۇجۇم قىلدۇرغانلىغىم ئۈچۈن

(48) ئۇلار سانسىزلىغان سەپرىق ئالتۇن، ئاق كۈمۈش، قىز ۋە ئايالىلارنى، قىممەتلىك ئىگەر-چۈشەك، ئۇنچە-مەرۋايىت-لارنى كەلتۈردى. ئىلتەرىش خاقان دانا بولغانلىغى ئۈچۈن،

(49) باتۇر بولغانلىغى ئۈچۈن تابغاچ بىلەن ئون يەتتە قېتىم ئۇرۇش قىلدى. قىتان بىلەن يەتتە قېتىم ئۇرۇش قىل-دى. ئوغۇزلار بىلەن بەش قېتىم ئۇرۇش قىلدى. شۇ چاغدىمۇ ئەقىلدارى

(50) يەنىلا مەن ئىدىم، ياغچىسى يە(سەنلا) مەن ئىدىم. ئىلتە-رىش خاقانغا، تۈرك بۈگۈ خاقانغا، تۈرك بىلگە خاقان-غا.....

(51) قاپاغان خاقان يىگىرمە (يەتتە) ياش ۋاقىتىدا مەن قا-پاغان خاقانغا پاردەملىشىپ ئۇنى تەختكە ئولتۇرغۇزدۇم، تۇنلىرى خاتىرجەم ئۇخلىيالمىدىم،

(52) كۈندۈزى خاتىرجەم ئولتۇرالمىدىم. قىزىل قانلىرىمنى توك-تۇم. قارا تەرلىرىمنى ئاقتۇردۇم. مەن (دولەت) ئىشلىرى ئۈچۈن كۈچۈمنى قوشتۇم، مەن ئوزەم يەنە ئاتلىق قو-شۇن چىقاردىم.

(53) مەن ئوردا قاراۋۇللىرىنى (؟) كېچەيتتىم، يېنىپ تۇرغان دۈشمەنلەرنى بويسۇندۇردۇم. خاقانىم بىلەن بىرگە (توت قېتىم) جەڭگە قاتناشتىم تەڭرى ساقلىدى!

(54) مەن تۈرك خەلقى زىمىنىدە تولۇق قورالانغان دۈشمەن-لەرنى چاپتۇرمىدىم، بەلگىسى بار ئاتلارنىڭ مەمىلا يەردە يۈگۈرۈپ، يۇرۇشكە يول قويمىدىم. ئىلتەرىش خاقان تىرىشمىغان بولسا،

(55) ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، مەن تىرىشمىغان بولسام، ئەل ۋە

خەلق يوق بولغان بولاتتى. ئۇ تىرىشقانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، مەن تىرىشقانلىغىم ئۈچۈن

(56) ئەل يەنە ئەل بولدى، خەلق يەنىلا خەلق بولدى. ئو- زەم قەبىدىم، ئۇلۇغ بولدۇم. ھەرقانداق يەردىكى خاقان- لىق خەلقلەردە

(57) مەندەك ئادەم بولىدىكەن، ئۇلاردا ھىچقانداق بەختسىز- لىك بولمايدۇ!

(58) تۈرك بىلگە خاقان ئېلىمگە، مەنكى ئەقىلدار تۇنيۇقۇق (بۇ تاشتىكى سوزلەرنى) يازدۇردۇم.

(59) ئىلتەرىش خاقان تىرىشچان بولسا! مەن ئۇزەم ئەقىل- دار تۇنيۇقۇق تىرىشچان بولسام، مەن بولمىغان بول- سام

(60) قاپاخان خاقان ۋە تۈرك سىر خەلقى تۇپرىغىدا دولەت ۋە ئادەم- ئىنسان بولمىسا بولاتتى.

(61) ئىلتەرىش خاقان ۋە مەنكى ئەقىلدار تۇنيۇقۇق تىرىشقان- لىغىم ئۈچۈن قاپاخان خاقان ۋە تۈرك سىر خەلقى مۇ- شۇنداق ياشاپ قالالىدى.

(62) تۈرك بىلگە خاقان تۈرك سىر خەلقىنى، ئوغۇزلارنى باق- ماقتا.

بىلگە خاقان ئابىدىسى

شەرق تەرەپ

1. تەكرىدەك تەكرى ياراتقان تۈرك بىلگە خاقان، مېنىڭ سوزۈم. ئاتام تۈرك بىلگە خاقان... تى سىر توققۇز ئوغۇز.

ئىككى ئەدىر مۇھىم بەگلىرى ۋە خەلقى... تۇرك تەڭ-
رىسى.....

2. ئۇستىدە مەن خاقان بولۇپ ئولتۇردۇم. مەن تەختىتە
ئولتۇرغىنىمدا ھەسرەت چېكىپ ئولۇمنى تىلەپ يۇرگەن
تۇرك بەگلىرى ۋە خەلقى ئىنتايىن خوشاللىنىپ، ئۇلار-
نىڭ جانسىز كۆزلىرىگە جان كىردى. ئۆزەم تەختكە ئول-
تۇرۇپ توت ئەتراپتىكى خەلقلەر ئۈچۈن نۇرغۇن مۇھىم
قانۇنى تۈزۈملەرنى ئورنىتىپ بەردىم.

3. (3 - 23 - كول تېكىن ئابىدىسى شەرق تەرەپ (1) -
(30)غا ئوخشاش)

24. ئاز خەلقنى كوپ قىلدىم. (ئۇلارنى) قۇدرەتلىك دولىتى بار
كۈچلۈك خانلىغى بارلاردىن ياخشى ياشايدىغان قىلدىم.
توت ئەتراپتىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇردۇم.
(ئۇلارنى) دۈشمەنسىز قىلدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماڭا قا-
رىدى، ئون يەتتە يېشىمدا تاڭۇتتا ئەسكەر چىقاردىم، تاڭۇت
خەلقىنى مەغلۇپ قىلدىم. ئاشۇنداق قىلىپ (ئۇلارنىڭ) ئو-
غۇللىرى، قىزلىرى، يىلقىلىرى ۋە مال-مۇلكىنى قولغا چۈ-
شۈردۈم. ئون سەككىز يېشىمدا ئالتە جۈپ سوغداتقا

25. ئەسكەر چىقاردىم، شۇنداق قىلىپ (ساغراق) خەلقىنى
مەغلۇپ قىلدىم. تابغاچنىڭ تۇتۇقى ۋاڭ بەش تۇمەن
ئەسكەر (باشلاپ) كەلدى. بىز مۇقەددەس بۇلاقتا (ئۇلار
بىلەن) ئۇرۇش قىلدۇق. ئۇ قوشۇننى ئۇ يەردە يوقاتتىم،
يىگىرمە يېشىمدا، باسمىل ئىدۇقۇت ئوز ئۇرۇغىمىزدىن ئىدى.
ئۇلار تارتۇقچىلاردىن ئەۋەتمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارغا يۈ-
رۈش قىلدىم. ق(...)ت ئۇلارنى بويسۇندۇردۇم. نۇرغۇن-

لىغان (ئولجىلارنى) ئويگە يوتكەتتىم. يىگىرمە ئىككى
يېشىمدا تابغاچقا
26. يۇرۇش قىلدىم. چاچا جىياڭجۇننىڭ سەككىز تۈمەن لەش-
كىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدىم. قوشۇننى ئۇ يەردە يوقاتتىم.
يىگىرمە ئالتە ياش ۋاقتىمدا، جىق خەلقى قىرغىزلار
بىلەن بىرگە بىز بىلەن دۇشمەنلەشتى، كەم دەريا سىدىن
ئوتتۇپ يۇرۇش قىلدىم. ئورپەندە ئۇرۇش قىلدىم. قو-
شۇننى مەغلۇپ قىلدىم. ئاز خەلقنى قولغا چۈشۈردۇم...
ھەمدە ئۇلارنى بويسۇندۇردۇم. يىگىرمە يەتتە يېشىمدا قىر-
غىزلارغا يۇرۇش قىلدىم، نەيزە
27. قارنى بىسىپ كوكمەن تېغىدىن ھالقىپ ئوتتۇپ قىرغىزلارنى
ئۇيقۇدا بېسىۋالدىم. خاقانى بىلەن سوغدا تېغىدا ئۇرۇش
قىلدىم. خاقانىنى ئولتۇردۇم، شۇنداق قىلىپ ئېلىنى ئالدىم.
شۇ يىلى تۇركەش خەلقىغە ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ، ئىر-
تىش دەريا سىدىن ئوتتۇپ يۇرۇش قىلدىم. تۇركەشلەرنى
ئۇيقۇدا بېسىۋالدىم. تۇركەش خاقان قوشۇنى شىددەت
بىلەن كەلدى.
28. بولچۇدا ئۇرۇشتۇق. خاقانىنى، بۇيرۇقنى، شادىنى ئۇ يەردە
ئولتۇردۇم..... ئوتتۇز يېشىمدا بەشبالىقا يۇرۇش قىلدىم
ئالتە قېتىم ئۇرۇشتۇق... قوشۇننى پۈتۈنلەي يوقاتتىم... ئۇ
يەردىكى كىشىلەر يوقىتىلاتتى... ئۇلار بىزنى تەكلىپ قىل-
غىلى كەلدى. بۇنىڭ بىلەن بەشبالىق ئاپەتتىن قۇتۇل-
دى. ئوتتۇز
29. بىر يېشىمدا، قارلۇقلار غەم-ئەندىشىسىز ھالدا ئوزىگە ئۇ-
زى غوجا بولغاندا، بىز بىلەن دۇشمەنلەشتى. مەن تاماغ

دىگەن مۇقەددەس بۇلاق بېشىدا ئۇرۇش قىلدىم. قار-
لۇقلارنى ئولتۇردۇم. شۇنداق قىلىپ ئېلىنى ئالدىم. (ئوت-
تۇز ئىككى) يېشىدا قارلۇقلار يىغىلىپ (بىزگە قارشى
تۇردى)، مەن ئۇلارنى ئولتۇردۇم. توققۇز ئوغۇز ئوز خەل-
قىم ئىدى. جاھان قالايمىقانلاشقانلىغى ئۈچۈن، ئىچىدە
30. غۇم ساقلىغانلىغى ئۈچۈن بىز بىلەن دۇشمەنلەشتى. بىر
يىل ئىچىدە توت قېتىم ئۇرۇش قىلدىم. دەسلەپتە توغۇ
شەھرىدە ئۇرۇش قىلدىم. قوشۇنۇم توغلا دەريا سىدىن ئۇ-
زۇپ ئوتۇپ، ئۇلارنىڭ قوشۇنىنى يوقاتتى. ئىككىنچى قېتىم
ئاندارغۇدا ئۇرۇش قىلدىم...قوشۇنىڭ مەغلۇپ قىلدىم. ئۇ-
چىنچى قېتىم چۇش دىگەن بۇلاق بېشىدا ئۇرۇش قىلدىم.
تۇرك خەلقى ئىككىلىنىپ قالدى.

31. .....

32. ئەھۋال يامانلاشقان ئىدى. بىر قوشۇنى ئۇرۇشقا چىققان
ئىدى. يەنە بىر قوشۇنى خان ئوردىسىدا قالدۇرۇلغان
ئىدى. ئۇچ ئوغۇز قوشۇنى بېسىپ كەلدى. ئۇلار (بىزنى)
يايۇ قالدى. قېيىن ئەھۋالدا قالدى دەپ (بىزنى) ھۇجۇم
بىلەن ئالغىلى كەلدى. سىگار قوشۇنى ئوردىدىكى بايلىقنى
بۇلىغىلى كەلدى. سىگار قوشۇنى ئۇرۇشقىلى كەلدى... بىز
ئاز ئىدۇق. قېيىن ئەھۋالدا ئىدۇق. ئوغۇز ... تەڭرى كۈچ-
قۇۋىتى بەرگەنلىگى ئۈچۈن (ئۇلارنى) ئاشۇ يەردە تار-
مار قىلدىم.

33. تەڭرى ساقلىغانلىغى ئۈچۈن، مەن تىرىشقانلىغىم ئۈچۈن
تۇرك خەلقى غەلىبە قازاندى. مەن ۋە ئىنىم باشلامچىلىق
بىلەن تىرىشىپ بولساق تۇرك خەلقى ئولگەن بولاتتى.

تۈرك بەگلىرى ۋە خەلقى سىلەر ئاشۇنداق ئويلاڭلار ۋە
ئاشۇنداق بىلىڭلار! ئوغۇزلار تارتوقچىلارنى(؟)ئەۋەتمىگەن-
لىگى ئۈچۈن مەن ئۇلارغا ئەسكەر چىقاردىم.
34. ئوردا ۋە قۇرۇلۇشلىرىنى خانۇەيران قىلدىم. ئوغۇزلار
توقۇز تاتارلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىپ كەلدى.
تاغۇ دىگەن جايدا ئىككى چوڭ ئۇرۇش قىلدىم. قوشۇننى
مەغلۇپ قىلدىم، ئېلىنى ئالدىم. مەن ئاشۇنداق تىرىشىپ...
تەڭرى ساقلىغانلىغى ئۈچۈن ئوزەم ئوتتۇز ئۈچ
يېشىمدا... ئۇلار ئۇستىگە ئوتولوگ...
35. بېقىۋاتقان باتۇر خاقان ئالدىدا خاتالىق ئوتكۈزدى. ئۇس-
تىمىزدىكى تەڭرى مۇقەددەس يەر، سۇ (ئىلاھى) ۋە
ئاجداتىم خاقانىنىڭ روھى خوشال بولسا كېرەك.
توققۇز ئوغۇز خەلقى يەر-سۇيىنى تاشلاپ تابغاچقا باردى.
ئۇلار تابغاچ. يەنە بۇيەرگە قايتىپ كەلدى. مەن ئۇلارنى
ياقاي دەپ ئويلاپ خەلق...
36. جەنايەت ئوتكۈز... جەنۇپ تابغاچقا ئۇلارنىڭ ئاتاق-
ئابرويى قالمىدى. بۇيەردە ماڭا قۇل بولدى. مەن ئوزەم
خاقانلىققا ئولتۇرغۇنۇم ئۈچۈن، تۈرك خەلقىنى قىلمىدىم،
مەن دولەتنى قانۇن-تۈرۈمنى ياخشى (باشقۇرۇشقا) تىرىش-
تىم..... بىرلىشىپ
37. ئۇ يەردە ئۇرۇش قىلدىم، قوشۇننى مەغلۇپ قىلدىم، بوي
سۇنغانلىرى بوي سۇندى (مېنىڭ) خەلقىم بولدى. ئولگەز-
لىرى ئولدى. سېلىڭا دەريانىنى بويلاپ تۇۋەنلەپ، قا-
راغىن دىگەن قىسىڭدا ئوردىسى ۋە قۇرۇلۇشلىرىنى خانە-
ۋەيران قىلدىم... ئۇلار تاققا چىقتى. ئۇيغۇر. ئىلتەبەر

يۇزچه ئەر بىلەن شەرقە قېچىپ كەتتى...

38. ... تۇرك خەلقى ئاچ قالغان ئىدى. مەن ئۇلارنىڭ يىلقىلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ ئۇلارنى باقتىم. ئوتتۇز توت يېشىمدا ئوغۇزلار قېچىپ كېتىپ... تاباغاچقا قوشۇلدى. مەن ئۇلۇنۇپ ئەسكەر چىقاردىم... ئوغۇللىرىنى، قىزلىرىنى قولغا چۈشۈردۇم. ئىككى ئىلتەبەرنىڭ خەلقى

39. ..... تاتاس خەلقى تابغاچ خاقانىغا بېقىندى، ئەلچى ئەۋەتمەكنلىگى ۋە هال - ئەهۋال سورىمىغانلىغى ئۈچۈن مەن يازدا ئۇلارغا يۇرۇش قىلدىم. خەلقىنى ئۇيەردىن مەغلۇپ قىلدىم. يىلقىسىنى... قوشۇنى يىغىلىپ كەلدى، شىڭ ئەنلىڭ تېغىدا...

40. بۇرۇنقى يۇرتىدا ئولتۇراقلاشتى. جەنۇپتىكى قارلۇق خەلقى لەرگە يۇرۇش قىلىش ئۈچۈن، يامتارتودوننى ئەۋەتتىم، ئۇ باردى... (قارلۇق) ئىلتەبەر يوقىتىلىپتىمىش. ئىنىسى بىر قورغانغا (قېچىپ كەتكەنمىش)

41. تارتۇقچىلار كەلمىدى. ئۇلارنى جازالاي دەپ يۇرۇش قىلدىم. مۇھاپىزەتچىلەر باشلىغى ئىككى، ئۈچ كىشىنى باشلاپ قېچىپ كەتتى. ئاددى خەلق خاقانىمىز كەلدى دەپ مەدھىيە ئوقىدى.(؟)...غا ئۇنۇان بەردىم. ئەمەلى كىچىكلەرنى

جەنۇپ تەرەپ

1. تابغاچنىڭ ئون يەتتە مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى بىرىنچى كۈنى يوقاتتىم. ئىككىنچى كۈنى پىيادە ئەسكەرلەرنى قوراتتىم. بىز... ئېشىپ باردى

2. ... قېتىم ئەسكەر چىقاردىم. ئوتتوز سەككىز يېشىمدا

ئەتىيازدا قىتانغا يۈرۈش قىلدىم...

3. .....مەن..... يوقاتتىم. ئوغۇللىرى، قىزلىرى، يىلقىسى ۋە مال-مۈلكىنى.....

4. بۇ ..... ئاياللارغا ئولۇم جازاسى بەردىم.....

5. بار.....

6. ئۇرۇش قىلدىم.....

7. ..... بەردىم(؟) باتۇرلى ئولتۇرۇپ بالبال قىلىپ بەردىم، يېشىمدا تاتابى خەلقى قىتاندىن ئايرىلىپ چىقتى..... تۇققەر.....

8. قۇغ جياڭجۇن ئون تۈمەن ئەسكەر باشلاپ كەلدى. تۇققەر كەر تېغىدا ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدىم. ئۇچ تمەۇن ئەسكەرنى ئولتۇردۇم. بىر تۇمەن ئەسكىرى..... تاتابى

9. يوقىتىلدى. چوڭ ئوغلۇم ئاغرىپ ئولگەندە قۇغ جياڭ-جۇننى بالبال قىلىپ تىكلىدىم. مەن ئون توققۇز يىل شار بولدۇم. ئون توققۇز يىل خاقان بولدۇم. دولەتنى باشقۇردۇم ئوتتۇزبىر.....

10. تۇركلىرىمگە،خەلقىمغە نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردىم. مۇشۇنداق تىرىشىپ، ئاتام خاقان شۇيىلى ئونىنچى ئاينىڭ 26-كۈنى قازا تاپتى. توققۇز يىلى بەشىنچى ئاينىڭ يەگىرمە يەتتىنچى كۈنى ئولۇم رەسمىيىتىنى قىلدۇردۇم. بۇقاغ تۇتۇق

11. دادىسى لىسۇن دېگەن چوڭ جياڭجۇن بەش يۈز ئەرنى باشلاپ كەلدى. مەززىلىك... ئالتۇن كۈمۈشلەردىن ناھايىتى كوپ كەلتۈردى. ئولۇم رەسمىيىتى ئۇچۇن (ئىشلەتىشكە) ئىسرىق ۋە شاملارنى كەلتۈرۈپ، تىكىپ بەردى.

سەندەل ياغىچىدىن كەلتۈرۈپ ئوز.....

12. مۇنچىۋالا كوپ خەلق چېچىنى كەستى. قۇلىغى ۋە يۈزىنى قىيما-قىيما قىلىۋەتتى. ئۇلار مىنىشكىلا ئىشلىتىدىغان نەسىلىك ئات، قارا بولغۇت، كوك تېمىنلەردىن ھىساپسىز كەلتۈرۈپ، ھەممىسىنى ئولۇم رەسمىيىتىگە تەقدىم قىلدى.

13. تەكرىدەك تەكرى ياراتقان تۈرك بىلگە (خاقان)نى مىنىك سوزۇم، ئاتام تۈرك بىلگە خاقان تەختتە ئولتۈرغىنىدا، تۈرك ھازىرقى بەگلىرى، شىمال تەرەپتىكى كولچور باشچىلىغىدىكى تاردۇش بەگلەر ۋە شاداپىق بەگلەر، ئالدى تەرەپ (شەرق)تىكى ئاپاتارقان باشچىلىغىدىكى تولىس بەگلەر

14. ۋە شاداپىق بەگلەر، ئوك تەرەپ (جەنۇپ) تەرەپتىكى تامان تارخان تۇنيۇقۇق بويلا پاغاتارقان ۋە بويورۇق ... ئىچ بويرۇق سەپەگ كول تېكىن باشچىلىغىدىكى ھەرقايسى بويرۇقلار، مۇشۇنداق كوپ ھازىرقى بەگلەر ئاتام خاقانغا ئىنتايىن.....

15. ئىنتايىن ماختىدى.(؟) ..... تۈرك بەگلىرى بىلەن خەلقى بىلەن بىرگە ئىنتايىن ماختىدى. ئاتام خاقان (قازا تاپقاندا) تۈرك بەگلىرى ۋە خەلقىرى ئېغىر تاش ۋە يوغان ياغاچلارنى ئەكەلدى، ئوزەم ئۇچۇن مۇنداق.....

شىمال تەرەپ (ب)

(1 - 8 - قۇرلىرى كول تېكىن ئابىدىسىنىڭ جەنۇپ تەرىپىدىكى 1 - 11 - قۇرلىرى بىلەن ئوخشاش)

8. (ئاتام)

9. خاقان، تاغام خاقان تەختتە ئولتۇرغاندا، تۇن تەرەپ-

تىكى شۇنچىلا كوپ خەلقەرنى تەشكىللىگەنمىش.....
تەكرى ساقلىغانلىغى ئۈچۈن، مەن تەختىتە ئولتۇرغىنىمدا،
توپ تەرەپتىكى خەلقەرنى تەشكىللىدىم. تەرتىپكە سالدىم
..... قىلدىم ..... ئىنتايىن داغدۇغىلىق توي مەركىسى
ئوتكۈزۈپ، قىزىمنى تۇركەش خاقانىغا ياتلىق قىلدىم.
10. يەنە ئىنتايىن داغدۇغىلىق توي مەركىسى ئوتكۈزۈپ تۇر-
كەش خاقانىنىڭ قىزىنى ئوغلۇمىغا ئېلىپ بەردىم.....
بېشى بارلارنى باش ئۇردۇردۇم. تىزى بارلارنى تىزلاڭ-
دۇردۇم. ئۇستىمىزدىكى تەكرى ئاستىمىزدىكى يەر-زىمىن
ساقلىغانلىغى ئۈچۈن.
11. كورۇپ باقمىغان، ئاڭلاپ باقمىغان خەلقەر شەرقتە
كۈن چىقىشقىچە، جەنۇپتا تابغاچقىچە، غەرپتە كۈن پېتىشقىچە،
شىمالدا، ئوتتۇرىسىغچە بولغان شۇنداق كەڭ زېمىندا ئولتۇراق-
لاشتى. تۇركلىرىم ئۈچۈن ئالتۇن، كۈمۈش، مەشۇتلۇك يىپەك،
ئاشلىقتىن چىقىرىلغان ئىچىملىك، مىنشىكلا ئىشلىتىدىغان ئات
ۋە ئايغىر، قارا بولغۇن.
12. كوك تەڭىنەرنى تېپىپ بەردىم ... ئۇلارنى غەم-ئەندىشىز
قىلدىم. ئۇستىمىزدىكى تەكرى كۈچلۈك ...
13. ئۇلارنى بېقىڭلار... قالدۇرماڭلار!..... تۇرك بەگلىرى، تۇرك
خەلقىم ... سىلەر ئۇزەڭلارنىڭ خاقانىدىن، بېگىڭلاردىن،
14. يەر-سۇيىڭلاردىن ئايرىلماڭلار بەخت كورىسىلەر، غەم-
ئەندىشىسىز ئوتىسىلەر! جاپا چەكمەيسىلەر..... (شۇندىن)
كېيىن تابغاچ خاقانىدىن كوپ مۇسۇنكارلارنى كەلتۈردۇم.
ئۇلار مېنىڭ سوزۇمنى ياندۇرمىدى. ئوردا مۇسۇنكارلە-

رىنى ئەۋەتتى، ئۇلارغا ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشلارنى سالدۇر-
دۇم. ئىچى-تېشىنى نەپىس نەقىشلەتتىم. تاش ياساتتىم.
كوڭلۇمدىكى سوزلىرىمنى ئويدۇردۇم.
15. ئون ئوق ئەۋلاتلىرىدىن تارتىپ يات ئورۇقلارغىچە بۇنى
كورۇپ بىلگەيسىلەر! مەڭگۇ تاش ياساتتۇردۇم..... سوز-
لىرىمنى ئويدۇردۇم..... ئۇ تاش قۇرۇلۇشىنى.....
غەربىي جەنۇپ تەرەپ (ن. ش)
بىلگە خاقان (ئابىدى) تېكىستىنى مەنكى يوللۇغ تېكىن:
يازدىم. بۇنچە كوپ قۇرۇلۇش، نەققاش ۋە سەنئەت بۇ-
يۇملىرىنى (؟) بىلگە خاقانىنىڭ جىيەن ئوغلى مەنكى
يوللۇغ تېكىن بىر ئاي توت كۈن ئولتۇرۇپ يېزىپ چىق-
تىم. زىننەتلىدىم...
شەرقىي جەنۇپ تەرەپ
كوك ئوڭىنى بويلاپ يۇرۇش قىلىپ، كېچە-كۈندۈزلەپ
يەتتە كېچە-كۈندۈزدە مەن سۇسىز (چوللەرنى) كېسىپ
ئوتۇپ چوراقتا يېتىپ باردىم. (بۇلاڭچىلارغا) كەچكە
تېگىپ.....
غەرپ تەرەپ (ش)
1. تۇرك ئۇستىدە (ئولتۇرغان ئاتام)
2. بىلگە خاقان (قازا تاپتى) (؟)
3. ياز بولسا ئۇستىمزدىكى (تەڭرى)
4. دۇمبىغى (ياكى تۇۋرۇگى) نىڭ داراڭلىشى (ياكى قار-
سىلدىشى)
5. تاغدىكى بۇغىنىڭ چىقىرىشىدەك
6. ھەسرەتلىنىمەن، ئاتام خاقان
7. تېشىنى ئوزەم ئورناتتىم.

مویۇنچۇر ئابىدىسى

(1) تەكرىدىن تورەلگەن، دولەت قۇرغان دانا خاقان.....
تولىسى.....

(2) ئوتۇگەن ئەتراپى..... دولىتى ئىككى (تاغ) ئارىسىغا جايلاشقان ئىكەن. سۇيى سېلىنگا ئىكەن. ئۇيەردە دولەتى... (خەلقى) ياشايدىكەنمىش.

(3) سۇ..... قالغان خەلق-ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز ئۇسىتىدە يۇز يىل ئولتۇرۇپ..... ئورخۇن دەرياسى....

(4) تۇرك قىپچاق ئەللىك يىل ئولتۇرغانمىش، تۇرك ئېلىگە، يىگىرمە ئالتە يېشىمدا..... بەردى. ئۇچاغدا بويلا.....

(5) (ئۇيەردىن) قايتىپ كەلدى. توققۇز ئوغۇز خەلقىنى تېرىپ يىغىپ ئالدىم. ئاتام كول بىلگە خاقان.....

(6) ئەسكەر چىقاردى. ئوزەمنى مىڭ بېشى قىلىپ ئەۋەتتى. ئالدى (شەرق) تەرەپكە بېرىپ، ئوگدىن (شەرقتىن) قايتقان...

(7) بويسۇندۇرۇپ. يەنە يۇرۇش قىلدىم. كەيدە دىگەن بۇلاق (ياكى چوقا) ۋە ئۇچ بەركۇ دىگەن (يەردە) خان قوشۇنى بىلەن ئۇچراشتىم. ئۇ يەردە.....

(8) قوغلىدىم، قاراقۇمدىن ئوتۇپ، كوگۇردە، كومۇر تاغدا، يار دەرياسىدا، ئۇچ تۇغلۇق تۇرك خەلقى.....

(9) ئوزىمىس تېكىن خاقان بولغانمىش. قوي يىلى (743-يىلى) دا مەن يۇرۇش قىلدىم. ئىككىنچى قېتىمقى ئۇرۇشنى بىرىنچى ئاي (؟) نىڭ ئالتىنچى (كۇنى) قىلدىم.....

ئوزمىس تېكىننى .....

(10) تۇتتۇم، خانىشنى ئۇيەردە قولغا چۈشۈردۇم. تۇرك خەلقى شۇندىن ئېتىۋارەن يوقالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، توخۇ يىلى (745 - يىلى) دا.... خەلقى .... كويۇپ .....

(11) ئۇچ قارلۇق كوڭلىدە دۇشمەنلىك ساقلاپ قېچىپ كەتتى. غەرپتىكى ئون ئوق (خەلقى) (يەنى غەربى تۇركلەر) گە قوشۇلدى. توڭگۇز يىلى (747 - يىلى) دا ئوزدۇم... تاي بىلگە تۇتۇققا.

(12) يايغۇ (ئۇنۇۋانىنى) بەردى. كېيىن ئاتام خاقان قازا تاپتى. ئاددى خەلق قىلىۋغانمىش..... سانچىدىم.

(13) تۇتتۇم.... بىر... (ئۇ چاغدا) بۇ كەگوككە يېتىپ باردىم، كېچىدە كۇن پاتقاندا ئۇرۇش قىلدىم. ئۇ يەردە سانچىدىم ئۇلار كۇندۇزى قېچىپ كېتىپ، كېچىسى يىغىلدى. بەكۇگەكتە سەككىز ئوغۇز، توققۇز تاتارلارنى قالدۇرمىدۇق. ئىككىنچى (كۇنى) كۇن چىققاندا جەڭ قىلدىم. قۇل، دىدەك خەلقىنى تەڭرى

(14) ۋە زىمىن (ئىلاھ) ساقلىدى. ئۇ يەردە (نەيزە) سانچىدىم. گۇناكار باشلىغىنى..... تەڭرى تۇتۇپ بەردى. لېكىن ئاددى پۇخرالارنى يوقاتمىدىم. ئويىنى، مال - مولكىنى، يىلقىلىرىنى بولىشۋالمىدىم. ئۇلارنى جازالىدىم.

(لېكىن) ئۇلارنىڭ (بۇرۇنقىدەك ياشاۋېرىشىگە)

يول قويدۇم. سىلەر ئوز خەلقىم دىدىم. ماڭا ئەگىشىپ كېلىۋېرىڭلار دىدىم. مەن (ئۇلارنى) قالدۇرۇپ قويۇپ كەتتىم. ئۇلار كەلمىدى. يەنە

(15) قوغلىدىم. بۇرغۇدا ئۇلارغا يېتىشىۋالدىم. توتىنچى ئايىنىڭ توققۇزىنچى (كۈنى) ئۇرۇشتۇم. سانچىدىم. يىلقىلىرىنى، مال-مۈلۈكلىرىنى، قىزلىرىنى، ئاياللىرىنى كەلتۈردۇم. بەشىنچى ئايدا، ئۇلار ئەگىشىپ كەلدى. سەككىز ئوغۇز، توققۇز تاتارلارنىڭ ھەممىسى كەلدى. سېلىنگە (دەريانىڭ) غەربى، يىلۇن(دەريانىڭ) جەنۇبىدىن تارتىپ شىمال بۇلغىنىچە ئەسكەر ئورۇنلاشتۇردۇم.

(16) ئۇلار كەرگۈن-ساقىش ۋە شىمال بۇلغى ئارقىلىق كەلدى ..... سېلىنگە (دەريانىڭ) ئەسكەر ئورۇنلاشتۇردى. بەشىنچى ئايىنىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى كۈنى ئۇرۇش قىلدىم. ئۇيەردە سانچىدىم. (ئۇلارنى) سېلىنگە دەريانىڭ قىستاپ ئەكىلىپ ھۇجۇم قىلدىم. ئۇلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلدىم. كوپچىلىگى سېلىنگا دەريانىڭ توۋەن ئېقىمىنى بويلاپ قېچىپ كەتتى. مەن سېلىنگا دەريانىڭ سىدىن ئوتۇپ، داۋاملىق قوغلىدىم. ئۇرۇشتا ئون ئەرنى قولغا چۈشۈردۇم. (ئۇلارنى مېنىڭ يارلىغىمنى يەتكۈزۈشكە) ئەۋەتتىم.

(17) ئاي بىلگە تۇتۇقنىڭ رەزىللىگى تۇپەيلىدىن، بىر-ئىككى باشلىقنىڭ رەزىللىگى تۇپەيلىدىن مېنىڭ ئاددى خەلقىم، سىلەر ھالاك بولدۇڭلار. ماڭا قايتىدىن بېقىنساڭلار ھالاك بولمايسىلەر، دىدىم. قايتىدىن ماڭا كۈچ بېرىڭلار دىدىم. ئىككى ئاي كۈتتۈم، كەلمىدى. سەككىزىنچى ئايىنىڭ بىرىنچى كۈنى ئەسكەر چىقراي ..... دىدىم. قۇماندان بايرىغى يولغا چىقىۋاتقاندا

(18) بىر ئاتلىق چارلىغۇچى كېلىپ: دۇشمەن كېلىدۇ، دىدى! دۇشمەن باشلىغى ھەيۋە بىلەن كەلدى. سەككىزىنچى ئاينىڭ ئىككىنچى كۈنى ئالتو كولىدە قاسۇيدىن ھالقىپ ئوتوپ، ئۇرۇش قىلدىم. ئۇ يەردە (نەيزە) سانچىدىم. داۋاملىق قوغلاپ زەربە بەردىم. شۇ ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى، كەيرە بۇلىغى ۋە ئۇخبوكۇرە. تاتارلار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلدىم. سىگار خەلقى

(19) بويسۇندى. سىگار خەلقى ..... غا قوشۇلدى. ئۇ يەردىن يەنە قايتىپ كەلدىم. ئوتوكەندە قىشلىدىم. دۇشمەندىن قۇتۇلۇپ ئەركىن تۇرمۇش كۇچۇردۇم. ئىككى ئوغلۇمغا يايغۇ شاد دىگەن ئۇنۋاننى بەردىم. مەن ئۇلارغا تاردۇش، تولىس خەلقلىرىنى بەردىم. شۇندىن كېيىن يولۋاس يىلى (يەنى 750 - يىلى) يى چىكلەرگە يۇرۇش قىلدىم. ئىككىنچى ئاينىڭ ئون توتىنچى كۈنى قەم دەريا سىدا

(20) جەڭ قىلدىم. شۇ يىل ..... بوي سۇندى... بۇلاقتا ئاق ئوردا سالدۇردۇم. ئوردا تېمى (ياكى تاش مۇنارە) ياساتتىم. ئۇ يەردە يازنى ئوتكۇزدۇم. ئۇ يەردە تەكرىگە تاۋاپ قىلدىم①. ئۇ يەردە تامغامنى ۋە يارلىغىمنى ئويدۇردۇم. شۇندىن كېيىن، شۇ يىلى كۇزدە شەرقىە يۇرۇش قىلدىم. تاتارلارنى سوراق قىلدىم. توشقان يىلى (751 - يىلى) سى

(21) بەشىنچى ئايدا ..... ئوتوكەن تېغىدا ... ئۇ مۇقەددەس بۇلاقنىڭ غەربىدە يابانىش (ياكى ئايبانىش) ۋە توقۇش

① "ياقا ئانتا قاقالادىم" نى رامستېدت "مەن ئۇيەردە چېگىرىنى (پاسىلنى) تەرتىپكە سالدىم" دەپ تەرجىمە قىلغان.

دنگه‌ن ئۇچرىشىدىغان جايدا يازنى ئوتكۇزدۇم. ئۇ يەردە ئوردا سالدۇردۇم. ئوردا تېمى ياساتتىم، مەن مىڭ يىللىق تۇمەن كۇنلۇك (يەنى ئولمەس) يارلىغىم ۋە تامغامنى پاقىراق تاشقا

(22) يازدۇردۇم. توقۇز ئوغۇز ..... بەگلىرى كەلدى ..... دۇشمەنلىشىپتىمىش. ئوگۇنبەگ ۋە قارا بۇلاقتا ئولتۇراقلاشقان قىرغىزلارغا ئادەم ئەۋەتىپ "سىلەر ئەسكەر چىقىرىڭلار! سىلەرمۇ چىڭلارغا ئەسكەر چىقىرىڭلار!" دېگەنمىش، "مەنمۇ ئەسكەر چىقىراي!" سىلەر دېققەت قىلىڭلار.

(23) "ئورمانلىقتا (سىلەر بىلەن) ئۇچرىشايلى!" دېگەنمىش. "ئوتۇكەن ....." دېگەنمىش. توقۇزىنچى (كۇنى) ئەسكەر چىقاردىم ... تۇتۇق بۇلغى ئارقىلىق چىڭلارغا مىڭ ئادەم ئەۋەتتىم. ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ يۇرتىغا ئاز سانىدىكى ئەرلەرنى ئەۋەتتىم. "سىلەر دېققەت قىلىڭلار!" دېدىم. قىرغىز خاقانى كوگمەن (تېغى) ئىچىدە

(24) ئاۋۇلدا ئىكەن. ئاتلىق پايلاقچىنى ئىتتىپاقداشلىرىنىڭكىگە ئەۋەتىپتىمىش. ئاتلىق پايلاقچىنى مېنىڭ ئەسكەرلىرىم قارىغا ئاپتىمىش ھەمدە تىلچى (شىپيون) تۇتۇۋالغانمىش. ئۇ (تىلچىنى دېمەكچى)

(25) خان ۋە ئىتتىپاقداشلىرىمىزنىڭكىگە ئادەم كەلدى. لېكىن قارلۇقلار ئىتتىپاقچىلىرىنىڭكىگە كەلمىدى، دېدى. قارلۇق ... كەم (دەرياسى) (؟)..... ئارقار بۇلاقىتىكى ئارقاشنىڭ يېنىدىن سال سېلىپ ئېرتىش دەريا سىدىن ئوتتۇم. ئون بىرىنچى ئاينىڭ ئون سەككىزىدە (ئۇلارغا)

ئۇچرىنىدىم. بۇلۇچۇ دەريا سۈدا ئۇچ قارلۇقنى
(26) يوقاتتىم. ئۇ يەردىن قايتىپ كەلدىم. مېنىڭ مىلك ئادە-
مىم چىن خەلقنى سۇرۇپ كەلدى..... سىز بۇلغىدىكى
خان سارىيىدا يازلىدىم. ئۇ يەردە تەكرىگە تاۋاپ قىلا-
..... دىم (رامىتدىت: "ئۇ يەردە چېگرىنى تەرتىپكە سالدىم"
دەپ تەرجىمە قىلغان.) چىن خەلقىغە تۇتۇق ئېۋەتتىم
ۋە ئىشبارا ۋە تارقات ئەۋەتتىم..... ئەر كەلدى. قارلۇق
كولدە،
(27) ئۇلار تاغدا دۇشمەن..... ھۇررا سېلىپ كېلىۋاتقانلىغىنى
كوردى. ئون بەشىنچى كۈنى..... تايغان كولىدە (ئەس-
كەرلىرىمنى) يىغدىم. ئالدىنقى قىسىملىرىمنى ئەۋەتتىم.
ئەرلەر كەلدى. قارا يوتالمىتىن ئوتۇپ، (دۇشمەنىنى
كېلىشكە) مەجبۇر قىلدى. مەن ئارقىدىن يۇرۇش قىلدىم.....
بولدى ئۇلار قارلۇقلارغا
(28) ئادەم ئەۋەتىپتىمىش..... دەپتىمىش: "ئىچكى (قىسمىنى)
قالايمىقانلاشتۇرايلى. سىرتتىن قاپساپ بارايلى" (ئىچكى-
تاشقى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئىش كورەيلى، دېگەن
مەنىدە) دەپتىمىش. باسمىلار (بىز بىلەن) دۇشمەنلىشىپ
مېنىڭ تۇرار جايىمغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇلارنى بوي
سۇندۇرالمىدىم، سىرتتىن ئۇچ قارلۇق ئۇچ ئىدۇق تاتار...
تۇركەش..... ئوتۇكەندە. مەن.....
(29) ئۇ يەردە ئۇلارغا زەربە بەردىم، بەشىنچى ئايىنىڭ
يىگىرمە ئالتىسى ئۇرۇش قىلدىم. ئۇ يەردە سانچىدىم.
ئىچۇي (دەريا سىدىن) ئوتۇپ كۇن چىقماندا سانجىش-
تىم. ئاندىن كېيىن تۇركەشلەر قارلۇقلارنى ۋە ئۇلارنىڭ

مال - مۇلكنى بولۇۋېلىپ تۇرار جايلىرىغا قايتىپتىمىش،
مېنىڭ تۇرار جايىمغۇ بېرىپتىمىش.
(30) دۇشمەن بولدى..... تۇرۇپ. يىرىگە باردى. ئۇلارنى
توغلاپ..... سەكسەنچى ئايدا يولغا چىقتىم. مەن
ئويۇمنى ئەسرەگەن دېگەن جايغا يۇلا دېگەن كول
بويىغا ئورۇنلاشتۇردۇم. ئۇ يەردىن قوغلاپ ماڭدىم.....
(31) باسمىلارنى قالدۇرۇپ..... ئىنچى ئاينىڭ يىگىرمە
بىرىنچى كۈنى قارلۇقلارنى..... توغرا تۇزلەڭلىگىدە.....
تۇرۇپ قورقمىدىن كەتكەنمىش. ئۇ يەردىن قايتىپ
كەلدىم.....
(32) ئون بىرى..... يوقاتتىم. ئوز..... خەلقىم ئارىسىغا
قايتىپ كەلدىم. ئىرلون ۋە تالاقمندا قوغلاپ يېتىشە-
ۋالدىم. بۇرۇن تابغاچقا بېقىنغان ئوغۇز ۋە تۇركەش
خەلقى (ئۇلاردىن ئايرىلىپ) يولغا چىقىپتىمىش. ئۇ
يەردە ئۇچرىتىپتىمىش. ئۇ يەردە بەگلەر.....
(33) مېنىڭ قوشۇنۇم ئۇچ..... توغ..... بەش يۈز كىشىلىك
تولۇق قوراللانغان پىيادە ئەسكەر بىر - ئىككى قېتىم
شاشىپ كەلدى. ئۇ چاغدا تەڭرى ۋە يەر دېرەك قۇا-
لىرىمنى، خەلقىمنى ساقلىدى. ئۇ يەردە نەيزە سا-
چىدىم.....
(34) ئۇ يەردە خەلقەر (ماڭا) بويسۇندى..... قېچىپ قارلۇق-
لارغا قوشۇلدى. ئۇ يەردىن قايتىپ كېلىپ ئورخۇن ۋە
بالىقلىغ دەرياسىدىكى ئۇچرىشىدىغان جايىمىزدا خان
ئوردىسى سالدۇردۇم. خان سارىيىنى.....
(35) ئون بىرىنچى ئاينىڭ يىگىرمىسى. قارا بۇلاقنىڭ شەرقىدە

سوقاق يولدا چىڭمل تۇتۇق.....

(36) تۇغۇرغۇ (دەرياسىدىن) ئوتۇپ..... (نەيزە) سانچىدىم. قارلۇق، باسمىل..... يىغىلىپ

(37) چۇشتۇم..... باسمىلغا.....

(38) ..... ئاپا ..... توسۇلۇپ قاپتىمىش..... بىلمەيدۇ. ھەممىسى قېچىپ پىتراپ.....

(39) .....مەن سالدىم. مۇنچە كوپ ئابدە خەتلىرىنى..... ئابدە خەتلىرىنى يازدىم

(40) كەلدى..... قارلۇق ئەندى (؟) مۇستەقىل..... شۇنداق قىلىپ سەككىزىنچى ئاينىڭ ئۇچىدە يۇرۇش قىلدىم..... قارلۇق، تىرىكلىرىنىڭ ھەممىسى تۇركەشلەرنىڭكىگە كەلدى. قايتىپ كېلىپ،

(41) ئونىنچى ئاينىڭ ئىككىسى باردىم..... دىگىنى ئوچ..... زەربە بەردىم..... (قايتىپ) كەلدىم، شۇنداق تارتىپ باسمىل ۋە قارلۇقلار يوقىتىلدى. قوي يىلى (755 - يىلى)

(42) يازلىرىم..... تابغاچ خانى خاقان..... بىرىپتىمىش..... بىر قىزى سەككىز ئوغلىنى ئەسىرگە ئالدىم..... يېنىپ كەلدىم. .....ئىككى (قىسىم) خەلقىنى ئېلىپ..... ئوتۇكەن (تېغى)..... زەربە بەردىم..... ئۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ، مىڭچە ئەسكىرىنى (؟) ئەۋەتتىم. بەخش تۇغىنى.....

(43) ئۇ يەردە..... خەلقىنى..... ئىككىنچى ئاينىڭ ئالتىسى ئويۇمگە باردىم. توخۇ يىلى (757 - يىلى)دا..... بىرىپ-تىمىش..... يوقىتىپتىمىش. شۇنداق قىلىپ ئۇ كەلدى. ئىككى قىزنى (سوغا قىلىپ)

(44) بەردى..... سوزىكىزنى يىرماي، دىدى خاتا ئىش قىلـ

ماي دىدى..... بويسۇنمدى..... سوغداق ۋە تابغاچلارغا
سېلىنگا دەرياسدا باي-بالىقنى سالدۇردۇم.
(45) .....(يىگىرمىسى؟) ئۇ يەردىن قايتىپ..... ئۇچ تۇغنى...
بىرلەش يىگىرمە بىر ئوردىنى..... ئوتتۇزى ئۇ يەردە
(نەيزە) سانچىدىم. يارىش ۋە ئاگۇلىخ ئارىلىغدا.....
(46) ..... ئۇچ تۇمەن..... نەيزىلەشكەن يەردە..... ئويلاپ-
تىمىش..... ئىككىنچى ئاينىڭ ئون ئالتىسى، ئۇچ
تۇغنى.....
(47) تۇرك خەلقى..... سەككىز ئوغۇز، توققۇز تاتار..... خوتۇن
جىمنى ئوز بىلگە (بۇنسىيەن؟)
(48) (قوي؟) ..... مىڭ يىلقىنى قالدۇرغانمىش. بىر تۇمەن
قويىنى قالدۇرغانمىش.
(49) قوشۇن قوماندانى مەن..... ئەلتەبىر، مەن مىڭ يىلقا
بىر تۇمەن قويىنى ئىگەللىدىم..... كەلتۇردۇم.
ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى يەنە بىر خىل رىيا-
لىستىك ئەدەبىي ئەسەرلەر ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇن ۋەسىقىلىرىنى
ئىپادىلەيدۇ. ئەنە شۇنداق ئەدەبىي ژانىرنى خەت-چەكلەر
ئەدەبىياتى دەيمىز.
مۇنداق قانۇن ۋەسىقىلىرىدىن تۇرپان ۋادىسىدىن 200
گە يېقىن تېپىلغان بولۇپ، بۇنىڭدىن پروفېسسور مالوفنىڭ
«قەدىمقى تۇركى يازما يادىكارلىقلىرى» دىگەن مەشھۇر ئەسىرىدە
يەتتە پارچە خىلمۇ-خىل هوججەت شەكىللىرى مىسال كەلتۈ-
رۇلگەن. ئاخىرقى «يەرنى ئىجارىگە بېرىش» دىگەن بىر هوج-
جەتكە 28-دىگەن نومۇرىنى قويغان. دېمەك مالوفنىڭ مۇنداق
هوججەتتىن 28 گە ئىگە ئىكەنلىگى مەلۇم. قالغانلىرىنى

ئېمىسلار، ياپونلار، ئەنگلىيەلىكلەر ۋە باشقا چەتئەللىكلەر ئېلىپ چىقىپ كەتكەن.

هازىرقى مەلۇماتلارغا قارىغاندا تۇركىيىدە رەشىت — رەخمىتنىڭ «ئىسكى تۇرك هوقۇق ۋەسىقىلىرى» دېگەن نامىدا 8 تومۇق هوججەتنىڭ تۇركچە تەرجىمىسى بار.

تۇرپاندىن تېپىلغان بۇ هوقۇق ۋەسىقىلىرى: ئۇزۇم، پاختا، ياغ، كۇنجۇت توغرىسىدىكى سودا ۋە قەرز ئېلىش، قەرز بېرىش هەم يەر سېتىش هەققىدە قۇل سېتىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئوز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇ هوججەتلەرنىڭ تىلى، شەكلى خېلى پىشقان. مەسىلەن، قەرز ئالغۇچىنىڭ ئىسمى، قەرز ئالغان نەرسىنىڭ سانى، ئۇنى قاچان تولەيدىغانلىغى، ۋاقتىدا تولىمىسە ئۇنىڭ جازاسى، گۇۋاچى ئىمزاسى قاتارلىقلار يېزىلغان. دەل مۇشۇ دەۋردە ياۋروپالىقلاردا مۇنچىلىك پىشقان شەكىل بولغان ئەمەس. بۇ خىل شەكىل پەقەت تۇركى خەلقلەردىلا بولغان. بۇنىڭغا ياۋروپالىقلارمۇ قايىل. تۇۋەندە مىسال كەلتۈرۈپ باقايلى:

(1)

تەكلىكنى ئىجارىگە ئېلىش

مەنكى قايتو ئىشلەپ پايدىلىنىش ئۈچۈن كۇچارلىق مىسرىنىڭ تەكلىگىنى ئىجارىگە ئالدىم. مەن ئىشلەپ پايدىلانغان ۋاقىت ئىچىدە مىسرغا ئەل نەقى يەر ئىجارە هەققى تولەيمەن. لېكىن بۇ تەكلىكنىڭ ئەسلى ئىگىدارچىلىغى مىسىردا بولىدۇ.

قايتودا بولمايدۇ.

شاهىدلار:

بۇ بارماقلار بىزنىڭكى { بەك بوقا / ئەلچى }

بۇ هوججەتنى مەنىكى قايىتو مىسرىنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن ئۇزەم يېزىپ چىقتىم.

(2)

كۇنجۇت قەرز ئېلىش

ئېيىق يىلى، ئالتىنچى ئاي، ئاي بېشى 10 - كۇنى مەنكى كاۋسدۇ، ياغقا ئېھتىياجىم بولغىنى ئۈچۈن ئىل تومۇرىدىن بىر كىيۇرى كۇنجۇت ئالدىم. كۇزده ئۇنى ئىككى كىيۇرى كۇنجۇت قىلىپ قايتۇرىمەن. ئەگەر مەزكۇر قارارىدا قايتۇرالمىسام خەلق ئىچىدىكى ئادەت بويىچە ئوسۇمىنى تولەيمەن. ناۋادا مەن مۇشۇ ئارىلىقتا تولىيەلمەي ئولۇپ كەتسەم مېنىڭ بىر تۇققان ئىنىم كاسۇك مەسئۇل بولۇپ، قېرىنداشلىرىم بىلەن تولۇق هالدا تولەپ بېرىدۇ.

شاهىدلار بارماقلىرىمىزنى باستۇق:

قابان

بونغاق

بۇ هوججەتنى مەن كاۋسدۇ ئوز قولۇم بىلەن يازدىم.

س.ي. مالۇق بۇ هوججەتلەرنىڭ 10 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغانلىغىنى پەرەز قىلىدۇ. شۇ

مەنىدە ئېيتقاندا مىڭ يىللار ئالدىدا يېزىلغان بۇ هوججەتنىڭ هازىرقى هوججەتلەردىن شەكىلى، تىلى جەهەتتىن قانچىلىك پەرقى بار؟ بىز ۋاقىت جەهەتتىن ئۇلاردىنمۇ كونىراق بولغان مۇنۇ هوججەتنى كورۇپ باقايلى:

(3)

بوزگە خوتۇن سېتىش (ياكى سېتىۋېلىش)

مايمۇن يىلى چاكشا پوت ئېيىنىڭ بېشى 2- كۈنى بىزكى: تېدىملىك قارا بوقالار تۇرمۇشتا قىسىلىپ كەتكىنىمىز ئۈچۈن خوتۇنلىرىمىزنى قۇتلۇق ["بەختلىك"] نامغا ساتتۇق. خوتۇنلىرىمىز- نى قۇتلۇق تومۇر 150 توپ بوزنى نەق تولەپ سېتىۋالدى. بىزكى تېدىملىك قارا بوقالار مەزكور 150 توپ بوزنى هەغدا تۇرۇپ قولمۇ-قول تاپشۇرۇۋالدۇق. مەن قۇتلۇق تومۇرمۇ تولۇغى بىلەن تاپشۇرۇپ بەردىم.

مەزكۇر خوتۇنلار مىڭ يىللار، ئون مىڭ كۈنلەر قۇتلۇق تومۇرنىڭ ئەمرىدە بولىدۇ. خوتۇنلار ياراپ قالسا ئۇنىڭ ئىلكىدە قالىدۇ. ئەگەر ياقمىسا ئۇ باشقا بىرسىگە سېتىۋېتىشكە هەقلىق.

بىز ئاكا-ئۇكا تېدىملىك قارا بوقالار شۇنى ئىسپاتلاپ ئېيتىمىزكى، بۇ خوتۇنلار بىزنىڭ بولۇپ، بۇلار توغرىسىدا هېچ- قانداق ئادەمنىڭ دەۋا-دەستۇرى يوق. بۇلارغا هېچقانداق هاكىمدار كۈچ ئىشلىتىپ (خوتۇنلار مېنىڭ دەپ قول ئۈزىتىشقا) هەققى يوق. بۇ هەقتە خوتۇنلار باشقىچە گەپ قىلسا ئۇ كۈچكە

Texts

(1) وعدہ حق سیٹیولیٹ ہے مرنے جانے
(2) مر بیسٹ سلیپنگ سٹے ہے وہ ہے
(3) مدہوم ہے سلیپنگ ورلڈ وہ ہیا
(4) سلیپر سلیپر سلیپر وہوٹ نائٹ ہیلما
(5) سلیپر ڈیپر ڈیپ ڈیم ڈیپ وہ
(6) سلیپنگ وہ ڈیپ ڈیپ ہے
(7) ہولی سلیپنگ ڈیپ ڈیم ہے وہ
(8) ڈیپنگ ہیلما سٹے ہے وہ ہے مدہوم ڈیپنگ
(9) وہ سلیپنگ پر ڈیپنگ ڈیوٹ
(10) ڈیپ ڈیپنگ ہیلما وہولی سلیپر
(11) سلیپر سلیپ وہیٹ وے ہیلما ڈیپ
(12) ڈیپنگ وہیونگ ڈوٹ سلیپر ڈیپر ڈیپنگ ہیلما
(13) وہ ہر ڈیپنگ ہے ڈیپ ہے ڈیپر ہر
(14) ڈیپنگ ہے سلیپ وہیٹ وے ہیلما ہر
(15) وہ سلیپنگ سٹے ہے وہ ہے مدہوم
(16) ہیلما ڈیپنگ ڈیپنگ سلیپنگ ڈیپ
(17) ڈیپ ہیلما ڈیپ وہ ہر ہے وہ ہیلما
(18) ہیر ڈیپر ڈیپنگ پر ڈیپنگ ہیلما وہا

ئىگە ئەمەس. بۇ خوتۇنلار قۇتلۇق تومۇرنىڭ ئەمرىنى ئاڭلىسىلا ئۇلارنى قۇتلۇق تومۇر ھەتتا ئولتۇرۇۋېتىش ھوقۇقىغا ئىگە. خوتۇنلارنى تالاشقان ئادەملەر ئولۈمگە مەھكۇم. ئەمما قۇتلۇق تومۇرگە ھىچقانداق گۇنا كەلمەيدۇ.

گۇۋاچى: تىيۇرادۇ. گۇۋاچى: تورور (؟) موڭسوز گۇۋاچى: تويىسن. بۇ تامغىلار بىزكى تېدىملىگ ۋە قارا بوققالارنىڭ. بۇ ھۆججەتنى مەن توڭمە باخشى تېدىملىگ قارا بوقالارنىڭ ئېغىزچە ئېيتىپ بېرىشىگە ئاساسەن يېزىپ چىقتىم. بۇنىڭغا گۇۋاچى مەن موڭسوز تامغامنى باستىم. بۇ تامغا مەنكى گۇۋاچى تۇراجى نىڭ، بۇ تامغا مەنكى نۇنيىنىڭ. بۇ ئاساسى ھوججەت قۇتلۇقتا تۇرىدۇ.

بۇ ھوججەت قۇللۇق توزۇمىدىن ھىچ بولمىغاندا قۇلۇق توزۇمىنىڭ قالدۇقلىرىدىن گۇۋالىق بېرىدۇ. شۇڭا بۇ ھوججەتنى ۋاقىت جەھەتتىن 5 - 6 - ئەسىرگە، ھىچ بولمىدى دېگەندە 7 - ئەسىرگە تەئەللۇق دەپ ئېيتىش مۇمكىن. يۇقۇرقى ھوججەتلەرنىڭ ھەممىسى كونا ئۇيغۇر يېزىغىدا يېزىلغان بولۇپ، ھەممىسى تۇرپاندىن تېپىلغان. دېمەك بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىز بۇنىڭدىن 1300 يىل ئىلگىرى ئەنە شۇنداق ھوججەتلەرنى يېزىشنى بىلگەن. بۇ پاكىتلار شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر جەمىيىتىنىڭ ئىجتىمائى خاراكتېرىنىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ دەرىجە - سىنىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش خىللىرىنىمۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئىنكاسى بولغان مەدەنىيەت دەرىجىسى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇلاردىن باشقا "مىران" دىن ئىستەيىن قېزىپ تېپىپ ئېلىپ كەتكەن ۋە ئۇنىڭ 1912 - يىلى نەشر قىلدۇرغان «ئەڭ ئىچكى ئاسىيا» دېگەن كىتاۋنىڭ 2 - 3 - تومىلىرىدا ئېلان

قىلىنغان ھەربى ھوججەتلەرنۇ يازما ئەدەبىيات يادنكارلىقلىرىنىڭ يەنە بىر خىلى سۈپەتلىدە رىيالىستىك ئەدەبىيات دائىرىسىگە كىرىدۇ. ئەپسۇسكى بۇ ھوججەتلەر بىزنىڭ قولىمىزدا يوق. تۇ-ۋەندە قەدىمىي ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ يەنە بىر ساھەسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان "تىببى" ساھەگە ئائىت ھوججەتلەردىن نەمۇ-نە بېرىلمىز، بۇ ھوججەتلەر "لىنگۋىستىكا" ئۇچۇنمۇ زور قىممەتكە ئىگە.

تىببى ھوججەتلەر①

(16) قوساق ئاغرىغىغا داۋا: ئىككى پارچە سەركە گوشىنى بىر چىنە

(17) مۇسەللەس ۋە بىر ئاياق سۇغا سېلىپ قاينىتىپ سۈيى

(18) سۈۋۈغاندا ئىچسە ئاغرىغى پەسەيىدۇ. يەنە توت مىسقال چىگىسەينى

(19) چارەك پاتمان قورۇنمۇق بىلەن ئېزىپ ئاچ قوساققا ئىچىپ

(20) ئۇخلىسا، قوساق ئاغرىغى پەسلەيدۇ.

(21) ئايال كىشى بالىنى چۈشۈرىمەن دېسە ئىت سۈتىنى ئىچسۇن، پات

(22) چۈشىدۇ. ھەمرىيى چۈشمىسە مىسىر-ئىن ئۇرۇغىنى

(23)

(24) كوز ئاغرىغىنىڭ داۋاسى: ئادەمنىڭ ئوتى، توشقۇز ئوتى، ئوچكە ئوتى

---

①بۇ تىببى ھوججەت قالدۇقلىرىنى گېرمانىيە ئارخىولوگ ئەترىتىدى تۇرپاندىن تاپقان. ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا.

(25) ياكى توشقان ئوتى بولسۇن مۇشۇ توتىدىن قايسىلا بولمىسۇن،
(26) (قارا) كاچ يىغاچ قاسرىغىنى ئوتتا
(27) كويدۇرۇپ كۈلىنى ئېلىپ سۇدا يۇغۇرۇپ كوزىگە
(28) ياقسۇن. پات ساقىيىدۇ. كىمنىڭ قولتۇغى سېسىق پۇرىسا،
(29) ئوپكىنى قىيما قىلىپ ئۇچ كۈن ياقسۇن. سېسىق پۇرىغى
(30) يوقايدۇ. بەش-ئون يىل جاراھەت بولۇپ ساقايمىسا.....
(31) شۇنى ياقسا پات ساقىيدۇ. يەنە ساقايمىسا قاراخېمىرنى
(32) (يار) تۇزى بىلەن يۇغۇرۇپ ياقسۇن. ساقىيۇر.
(33) كىم ناماششام قارغۇسى بولسا
(34) قارا ئوچكىنىڭ يېتىم بېغىرىنىڭ ئېچىگە
(35) پېت پېتىنى چېچىپ ئوتقا كومۇپ كوپۈگىنى ئېلىپ،
(36) كوزىگە سۇرسۇن، كېچىدە ياخشى كورىدىغان بولىدۇ.
(37) كىمنىڭ بورىگى تۇتۇلسا (سۇدۇك يۇلى تۇتۇلسا) تۇكلۈك ئۇرۇكنىڭ
(38) تېرىسىنى ئېلىپ سۇدۇك يۇلغا چاپلىسا
(39) پات ئېچىلىدۇ. كىمنىڭ بىقىنى ئاغرىسا،
(40) كەپتەرنىڭ مايىغىنى قارا خېمىر بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ
(41) ئۇچ كېچە ياقسۇن، ساقىيىدۇ.
(42) ئېغىز ئالغان يارىغا ئىنەكنىڭ، قوينىڭ مېڭىسىنى
(43) سوقۇپ ياقسۇن. پات ئېغىز ئېلىپ ساقىيىدۇ.
(44) تولغاق تۇتۇپ توختىمىسا، سۇڭپىيازنىڭ پوستىنى،
(45) يىلتىزى بىلەن قېتىققا ئارىلاشتۇرۇپ ئېچۇرسە توختايدۇ.
(46) چىش ئاغرىغىغا داۋا: ئۇچ ياشار قارا كالىنىڭ تېزىكىنى
(47) تاۋىدا قىزىتىپ ياقسۇن. ئاغرىغى توختايدۇ.
(48) كىمنىڭ بەدىنى ئالا بولسا، ئاپىدىيانىنى يېرىپ

(49) يەڭچەپ سۇيىنى ئېلىپ ئالا بەدەنگە
(50) سۇرتسۇن. ئالىسى يوقايدۇ. كەكلىكنىڭ ئوتىنى شىكەر بىلەن
(51) تەڭ ئۇلۇشتىن ئارىلاشتۇرۇپ كوزگە سۇرسە، كورمەس بولسا كوردىغان بولىدۇ، ساقىيىدۇ.
(52) يەنە كەكلىكنىڭ ئوتىنى ئېلىپ قۇرۇتۇپ مۇسەللەس بىلەن بوغداي
(53) ھارىغىغا قېتىپ ئىچسە، ئاشۇنداق ھاراقنى ئىچسە ھەس قىلمايدۇ.
(54) توگە سۇيدۇگىنى ئېلىپ باشقا سۇرتسە باشتىكى كىپەك
(55) يوقايدۇ. كىسم غالجىر بولۇپ قالسا بۇغىنىڭ مۇڭگۈزىنى يۇمشاق سوقۇپ سۇ -
(56) غا قوشۇپ ئىچسە، ساقىيىدۇ. قۇلاق ئېغرىلىشىپ قالسا قارا چاشقانىنىڭ
(57) ئوتىنى تېمىتسا ئېچىلىدۇ. يەنە داۋاسى(:)ئولۇك مۇشۇكىنىڭ
(58) مېيىنى ئېرىتىپ سۇرسە ئېچىلىدۇ، يەنە ئادەم ئوتىنى
(59) ئېلىپ ئالا كوزگە سۇرسە ئېچىلىدۇ.
(60) توگىنىڭ ئوپكىسىنى قۇرۇتۇپ ئەلگەپ نەپەس بوغۇلغانغا
(61) ئىچۇرسە، ياخشىلىنىدۇ. قايسى كىشىنىڭ قارنىدا بوۋاق بالا بولۇپ قالسا
(62) بىر سەر ئىت سۇتىنى ئىچۇرسە چۇشىدۇ.
(63) غالجىر ئىت چىشلىۋالغان كىشى، ئولا ھېكىسى يەسە ياخشى بولىدۇ.
(64) ئۇچ كۆلۈك ئاچ قۇساققا بىر جام زىغىر يېغىنى ئىچۇرسە
(65) شىپا بولىدۇ. كوز نۇرسىز بولۇپ ياشاڭغۇرسا ئۇنى

كوزگه سۇرسه
(66) شىپا بولىدۇ. كىمنىڭ تەرى توختىماي
(67) داۋاملىق ئاقسا، زاراڭزا، قوناق خېمىرنى سىپان
(68) بىلەن مۇسەللەسكە قېتىپ ئىچسە ياخشى بولىدۇ. بەدەن-
گە ئۇششاق جاراھەت
(69) چىقسا، تۇخۇ تۇخۇمىنى ئوت بىلەن قوشۇپ سۇرسە شىپا
بولىدۇ.
(70) چىشنى قۇرۇت يىسە ئۇزۇم سىركىسىنى ئاغزىغا ئېلىپ
بىرەمدىن
(71) كېيىن يانداۋۇرىۋەتسە، ساقىيىدۇ. سىيگەك كىشىگە توگمىنىڭ
گوشىنى ئارپا
(72) يارىسى بىلەن ئوماش قىلىپ ئىچۇرسە شىپا بولىدۇ.
(73) كىمىنىڭ بەدىنىگە سوگەل چىقسا پېڭى چىققان ئىككى
كۇنلۇك ئاينى
(74) كورگەن زامان، يەرگە سىيىپ لېيىنى ئېلىپ سوگەلگە
(75) ياقسا يوقايدۇ.
(79) بورۇنىڭ سوئىگىنى، تىلىنى قۇرۇتۇپ، غالجىر ئىت چىش-
لىۋالغان
(80) ئادەمنىڭ بېشىغا ياقسا شىپا بولىدۇ.
(81) كىمگە يامان يارا چىقسا نوشادىل يىلىمىنى
(82) قۇرۇت بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئۇستىگە ياقسا ياخشى بولىدۇ.
(83) قانسىراشنىڭ داۋاسى: جۇجەم هارىغى بىلەن ئۇزۇمنىڭ
سۇيىنى هەركۇنى تاڭدا
(84) ئىچسە شىپا بولىدۇ.
(85) كوز دورىسىنى باشلايمىز: كوز نۇرسىز بولۇپ كوزدىن

سوغ ياش كوپ

(86) ئاقسا كالىنىڭ ئوتىنى كوزگە سۇرسە، كوز يوروق ئۇرلۇق بولىدۇ.

(87) يەنە داۋاسى: (=) كوزدىن ئىسسىق ياش ئاقسا (.)قۇمـ شىكەرنى سېرىق مۇنگا بىلەن دورا

(88) قىلىپ ئىنەك يېغى بىلەن قوشۇپ، بۇرنىغا قۇيسا ياخشى بولىدۇ(.)

(89) يەنە داۋاسى: توشقان مىڭسىنى كالا ئوتى بىلەن

(90) ئىنەك يېغىنى قوشۇپ پىشانىگە سۇرسە ياخشى بولىدۇ.

(91) يەنە داۋاسى: قىزىل چىنچان ئاق چىنداڭ قۇشدى ئارغا سېرىق كۇچەلەرنى قوشۇپ ئىككى مىسقال دورا

(92) ياساپ كۇنجۇت يېغى بىلەن يۇغۇرۇپ پىشانىگە

(93) سۇرسە باش ئاغرىغى ساقىيىدۇ. قايسى ئايال كىشى

(94) قالىغاچ گۇشىنى يىسۇن(.) يەنە كۇركۇم قوناق ئۇنى ئىپار

(95) ئۇزۇم ھارىغى بىلەن ئىچسۇن ياشىرىدۇ. (.) قوساق ئاغرىغى داۋاسى(:) قالىغاچ ئۇۋىسىنىڭ

(96) تۇپرىغىنى سۇت بىلەن قوشۇپ ئىچسۇن.

(97) چىش ئاغرىغى داۋاسى(=) قارا قوينىڭ ماينىغىنى سىركە بىلەن

(98) چىلىپ ۋە ئوتلۇق يايلاقتىكى توگە ماينىغىنى قىزىل تۇز

(99) بىلەن سوقۇپ ئۇزۇم ھارىغى بىلەن بولغاپ تاۋىدا ئىبتىپ

(100) بوز خالتىدا يەنچىپ، كۇنجۇت يېغى بىلەن سوقۇپ

چمش ئۇستىگە چاپلىسا

(101) سېرىق ئۇرۇك ئۇرۇغىنى چېقىپ ئۇزۇم ھارىغى بىلەن ئېغىزدا تۇتسا چمش ئاغرىغى پەسەيدۇ.

(102) بەزگەك كېسىلىگە داۋا: بورى مايىغى كالا سۇيدۇگى بىلەن

(103) ئىچۈرۇلسە شىپا بولىدۇ (.) ئەشكەك

(104) ئەشكەك يىلتىزىنى بېشىغا چاپلىسا ئىگىلمەس (قورۇلماس) بولىدۇ.

(105) سۇت كوپەيتىشنىڭ داۋاسى: يوگەي ئوتىنىڭ چېچىگەدىن بەش مىسقال سۇدا

(106) قاينىتىپ سۇيىنى سۇزۇپ ئىلىپ قايماق بىلەن

(107) قاينىتىپ سۇيىنى ئىچسۇن.

(108) سۇت كوپەيمىدۇ. كىمنىڭ تۇغۇتى قىيىن بولسا يۇقا قارىزنى

(109) سىماپ بىلەن قوشۇپ ئىچسە(.) قوساقتىكى بالا ئولگەن بولسىمۇ ئاسان چۈشىدۇ.

(110) يەنە داۋاسى(:) ئىلان قاسرىغىنى كويدۇرۇپ كۈلىنى ئىلىپ

(111) ئۇزۇم ھارىغى بىلەن ئىچۈرۇلسە ئاسان تۇغۇلىدۇ. كىم بالىسىنى چۈشۈرمەن دىسە يېرىم مىسقال

(112) ئاق كۈنجۈت، بەش مىسقال قارا كۈجە بىلەن سوقۇپ ئەلگەپ شورپا

(113) بىلەن ئىچسە(.) قۇرۇق يوپۇرماقنى قاينىتىپ سۇيىنى ئىچسۇن.

(114) قاخىلىغان كۈنجۈتنىن يار تۇزىنى ئىسسىق سۇدا يەنچپ ئۇنى ئىجسە

(115) ئامان بولىدۇ.

«يۇەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى»دا، «يۇەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى»دا شائىر سەدۇللا، ھىيامۇدۇن (ئېھتىمال ھىسا-مودۇن بولسا كېرەك) ئىلى شاھى جامالىدىن ۋە مۇزىكانت ماجۇبىن (مۇھەممەت چوپان) لارنىڭ ناملىرى ئاتىلىپ ھەتتا شەھرى دىۋانلىرىنىڭ بولغانلىغىمۇ ئېيتىلىندۇ. ئەپسۇسكى بۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ھىلىغىچە قولىمىزغا چۈشمىدى. ئۇلارنى ئىزلەپ تېپىپ تەتقىق قىلىش مۇندىن كېيىنكى تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرىدىن بىرسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

خۇغۇرسۇر ئالتۇن

(487—567)

تۇرا قوشىغى

چوغاينىڭ تاغلىرى ئاستىدا ئاقار،
تۇرالار دەريا سى ئويناپ - دولقۇنلاپ.
ئاسمانىنىڭ گۈمبىزى بارىگاسسىمان
تۇرىدۇ جىممىكى دالىنى قاپلاپ.
شۇنچە كوك غۇبارسىز ساماۋى ئاسمان،
دالىلار بىپايان، كورۇنمەيدۇ قاش.
كورۇنۇپ قالىدۇ سانسىز چارۋا - مال
شامالار يەلپۈسە، ئوتلار ئەگمە باش.

"تۇرا" سوزى گايىدا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ (ھىكگان تاغلىرىدىن تارتىپ موڭغۇلىستانى زېمىنىدا ياشىغان قەدىمى

ئۇيغۇرلارنىڭ) ئومۇمى نامى سۆپەتلىنىلسا، گايىدا قەدىمقى زامانىدىكى («سۇي يىلنامىسى تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا) شەرقتىكى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن تارتىپ غەرپتە قارا دېڭىز، دنىپىر دەريا بويلىرىغىچە بولغان چەكسىز زېمىندا ياشىغان پۈتۈن تۈركى قەبىلىلىرىنىڭ ئومۇمى نامى سۆپەتلىنىلغان.

خوغۇرسۇر ئالتۇنىنىڭ «تۇرا قوشىغى» ناملىق بۇ شېئىرى 6 - ئەسىرده يېزىلغان بولۇپ، شۇ چاغدىكى شەرقىي ئۇيغۇر - لارنىڭ ھازىرقى يېڭىسەن تاغلىرى (ئەسلى ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى چوغاي تاغلىرى) ئەتراپىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىغى، ئوردۇس يايلىغىنىڭ تەبىئى مەنزىرىسىنى تەسۋىرلىگەن. بۇ شېئىرنى «تۇرا قوشىغى» دەپ ئاتىغاندىن كېيىن "ئۇيغۇر قوشىغى" دەپ ئاتىسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. چۈنكى: خوغۇرسۇر ئالتۇنىنىڭ "تۇرا" دېگىنى دەل شەرق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئومۇمى نامى ئىدى. شائىرنىڭ ئىسمى ئالتۇن بولۇپ، پەملىسى خوغۇرسۇر ئىدى. خوغۇرسۇر ئەسلىدە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بېرى بولۇپ، شائىر ئۇزىنىڭ قايسى قە - بىلىگە مەنسۇپ ئىكەنلىگىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ئۇز ئاتا - بوۋىسىنى پەملە قىلىپ كەلگەن ئۇز ئۇرۇغىنىڭ نامىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈنمۇ خوغۇرسۇر ئالتۇن دەپ ئاتىغان.

خوغۇرسۇر قەبىلىسى ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىغى (845 — 647) دەۋرىدىكى توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ بېرى بولۇپ، ئۇيغۇر - لارنىڭ ئىچكي قەبىلىسى تەركىبىدىكى قەبىلە ئىدى.

شائىر خوغۇرسۇر ئالتۇن مىلادى 487 - يىلى تۇغۇلۇپ 567 - يىلى 80 يېشىدا ئالەمدىن ئوتتى.

«شىمالىي چى يىلنامىسى خوغۇرسۇر ئالتۇن ھەققىدە

قىسسه» بابىدىكى تارىخمي خاتىرىگه قارىغاندا، خوغۇرسۇر ئالتۇن هوكۇمران سىنىپلاردىن كېلىپ چىققان. شىمالمي چى خانلىغى (550 — 577) دا مەشھۇر دولەت ئەربابى رولىنى ئويىنىغان بولۇپ، ھەربى، سىياسى دىپلوماتىيە جەھەتتە داڭقى چىققان. شائىر خوغۇرسۇر ئالتۇن «تۇرا قوشىغى»نى شىمالمي چى خانلىغىنىڭ خانى گاۋخىنىڭ ئاغرىپ قالغاندا يازغان ئىكەن. شائىر نىڭ بۇندىن باشقا نۇرغۇن شېئىرلىرى بولۇشى مۇمكىن. بۇنى ئىزلەپ تېپىش مۇنداق كېيىنكى تەتقىقات نۇقتىلىرىمىزنىڭ مۇھىم ھالقىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئالتىنچى باپ

ئەبۇ ناسىر فارابى

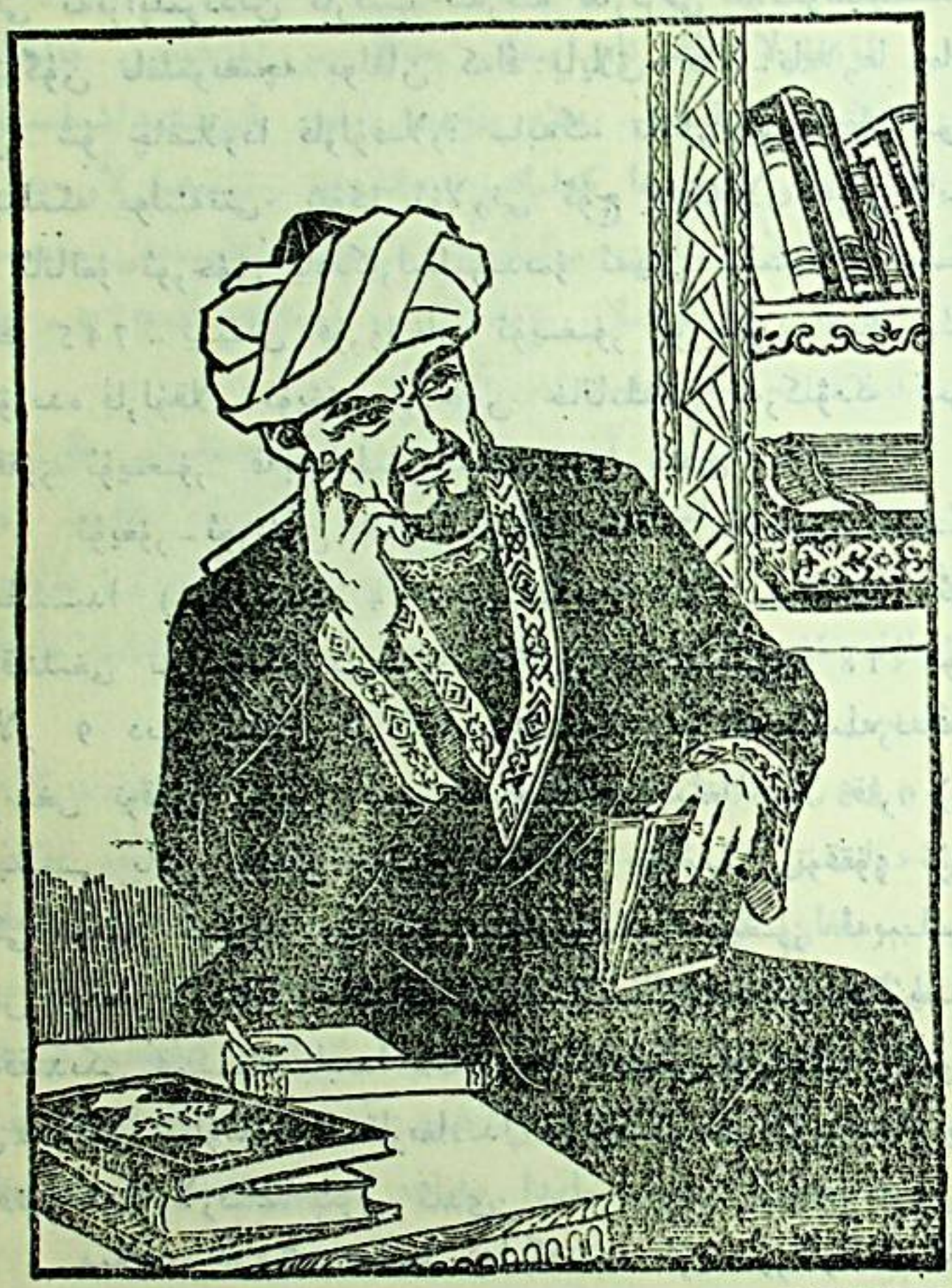
(870-950)

ئەبۇناسىر مۇھەممەت ئىبنى تارخان ئىبنى ئۇزلوغ فارابى تۈركى خەلقلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ئوتكەن ئەڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپى ئىدى.

فارابى مىلادىنىڭ 870-يىلى سىر دەريا بويىدىكى فاراب شەھرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇق قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولغان بىر ھاللىق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئوفتسىھر (قوماندان) مۇھەممەتنىڭ ئوغلى ئىدى.

ئۇلۇغ پەيلاسوپنىڭ ئىسمى ئەرەپ دۇنياسىدا ئالفارابۇس (ئالفارابۇس) دەپ لاتىنلاشتۇرۇلغان. شۇڭا، ئۇنى بىز تارىختا كوپ ھاللاردا ئەنە شۇ نام بىلەن ئۇچرىتىمىز.

فاراب شەھرى مىسىر، ھىندىستان، ئىراق شەرقىە ئوتىدىغان مەشھۇر «ئىپەك يولى»نىڭ بىر توقۇنى. ئۇ، سودا ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ گۈللىنىۋاتقان دەۋرى ئىدى. بۇ چاغدا فاراب شەھرىدە 70 مىڭ ئاھالە ياشىغان. ئاھالىلەر تەركىۋىدە تۈركى قەبىلىلىرىدىن قارلۇقلار، ئوغۇزلار، يەمەكلەر، قىپچاق-

ئەبۇ ناسىر فارابى

لار بولۇپ مەدەنىيىتى گۈللىنىۋاتقان دەۋرى ئىدى. 7 - 8 - ئەسىر - لەردىكى تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا قارلۇقلار غەرپتە بالقاش كولى ئەتراپلىرىدىن تارتىپ شەرقتە ھازىرقى مۇڭغۇلىيەدىكى ئوتوگۈن تاغلىرىغىچە بولغان كەڭ يايلاق، دالا - تاغلارغا جايلاشقان. شۇ چاغلاردا قارلۇقلار: سابەگ، تاشلى، بويلا قاتارلىق 3 قەبىلىگە بولىنەتتى. شۇڭا ئۇلارنى ئۇچ قارلۇقلار دەپمۇ ئاتىغان، بۇ ئاتالغۇ ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىمۇ ئەينى ئىلىنغان. مىلادىنىڭ 745 - يىلى قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئورخۇن خاقانلىغى دەۋرىدە قارلۇقلار ئۇيغۇر ئورخۇن خاقانلىغى تەركىۋىگە كىرگەن توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى ئىدى.

ئۇيغۇر - ئورخۇن خاقانلىغىنىڭ خاقانى قۇتلۇق بىلىگخان زامانىسىدا (مىلادىنىڭ 744 - يىلىدىن 749 - يىلغىچە) ئۇيغۇر خاقانلىغى تەركىۋىگە كىرگەن. ئۇيغۇر قەبىلىسى 18 بولۇپ، بۇلار و دىن ئىككى تارماققا بولۇنگەن. بۇ قەبىلىلەرنىڭ بىر تارمىغى توققۇز ئۇيغۇر دەپ ئاتىلىپ، بۇنىڭغا ياغلا قار (ياغما) قەبىلىسى باش بولغان بولسا، يەنە بىر تارمىغى توققۇز ئۇيغۇر ياكى توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتىلىپ، بۇنىڭغا ئۇيغۇر قەبىلىسى باش بولغان. «تاڭ خاندانلىغى يىلنامىسى» دىكى «ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى قىسسە» بابىدا «تاڭ خاندانلىغى يارلىقلىرى توپلىمى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا قارلۇقلار و ئۇيغۇر ياكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىرى ئىدى.

مىلادى 756 - يىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇق قەبىلىسى ئۇيغۇر خانلىغىدا ھوكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرىدىغان (خاقانلار مانا مۇشۇ قەبىلىدىن چىقاتتى) ياغلار قەبىلىسىنىڭ بەزىبىر يۇلسىزلىقلىرىدىن نارازى بولۇپ ئىسيان كوتۇرۇپ،

ئىچكى ئۇرۇشنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەپ بولدى. نەتىجىدە قارلۇقلار موڭغۇلىيەدىن غەربكە قاراپ سىلجىپ جۇڭغار دالاسى ئارقىلىق يەتتە سۇغا، سىر دەريا بويلىرىغا قاراپ كەلگەن. 9 - ئەسىردە موڭغۇلىيەدىن كوچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى چوڭ بىر تۈركۈمى ئالتاي، جۇڭغار دالاسى ئارقىلىق يەتتە سۇدىكى ئوز قېرىنداشلىرى بولغان قارلۇقلار ئارىسىغا كەلگەن. مانا شۇ ئۇيغۇرلار يەتتە سۇدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ، تارىختا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرغان قاراخانىلار خاندانلىغى (مىلادىنىڭ 840 - يىل لىرىدىن 1210 - يىللىرىغىچە)نى قۇرغان.

ئەبۇناسىر فارابى ئۇيغۇر - ئورخۇن خانلىغىنى قۇرۇشتا كۈچ چىقارغان. قاراخانىلار خاندانلىغىنى قۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناغان ۋە شۇ دولەتتە ئاساسىي گەۋدىلەرنىڭ بىرسى بولغان. ئۇ، كۈچلۈك ئۇيغۇر قەبىلىرىنىڭ بىرى بولغان ئەنە شۇ قارلۇق قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان.

840 - يىللاردىن باشلاپ يەتتە سۇ ۋە قەشقەردە قارا - خانىلار دولىتىنى قۇرۇش، كېڭەيتىش، مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان كۈرەش ناھايىتى كەسكىن تۈس ئېلىشقا باشلىغان، فارابىنىڭ ئاتا - ئانىسى پۈتۈن ئائىلىسىنى ئېلىپ، ئىرانغا كېيىن ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ پايتەختى باغدادقا كوچۇپ كېتىشكەن. فارابى ئائىلىسى ئېھتىمال دەھشەتلىك ئۇرۇشلاردىن ئوزىنى چەتلىتىپ تىنچ جايدا ھايات كەچۈرۈشنى ئويلىغان بولسا كېرەك.

فارابى ئاتا - ئانىلىرى بىلەن باغدادقا كوچۇپ كەلگەندىن باشلاپ ئومرىنىڭ كوپ قىسمىنى شۇ جايدا ئوتكۈزدۇ. بۇ دەۋر - دە باغدات شەھىرى ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ مەركىزى ئىدى.

ئۇ يەردە ئەرەپ خەلىپىلىگى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ھەممە مەملىكەتنىڭ ۋەكىللىرىنى ئۆچرىتىش مۇمكىن ئىدى.

فارابى باغداتتا ئۇز زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق ئەرباپلىرى بولغان ئۇلۇغ يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېلنى ناھايىتى پىششىق بىلىدىغان يوھاننا ئىسمىن خەيلان ۋە يۇنان تىلىنى ئوبدان بىلىدىغان ئابۇ بىشىر ماتتالار بىلەن تونۇشۇپ، ئوتتۇرا ئەسر ئىلمىنىڭ تۇرلۇك تارماقلىرى بويىچە ئىلمىي ئۆگىنىشلەر ئېلىپ باردى.

ئىلىم-پەن بىلەن شۇغۇللىنىشتا ئوتتۇرا ئەسىردە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان يۇنان، ئەرەپ، فارىس تىللىرىنى ئۆگىنىش زورۇر ئىدى. بۇنى سەزگەن فارابى خىلمۇ-خىل تىللارنى شۇ قاتاردا ئەرەپ تىلىنى پىششىق ئۆگەندى. تارىخىي رىۋايەتلەرگە قارىغاندا فارابى 70 خىل تىلنى بىلىدىكەن. ھەتتا ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ ئوردىسىدا قوللىنىدىغان، ئوردا ئاقسوڭەكلەردىن باشقا ئەرەپلەر ئاسانلىقچە چۈشىنەلمەيدىغان بىر خىل تىلنىمۇ بىلىدىكەن. فارابى قەدىمقى يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ ۋە ئاتاقلىق شەرق دانىشمەنلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلغان. ئۇزۇنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئاجايىپ قابىلىيىتى، تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلىشى، ئۇنۇملۇك مېھنىتى سەۋىبىدىن چاپسانلا مەنتىقە، پىلوسوپىيە، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا، مىدىتسىنا، مۇزىكا ئاساسلىرىنى ئىگىلىۋالالىغان. ئۇزۇنىڭ ئالغا سۈرگەن ئىلغار ئىدىيىلىرى ئۇچۇن تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغان فارابى باغداتنى تاشلاپ، دەمەشىق (ھازىرقى سۈرىيەنىڭ پايتەختى)گە كوچۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. بۇ چاغلاردا دەمەشىق ماددىي ۋە مەنىۋى گۈللىنىش دەۋرىدە بولسىمۇ، لېكىن

ئىچكى جەھەتتە فېودالىزىمنىڭ يىمىرىلىش ئالامەتلىرى كورۇ-
نۇشكە باشلىغان ئىدى. شەھەرلەردە فېودالىزىمنىڭ سودا، ھۈ-
نەرۋەنچىلىكىنىڭ ئوسۇشى دىخانلارنى ۋەيرانچىلىققا ئېلىپ
كەلمەكتە ئىدى. دىخانلارنىڭ قېنىنى شورىغان فېودالىلار بىلەن
دىخانلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشمۇ ئىنتايىن كۈچلۈك ئىدى. فېو-
دالىلارغا قارشى خەلقنىڭ نارازىلىغى خىلمۇ-خىل فورمىلاردا
ئوتتۇرىغا چىقتى. فېوداللىق جەمىيەت پەن-مەدەنىيەتكە چىش-
تىرنىغى بىلەن قارشى ئىدى. شۇڭا بۇ يەردىمۇ ئالىملار، شائىر-
لار قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئېلىناتتى. شۇڭا فارابى دەمەشىقتە كەل-
گەندىن كېيىن كۈندۈزى باغۋەن بولۇپ ئىشلەپ، كېچىلىرى
چىدام، غەيرەت بىلەن ئىلىم-پەن بىلەن شۇغۇللانغان. فارابى
مىلادى 950-يىلى 80 يېشىدا ئەنە شۇ دەمەشىقتە ئالەمدىن
ئوتتى.

× ×

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرق مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلە-
نىشىدا فارابىنىڭ ئويىنغان رولى ئۇلۇغدۇر، ئۇ باغداتتا قەدىمقى
گىرېك پەيلاسوپلىرى پىلاتون، ئارىستوتېل ۋە گالېنا، ئۇۋكلار-
نىڭ ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلدى ۋە ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ
ئۇتتۇقلىرىنى پىششىق ئىگەللىدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ مۇستە-
قىل ئىجادىيەتكە كىرىشتى. يۇنان تىلىنى مۇكەممەل بىلگەن
فارابى يۇنان ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەسلى نۇسخىسىدىن ئوقۇپ
چۈشەندۇرۇشلەر يازغان. بۇندىن تاشقىرى فارابى يۇنان پەيلاسوپلە-

ری هەققىدە «ئىككى پەيلاسوپ فىلاتون ۋە ئارىستوتىل پىكىرلىرى-نىڭ پەرقلىرى تۇغرىسىدا»، «ئارىستوتىل ۋە ئالمان ئۇتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت» كە ئوخشاش ئەسەرلەرنى يازدى. بۇلار بىلەن ئۇ، شەرق خەلقلىرىنى تۇنجى قېتىم يۇنان مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ يۇنان پەلسەپىسى بىلەن يېقىندىن تونۇشتۇرۇپ ناھايىتى زور نەتىجە قازاندى. ئۇنىڭ «پەيلاسوپىيىنىڭ مەنبەلىرى»، «ئەقىل ھەققىدىكى رىسالە»، «پەيلاسوپىيىگە قەدەر نىمىلەرنى ئۇگىنىش كېرەك»، «سوبىستانىيە»، «دولەت ھەققىدىكى رىسالە» لىرى ئاتاقلىق ئالىمنىڭ ئىلمىي قىزىقىش دائىرىسىنىڭ ناھايىتى كەڭ ۋە باي ئىكەنلىگىدىن دېرەك بېرىدۇ.

فارابىنىڭ ئەڭ چوڭ ئاساسلىق ئەسىرى «ئىدىال شەھەر ئاھالىسى پىكىرلىرىنىڭ ئاساسلىرى ھەققىدىكى كىتاب». فارابى ئوتتۇرا ئەسىر ئىلمىنى بىرىنچى بولۇپ تۇرلەرگە ئايرىپ چىققان ئالىم. ئۇ مەنتىقىغە ئاساسلانغان ئىلمىي ئۇسۇلى، ئۇزۇنىنىڭ ئىزچىللىغى، ئېنىق روشەن دەلىللەرگە تايىنىشى بىلەن باشقا ئالىملار ئۇچۇن نەمۇنە بولغان. مۇزىكا نەزىرىيىسىنى يېتىشتا فارابىنىڭ قوشقان توھپىسى تېخىمۇ چوڭ، ئۇ مۇزىكا نەزىرىيىسى بويىچە "قانۇن" (قوللانما) ياراتقان. بۇ قانۇنىنىڭ ئەھمىيىتىنى شۇنىڭدىن بىلىش مۇمكىنكى، ئۇ بىر نەچچە ئەسىرلەر داۋامىدا شەرقتە مۇزىكىنى ئۇگىنىش ئۇچۇن بىردىن-بىر مۇكەممەل قوللانما سۇپىتىدە پايدىلىنىپ كېلىندى. فارابىنىڭ ئوزى بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادا بىرىنچى قېتىم شېئىر يازغان ئاتاقلىق شائىر ۋە ئالى دەرىجىدىكى كومپوزىتور ئىدى، شۇنىڭدەك تالانتلىق مۇزىكانت ئىدى. ئۇ ئىككى يۇزدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. كىشىلەر ئۇنى "شەرقنىڭ ئارىستوتىلى" دەپ

ئاتىشاتتى. فارابى شەرقتە "ئال مۇئەللىم ئال سانى" (ئارىس-توتەلدىن كېيىنكى "ئىككىنچى مۇئەللىم") ھېسابلانغان.

تارىخىي مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە، ئوتتۇرا ئەسىردە شەرقتىكى ئەڭ چوڭ ئالىملاردىن بولغان ئابۇ رەيھان بىرۇنى (937—1048)، ئابۇ ئەلى سىنا (980—1037) غا ئوخشاش ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلار ئەبۇ ناسىر فارابىنى ئوزلىرىنىڭ ئۇستازى ھېسابلىغان.

ئەبۇ ئەلى سىنا ئوزىنىڭ تەرجىمھالىدا ئارىستوتېلنىڭ «مېتافىزىكا» سىنى بىر نەچچە قېتىم ئوقۇغان بولسىمۇ، چۈشەنمىگەنلىكىنى ۋە بۇخارانىڭ كىتاپ بازىرىدىن فارابىنىڭ «مېتافىزىكا»غا يازغان چۈشەندۈرۈشىنى ئېلىپ ئوقۇپ، ئۇنىڭ مەنىسىنى ئاندىن كېيىن چۈشەنگەنلىكىنى ئېيتمىدۇ. بۇ فارابىغا ناھايىتى چوڭ سېلىشتۇرۇشتۇر. لېكىن، مۇسۇلمان شەرق دۇنيا-سىدا تۇنجى ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپىمىز ئاساس سالغان ئۇنىڭ سېستېمىسىنى تۇزگەن فارابى، شەرق ۋە غەرپ ئىلمى دۇنياسىدا بولسۇن ئۇنىڭ مۇنەۋۋەر شاگىرتلىرى بولغان ئىبىن سىنا، بىرۇنى ۋە ئىبىن روشىدلار (لاتىنچە تىرانسكرىپسىيىسى ئاۋېرروئەس)① (1126—1198) دەك مەشھۇر ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇنىڭ ئەسەرلىرى دۇنياغا تونۇشتۇرۇلمىغان ئىدى. مەسىلەن، ئوتتۇرا ئەسىردە ئىبىن سىنانىڭ فارابى ئەسەرلىرىنى كوچۇرۇپ يازغانلىرى، فارابىنىڭ ئېنىق ۋە رەتلىك ئۇسلۇبى؛ ئىبىن سىنانى چوڭ شوھرەتكە ئىگە قىلغان چاغدا، فارابىنىڭ ئىسمىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. ھەتتا غەربتە ئوتتۇرا ئەسىردە

① ئىبىن روشىد—ئىسپانىيەدە ياشىغۇچى مۇسۇلمان ئەرەب مۇتەپەككۇرى ۋە ئالىمى.

ئالبىرتوس ماگنىتوسىنىڭ فارابىدىن ئالغان بىر - ئىككى سىنا - تىدىن باشقا يەرده فارابىنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنمىغان.

19 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا سېمۇلدىرىس فارا - بىنىڭ ئەسەرلىرى هەققىدىكى ئىككى تەكشۈرۈش ماتېرىيالى («ئەرەپ پەلسەپىسىنىڭ هوججەتلىرى»)نى 1856 - يىلى پا - رىژدا نەشر قىلدى. كېيىن غەرپتە سېنىشكىندىر ئەرەپچە، ئىرانچە ۋە لاتىنچە مەنبەلەردىن فارابىغا ئالاقىدار بولغان بار - لىق مەلۇماتلارنى توپلاپ نەشر قىلدۇرۇش بىلەن فارابى شەرق ۋە غەرپ دۇنياسىغا تونۇلدى.

فارابىنىڭ چوڭ ئەسەرلىرىدىن ياۋروپا كىتاپخانىلىرىدا يازما شەكلىده ساقلانغانلىرىنى قايتا - قايتا توپلاپ ئىككى رىساله قىلىپ، ئوتتۇرىغا ئاخىرىدا نەشر قىلدۇرغان كىشى شەرقشۇناس دېتېرىچى بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىسمىدا، تۇر - كىيىده ۋە ھىندىستاندا فارابى ئەسەرلىرى بېسىلىشقا باشلىدى. فارابىنىڭ يازغان ئەسەرلىرى ناھايىتى كوپ بولۇپ، ئۇلاردىن بىزگە يېتىپ كەلگەنلىرى ناھايىتى ئاز. شۇنداقتىمۇ قولىمىز - دىكى ئەسەرلەرنىڭ ئېنىقلىنىشىچە، ئىبىن سىنا ۋە ئىبىن روشدلار قاتتىق دىنىنىڭ ئېغىر بولسا، شۇبھىسىزكى فارابى ئۇنىڭ چوققىسىدۇر.

فارابىنىڭ قولىيازمىلىرى ئوز زامانىسىنىڭ بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىنىڭ هەممە يەرلىرىگە تارقالغان. مەسىلەن، كالكۇتتا، لىبدىنىيە، ئىستامبۇل، پارىژ، تېهران، لوندۇن، مادرىت ۋە نۇر - غۇنلىغان مەملىكەتلەرنىڭ كىتاپخانىلىرىدا بار. مەسىلەن: ئىس - تامبۇلنىڭ "ئايا سوفىيە" كىتاپخانىسىدا 10 دىن 16 غىچە قولىيازمىسى، بېرىتانىيە مۇزېيىدا 7518 - نومۇرلۇق ئىنۋىن -

تارنىك 11 - رىسالىسى، ئوزبېكىستان شەرقشۇناسلىق پاكۇلتېتى - تىدا «ئەقىل دۇردانىلىرىنىڭ توپلىمى» دىگەن نام بىلەن ساقلىنىۋاتقان قوليازمىلىرىنىڭ نۇسخىلىرى بار. بۇ، ئۇنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى قوليازمىلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇنىڭ 16 سىنىڭ 13 - ئەسىردە كوچۇرۇلگەنلىگى پەرەز قىلىنمىدۇ. شۇنىڭدەك، لېنىنگىراد شەرقشۇناسلىق ئىنىستىتوتىدا 4 قوليازما نۇسخىسى ساقلانغان بولۇپ، 10 رىسالىدىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇنىڭ ئۇچى لوگىكىغا دائىر بولۇپ، ئىستامبۇل، بىراتسىلاۋ، مادرىتلاردىن كوچۇرۇلگەنلىگى پەرەز قىلىنماقتا. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىراتسىلاۋسكى نۇسخىسىنىڭ قىممىتى زور بولۇپ، T - 41 - 231 نومۇرلوق ئىنىستىتوتتا ساقلانماقتا. لېكىن بولارنىڭ ھېچقايسىسىدا فارابىنىڭ تەرجىمھالىغا ئائىت مەلۇمات يوق.

فارابى ئەسەرلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ كوپ تارقالغىنى «ئەقىل توغرىسىدىكى سوزنىڭ ئەھمىيىتى» دىگەن ئەسىرىدۇر. فارابىنىڭ «پەنلەر كىلاسسىفىكاتسىيىسى» دىگەن ئەسىرى 12 - ئەسىردە لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئەسەر ئوتتۇرا ئەسىردە شەرق ۋە غەرپ ئۇچۇن ئوخشاشلا خىزمەت قىلىپ كەلدى.

ئىسپانىيىلىك ئەرەپ پەيلاسوپى ئىبنى باجى تەرىپىدىن ئىزاھ بېرىپ ئىشلەنگەن فارابىنىڭ لوگىكىغا دائىر ئەسەرلىرى، مادرىت قولىيازما نۇسخىلىرى ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ ئۇلارنىڭ ئىچىدە بودلىنا، ميونخىن ۋە پارىژ نۇسخىلىرى مەشھۇر، ئۇلار ئۇلۇغ فارابىنى ئۇگىنىش ئۇچۇن زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

فارابى ئەسەرلىرىنىڭ بىرىنچى نەشرى 15 . 16 - ئەسىر -

لەرگە تەئەللۇقتۇر. 1481 - يىلى ۋېنسىيەدە مۇتەپپەككۇرنىڭ رېتورىكىغا شەرھ توغرىسىدىكى ئەسەرلىرى لاتىن تىلىدا بېسىلىپ چىقتى. 1638 - يىلى پارىژدا «پەن توغرىسىدا» «ئەقىل ۋە ئەقىد توغرىسىدا پەرەزلەر» لاتىن تىلىدا بېسىلىپ چىقتى. يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك، ئۇلۇغ مۇتەپپەككۇر فارابىنىڭ ئەسەرلىرى 19 - ئەسىردىن باشلاپ جاھانغا كەڭ تارقىلىشقا باشلىدى. 1836 - يىلى ئاۋغۇستتا شىمىلدىرىس ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن «پەلسەپىگە قەدەر نىمىلەرنى ئۇگىنىش كېرەك»، «پەلسەپە سوئاللىرى ۋە ئۇلارغا جاۋاپ» دېگەن ئەسەرلىرىنى ئەرەپ تېكىستى ۋە لاتىن تەرجىمىسى بىلەن نەشر قىلدۇردى. بولۇپمۇ فىرىدىرىخ دېتېرىتسىنىڭ نەشر قىلدۇرغان ئەرەپ تېكىستى ۋە نېمىسچە تەرجىمە بىلەن «فارابىنىڭ پەلسەپە ئەسەرلىرى»، «ئىدىيال شەھەر ئاھالىسى پىكىرلىرىنىڭ ئاساسلىرى ھەققىدىكى كىتاپ»، «پۇقرالار سىياسىتى» قاتارلىق ئەسەرلىرى جاھان جامائەتچىلىكىنى ئۇلۇغ مۇتەپپەككۇرنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن بىۋاستە تونۇشتۇرۇشتا ناھايىتى چوڭ رول ئويناندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەنگلىيە ئالىمى د. م. دانلاپ فارابىنىڭ لوگىكىغا دائىر ئەسەرلىرىنى ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلغۇزدى. مانا شۇندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى جاھاننىڭ ھەممە تەرەپلىرىدە خىلمۇ - خىل تىللاردا نەشر قىلىنىشقا باشلىدى. كېيىنرەك 1930 - — 1935 - يىللىرى ف. د. ئەرلانج فارابىنىڭ «مۇزىكا توغرىسىدا چوڭ كىتاپ» نى نەشر قىلغۇزۇپ جامەئەتچىلىككە تەقدىم قىلدى.

فارابى روسىيىگە بولسا، 1889 - يىلى م. شېننىشدىر-

نچه نەشر بىلەن كىرىپ كەلدى. ئۇ، روسىيە مۇسۇلمان رىسپۇبـ
لىكىلىرىنا تارقىلىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ قازاقستان پەنلەر ئاكا-
دېمىيىسى 1970 - يىللاردىن باشلاپ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرنى زور
كۈچ بىلەن ئۆگىنىش - تەتقىق قىلىشقا كىرىشىپ، كېيىنكى
10 يىل ئىچىدە خېلىلا زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. فارابىنى
ئۆگىنىشتە م. مادكورنىك 1936 - يىلى پارىژدا نەشر قىلىنغان
«ئەل فارابى پىلوسوپىيە مەكتۇبىنىك مۇسۇلمان پىلوسوپىيىسىدە
تۇتقان ئورنى» ۋە ئامېرىكىلىق ن. ر. شىمرىنىك 64 - يىلى
چىققان «ئەرەپ لوگىكىسىنىك تەرەققىياتى» ھەم ب. گ. غوپور،
ئا. خ. قاسىمجانوۋلارنىك 1975 - يىل موسكۋادا نەشر قىلىنـ
غان «فارابىنىك مەدەنىيەت تارىخىدا تۇتقان ئورنى» قاتارلىق ئە-
سەرلىرى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇقۇرقىلاردىن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، ئوز زامانىسىنىك ئىنسكلوفىدىگى فارابىنىك جاھان مەدەنىيەت تارىخىدا قانچىلىك مۇھىم ئورۇننى ئىگەللىگەنلىگى بىزگە نامايەن بولىدۇ.

× ×

ئىنسانىيەت ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئوزىنىك ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدە تەبىەت ۋە جەمىيەتنى ئوزگەرتتى ۋە جاھاندا ناھايىتى ئۇلۇغ ماددى ۋە مەنىۋى بايلىق يارىتتى. بۇ جەريانىدا ئىنسانىيەت ئوزىنىك ئادەملىك خۇسۇسىيىتىنىمۇ ئوزـ لۇكسىز ھالدا تاكامۇللاشتۇرۇپ باردى.

خەلق جاھاندىكى ماددى ۋە مەنىۋى بايلىقنى، تارىخنى يارىتقۇچى ئۇلۇغ كۈچ بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىك بۇ پائالىيىتىدىكى

قانۇنىيەتلەرنى يەكۈنلەپ، ئۇنى پەنگە ئايلاندۇرۇش ئوزلۇكىدىن بارلىققا كەلمەيدۇ. ئۇنى يەنىلا ئاشۇ خەلق ۋە ئۇنىڭ ئۇلۇغ تارىخي ئېقىمىدا مەيدانغا كەلگەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر تارىخي شەخسلەر يەكۈنلەپ، ئۇنى پەننى نەزىرىيىگە ئايلاندۇرىدۇ. بۇنىڭغا ئۇلۇغ داھىلاردىن ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلار مىسال بولالايدۇ. بۇ دېگەنلىك تارىخنى شەخسلەر يارىتىدۇ دېگەنلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇ شەخسنىڭ تارىختىكى رولى مەسىلىسى بولۇپ، ماركسىزىم شەخسنىڭ تارىختىكى رولىنى ئىنكار قىلمايدۇ دېگەنلىكتۇر.

پەننىڭ ۋەزىپىسى بولسا، ئالەمنىڭ توغرا مەنزىرىسىنى بېرىش، ھادىسىلەر، جەريانلارنىڭ ئوبېكتىپ زورۇرىيىتىنى، ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىشتۇر. يەنى كىشىلەرنى مۇشۇ ئوبېكتىپ زورۇرىيەتنى، قانۇنىيەتنى ئىگەللىۋېلىپ، تەبىەت كۈچلىرى ۋە جەمىيەت ئۈستىدە ھوكۇمران بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە قىلىشتۇر. كىشىلەرنى مۇنداق ھوقۇققا ئىگە قىلىش كىشىلەرگە، راۋاجلىنىشنىڭ ئىستىقبالىنى بايقىۋېلىشقا، جەمىيەتتىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ مەنپەئەتىنى كوزلەپ، ئالەمنى قايتىدىن قۇرۇشقا، بولىدىغان ۋەقەلەرنى ئالدىدىن كورۇش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىر مۇتەپەككۇرى بولغان فارابى پەننىڭ ئەنە شۇنداق ئۇلۇغۋار خىسلىتىنى چۈشەنگىنى ئۈچۈن، ئۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمان شەرقى ئېرىشكەن پەننى ئۇتۇقلارنى يەكۈنلەپ، مۇسۇلمان شەرقىدە بىرىنچى بولۇپ پەننى كىلاسسىفىكاتسىيىلىگەن ئۇلۇغ ئالىمدۇر.

پەننى كىلاسسىفىكاتسىيىلەشتە، ئۇنىڭ مەنتىقى بىلەن تارىخنىڭ بىرلىگى پىرىنسىپىغا تايىنىلىدۇ. بۇ مەسىلىدە ھەر بىر

پەننىڭ جايىنى بەلگىلەش سىستىمىسى ناھايىتى مۇرەككەپ ھەـ سىلىدۇر. بۇ مەسىلىنى مەنتىقى بىلەن تارىخنىڭ بىرلىگمگە، مەنـ تىقى تارىخنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىگىدىكى ماتىرىيالىستىك تەلىماتقا تايانغاندىلا توغرا ھەل قىلغىلى بولىدۇ.

ھەربىر پەن ياكى بىر قاتار پەنلەر ماتىرىيە ھەرىكىتىنىڭ مەلۇم پورمىسىنى ئۇگىتىدۇ. ماتىرىيىنىڭ ھەرىكەتلىنىش پورمىلىرى مۇرەككەپلىشىپ، ئاددى پورمىدىن مۇرەككەپ پورمىغا، توۋەنكى پورـ مىدىن يۇقۇرى پورمىغا قاراپ راۋاجلانغانلىغى ئۇچۇن پەنلەرنىڭ ئىلمىي كلاسسىفىكاتسىيىسىمۇ ھەربىر پەننىڭجايىماتىرىيە ھەرىكىتىنىڭ ئىزچىل تارىخىراۋاجلىنىش پورمىسى بىلەن ئېنىقلىنىدۇ. بىر پەندىن ئىككىنچى پەنگە ئوتۇشلەر، ھەرىكەتنىڭ بىر پورمىسىدىن ئىككىنچى پورمىغا رىال تارىخىي ئوتۇشلەرنى ئەكس ئەتتۇرۇشى كېرەك. شۇڭا ئېنگېلس «تەبىەت دىالېكتىكىسى» دىگەن مەشھۇر ئەسىرىدە: "ھەرىكەتنىڭ بىر پورمىسى ئىككىنچى پورمىدىن تەرەققى قىلغانغا ئوخشاش بۇ پورمىلارنىڭ ئەكس ئېتىشى، ھەرخىل پەنلەرمۇ خۇددى شۇنداق زورىيەتلىك بىلەن بىر - بىرىدىن كېلىپ چىقىشى كېرەك" دەپ كورسەتكەن ئىدى.

بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇن ئوتكەن ئۇلۇغ پەيلاسوپ، ئالىم فارابى ئوز دەۋرىنىڭ ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يەكۇنلەپ ئۇنىڭ ئىلمىي كلاسسىفىكاتسىيە تەرتىۋىنى مۇنداق تۇزگەن ئىدى: 1. تىلـ شۇناسلىق، 2. لوگىكا، 3. ماتېماتىكا 4. فىزىكا، 5. گىراژدانلىق ئىلمى.

ئۇ بۇ كىلاسسىفىكاتسىيىسىدە مەنتىق بىلەن تارىخنىڭ بىرـ لىگىنى، ئوز دەۋرىنىڭ ئېھتىياجىنى خېلىلا ئېنىق ئىلمىي كورسـ تەلىگەن. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇن ئوتكەن بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ خېلىلا چوڭقۇر ۋە ئىزچىل ماتىرىيا ـ

لستدك پەننى، تارىخي تونۇشقا ئىگە ئىكەنلىگىنى كورگىلى بولىدۇ. فارابى ئەنە شۇ سېستىمىسى ئارقىلىق ئالەمنى ماتىريالستىك ئاساستا تونۇشقا، ئىنسان ئىلمي تەجرىبىسىنىڭ يەكۈنى بولغان پەننى مەلۇم سېستىمغا چۈشۈرۈپ، ئۇنى تەبىئەت، جەمىيەت دۇنياسىنى قايتىندىن قۇرىدىغان كىشىلەرنىڭ قولىدىكى ئەڭ كۈچلۈك قورالـ غا ئايلاندۇرۇشنى مەخسەت قىلغانلىغى ئېنىق كورىنىدۇ. ئۇنىڭ پەنلەرنى كىلاسسىفىكا قىلىشنىڭ ئوز دەۋرىگە نىسبەتەن توغرا، ئۇلۇغ تارىخى ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىگىنى ھازىرقى زامان پەننى كىلاسسىفىكاتسىيە قىلىش سېستىمىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كورسەك تېخىمۇ ئېنىقلىنىدۇ.

ھازىرقى زامان پەنلىرىنىڭ كىلاسسىفىكاتسىيە تەرتىۋىنى تۇزگەندە بىولوگىيە پەننى، كېيىن بولسا فىزىكا، خىمىيە پەـ ننى قويۇپ سېستېما تۇزۇشكە بولمايتتى. مۇنداق تەرتىپتە قويۇش خاتا بولاتتى. چۈنكى تارىخي جەھەتتىن ھەركەتنىڭ بىولوگىك پورمىسى، ھايات تەرەققىياتىنىڭ خېلىلا يۇقۇرى پورمىسىدۇر. ئۇ فىزىك ۋە خىمىك جەريانلار ئاساسىدا پەيدا بولغاندۇر. ئوز ۋاقتىدا ئېنگېلس تەبىەت پەنلىرىنى گۇرۇپـ پىلاشتۇرۇش ۋە كىلاسسىفىكاتسىيە قىلىشنى ھەركەتنىڭ ئەڭ ئاددى پورمىسىنى ئۇگىنىدىغان پەن بولغان مېخانىنىكىدىن باشلاش كېرەك، دەپ ھىساپلىغان ئىدى. فارابىنىڭ يۇقۇرقى كىلاسسىفىكاتسىيە تەرتىۋى ئوز دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، خۇددى ئەنە شۇ يۇقۇرقى پەننى قائىدىگە ئاساسلانغاندۇر.

فارابىنىڭ شەرق ۋە غەرپكە ئەڭ كوپ تەسىر قىلغان پەيلاسوپىيە قارىشى ئەقلى پەيلاسوپىيىدۇر.

ئىنسانىڭ دۇنيانى بىلىشتىكى مەقسىدى تەبىەت، جە-

مىيەتكە ئىنسانىنى ھوكۇمران قىلىشتۇر. ماركسىتىك پەيلاسوپىك ماتىريالىزىم ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ ئۇلۇغ قۇدرىتىنى تەكىتلەپ كۇرسىتىدۇ. ئىنسان ئوز ئەقلى ئىدرىكى بىلەن ئوتكەن ئەسىرده يۇلتۇز ئارىسىدىكى مۇساپىلەرنى ئولچەپ، ئاسمان جىسىملىرىنى چامداپ كورۇپ، ئۇلارنىڭ خىمىك سوستاۋىنى ئېنىقلاپ، ئايرىم پىلانىتىلار ئىچكى تۇزۇلۇشىنى تەكشۇرۇپ كورگەن بولسا، ئەمدى بۇ ئەسىرده ئۇ، ئەنە شۇ ئەقلى كۇچىگە تايىنىپ غايەت زور ھاۋا كېمىلىرىنى ئىجات قىلىپ، ئۇ ئارقىلىق ئاي ۋە يۇلتۇز-لارغا قونۇپ، كائىناتنى بۇاستە تەكشۇرۇپ ئۇنى بويسۇندۇر-ماقتا. مانا بۇ ئىنسانىيەت ئەقلى كۇچىنىڭ غايەت زور ئۇتۇق-لىرىنىڭ بىرىدۇر.

ئىنسانىنىڭ تەبىەت ۋە جەمىيەت كۇرىشىدە ئەقل قۇد-رەتلىك قورالدۇر. دۇنيانىڭ ئىنسان تەلەپلىرىگە ۋە پەننى مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە مۇۋاپىق ئوزگەرتىلىشى ئوبىكتىپ ئالەمنىڭ چۇشەنچىلەردە توغرا ئەكس ئېتىشىنى ئىسپاتلىغۇچى دەلىلدۇر. ئەقل گىنىسىئولوگىيە نۇقتىنەزىرىدىن قارىغاندا، ئىنسانە-يەتنىڭ دۇنيانى تونۇشىدىكى توۋەن باسقۇچ ئەمەس، بەلكى يۇقۇرى باسقۇچ بولغان ئابستراكىتسىيە ۋە ئومۇملاشتۇرۇشنى ئوزىگە قورال قىلغان ئىلمىي نەزەرىيىۋى تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلىدۇر. فارابى ئوزىنىڭ ئەقلى پەيلاسوپىيىسى بىلەن مەشھۇر دىكارت، بىيوفخوت، كانىت، لونوموسوۋلارنىڭ ئىجادىيىتىگە بۇاستە ۋە ۋاستىلىق تەسىر قىلدى.

فارابى ئوبىكتىپ دۇنيانى تونۇشتا ئىزچىل ماتىريالىست ئىدى. "ھەمىە پەلسەپىنىڭ ئەڭ ئاساسىي مەسىلىسى تەپەككۇرنىڭ بارلىققا، روھنىڭ تەبىەتكە موناسىۋەت مەسىلىسىدۇر. پەيلا-

سوپلارنىڭ بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشلىرىغا قاراپ، ئىككى چوڭ لاگېرغا بولۇندى. روھ تەبىەتتىن ئاۋال بار ئىدى دەپ، دەۋا قىلغانلار ئىدىيالىستلار لاگېرىنى تەشكىل قىلدى. ھەممە نەرسىنىڭ دەسلەپكىسى تەبىەت ئىدى دەپ ھىساپلىغانلار ماتېرىيالىزم-نىڭ تۈرلۈك ئېقىملىرىغا قوشۇلدى①".

فارابى گرېك ئىدىيالىستىك پەيلاسوپى پلاتوننىڭ روھنىڭ ئادەم بەدىنىدىن بۇرۇن دېگەن كۆز قارىشىنى رەت قىلىدۇ. خۇددى شۇنىڭدا ئېپاگورنىڭ روھنىڭ بەدەن-دىن-بەدەنگە كۆچۈش توغرىسىدىكى ئىدىيالىستىك كۆزقارىشىنى رەت قىلىپ، "ھەر دائىم روھ ماددىغا باغلىق بولىدۇ"، "بەدەننىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا كامالەت بەخش ئەتكۈچى روھتۇر، لېكىن روھنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى، كامالىتىنى تەمىنلىگۈچى ئەقىلدۇر. شۇ سەۋەپتىن ھەقىقى ئىنسانىنى، روھى ۋە بەدىنى بىلەن بىللە تەشكىل قىلغۇچى شەيئىيەت (ئىش-پېل) دىن ئىبارەت بولغانلىقى ئۈچۈن ئەقىل بەھىس ئېچىدە روھى پىسخولوگىيىنى تەربىيىلەش مۇمكىن".

دىالېكتىك ماتېرىيالىزم گىنىسىولوگىيىسى ئىنسانىيەتنىڭ بىلىش جەريانىنى ئىككى ئاساسى جەريانىدىن ھىسسى ۋە ئەقلى باسقۇچتىن ۋۇجۇتقا كېلىدۇ، بۇ ھەر ئىككىلا باسقۇچنىڭ ئاساسى ئىنسانىيەتنىڭ ئىجتىمائى، تارىخىي ئەمىلىيىتىدىن مەيدانغا كېلىدۇ، دەپ تەلىم بېرىدۇ.

فارابى ئىنسانىيەتنىڭ بۇ تونۇش باسقۇچلىرىنى دىالېكتىك ماتېرىيالىزم نۇقتىسىنەزىرىدە تۇرۇپ ھەل قىلىدۇ:

"ئىدراك دائىم ئىچكى ياكى تاشقى زاھىرى مەلەكە-

---

①«ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» (1- توم، 534- بەت).

له‌ر① بىلەن پەيدا بولىدۇ"② ھىس - ئىدراك بىلىشنىڭ تۈۋەن باسقۇچى بولۇپ، ئادەمنىڭ بەش سەزگۈ ئەزاسىنىڭ ماتېرىيە بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىدىن پەيدا بولۇپ، بۇ بىلىش-نىڭ بىرىدىن - بىر مەنبەسىدۇر. بۇ جەھەتتىن ئۇ، ئوزىدىن 6-7 يۇز يىل كېيىن ياشىغان راتسىونالىستلاردىن تۈپ ئاساسىدىن ئالغا كېتىدۇ. راتسىونالىستلار بىلىمنىڭ بىردىن - بىر مەنبەسى ھىس ئەمەس ئەقلدۇر دەپ تەتۇر ئىش قىلىدۇ.

"... بۇ مەلەكەلەرنى ھايۋانلار ۋە ئىنسانلاردا تەپەككۇر (ئويلاش قابىلىيىتى) دەيمىز. ئىنسانلار بۇ ئويلاش قابىلىيىتى-نىڭ كۈچى بىلەن تاشقى ۋە ئىچكى تۈيغۇلارنى توپلاپ مېڭمىنىڭ ھەركىتىنى ھاسىل قىلىدۇ" (يۇقۇرقى كىتابتىن قارالسۇن). ھىس - سەزگۈلەر تاشقى ئالەمنىڭ سەزگۈ ئورگانلىرىغا بولغان تەسىرى نەتىجىسىدە پەيدا بولىدۇ. دىمەك تاشقى ئالەم سەزگۈ مەنبەسىدۇر. ھىس - سەزگۈلەر بولسا تاشقى ئالەمنى ئەكس ئەتتۈرۈدۇ.

ئىنسان ۋە ھايۋانلارنىڭ سەزگۈ ئورگانلىرى تاشقى ئا-لەمنى تەخمىنەن توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن ئىن-سانىنىڭ سەزگۈ ئورگانلىرى تاشقى ئالەمنى ھايۋانلارنىڭ سەزگۈ ئورگانلىرىغا قارىغاندا توغرىراق، تولۇقراق، چوڭقۇرراق ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى بولسا، پەقەت سەزگۈ ئورگانلىرى بىرلىكى جەھەتتىن ئىنساندا ھايۋانلارغا قارىغاندا ھىساپسىز دەرىجىدە ياخشى تاكامىلاشقانلىغىدا بولۇپ قالماستىن، ئاساسى

---

① "مەلەكە — ھىس قىلىش سەزگۈ ئەزالىرى مەنىسىدە.

② «فارابى خۇسۇسى ئەل ھەكمە» مىسىر باسمىسى 149-بەت ئەرەپچە.

پەرقى شۇنىڭدىكى، ھايۋانلار ئەتراپىنىڭكى ئۇھۋەتنى پەقەت ئۇنىڭغا بىرلوگىك جەھەتتىن ماسلىشىش جەريانىدا سېزىدۇ. ئىنسان بولسا، تاشقى دۇنيانى ئۇنىڭغا ئەسلى تەسىر كورسىتىش ۋە ئوزگەرتىش جەريانىدا ھىس قىلىپ سېزىدۇ.

ھازىرقى زامانىدىكى ئادەمنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتى ئۇنىڭ پەقەت بىئولوگىك جەھەتتىن تاكامۇللىشىشىدىنلا ھاسىل بولغان ئەمەس، بەلكى ھەممىدىن ئاۋال ئىجتىمائى - تارىخىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە ئوسۇپ يېتىشكەن.

سەزگۈ ئايرىم نەرسىلەرنى ئۇلارنىڭ ئايرىم تەرەپلىرىنى، ئۇلارنىڭ جەريانلىرىنى، سۇپەتلىرىنى، تاشقى كورۇنۇشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا ھىسسى بىلىش ئاساسەن ئايرىم، بىۋاستە ۋە تاشقى بىلىش بولۇپ، بىراق، ماددى دۇنيا مۇرەككەپ، خىلمۇ - خىل بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى بىلىۋىلىش ئۈچۈن ھىسسى بىلىش كۇپايە قىلمايدۇ. ئەمدى ھىسسى بىلىش توپلىغان ماتېرىياللارنى ئانالىز، سىنتېز قىلىش ئۈچۈن، ئەقلى بىلىشكە ئوتۇش ئۈچۈن تەپەككۇر ھەرىكىتى باشلىنىدۇ. نەزەرىيىۋى تەپەككۇرنوز قورالىرى بولغان: ئابستراكسىيىلىش، ئومۇملاشتۇرۇشنى ئىشقا سالىدۇ، نەتىجىدە ئادەمنىڭ تونۇشى ھىسسى باسقۇچتىن ئەقلىي باسقۇچقا سەكرەپ ئوتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھىسسى بىلىش ئاساسەن ئايرىم، بىۋاستە تاشقى بىلىش بولسا، ئەقلىي - مەنتىقى بىلىش بىۋاستە ئىچكى بىلىش بولىدۇ. فارابى بىلىشنىڭ بۇ باسقۇچلىرىنىڭ ئوبېكتى ۋە ئىچكى مۇناسىۋەتلىرىنى توغرا ھەل قىلىپ، تونۇشتىكى يەنە بىر پەلسەپىۋى ئېقىم سىنسوئالىستلار①دىن

① سىنسوئالىزىم — لاتىنچە سىنسوس سوزىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، سەزگۈ دىمەكتۇر.

ئالمقاچان ئوتۇپ كەتكەن. سىنسوئالىزىم — بىلىشنىڭ ھەممىسى تەجرىبىدىن كېلىپ چىقىدۇ، بىۋاستە تەجرىبىدىن تۇغۇلغان ھەسسى بىلىم ئاساسىي بىلىم دەپ قاراپ، ھېسسى بىلىشنىڭ ئەقلىي بىلىشكە (مەنتىقى بىلىشكە) ئوتۇشىنى ئىقرار قىلمايدۇ. بۇنىڭ يېرىك ۋەكىلى فرانسۇز ماتېرىيالىستى لوككىدۇر.

راتسونالىستلارمۇ، سېنسوئالىستلارمۇ بىلىش مەسىلىسىگە بىر ياقلىما قاراپ، ئومۇمى بىر بىلىش جەريانىنىڭ ئىككى باسقۇچىنى بىر - بىرىسىگە قارىمۇ - قارشى قىلىپ قويىدى.

دىئالېكتىك ماتېرىيالىزىم بىلىشنىڭ ھەسسى باسقۇچىنمۇ راتسونال (ئەقلىي - مەنتىقى) باسقۇچىنمۇ زورۇر ۋە بىر - بىرىنى تولدۇرغۇچى باسقۇچلار دەپ ھېساپلايدۇ.

"... تۇۋەنكى مەلەكە تېخىمۇ يۇقۇرى مەلەكىلەر ئۈچۈن بىر مادىي سۇپەت بولىدۇ. ئەڭ يۇقۇرى بولغان تەپەككۇر غەيرى بىر مادىدىدۇر ۋە ئوزىدىن بۇرۇن پەيدا بولغان سۇرەتلەرنىڭ بىر سۇرىتىدۇر. بۇ سىزىق بويلاپ ماڭساق روھنىڭ ھەسسى ئەشىيادىن تەپەككۇرغىچە "خىيال" ئويلاش قۇۋۋىتى بىلەن چىقىقانلىغىنى كورىمىز. بارلىق مەلەكىلەرگە ئىش ۋە ئىرادىنىڭ دەخلى بولىدۇ. ئاخىرى پىكىرنىڭ ياخشى - يامان ھوكۇم چىقىرىش بىلەن ئىرادىدىن ھەركەتكە كەلتۇرۇلىدۇ. ھەر - كەتلەردىن ئىلىم ۋە سەنئەت كېلىپ چىقىدۇ"①. ناھايىتى ئېنىقكى، بىلىش مەنبەسىنىڭ ئىجتىمائى بارلىق ئىكەنلىگى، تەپەككۇر قىلىش ئورگىنى بولغان مېڭىنىڭ ئوزى ماددىدىن تەشكىل تاپقانلىغى، بىلىشنىڭ ئىككى باسقۇچىنىڭ بىر - بىرىسىگە مۇناسىۋىتى ۋە پەرقى، تەپەككۇر پائالىيىتى نەتىجىسىدە بىلىشنىڭ

① فارابى — «خۇسۇسى ئەل ھەكىم»گە قارالسۇن (مىسىر باسمىسى).

هوكۇم چىقىرىش يولى بىلەن بىلىش ئاخىرى پەن، سەنئەت كاتېگورىيىلىرىگە ئايلىنىدىغانلىقى، بۇ جەريانىدىكى ئادەمنىڭ ئىجتىمائى ئەمەلىيەتنىڭ رولى ناھايىتى قىسقا ئىخچاملاشتۇرۇپ تەرىپلەنگەن. بۇ يەردە شۇنى ئېنىق ئېيتىش كېرەككى، سەزگۈ، تەپەككۇرمۇ ئوبېكتىپ دۇنيا ئىجتىمائى بارلىقنىڭ ئىنكاسى.

لېنىن، ماتېرىيەدىن ئاڭقا ئوتۇش دىالېكتىك ئوتۇش بولغىنىغا ئوخشاش سەزگۈدىن پىكىرگە ئوتۇشمۇ دىالېكتىك ئوتۇشتۇر، دېگەن ئىدى. سەزگۈدىن پىكىرگە سەكرەش شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ھادىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ماھىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە، بۇاستە سېزىلمىدىغان نەرسىدىن بۇاستە چۈشىنىلمىدىغان نەرسىگە، قىسمەنلىكتىن ئومۇملىققا ئوتۇشتۇر.

شەيئىلەرنى بىلىش ئۇچۇن سەزگۈمۇ، تەپەككۇرمۇ زۆرۈر. سەزگۈ ئورگانلىرى بولسا، ئىجتىمائى بارلىقنى ئىلمىي يوسۇندا بىلىشكە بولمايدۇ. لېكىن ماددى نەرسىدە سەزگۈ ئورگانلىرى ئېچىپ بېرىدىغان ئايرىم خۇسۇسىيەتلەردىن تاشقىرى يەنە ئومۇمىي ئاساسمۇ بار. نەرسىلەرنىڭ بۇ ئومۇمىي ئاساسى ئۇلارنىڭ ماھىيىتىدۇر. نەرسىلەرنىڭ ماھىيىتى، ئۇنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى، ئۇنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلغان نەرسىدۇر. بۇنى پەقەت تەپەككۇر پائالىيىتىلا ھەل قىلالايدۇ.

سەزگۈ ۋەقەلىكنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ. بۇنىڭ مەنىسى ئىنسانىنىڭ ئەمەلىي پائالىيىتى جەريانىدا سەزگۈلەر ئەكس ئەتتۈرىدىغان ۋەقەلىك بىلەن سەزگۈ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ۋاستە، ۋە ئارىلىق يوق دېگەنلىكتۇر.

تەپەككۇر بولسا، ۋەقەلىكنى بىرەر ۋاستە ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى — تەپەككۇر بىلەن ئۇ ئەكس ئەتتۈ-

ردىدىغان ۋەقەلىك ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچى بار دىمەكتۇر. بۇ ۋاستىچى سەزگۈدۇر. دىمەك تەپەككۇر ئوز پائالىيىتىنى سەزگۈلەر توپلاپ بەرگەن ماتېرىياللار ئاساسىدا قانات يايدۇرۇپ، ئابستراكسىيىلەش، ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق ھوكۇم، خۇلاسە، چۈشەنچە، چىلەرگە يېتىپ كېلەلەيدۇ. تولۇق بولغان ئومۇمى چۈشەنچە ئىلمىي پەن، سەنئەت كاتېگورىيىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

فارابىنىڭ بىلىشىنىڭ بۇ باسقۇچلىرىنى ئىپادىلىشى

18 - ئەسىر ئىنىسكلوپىدىكلىرىنىڭ بېرى بولغان دىدرو- نىڭ كوز قاراشلىرىغا ئوخشايدۇ. تەپەككۇرنىڭ ھىلاردىن، سەز- گۈلەرنىڭ سۈپەت جەھەتتىن پەرق بارلىغىنى بۇلارمۇ خۇددى فارابىدەك چۈشەنگەن ئىدى.

دىدرو ئىنسانىنىڭ بەش سەزگۈ ئورگىنى گۈۋاچىلارغا ئوخشاش بىر نەرسىدۇر، ئەقىل سوتتۇر، شۇ گۈۋاچىلار بەرگەن مەلۇماتقا ئاساسەن سوت قىلىپ ھوكۇم چىقىرىدۇ دەپ تونۇيدۇ.

دىدرو ھىس بىلەن ئەقىل بىر-بېرى بىلەن ئالاقىدار بولۇشى كېرەك. بىراق ئىنسانىنىڭ ئەقلى ھايۋانلاردا بولغىنىغا ئوخشاش ھېسلارغا سوزسىز ئىتائەت قىلىۋەرمەسلىكى لازىم دەيدۇ. ئۇ، ئەقلىنى خالىس ھوكۇم چىقىرىدىغان ئەڭ كۈچلۈك ئورگان دەپ ھىساپلايدۇ. ئۇ، ئەقلىنى ماتېرىيىنىڭ قانۇنىيەتلىرى- نى ئەكس ئەتتۈرۈش لاياقىتىگە تايىنىپ ئالدىن-ئالا كېلىچەكنى بايقىيالايدۇ دەپ ھىساپلايدۇ. دىمەك فارابىنىڭ ئەقلى پەيلاسوپ- لىرى تەبىي ھادىسىلارنى چۈشەندۈرۈشتە ئىزچىل ماتېرىيالىست ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈشى مارکسىچە بولغان ماتېرىيالىستلاردەك ئىزچىل ① ئىدى. بۇ ئۇنىڭ دولەت ۋە ئەخلاقىي قاراشلىرىدا ئىپادىلىنىدۇ.

. . "ئەخلاق پەقەت ئەينى زاماندا دىن جامائەتچىلىگىدىن تەشكىل تاپقان دولەتتە كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ. نادان ۋە قالاق بىر دولەتتە، بۇ دولەتنىڭ ئاھالىسى، يىمەك - ئىچمەك، نىكاھ ۋە ئويلىنىشتىن باشقا نەرسىنى ئويلىمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئىزلەيدىغان لەززەتلىرى پەقەت مەخسۇس خىيالىي نەرسىلەردۇر. ھەرقانداق يەردە ۋە ھەرقاچان ئويۇن ۋە چاخچاقلار بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ھالبۇكى ياخشى ۋە بايلىقات بىر دولەتتە شەخسىلەر بىر - بىرىگە يارەم قىلىدۇ ۋە ئالىجاناپ، مېھماندوس، سوزگە سادىق بولىدۇ"①. بۇ يەردە ئېنىق كورۇنۇپ تۇرىدىكى، ئەخلاقنىڭ ئىجتىمائى ھادىسە ئىكەنلىگىنى چۈشەنمەيدۇ. سىنىپىي جەمىيەتتىكى ئادەملەرنىڭ سىنىپىي ئورنى، سىنىپىي مۇناسىۋەتلىرىنى چۈشەنمەگەنلىگى ئۈچۈن سىنىپىي جەمىيەتتىكى مۇناسىۋەت پورمىلىرىنى چۈشىنەلمەيدۇ. ئۇ،ئەقىل، پەن، ئىلىم - مەرىپەتكە بارلىق ۋۇجۇدى بىلەن ئىشىنىپ، يۇنى ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائى مۇناسىۋىتىدە بىردىن - بىر بەختكە ئېرىشىشنىڭ يولى ھىساپلاپ، ئىجتىمائى جەمىيەتتە خەلق بەختكە ئېرىشىش ئۈچۈن ئىلىم - پەننى بىلەدىغان دانا شاھ بولۇشى كېرەك دېگەن ئىدىيالىستىك خۇلاسىگە كېلىپ، پادىشانى ئىلىم - پەن، مەرىپەت، ئادالەتكە ئۈندەيدۇ. ئۇ يۇقۇرقى كىتاۋىدا "يامان دولەتلەردە بۇ ئىشلارغا پادىشاھ مەسئۇل، ئۇنى ئاخىرەتتە ئازاپ كۈتىدۇ" دەيدۇ ۋە ياخشى پادىشالاردا بولىدىغان خىسلەتلەرنى 12 خىل قىلىپ كورسىتىپ ئوتتۇپىك داناشاھ سىمۋولىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ، مۇسۇلمان شەرقىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى بولغان فارابىنىڭ

① فارابى«كىتاپ ئەرا ئەھىل ئەل مەدىنە، ئەل فەزىلە» (مىسىر باسمىسى 91 - بەت ئەرەپچە).

پەيلاسوپىك كوز قارىشىدىن تۇغۇلغان ئىستېتىك، گۈمانىستىك قاراشلار ئۈزىدىن كېچىن ئوتكەن ئۇلۇغ شائىرلار پىردەۋسى، نىزامى، شوتاروستاۋلى، يۈسۈپ خاس هاجىپ، ئەخمەت يۈكنەكى، سەئىدى، هافىزى، جامى، ناۋايى تا 19 - ئەسىردىكى ئا - بايغىچە بەدىئى ئىجادىيىتىنىڭ دەستۇرى يولى بولۇپ قالدى.

مەسىلەن پىردەۋسى:

جەمئىكى سوغىلار ئۈزرە ئەقىلدىن ئارتۇق بارمىدۇ
سوۋغا؟ ئۇ هەرقانداق ماختانغان شەپقەتلىك ئىشلاردىن
كۈچلۈك.

جەمئىكى هايات گۈزەللىكنىڭ گۈل تاجى ئەقىل،
جاهان سىرىنىڭ ئاساسىنى يەشكۈچى ئەقىل.
ئىنسانغا، چىن ۋىجدان بەرگۈچى ئەقىل،
جاهاندا يوق خۇشاللىق سېنىڭسىز ئەقىل. دىسە:

ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى يوسۇپ خاس هاجىپ «قۇتاتقۇ بىلىگ» داستانىدا مۇنداق دەيدۇ:

بىلىمگىنى بەدۇك بىل، ئوقۇشنى ئۇلۇغ،
بۇ ئىككى بەدۇتۇر ئوردۇرىش قۇلۇغ.

(بىلىمنى بۇيۇك، ئەقىل - ئىدراكنى ئۇلۇغ بىل، بۇ ئىككى نەرسە ئىنسانىنىڭ مەرتىۋىسىنى يۇقۇرى كوتىرىدۇ)

ئوقۇش قايدا بولسا ئۇلۇغلۇق قۇلۇر،
بىلىكسىزە بولسا بەدۇكلۇك ئالۇر.

(ئەقىل - ئىدراك قەيەردە بولسا، ئۇلۇغلۇق شۇيەردە بولىدۇ. كىمدە بىلىم بولسا، ئۇ بۇيۇكلۇككە ئېرىشىدۇ)

ئوقۇشلۇق ئۇ قارئول، بىلىمگىلىك بەرەر،
بىلىمگىلى، ئوقۇغىلى تىلەككە تەگىر.

(ئەقىللىق ئوتەلەيدۇ، بىلىملىك بىلەلەيدۇ، بىلىملىك، ئەقىللىق كىشىلەر تېگىگە يېتەلەيدۇ) دەيدۇ.
يۇقۇرقى ئەھۋالنى يەنە بىر ئۇيغۇر كىلاسسىك شائىرى ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇلىيەقايىق» داستانىدا مۇنداق شەكىلدە ئۇچرىتىمىز:

باھالىق دىنارلىق ئول بىلىكلىك كىشى،
بۇ جاھىل بىلىكسىز باھاسىز كىشى.
بىلىكلىك تىشى ئەر، جاھىل ئەرتىشى،
سوغۇككە يېلىك - تىك ئىرەنكە بىلىك.
ئىرەن كورىكى ئېقىل ئول، سوغۇكىنىڭ يىلىك،
بىلىكسىز - يىلىكسىز سوغۇك - تىك خالى.

يىلىكسىز سوغۇككە سونالماس ئىلىك،
بىلىك بىلدى بول ئىرەن بىلگۈلۈك،
بىلىكسىز تىرىكلايتىك گور كولۇك.
بىلىكلىك ئەر ئولدى ئېتى ئولمىدى،
بىلىكسىز ئىسەن، ئىركەك ئېتى ئۇلۇك.

بۇنداق مەزمۇننى يۇقۇرقى شائىرلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئە-

جادىدىن ئۇچرىتالايمىز. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەقىلغا باش ئې-گىپ، شۇ ئەقىل تۈپەيلى بارلىققا كەلگەن ئىنسان-پەنگە كۈچلۈك ئېھتىياج قىلىدۇ. لېكىن ئەقىل ۋە ئىنسان-پەن قانداق شارائىتتا خەلققە بەخت-سائادەت كەلتۈرىدىغان كۈچكە ئايلىنالايدۇ؟ بۇ مەسىلىنى ئۇلار پېشەلمەيدۇ ۋە پېشىشكىمۇ قادىر ئەمەس ئىدى.

پىردەۋىسى «شاھنامە» ۋە ئۇلۇغ ئەزەر بەيجان شائىرى نە-زامى گەنجەۋىنىڭ «ئىسكەندەرنامىسى» ھەم 11-ئەسىردىكى ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتاتقۇ بىلىگ» داستانىدا شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر كىلاسسىك شائىرى (13-ئەسىردىكى) ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۈلھەقايىق» داستانى، سەئىدىنىڭ «گۈلىستان» ۋە ناۋا-يىنىڭ «خەمسە» لىرىدە ئورتاق بىر خۇسۇسىيەت شۇكى ئۇلار ئىنزچىل ھالدا خەلق تەرەپتە تۇروپ گۇمانىستىك ئىدىيىلىرىنى نامايەن قىلىدۇ. زالىم شاھ، مۇستەبىت تۈزۈملەرنى، ئادالەتسىزلىك، باراۋەرسىزلىكنى قاتتىق قارىلايدۇ. بۇ سىنىپىي جەمىيەت ئىجتىمائى تۈزۈمدىكى بارلىق ئىللەتلەرنى، بىلىمسىز نادان شاھ كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتىدۇ دەپ شاھنى ئىنسان-پەن، ئادالەتكە ئۈندەيدۇ ھەم خەلقنى بەخت-سائادەت، ئەخلاق، ئەركىنلىككە خىلمۇ-خىل سىياسى ئىسلاھات يولى بىلەن ئىبرىشتۈرمەكچى بولۇشىدۇ. شۇ-نىڭ ئۈچۈن ئۇلارچە بىردىن-بىر چىقىش يولى، "بىلىملىك" "شەپقەتلىك" ھاكىمدار شاھنىڭ بولۇشىدا، دەپ ھىساپلاپ "ئىدىيال دولەت" ۋە بىلىملىك، ئادىل ۋە "شەپقەتلىك" شاھ-نىڭ ئىدىيال ئوبرازلىرىنى يارىتىدۇ.

11-ئەسىر گرۇزىن كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ يېرىك ۋەكىلى

شوتا روستا ۋېلى ئوزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «يولۇاس تېرىسلى يېپىنغان باتۇر» داستانىدا خەلقنى بەخت-سائادەت، ئازاتلىق، ئەركىنلىككە ئېرىشتۈرۈشنىڭ بىردىن-بىر يولى "مەردىپەت" دىگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈرىدۇ.

19-ئەسىر قازاق كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئاتىسى مەشھۇر دېھقان شائىر ئاباي، ئوز ئەسەرلىرىدە ئادەم ئوز ئەقلى بىلەن ئىجتىمائى جەمىيەتنىكى ۋە ئوزىنى ئورۇالغان بارلىق مۇھىتنى بىلۋالالايدۇ. شۇ ئارقىلىق ئوز ئەخلاقىنى تەربىيلەپ، بىر-بىرسىگە شەپقەتلىك بولۇپ، زۇلۇم بىلەن كۈرەش قىلىپ دۇنيانى، ئىجتىمائى جەمىيەتنى ئوزگەرتەلەيدۇ، دىگەن خولاسىگە كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى فارابى كوزقاراشلىرىنىڭ ئوچۇق تىرادىتسىيىلىك داۋام قىلىشىدۇر.

ئىنسانىيەت ئوزىنىڭ ئىلغار كوزقاراشلىرىنى ئەسىردىن-ئەسىرگە، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. مەسىلەن، كوپېرنىكنىڭ «قۇياش سىستېمىسى» توغرىسىدىكى گىپو تېزىسى 300 يىل ئوتكەندىن كېيىن لەۋىرى، گاللى تەرىپىدىن داۋاملاشتۇرۇلۇپ ھەقىقەتكە ئايلاندۇرۇلغىنىغا ئوخشاش.

ئۇيغۇر ئالىمى فارابىنىڭ ئىلغار كوز قاراشلىرى 13-ئەسىردە چىڭگىز ئىستىلاسى ئوتتۇرا ئاسىياغا يېتىپ كېلىپ، بۇ جايىنمۇ زۇلۇم قاپلىغان چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمان شەرقىنىڭ بىلىم ئاسمىنىدا چاراقلىغان بۇ يۇلتۇز زۇلمەت بۇلۇتى قاپلاپ كورۇنمەي قالغان. بولسىمۇ، چىڭگىز ئىستىلاسىدىن كېيىن يىراق ئىسپانىيە ئاسمىنىدا كوز قاماشتۇرۇپ يەنە چاقنىدى. ئۇنىڭ ئىلغار كوز قاراشلىرىنى ئىسپانىيىدە ياشىغۇچى يىرىك مۇسۇلمان ئەرەپ پەيلا-

سوپلىرىنىڭ ۋەكىلى پەيلاسوپ، مېدىك، ئاستروئوم بادۇا ۋە «يازان ئوغلى خوتەي تۇغرىسىدا رومان»نىڭ ئاپتورى ئىبنى توپەيىل ۋە داڭلىق پەيلاسوپ ئىبنى روشىدلار داۋاملاشتۇردى.

فارابىنىڭ پەلسەپە كوزقاراشلىرىنى ئىبنى توپەيىل مۇنداق ئالتە نۇقتىغا مەركەزلەشتۇرۇپ كورسىتىدۇ: بىرىنچى، زۇلۇمنىڭ روھى ئولۇمگە مەھكۇم، شەپقەتنىڭ روھى مەڭگۈلۈك؛ ئىككىنچى، بەخت پەقەت ھايات ئىچىدىلا مەۋجۇت؛ ئۈچىنچى، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئالدامچى، قۇرۇق بىكار، كونا گەپلەر؛ تۆتىنچى، ئولۇم — مەۋجۇتلۇق ئەمەس؛ بەشىنچى، ئالدىن كورۇش تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇشنىڭ ئېنىقلىمىسى؛ ئالتىنچى، پەيلاسوپىيە يۇقۇرى ئالدىن كورۇشتۇر.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، فارابى تارىختا ئوتتۇرا ئەسىر مۇسۇلمان شەرق دۇنياسىدا ھەقىقەتنى بىرىنچى بولۇپ ئەڭ چوڭ-تۇر، ئەڭ ئىشەنچىلىك ئەكس ئەتتۇرگەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ۋە ئىنسانپەرۋەردىك. ئۇ شەرقتە بىرىنچى بولۇپ، يۇنانلىقلارنىڭ ئانتىك پەيلاسوپىيىسىنى تونۇشتۇرغان ئادەم. ئۇ يۇنانلىقلارنىڭ مەشھۇر ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپى ئارىستوتېلنىڭ كوزقارىشى بويىچە ئوز زامان ۋەقەلىگىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بەرگەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇردۇر. ئۇ، شەرقتە بىرىنچى بولۇپ ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپىيە مەكتىۋىنى ياراتقان. ئۇ، ئارىستوتېل كوزقاراشلىرىنى ئوزىگە ئاساس قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئوزىگە خاس دۇنيانى تونۇش، ھىس قىلىش، ئىستېمىك ۋە مەزمۇن ئالاھىدىلىكلىرىنى شەكىللەندۇرگەن. مەسىلەن، ئۇنىڭ «روھ توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرى ئارىستوتېلدىن مۇنۇ ئۇچ نۇقتا بىلەن پەرقلىنىدۇ: بىرىنچى، ئوبېكتىپ دۇنيانىڭ مەڭگۈلىكىنى تونۇش ۋە ئېتىراز

قىلىش، ئىككىنچى دېستىرمىنىزىم①نى تەكشۈرۈش پىرىنسىپى قىلىش، ئۇچىنچى، ئۇ، ئەقىل تەلىماتنى ناھايىتى ئېنىق ھالدا ھوكۇم جەريانلىرىدىن ئوتۇپ چىقىرىلغان خۇلاسە، ئۇ ئىندۇكتسىيال روھىنىڭ مەڭگۈ ئولمەسلىكىنى رەت قىلىدۇ، دەپ ھىساپلايدۇ. دىمەك بۇ نۇقتىدىن ئۇنىڭ راتسىونال ئىدىيىسى ھەرقانداق دىنىي كوزقاراسنى ئەجەللىك قامچا ئاستىغا ئالىدۇ.

فارابى ئوزىنىڭ پەلسەپىۋى كوزقاراشلىرىنى ئوچۇق، يالىڭاچ ماتېرىيالىستىك پورمىدا قويماي بەلگىلىك ۋاستىلەر ئوخشىتىشلارغا ئوراپ قويدى. چۈنكى بۇ، شۇ چاغ ئىجتىمائى شارائىتنىڭ مەجبۇرىيىتى ئىدى. پەلسەپە تارىخىدىن ئېيتقاندا 18 - ئەسىر فرانسۇز ماتېرىيالىستلىرىلا ئوچۇق مەيدانغا چىقالىدى. ھەتتا 19 - ئەسىردە ياشىغان داڭلىق پەيلاسوپ فىيېرباخمۇ "ماتېرىيالىزىم" دىگەن تېمىدىن ئوزىنى قاچۇرغان، ئىدى.

شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، فارابى ئوز دەۋرىنىڭ توغرا نۇقتىنەزىرىدىن ئېيتقاندا، ئوز ئالدىغا ئالاھىدە ئىزچىل ماتېريالىست ئىدى. لېكىن ئۇ ئىجتىمائى ھاياتقا قاراشتا، ئوبىېكتىپ كېلىپ چىقىش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ماركسچە بولغان كونا ماتېريالىستلارغا ئوخشاشلا ئىدىيالىست ئىدى. بۇ مۇقەررەر ھالدا ھەممە كونا ماتېريالىستلار ئوچرىغان زامان، ماكان ۋە ۋاقىت چەكلىمىسىنىڭ قانۇنى توسالغۇسى ئىدى. مۇنداق چەكلىمىنى بۇزۇش ھەرچەنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ ۋە كېلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا

---

① دېستىرمىنىزىم تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھادىسىلىرىنىڭ جۇملىدىن كىشى ئىرادىسى ۋە خۇلۇق ئىتمۇارلىرىنىڭ قانۇنىيەتلىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە سەۋەپ بولۇشى ھەققىدىكى تەلىمات.

مارکس: "ئىدىئولوگىيە تارىخى، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش، ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ، دېگەندىن باشقا نېمىنى ئىسپاتلايدۇ؟... شەخسىي سۈبېكتىپ جەھەتتىن بۇ مۇناسىۋەتلەردىن قانداق ھالقىپ كەتكەن بولمىسۇن، ئۇ ئىجتىمائىي مەنىدىن ئېيتقاندا بۇ خىل مۇناسىۋەتلەرنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىنىدۇ" دېگەن ئىدى.

قولىمىزدا بار ماتېرىياللارغا ئاساسەن تۆۋەندە فارابى ئەسەرلىرى، رۇبائىلىرىدىن بىر نەمۇنە:

ئاسرورى ۋۇجۇر، ناپوختا بىمەندە، ۋان گەۋھىرى باس شارىپ ناسوتتە بىمەندە. ھەركاس بادالىي ئەقىل چىنىدى گۇنتەھىد ئون نوكتاكى ئەمىل بورنا گوفتا بىمەندە.

تەرجىمىسى:

(ۋۇجۇت سىرلىرى پىشماي) ئۇز ھالىچە قېلىپ كەتتى. بۇ قىممەتلىك بىر گۆھەر تېشىلمىگىچە (كاندىن ئېلىنغان گۆھەر ئىشلەنمىگىچە)، شۇنداق قېلىپ كەتتى. ھەركىم (ۋۇجۇت سىرلىرى ھەققىدە) ئۇز ئەقلىنىڭ يول كورسىتىشى بىلەن بىرەر نەرسە ئېيتقان بولسىمۇ، لېكىن (ئاساسى) ۋەقتا ئېيتىلماي قېلىپ كەتتى.

1907 - يىلى مىسىردا نەشر قىلىنغان «فارابى مەجمۇئەسى» ناملىق ئەسەرنىڭ «پەلسەپە سۇئاللار ۋە ئۇلارغا جاۋاپلار" ناملىق قىسمىدا جىسىملاردىكى رەڭلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۇلار نىمەئۈچۈن ھەر خىل بولىدىغانلىغى، دۇنيانىڭ يوق بولۇش - بولماسلىغى، خاھىش بىلەن ئىرادىنىڭ پەرقى قاتارلىق جىددى مۇھىم مەسىلىلەرگە توغرا ۋە ئېنىق جاۋاپ بەرگەن. تۆۋەندە ئاشۇ ئەسەردىن بىر پارچە نەمۇنە بېرىلمىز:

1-سوئال: رەڭلەرنىمە، ئۇلار جىسىملاردا قانداق پەيدا بولىدۇ؟

جاۋاپ: ئۇلار (رەڭلەر) ۋۇجۇتقا كەلگەن ۋە يوقلىپ كېتىدە-

غان جىسىملاردا پەيدا بولىدۇ. ئالى جىسىملاردا رەڭ يوقتۇر ۋە شۇنىڭدەك ئېلېمېنتلاردا ھەمدە ئاددى جىسىملاردا ھەم (رەڭ) يوقتۇر. بۇ پىكىر كوپىنچە ئوتمۇش (ئالىملارنىڭ) پىكرى بولۇپ، ئۇلاردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەندۇر. ئۇلارنىڭ ئېيتىشلىرىچە يەر ياشقا ئېلېمېنتلارنىڭ ئىچىدە قا رابولۇپ، ئوت بولسا يالتىراقتۇر. مۇرەككەپ جىسىملارد ارەڭدار ئېلېمېنتلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ۋۇجۇتقا كەلگەندۇر. ئەگەر مۇرەككەپ جىسىمدا ئوتلۇق ئۇستۇن بولسا، ئۇلارنىڭ رەڭگى قارا بولىدۇ ۋە ئاخىرى شۇ تەرتىپتە (ئېلېمېنتلارنىڭ) ئوزئارا قوشۇلۇش مىقدارىغا باغلىق ھالدا خىلمۇ-خىل رەڭلەر پەيدا بولىدۇ.

2. سوئال: رەڭ نىمە؟

جاۋاپ: (رەڭ) يالتىراق جىسىمنىڭ نەمىدىن يالتىراق بولغانلىغىنىڭ چىگرىسىدۇر. رەڭ جىسىملارنىڭ ئاددى ھالىتىدە بارلىققا كېلىدۇ ۋە جىسىم ئىككى چېگرىغا ئىگە. ئۇلارنىڭ بىرى ئاددىلىق، بۇ جىسىمنى جىسىم قىلغان نەرسىدۇر ۋە باشقىسى رەڭ—بۇ شۇنداق نەرسىكى، ئۇنىڭدىن (جىسىم) يالتىراق بولىدۇ.

3. سوئال: قوشۇلۇش نىمە؟

جاۋاپ: قوشۇلۇش — بۇ ئىككى سۇپەتتىن بىرىنىڭ ئىككىنچىسىگە تەسىرىدىن ئىبارەت.

4. سوئال: شالاڭلىق ۋە زىچلىق نىمە ۋە ئۇلار قايسى كاتېگورىيىگە كىرىدۇ؟

جاۋاپ: ئۇلار ھالەت كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. شالاڭلاتقانلىق— جىسىم بولەكلىرىنىڭ ئوز (تەبىئى) ھالىتىدىن يەنى بىر - بىرىدىن ئۇلار ئارىسىغا باشقا جىسىمنىڭ باشقا بولەكلىرى كىرىپ قېلىشىغا قەدەر

يىراقلىشىدۇ. زىچلىق بولسا، جىسىم بولەكلىرىنىڭ ئوز (تەبىئى) هالىتىدىن بىر - بىرلىرىگە يېقىنلىشىۋېرىدۇ.

6. سوئال: غودۇر - بۇدۇرلۇك ۋە سىلىقلىق نىمە؟ ئۇلار قايسى كاتېگورىيىگە كىرىدۇ؟

جاۋاپ: ئۇلار هالەت كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ ۋە، جىسىم يۈزىدىكى بولەكچە رىنىڭ هالىتىدۇر. غودۇر - بۇدۇرلۇك، جىسىم يۈزىدىكى بولەكچە رىنىڭ ئېگىز - پەسلىك هالىتىدىن ئىبارەتتۇر. سىلىق جىسىم يۈزىدىكى بولەكچە رىنىڭ ئېگىز - پەس بولمىغان (تېكىستلىك) هالىتىدۇر.

7. سوئال: زىچ نەرسىدىن قايسى بىرىگە قاتتىقلىق ۋە قايسى بىرىگە يۇمشاقلىق (خۇسۇسىيەتلەر) خاس بولىدۇ؟

جاۋاپ: زىچ نەرسە بولەكچە رىنىڭ ئارىسىدا مۇستەهكەم بىرلىك ۋە باغلىنىش بولسا، ئۇلاردا قاتتىق هالىتى ۋۇجۇدقا كېلىدۇ ۋە نەرسە بولەكلىرىنىڭ ئارىسىدا بىرلىك ۋە زىچلىق بولمىسا، ئۇلاردا يۇمشاقلىق هاسىل بولىدۇ. قاتتىق نەرسىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى شۇكى، ئۇلار (باشقا نەرسىلەرگە) ئاسانلىق بىلەن (تەسىر قىلالايدۇ) ۋە (باشقا نەرسىلەرنىڭ) تەسىرىگە تەسلىك بىلەن بېرىلىدۇ. يۇمشاق خۇسۇسىيەتلەر شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇلار (باشقا نەرسىلەرگە) تەسلىكتە تەسىر قىلالايدۇ ۋە ئاسانلىق بىلەن (باشقا نەرسىلەرنىڭ) تەسىرىگە ئۇچرايدۇ.

8. سوئال: يادلاش ياخشىمۇ ياكى چۈشىنىش ياخشىمۇ؟

جاۋاپ: چۈشىنىش يادلاشتىن ياخشىراقتۇر، چۈنكى يادلاش نۇرغۇن ئايرىم چۈشەنچىلەر①ۋە شەخسلەرنى (يادقا ئېلىشتىن) ئىبارەت

① فارابى بۇ يەردە مۇهىم بولمىغان نەرسىلەرنى ئىپادە قىلغۇچى سوزلەرنى دىمەكچى.

رەتتۇر ۋە ئۇنىڭ (ياد ئېلىشنىڭ) چېگرىسى يوقتۇر ۋە ئۇ (ياد-لاش) ھېچقاچان سوزلەر (تۇرلىرىگە) ۋە شەخسلەرگە بېيىش ۋە تو-لۇش چېگرىسىغا يېتەلمەيدۇ. چەكسىزلىككە ئىنتىلگەن كىشىنىڭ مېھنىتى پايدىسىز مېھنەتتۇر.

چۈشىنىش بولسا (نەرسىلەرنىڭ) ماھىيىتى، ئومۇمى قائىدە ۋە قانۇنلار توغرىسىدىكى ھەركەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاخىرى بار ۋە چېگرىلانغان ھەمدە ئومۇملاشتۇرۇلغاندۇر. بۇنداق ھەركەتكە ئىنتىلگەن كىشى پايدىسىز مېھنەت قىلغان بولىدۇ. سىياسەت، تەدبىرلىك (ھادىسىلەرنى) ئالدىن بىلىۋېلىشقىمۇ خاستۇر. كىشى يادلىغان ئايرىم يۇزە چۈشەنچىلەردىكى بىلىم ئاساسىدا ئىش قىلىش توغرا كەلسە، بۇنداق ئەھۋالدا ئۇ خاتا، چەتنەپ كېتىشتىن، خەۋپتىن خالى بولالمايدۇ. چۈنكى كىشىلەرنىڭ ئېشىلىرى ھەمدە مۇناسىۋەتلەردە ئوخشاش بولۇۋېرىدۇ. كىشى ياد ئالغان نەرسىلىرى بىلەن بىر خىل بولمىغان نەرسىلەرگە يولۇققىسا ۋە ئۇ (بۇنداق ھاللاردا) ئاساسىي قائىدىۋە ئومۇمى (قانۇنلارغا) تايىنىپ (ئىش كۆرسە) قانداق نەرسىلەرگە دۇچ كەلمەسۇن ئۇز چۈشەنچىلىرىگە ئاساسلىق ۋە ئىشەنچلىك مۇراجەت قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بو-لىدۇ. كىشىكى بۇنى (چۈشىنىشنى) ئۇيەنى (يادلاش) بىلەن سېلىشتۇ-رۇپ باقسا، بۇنىڭ (چۈشىنىشنىڭ) ئۇستۇن ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ.

9. سوئال: دۇنيا يوقىلامدۇ؟ ياكى يوقالمامدۇ، ئەگەر يو-قالسا، ئۇنىڭ تەركىۋى قىسىملارغا ئاجرىلىشى ياكى پەيدا بولۇشى، باشقا جىسىملارنىڭ پەيدا بولۇشى ياكى يوقىلىشىغا ئوخشامدۇ ياكى باشقىچىمۇ ۋە بۇنى قانداق (چۈشىنىش) مۇمكىن؟

جاۋاپ: (دۇنيانىڭ) ۋۇجۇدتا كېلىشى شۇنداق بىرىكمىكى، ئۇ باشقا (ئادەتتىكى) بىرىكمە ۋە بولۇنۇشلەرگە ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ

(تەركىۋى قىسىملارغا) ئاجرىلىشى ئادەتتىكى ئاجرىلىشلارغا ئوخشايدۇ. بىرىكىش ۋە بولۇنىش، تەركىۋى قىسىملاردىن ھاسىل بولۇش ۋە ئاجرىلىش ئۇچۇن (زورۇر بولغان) ماكان توغرىسىدىكى ھەممە مەسىلەر دۇنياغا ھەم خاستۇر.

نەرسىلەرنىڭ (ۋۇجۇتقا كەلمىشىدە) قانچە كوپ بولۇك (لازىم بولسا بۇ، بولەكلەرنىڭ) بىرىكىش ۋاقتى ھەم شۇنچە ئۇزاقتۇر. شۇنىڭدەك نەرسىلەر قانچىلىك كوپ بولەكلەرگە ئاجرالسا، بۇ ئاجرىلمىنىڭ ۋاقتى ھەم شۇنچىلىك ئۇزاقتۇر. بۇ نەرسىلەرنىڭ بولەكلىرى ئاز بولسا، ئۇلارنىڭ بىرىكىشى ۋە ئاجرىلىش ۋاقتى قىسقا بولىدۇ.

بىرىكىش ۋە ئاجرىلىشنىڭ ۋۇجۇتقا كەلىشى ئۇچۇن كېمىدە ئىككى نەرسىنىڭ بولۇشى شەرت، چۇنكى بىر (يالغۇز) نەرسىنىڭ ئوزىدە بىرىكىش ۋە ئاجرىلىش بولمايدۇ. بىرىكىش ۋە ئاجرىلىشنىڭ مەۋجۇتلۇغى ۋاقىتسىلا ئەمەس، ۋاقىتنىڭ باشلىنىشى بار (ۋاقىتنىڭ باشلىنىشى مۇتلەق بىرىنچىدۇر). نەرسىنىڭ باشلىنىشى — نەرسە ئەمەس. ئىككى نەرسە ئارىسىدىكى بىرىكىش ۋە ئاجرىلىش بىر ۋاقىتتا بولۇپ ئوتىدۇ. نەرسىلەر ئىككىدىن ئارتۇق بولسا، ئۇلارنىڭ (بىرىكىش ۋە ئاجرىلىش) ھەم ۋاقىتدا مەۋجۇتتۇر، ۋاقىتنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىغى بولسا، بۇ نەرسىلەرنىڭ ئاز-كوپلىگىگە باغلىق. ئىككىدىن ئارتۇق بولەك-تىن تەشكىل تاپقان ھايۋانات، ئوسۇملۇك ئوخشاش كائىنات ۋە قىسىملارنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى ۋە (تەركىۋى بولەكلەرگە) ئاجرىلىشى ئۇچۇن كېمىدە بولغان ۋاقىتنىڭ ئاز-كوپلىگى بۇ بولەكلەرنىڭ ۋە ئاددى جىسىملارنىڭ ئاز-كوپلىگىگە باغلىق.

پۈتۈن كائىنات مەقسەتسىز ئىككى باستىن①، پەقەت

① باست — سادە (ئاددى) بارلىق مەنىسىدە.

ئۇنىڭغا خاس بولغان ماتېرىيە ۋە شەكىلدىن ئىبارەت بولسا، يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ئۇنىڭ يەنى (كائىناتنىڭ) ۋۇجۇتقا كېلىشى بىردىن ۋە ۋاقىتسىز بولغاندۇر. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ (تەركىپلەرگە) ئاجرىلىشى ھەم ۋاقىتسىز بولىدۇ. يۇقوريدا ئېيتقىنىمىزدەك نەمە ۋۇجۇتقا كېلىش ئىمكانىيىتگە ئىگە بولسا، ئۇنىڭ (تەركىپلەرگە) ئاجرىلىشى مۇمكىن ئەمەس دىگىلى بولمايدۇ.

ھەقىقەتەن مېنىڭ ئېيتقىنىمدەك كائىنات بىر پۈتۈن ھالدا ۋۇجۇتقا كەلگۈچى ۋە تەركىپلەرگە ئاجرالغۇچىدۇر ھەمدە ئۇنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى ۋە ئاجرىلىشى ۋاقىتتىن تاشقىرىدۇر. كائىنات قىسىملىرى ھەم ۋۇجۇتقا كەلگۈچى ۋە (تەركىپكە)ئاجرىغۇچىدۇر. (لېكىن) ئۇلارنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى ۋە ئاجرىلىشى ۋاقىت ئىچىدىدۇر.

11. سوئال: ئالتىسىدىنبىتىسىملەر ئالى جىسىملارغا قانداق ۋە قايسى تەرەپتىن كىرىدۇ؟

جاۋاپ: مىقدار ۋە سۈپەت ئوززاتى بىلەن ئوز مېھنەتلىرىدىنىڭ ئىسپاتىغا مۇھتاج بولمىغان ئاكتىسدىنبىتىسىمىدۇر. ئۇلار پەقەت (شۇ مىقدار ۋە سۈپەتكە) ئىگە بولغۇچى سوبىستانسىيىگە (مۇھتاج دىيىشمىدۇ) ئېنىقلىغۇچىغا كەلگەندە مەسىلەن، ئاياناتوننى① ئىسپاتلىماقچى بولساڭلار ئۇ ئىككى سوبىستانسىيە سوبىستانسىيە ۋە ئاكتىسدىنبىتسىيە ياكى ئىككى ئاكتىسدىنبىتسىيە ئارىسىدا بولغانلىغىدىن ئوززاتىنىڭ ئىسپاتى ئۇچۇن بىر سوبىستانسىيە ۋە بىر نەرسىدىن كوپرەك نەرسىلەرگە مۇھتاجدۇر. (تەرتىپ توغرىسىدا گەپ قىلىغاندا) كام نەرسىلەر ياردىمىدە ئىسپاتلىنىشقا مۇھتاج بولغان (ئاكتىسدىنبىتسىيە) ئاۋال بولۇپ، كوپ نەرسىلەر

① ئاياناتون ــ ئوبېكتىپ بارلىقنىڭ ماھىيەتكە قاراپ ئىپادىلىنىش دەرىجىلىرى.

يارديمده ئىسپاتلىنىشقا مۇھتاج بولغان (ئاكتىسدېنىتىسىيە) ئاخدىرىدا كېلىدۇ.

16. سوئال: "ئىنسان مەۋجۇتتۇر" دېگەندە بۇ پىرېدىكات① بولامدۇ ياكى بولمامدۇ؟

جاۋاپ: بۇ مەسىلە ئوتمۇشتىكى ۋە ھازىرقى (ئالىملار) ئوتتۇرىسىدا تالاش-تارتىشقا سەۋەپ بولغان مەسىلىدۇر. ئۇلار-دىن ئايرىملىرى بۇنى پىرېدىكات دېيىشىدۇ. مېنىڭچە ئەمەس. بۇ شۇنداق: ئەگەر بۇ ۋە بۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەرنى، ھادىسىلارنىڭ رېئال كورۇنۇشى بىلەن قىزىققۇچى كۇزەتكۈچىلەر كۇزەتسە ئۇ پىرېدىكات ئەمەس، نەرسىنىڭ مەۋجۇتلۇغى نەرسە ئەمەس بولالمايدۇ. پىرېدىكاتقا بولسا ياكى تەستىقلاش، ياكى ئىنكار قىلىش خۇسۇسىيىتى خاستۇر. شۇ نۇقتىدىن بۇ پىرىدىكات ئەمەس. لېكىن بۇ مەسىلە مەنتىقى تەرىپىدىن تەكشۇرۇلسە ئۇ ئىككى سوز ۋە ئۇنىڭ قىسمىلىرىدىن ئىبارەتتۇر: ئۇنىڭغا تەستىقلاش ياكى ئىنكار قىلىش خاس بولىدۇ. شۇ نۇقتىمنەزىرىدىن ئۇ پىرىدىكاتتۇر. (دېمەك) ئالىملارنىڭ ھەر ئىككى پىكىرلىرى ھەم توغرا، لېكىن تۇرلۇك تەرەپلەردىن توغرىدۇر.

17 - سوئال: (زىت) نەرسىلەر ھەققىدە ۋە ئاق (رەڭ) قارىنىڭ يوقلۇغىدىن ئىبارەتمۇ؟

جاۋاپ: ئاق (رەڭ)نىڭ (مەۋجۇتلۇغى) قارا (رەڭ)نىڭ يوقلۇغىدىن ۋە ئومۇمەن زىت نەرسىلەردىن بىرەرسىنىڭ مەۋجۇتلۇغى ئۇنىڭغا زىت بولغانلىغىنىڭ يوقلۇغى ئەمەستۇر. لېكىن زىت نەرسىلەرنىڭ ھەربىرىدە باشقىسىنىڭ يوقلۇغى (يوشۇرۇنغاندۇر)،

① بۇيەردە گىرامماتىكىدىكى ئەمەس، بەلكى لوگىكا پېنىگە ئائىت بولغان پىرېدىكات ھەققىدە گەپ بولۇاتىدۇ.

شۇڭا زىت جىسىملار بىر-بىرىنگە ئايلانمايدۇ.

24. سوئال: تەڭلىك ۋە تەڭ كەلمەسلىك نىمە ۋە بۇلار مىقدارىنىڭ خۇسۇسىيىتى بولامدۇ، شۇنىڭدەك ئوخشاشلىق ۋە ئوخشىماسلىق نىمە ۋە بۇلار مىقدارىنىڭ خۇسۇسىيىتىمۇ؟

جاۋاپ: بىرىنچىدىن، بۇ ئىككىلىسىگە مىقدار ۋە سۈپەتنى ئوز ئىچىگە ئالغۇچى كاتېگورىيىلەر خۇسۇسىيىتى خاس ئەمەستۇر. چۈنكى خۇسۇسىيەت بىر نەرسىگىلا خاس. مەسىلەن، كۇلكە، كىشنەش، ئولتۇرۇش ئوخشاشلار. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار يەنى تەڭ-لىك، تەڭسىزلىك، ئوخشاشلىق، ئوخشىماسلىق ۋە باشقا تەسەۋۋۇرلەشتۇر. بۇ ئېيتقانلىرىمىزنى شۇنداق چۈشىنىشىمىز كېرەك؛ ئەگەر ھەر نەرسىنىڭ ئوز زاتىغا كورە خۇسۇسىيىتى بولسا، ئۇ چاغدا تەڭلىك ۋە تەڭسىزلىك مىقدار خۇسۇسىيىتى بولمىدۇ. شۇنىڭدەك ئوخشاشلىق ۋە ئوخشىماسلىق سۈپەت خۇسۇسىيىتىمىدۇر ۋە تەڭلىك ھەمدە تەڭسىزلىك توغرىسىدىكى گەپ مىقدارى تەسەۋۋۇرلەش، ئوخشاشلىق، ئوخشىماسلىق توغرىسىدىكى گەپ سۈپەت تەسەۋۋۇرىدۇر.

31. سوئال: خاھىش ۋە ئىرادىنىڭ پەرقى نىمە؟

جاۋاپ: ئىرادە بۇ ئىنسانىنىڭ ئەسلى پائالىيىتىدە بولۇپ، ئىنسان بولۇشى مۇمكىن بولغان نەرسىلەرگە ئىرادە مەنسۇپ بولىدۇ. خاھىش بولسا مۇمكىن بولمىغان نەرسىلەرنى ھەم ئوز ئىچىگە ئالىدۇ، خاھىش ئىرادىگە نىسبەتەن ئومۇمدۇر. چۈنكى ھەرقانداق ئىرادە خاھىشتۇر. لېكىن ھەرقانداق خاھىش ئىرادە بولىۋەرمەيدۇ.

32. ئۇ ددى①: سوبىستانسىيە ئىككى تۈرلۈكتۇر — شەكلى سوبىستانسىيە ۋە ماددى سوبىستانسىيە. جىسمىۋى ئىككى تۈرلۈكتۇر.

① ئەرەبچە تېكىستىدە 33-34-سوئاللار يوق ۋە توغرىدىن-توغرا جاۋاپلىرى.

تەبىي ۋە سۇنئى جىسىم. تەبىي جىسىم ھەم ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ. بىرىنچىسى، جانلىق (مەسلەن) ھايۋان. ئىككىنچىسى، جانسىز (مەسلەن) ئېلېمېنتلار. سۇنئى جىسىملار كىيىم ۋە شۇ-لارغا ئوخشاش نەرسىلەردۇر.

3 4 . ئېلېمېنتلار.

مۇرەككەپ سوبستانسىيىنىڭ باشلىنىشى ئېلېمېنتلاردۇر ۋە ئۇلار (ئېلېمېنتلار) ئوت، ھاۋا، سۇ ۋە يەردۇر. مۇرەككەپ سوبستانسىيىلەر تەبىي ۋە سۇنئى جىسىملاردىن تەشكىل تاپ-قان. ئېلېمېنتلار ئاددى نەرسە، سوبستانسىيە بولسا مۇرەككەپ، چۈنكى ئۇلار (ئېلېمېنتلار) بۇلار (سوبستانسىيە) نىڭ باشلىنىش-قانلىرى.

«ئىددىال شەھەر ئاھالىسى پىكىرلىرىنىڭ ئاساسلىرى ھەققىدىكى كىتاپ» مۇنەۋۋەر جىسىددىن تالالاپ ئېلىنغان ئايرىم بولۇملەر.

7 بولۇم

ماتېرىيە ۋە شەكىل توغرىسىدا بۇلارنىڭ ھەرقايسىسى نىمىدىن ئىبارەتلىكى، ماتېرىيە ۋە شەكىلدىن بولسا، (ھەممە) جىسىملار-نىڭ ھاسىل بولۇشى ھەققىدە (ماتېرىيە ۋە شەكىلنىڭ) بىر-بىرى-دىن ئۈستۈنلۈكى نىمىدە ئىكەنلىكى ۋە ئۇلاردىن كېلىپ چى-قىدىغان جىسىملارنىڭ قانداق بولۇشى توغرىسىدا، جىسىملارنىڭ قايسى مىنۇسلىرى ماتېرىيە ئاساسىدا ۋە قايسى مىنۇسلىرى شە-كىل ئاساسىدا ھاسىل بولۇشى توغرىسىدا.

VII بولۇم

ماددى جىسىملارنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدا، ئۇلاردىن قايسى بىرى بىرىنچى، قايسى بىرى ئىككىنچى، قايسىسى ئۈچىنچى نۇۋەتتە پەيدا بولىدۇ ۋە شۇ تەرتىپتە ئەڭ ئاخىرىدا پەيدا بولىدىغان ئادەم ھەققىدە ھەر بىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن قىسقىچە خەۋەر بېرىش.

XV بولۇم

ئىنسانلارنىڭ (جامائەگە) ئۇيۇشۇشىغا ئوزئارا ياردەمگە مۇھتاجلىقلىرى توغرىسىدا، ئىنسان جامائەسى تۇرلىرىنىڭ قانچە خىللىغى "ئىدىال جامائە" ۋە ئىدىال شەھەرنىڭ نىمىدىن ئىبارەتلىگى، قانداق ۋۇجۇتقا كېلىشى، تەركىۋى قىسىلىرىنىڭ تەرتىۋى توغرىسىدا؛ ئىدىال شەھەرلەردىكى ئىدىال تەرتىپ تۇرلىرىنىڭ قانداق ئىكەنلىگى ۋە ئىدىال ھاكىمنىڭ قانداق بولۇش زورۇرلۇگى ھەققىدە، باللار ۋە يىگىتلەرنىڭ ئىدىال ھاكىم بولۇشى ئۈچۈن قانداق بەلگە ۋە شەرتلەرگە ئىگە بولۇشلىرى كېرەكلىگى توغرىسىدا.

ياشلارنىڭ كامالەتكە يېتىپ، بىرىنچى ھاكىم بولۇشلىرى ئۈچۈن قانداق شەرت-شارائىتلار كېرەك؟

ئىدىال شەھەرلەرگە زىت بولغان شەھەرلەرنىڭ تۇرلىرى قانداق بولىدۇ. جاھىل شەھەرلەر نىمە؟ (توغرا) يولدىن ئاداشقان

قان شەھەرلەر نىمە؟ ۋە جاھى شەھەر ۋە جاھىل ھاكىملارنىڭ تۇرى نەچچە خىل بولۇشلىغى توغرىسىدا.

XVII بولۇم

ئۇ ئىددىيال شەھەرلەردە قانداق رەسىم-قائىدىلەر بولۇشى كېرەك؟ ئاخىر، نۇرغۇن كىشىلەرنى جاھىل شەھەرنىڭ يامان ۋە يالغان ئادەتلىرىگە ئېلىپ كەلگەن سەۋەبلەر ھەققىدە.

جاھىل شەھەرلەردە ۋۇجۇتقا كەلگۈچى ئادەت ۋە (جاما-ئەگە) ئۇيۇشۇشمىغا سەۋەپ بولىدىغان جاھىل رائىيسلەرنىڭ تۇرلىرى توغرىسىدا.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ «قۇتاتقۇ بىلىگ» داستانى توغرىسىدا

يۇسۇپ خاس ھاجىپ جاھانغا مەشھۇر ئۇيغۇر سۇلالىلىرىدىن بىرى بولغان قاراخانىلار (870 - 1210) دەۋرىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلىرىدىن بىرى.

پۈتۈن شەرق ئەدەبىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن، ئۇيغۇر پوئېزىيىسىنىڭ يېرىك ۋەكىلى بولغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار دەۋرىنىڭ يېنە بىر ئۇلۇغ ۋەكىلى، بۈيۈك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇتقەشقەرىنىڭ زامانداشى ۋە ئۇنىڭ مەسلەكدىشى ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يەتتە سۇ رايونىدىكى توخساق شەھرى بىلەن ئىسسىق كول ئوتتۇرىسىدىكى "بالاساغۇن" شەھرىدە (ھازىرقى قىرغىزستان دائىرىسىدە) تۇغۇلغىنى ئۈچۈن ئۇنى بەزى تارىخىي ھوججەتلەردە يۇسۇپ بالاساغۇنى دېگەن نامى بىلەنمۇ ئۇچرىتىمىز. بۇ چاغلاردا قاراخانىلار دولىتىنىڭ چېگرىسى قەشقەردىن تا ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان كەڭ تېرىتورىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

11 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا يەتتە سۇ سىياسى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى

ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپلىرى قاراخانىلار دولىتىنىڭ قالغان ھەممە ئوبلاستلىرىنىڭ، جۈملىدىن ماۋرەننەھرنىڭ ئامۇ، (سىر دەريا ئارىلىغى) سىياسى، ئىقتىسادىغىمۇ ئوز تەسىرىنى كورسەتكەن ئىدى. دىمەك، قاراخانىلارنىڭ بىر مەركىزى بولغان بالا ساغۇن شەھرى جاھان سودا يولى — «يىپەك يولى»نىڭ بىر تۇگۇنىگە جايلاشقان بولۇپ، قاراخانىلار دولىتىنىڭ چوڭ مەركىزى قەشقەرگە ئوخشاشلا سىياسى، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئەنە شۇنداق سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنى مۇھىتتىن نەپەس ئېلىپ ئوزۇقلانغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئوز دەۋرىگە نىسبەتەن ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. ئۇ تارىخ، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، سىياسەت، تىل - ئەدەبىيات ۋە باشقا پەنلەردىن يېتەرلىك دەرىجىدە خەۋەردار ئىدى. جۈملىدىن ئەرەپ، پارس تىللىرىنىمۇ ناھايىتى پىششىق بىلەتتى.

قاراخانىلار سۇلالىسى پادىشالىرىدىن بىرى بولغان ئەبۇئەلى ھەسەن ئىبىن ئارسلانخان مىلادى 999 - يىلى ناھايىتى قۇدرەتلىك زور قوشۇن بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرەننەھرىدە ئۇزاقتىن بېرى ھوكۇم سۈرۈپ كەلگەن سامانىلار سۇلالىسىنى تارمار كەلتۈرۈپ، بۇ كەڭ زېمىننى ئىشغال قىلدى. ئەمما قاراخانىلار دولىتى ئوز زامانىسىغا نىسبەتەن قۇدرەتلىك ھەربى كۈچكە ئىگە بولۇشىغا قارىماي، مەدەنىيەت جەھەتتىن ئىسلام مەدەنىيىتىنى بۇرۇنراق قوبۇل قىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇ قىسمىغا قارىغاندا خېلىلا ئارقىدا ئىدى. بۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادا قاراخانىلاردىن باشقا سامانىلار، غەزنەۋىلەر، خارىزىم سۇلالىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەركەزلىرى بولغان بۇخارا (سامانىلار مەركىزى) غەزنە (غەزنەۋىلەر مەركىزى) ئورگەنچ (خارىزىم شاھلىرىنىڭ مەركىزى)

يۈسۈپ خاس هاجىپ

لەر مۇسۇلمانلار شەرقنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنى مەر-
كەزلىرىدىن مەسابىلىنالتتى. بۇ ئۇچ دولەتنىڭ مەركەزلىرىدە ئىسلام
مەدەنىيىتى (خۇسۇسەن بۇخارادا يېڭى پارس تىلىدا چىقىپ
تۇرغان بەدىئى ئەدەبىيات) ناھايىتى يۇقۇرى دەرىجىگە كوتىرىلىپ،
خوشنا مەملىكەتلەرگىمۇ كۈچلۈك تەسىر كورسەتكەن ئىدى. قارا-
خانىلار ماۋرەننەھرىنى ۋە سامانىلارنىڭ مەركىزى بولغان بۇخارانى
ئىشغال قىلىپ، سامانىلار سۇلالىسىگە ئۇزۇل - كېسىل خاتىمە
بەرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئالدىغا ئىسلام مەدەنىيىتىنى تېزدىن
ئوزلەشتۇرۇپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا ئىلغار ئىسلام‌دولەتلىرىگە يە-
تىشىۋېلىشتىن ئىبارەت بىردىن- بىر مۇھىم، چوڭ، مۇرەككەپ مەسىلە
قويۇلغان ئىدى. چۈنكى قاراخانىلار ئىسلام دىنىغا كىرگىچە
بولغان ناھايىتى ئۇزاق دەۋردە بۇددا، مانىخەي مەدەنىيىتى
تەسىرىدە ئىكەنلىگىنى يۇقۇرقى باپلاردا ئېيتىپ ئوتكەن ئىدۇق.
قاراخانىلار دولىتى دۇچ كەلگەن ئەنە شۇ چوڭ، مۇرەككەپ
مەسىلىنىڭ ئەدەبىيات، مەدەنىيەت قىسمىنى 11 - ئەسىر مۇتەپەك-
كۇرى ۋە سىياسەت، مەدەنىيەت ئەربابى بولغان يۇسۇپ خاس
ھاجىپ ئورۇنلىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ يازغان «قۇتاتقۇ بىلىگ»
(«بەخت - سائادەت كەلتۈرگۈچى بىلىم») ئىسلام مەدەنىيىتى
تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەڭ يىرىك، ئەڭ نادىر، ئەڭ گۈزەل
مەدەنى يادىكارلىقتۇر.

«قۇتاتقۇ بىلىگ» تۈركى خەلقىنىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل
قىلغاندىن كېيىن تۈركى تىلىدا، مۇستەقىل ئۇيغۇر ئەدەبىياتى
تەرىقىسىدە مەيدانغا كەلگەن نەمۇنىدۇر. بۇ يەردە شۇنى ئىزاھلاش
لازىمكى يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخى

جەريانىدا توپلانغان مەدەنىيەت بايلىقى ۋە شۇ چاغدىكى تارىخى ئەھۋال ئاستىدا بۇخارادا مەيدانغا كەلگەن پارس تىلىدىكى ئەدەبىيات تىنىك بەزى تەسىرى ئارقىسىدا، پارس ئەدەبىياتىدا قوللىنىدىغان بەدىئى شەكىللىرىنى، خۇسۇسىيەتلىرىنى، ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىللە، شۇ شەكىل، ئۇسلۇبنى يېگانە ۋاستىسىز تۇزۇپ، ئۇنى ئۇيغۇر شېئىرى تەپەككۇرىغا خاس يېڭى بىر تۇسكە كىرگۈزدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ يۇقۇرقى شەرەپلىك ۋەزىپىنى بېجىرگەندىن كېيىن «قۇتاتقۇ بىلىگ» نى ھىجىرىيە 467 - يىلى (مىلادى 1069 — 1070 - يىللار) يەنى 18 ئاي ئىچىدە تاماملىغانلىقىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

يىل ئاتمىش ئىككى ئەردى تورت يۈز بىلە،
بۇ سوز سوزلەرىم تۇتۇپ جان سودە.
تۆكەل ئون سەككىز ئايدا ئايرىم بۇ سوز،
ئودوردوم ئادىرىدىم سوز ئەۋدىپ تەرە.

ئۇ، بۇ ئەسەرنى شۇ چاغدىكى قاراخانىلار ئىلك پادىشاھى ئۇلۇغ بۇغراخان ئەبۇئەلى ھەسەن ئىبنى ئارسلانخانغا بېغىشلاپ، ئۇنىڭغا تەقدىم قىلىدۇ. بۇ شاھ شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئىپتىقاندا، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتنىڭ ھىمايىچىسى، پېشۋاسى ئىدى: "ئۇلۇغ بۇغراخان — دىيانەتلىك ياخشى دانا، ئادالەتلىك ھۆسنى ئەخلاقلىق مۇسۇلمان ئىدى. ئۇ، ئۇز مەملىكىتىنىڭ ئالىملىرىنى ياخشى كۆرەتتى، ھۆرمەت قىلاتتى ۋە ئۇلارغا سوغىلار بېرەتتى"①.

ئەپسۇسكى «قۇتاتقۇ بىلىگ» ئاپتورىنىڭ تەرجىمھالى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات ساقلىنىپ قالمىغان. كېيىنكى ئۇنىڭ ئەسىرىنى كوچۈرۈپ چىققان ئۇيغۇر

① ئىبنى ئەلئەسىر «ئەلكامىل ئونئەيىن — تارىخ» (IXجىلد 70 - بەت)

خەتىتاتى تەرىپىدىن يېزىلغان سوز بېشىدا قىسقىچە مۇنداق مەلۇمات بېرىلىدۇ: قاراخانىلار پادىشاھى ئۇلۇغ بۇغراخان ئوزىگە بېغىشلانغان بۇ ئەسەرنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەسەر ئىگىسىگە مەخپى مەسلىھەتچى ياكى ئاكادېمىك رادلوق تەرىپى بىلەن ئېيتقاندا — پىرىمات مىنىستىر (ۋەزىر) دەرىجىسىنى بېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەسەر ئىگىسى يۇسۇپكە خاس ھاجىپ دېگەن نام بېرىلىپتۇ. خاس (يېقىن ئادەم)، ھاجىپ (ئىشەنچلىك كىشى) مەنىسىنى بېرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئەسىرىنى يازغان ۋاقتى خېلىلا قېرىغان ۋاقتى بولسا كېرەك. بۇ ھال ئوز ئەسىرىدە مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

تىگۈر ماڭا ئەلگى كور ئەلىگ ياشىم
كوغۇقلىدى قوزغون توسى تەگ باشىم.
ئوقۇر ئەمدى ئالتمىش ماڭا كەپتۇ،
بۇزۇق چىقمىسا يولدا باردىم.
بىيادىسىگە قارا باشقا كافور ئاشۇر(د) وم
يارۇق ياز تەگ ئەردىم تومەنتو چېچەكلىگ
خازانمۇ توشوتتوم قاموغنى كورۇتتىم،
قايىن تېگ بودوم ئەردى ئوق تىگ كونتوز
ياتىگ ئەگىرى بولدى ئېگىلدىم، توزگىتتىم.
(ئاتمىش كەلمەكتە، ئوتتۇز ياشىنىڭ توپلىغانلىرىنى ئەلىك ياش تەكرار ئالدى. كوتۇردى. ئاتمىشقا تەگدۇرسە نېمە قىلار؟ ئەي ئەلىك ياش مەن ساڭا نېمە قىلۇسىمكى مەندىن بۇ ئېيتقامنى ئېلىۋاتسەن؟ ..... ۋۇجۇدۇم ئوق كەبى، قەلبىم يا كەبى ئىدى. ئەمدى ۋۇجۇدۇم ياكەبى، قەلبىم ئوق كەبى

بولۇپ قالدى. ئەي قۇتقازغۇچى، كەل مېنى قۇتقاز، مەن يىللار-
نىڭ ۋە ئايلارنىڭ ئەسىرى بولدۇم. ئويغان! ئەي چال،
ئولۇمگە ھازىرلان ئوتكەن كۈنلەرنىڭ ماتەمىنى تۆت! ئومرۇڭ
بوشقا كەتتى. قالغان كۈنلىرىڭ بىلەن ئوزرىنى قىل. ھەي
رەببىم، مېنىڭ ئومرۇمنى ئۇزۇن ئەيلە، بۇ كىتابنى تۈگىتىشكە
قۇۋۋەت بەر.)

«قۇداتقۇ بىلىگ» مىلادىنىڭ 1069 - 1070 - يىللاردا
ئۇيغۇر قاراخانىلار دولىتىنىڭ مەركىزى بولغان قەشقەردە يېزىلغان،
بۇ ئەسەرنىڭ ئۇچ نۇسخىسى بىزنىڭ ھازىرقى دەۋرىمىزگىچە
يېتىپ كەلگەن. ئەسەرنىڭ بىرىنچى نۇسخىسى تىموريلەرنىڭ
نەسلىدىن بولغان شاھرۇھ ھوكۈم سۈرگەن دەۋردە 1439 -
1440 - يىللاردا مەلۇم بىر ئۇيغۇر خەتتاتى تەرىپىدىن كونا
ئۇيغۇر يېزىغىدا ھىرات① شەھرىدە كۆچۈرۈلگەن بولۇپ،
كىتابنىڭ بۇ نۇسخىسى 1475 — 1476- يىللاردا كىچىك
ئاسىيادىكى تاقەت شەھرىگە كەلتۈرۈلگەن، بۇ كىتاپ تىموريلەر
سۇلالىلىرىدىن بىرى تەرىپىدىن تۈركىيە سۇلتانلىغىغا سوغا
قىلىپ ئەۋەتىلگەن بولسا كېرەك. شۇ دەۋردە سۇلتاننىڭ غەزنىسى
ئەنە شۇ تاقەت شەھرىدە ساقلىناتتى. ئەسەرنىڭ بىرىنچى نۇسـ-
خىسى (بۇ نۇسخا بىرىنچى قېتىم دۇنياغا تونۇلغان نۇسخا) نىڭ
تاقەت شەھرىدە تېپىلىشىغا سەۋەپ شۇ بولسا كېرەك.
بۇ نۇسخا 1491 — 1992 - يىللاردا ئابدىرىزاخ باخشى دېگەن
ئادەم ئۇچۇن ئىستامبۇلغا كەلتۈرۈلگەن. 19- ئەسىرنىڭ باشـ-
لىرىدا گېرمانىيەنىڭ ئىستامبۇلدىكى ئەلچىخانىسىدا كاتىپ بولۇپ
خىزمەت قىلغان مەشھۇر شەرقشۇناس بارود يۇسۇپ خون ھام-

① ھىرات — ھازىر ئافغانستاندا.

مىر پورگەشتال بۇ نۇسخىنى سېتىۋېلىپ، ۋىنا شەھىرىدىكى كاۋ-
دول كۇتۇپخانىسىغا تاپشۇرغان. بۇ نۇسخىدا باشقىلار تەرىپىدىن
يېزىلغان نەسرى ۋە شېئىرى مۇقەددىمە بار. نەسرى قىسمى
46 قۇر، شېئىرى قىسمى 76 بېيىت. كىتابنىڭ مۇندەرىجىسى
73 باپ قىلىپ كورسىتىلگەن بولۇپ، جەمئى 3971 بېيىت
بار، كىتاپ 10 بەت كەم. بۇ نۇسخىنىڭ بىرىنچى ئىشىنى
فرانسۇز ئالىمى زوبىر ئىشلىگەن بولسىمۇ، ۋۇجۇدقا چىقىرال-
مىدى. چۈنكى ئۇ چاغدا كونا ئۇيغۇر يېزىقىنى ھېچكىم ئوقۇ-
يالمايتتى.

ئىككىنچى، قاھىرە يازما مىسىر نۇسخىسى، بۇ نۇسخا
دوكتور مالىس تەرىپىدىن قاھىرەدىكى شۇ چاغلاردا ھەدىيە
(ئەمىر) كۇتۇپخانىسى دەپ ئاتىلىدىغان ھازىرقى كارىل كۇتۇپ-
خانىسىدا تېپىلغان بولۇپ، ئەرەپ ھەرپلىرى بىلەن چىرايلىق
قىلىپ يېزىلغان. بۇ، كەم-كۇتسى يوق تولۇق نۇسخىدۇر. بۇ
نۇسخا ئاكادېمىك رادلوف تەرىپىدىن تونۇشتۇرۇلغان، 392 بەت
بىرىنچى بەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا دۇگلەك ئىچىدە «قۇتاتقۇ بىلىگ»
ۋە ئۇنىڭ يۇقۇرى تەرىپىدە "ئەلئەمدە تول ئەجەللىيە تول
كەبىرىيە غەزىنە" ۋە توۋەن تەرىپىگە "ئىزدۇۋۇرىن ئايدەمىرو-
دە ۋادۇن ناسرى" دېگەن سوزلەر ئەرەپچە يېزىلغان. 7 - 8 -
بەت نەسىر ۋە نەزىم بىلەن مۇقەددىمە بېرىلگەن. 189 - بەتنىڭ
ئاخىرىدا كېيىنچىرەك قوشۇلغان (كونا قەدىمىي ئۇيغۇرچە) ھەرپ-
لەر بىلەن ئوت قۇر بار "تارىخى 879 دا ئىلان يىل" بۇ
«قۇتاتقۇ بىلىگ» كىتابىنى ئابدىرىزاخ باخشى ئۇچۇن ئىستام-
بۇلغا توغاتىتىن پەخرى ئوغلى قازى بىتىمگ يېزىپ كەلتۇردىلەر،
مۇبارەك بولسۇن، دولەت كەلسۇن، مېھنەت كەلسۇن" دەپ

یەزىلغان.

190 - بەتتىك ئاخىرىدا بىر يېرىم قۇر كېلىدىغان مۇنداق بىر ئىزاھات بار: "نالبەت ھەمزەدىن ساتۇن ئالدىق مۇلىلا غەيىرىددىنمىك جومە مەسجىدىنىڭ يانىندا ... ھاجى تىلال..." يۇقۇرقى قۇرلاردىن كېيىن باخشى "بەلگىسى" ئىبارىسى بىلەن كورستىلگەن بىر موھۇر بار. بۇ نۇسخا ئاخىرقى بەتلەردىكى ئىزاھلارغا قارىغاندا ھىراتتىن توكارغا ئۇيەردىن ئابدىرىزاخ باخشى ئۇچۇن 879 ھىجىرىيىدە ئىستامبۇلغا كەلتۈرۈلگەن. كېيىن بۇ نۇسخا "خەيرىددىن جامىسىدا مۇقىم ھاجى تىلال" ئاتلىق بىرسى تەرىپىدىن نالبەنت ھەمزەدىن سېتىۋېلىنغان. بۇ ئىزاھلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن يېزىلغان.

ئۇچىنچى، پەرغانە نۇسخىسى — بۇ نۇسخا 1914 - يىلى ئەھمەت زەكى ۋەلىدىن تەرىپىدىن پەرغانە ۋىلايىتىدە نەھەنگان شەھىرىدىن تېپىلغان. بۇ چاغدا رۇس ئارخولوگىيە جەمئىيىتىنىڭ شەرقى شۇبە مەجمۇئەسىدە بۇ نۇسخا تۇغرىلىق بىر ماقالىمۇ ئېلان قىلىنغان ئىدى. ئارىدىن ئۇن يىل ئۆتۈپ 1924 - يىلى بۇخارالىق ئوقۇتقۇچى فىترەت «مائارىپ ۋە ئوقۇتقۇچى» مەجمۇئەسىدە بىر ماقالا ئېلان قىلىپ بۇ نۇسخىنى تونۇشتۇردى. بۇ نۇسخا 445 بەت بولۇپ، باش تەرىپىدىن بىرنەچچە بەت يوقالغان. ۋىنا ۋە قاھىرە نۇسخىلىرىدىكى مۇقەددىمىدىن يېرىم بەت نەسرى قىسمى كەم. پۈتۈن نۇسخىدا 6095 بەيت بار، بۇ نۇسخا ھازىر ئۇزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شەرق قولىيازمىلىرى ئىنستىتوتىدا ساقلانماقتا.

ۋىنا نۇسخىسىنىڭ دەسلەپكى نەشرى نۇسخىسىنى 1870 -

يىلى ھىرمان ۋامبىرى ئىشلىدى. بۇ ئالىمنىڭ ئوسمانلى تۈرك تىلىنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركى تىللىرىنى ياخشى بىلىشى بۇ ئىشنى ۋۇجۇتقا چىقىرىشتا ئىمكانىيەت بەردى. ئۇ «قۇتاتقۇ بىلىگ» باپلىرىدىن پارچىلار ئېلىپ 915 بەيتنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. بۇ ۋىنا نۇسخىسىنىڭ پەقەت ئالتىدىن بىرىنى تەشكىل قىلاتتى. بۇ پارچىلارنىڭ ئەسلى ئوقۇلۇشى ۋە نېمىسچە تەرجىمىسىنىڭ قوشۇپ بەرگەن ئىدى. ئۇ كىتابنىڭ بېشىغا ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلىغا ئائىت 42 بەتلىك كىرىش سوز يېزىپ ئاخىرىغا تېرمۇر قۇتلۇغنىڭ يارلىغىنى، بەختىيار نامىدىن بىرپارچىنى ۋە سوزلۇك ـ لۇغەت ئىلاۋىسىنى قوشۇپ، 285 بەتلىك بىر كىتاپ قىلىپ چىقاردى. ۋامبېرىنىڭ بۇ كىتاۋىدىن يىگىرمە يىل كېيىن رۇس پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن ۋىنا نۇسخىسىنىڭ ئەسلى نەشرى قىلىش ئىشىنى مەشھۇر ئاكادېمىك ۋىلھېلم رادلوف ئوز ئۈستىگە ئالدى. ئۇ، ئون يىل ئىشلەپ بۇ نەشر قىلىش ئىشىنى تاماملىدى.

رادلوفنىڭ «قۇتاتقۇ بىلىگ» توپلىمى ئۇچ توملۇق كىتاپ ئىدى.

(1) ۋىنا نۇسخىسىنىڭ فوتو باسمىسى ئۇيغۇرلار يېزىغىدا ئورنەك دەپ ئالغان بەزى پارچىلىرىنى قوشقان ھالدا 1890-يىلى نەشردىن چىقتى.

(2) يۇقۇرقى فوتو باسمىنى قولىدىكى قالغان پارچىلىرى بىلەن قوشۇپ 1891 ـ يىلى يەنە قايتا نەشر قىلدۇردى.

(3) رۇس ئاكادېمىيىسىنىڭ قوبۇل قىلغان شەكىللىرى بىلەن ئەسەرنىڭ ئەسلى ئوقۇلۇشى ۋە نېمىسچە تەرجىمىسىنى 1901 ـ 1900 ـ يىللىرى ئېلان قىلدى. بۇ كېيىنكى تومىدا

ۋىنا نۇسخىسى بىلەن مىسىر نۇسخىسى سېلىشتۇرۇلدى. لېكىن ئالىمنىڭ ئەسلى ئوقۇلۇشىدىكى بەزى خاتالىقلارنى ۋاقىتىرى لاتىنچە تىرانسكرىپسىيە بىلەن تۇزەتكەن بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوقۇش، تەرجىمە قىلىش ۋە يېزىشتىكى بەزى خاتالىقلىرىنى ئۇرخۇن ئابىدىلىرىنى ھەممىدىن بۇرۇن ئوقۇپ يازغان دانىيىلنىڭ ئۇلۇغ تۇركۇلوگ ۋىلھېلم تومسۇن 1901-يىلى «ksz» مەجمۇئەسىدە «Con Sonnesdan Slaiangovns» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدا تۇزەتتى. تومسۇن بۇ ماقالىسىدا «قۇتاتقۇ بىلىگ» نىڭ ئوقۇلۇشى ۋە تىرانسكرىپسىيە مەسىلىسىنى توغرا ۋە ئۇزۇل-كېسىل ھەل قىلغان ئىدى، ئاكادېمىك رادلوف بۇ ماقالا چىقىپ ئون يىلدىن كېيىن تومسۇنغا قايىل بولۇپ خاتالىقلىرىنى تۇزەتتى.

رادلوفنىڭ خاتالىقلىرىنى تۇزىتىشكە پروفېسسور مالوف-نىڭ ۋىنا ۋە پەرغانە نۇسخىلىرىدىن ئېلىنغان پارچىنى سېلىشتۇرۇش يولى بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان تەتقىقاتى پروفېسسور ساماىلوۋىچنىڭ «ئاتسىز شەرە» ۋە «تۇركى تىللار دىۋانى» دىگەنگە ئوخشاش تۇركى تىل بايلىقلىرى ياردىمى بىلەن ئېلىپ بارغان تەتقىقاتى ۋە دوكتور رەشىت رەخمەتى ئاراتنىڭ پەرغانە نۇسخىسى تېپىلغاندىن كېيىن ئۇچ نۇسخىنى دىققەت بىلەن سېلىشتۇرۇپ «قۇتاتقۇ بىلىگ» نىڭ «ھەكىملەر بىلەن قاتلىمالىخ ئايۇر» ماۋزۇلۇق قىسمىدىن ئالغان 25 مىسرا ئۇسۇ-تىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى مۇھىم رول ئويناندى. شۇ-نىڭدەك بۇ تەتقىقاتلار «قۇتاتقۇ بىلىگ» نىڭ ئۇز ماھىيىتى بىلەن تۇغرا ھالدا جاھان مەدەنىيىتى سەھنىسىگە چىقىشىغا ئىنتايىن زور ياردەم بەردى.

«قۇتاتقۇ بىلىگ»نىڭ بۇ ئۇچ نۇسخىسىنىڭ ئايرىم جايلىرىدا مەلۇم ئوخشىماسلىقلار بولسىمۇ، لېكىن ئەسەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇ ئۇچ نۇسخىدا مەزمۇن پۈتۈنلىگى ئاساسەن تولۇق ساقلىنىپ قالغان.

ئەدەبىي كىتابنىڭ مەزمۇنى، يېزىلىشىدىكى مۇددىاسىغا كەلسەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلۇغ ئالىم، پەيلاسوپ، بۇيۇك مۇتەپەككۇر، سىياسى ئەربابىلا ئەمەس، بەلكى ئەڭ يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئىكەنلىگىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز.

«قۇتاتقۇ بىلىگ» 73 باپ، 13 مىڭ مىسرادىن ئىبارەت چوڭ تېپىتكى داستان بولۇپ، جەمىيەتنىڭ ناھايىتى كەڭ ساھەسىنى ئوز ئىچىگە ئالغان سىياسى، ئىجتىمائى، پەلسەپىۋى ۋە ئەخلاقىي مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بېرىشنى ئاساس قىلغان ئوز زامانىسىدىكى يۇكسەك چوققىغا كوتىرىلگەن بەدىئى ئەسەردۇر. ئەسەر مەزمۇنىنىڭ باي، چوڭقۇر ئىدىيىۋىلىكىگە، ھەل قىلىماقچى بولغان مەسىلىلەرنىڭ ئىنتايىن چوڭ ۋە مۇھىملىغىغا قارىغاندا ئۇلۇغ شائىرنىڭ ئوز زامانىسىدا ئىلىم-پەننىڭ يۇكسەك چوققىسىدا تۇرۇپ، ئوز جەمىيىتىنىڭ ھەمىمە قاتلىمىنى ئىنتايىن زېرەكلىك بىلەن چوڭقۇر تەتقىق قىلغانلىغى ناھايىتى ئوچۇق سېزىلىپ تۇرىدۇ.

شائىر ياشىغان قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىجتىمائى مۇھىتنى ئىتتىپاقارغا ئالساق، ئۇنىڭ خۇلاسىسى ئاساسەن توۋەندىكى بىر نەچچە نوقتىغا مەركەزلىشىدۇ.

قاراخانىلار سۇلالىسى ئوز چېگرىلىرىنى غەربىكە سوزۇپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسمى ماۋرەننەھىر (ئاموۇ-سىر دەريا

بسم الله الرحمن الرحیم

اوکوش اوکدی بیرلانوهان منکرشنا اوغان سیرسیانتا انکاربوق فنا

یغیز سیرباشیل کدکوزآی سیرلاندن یرونی خلایق اوزدنی بوکون

تیلادی تروئی بونولیش تنوغ سیروک بولتیی بولدی قولمش دوغ

تنوغ بزجاموکلنغ توروزلیی مونکی یوزاندی بیرانکاربوق ایت

ای ارکلیک اوغان منکرمونکسونزیات یرلماس سنیکبیزاذبن قابوآت

اولوغلوق سنکااول بنوکاوک سنکا سنیکدیزاذبن بوق سنکاتوش سنکا

ایابیرسیریکازسنکابیزاذبن تنوغ اشزدلسن سااونتامس کزب

ساتش قافتیلمازستیک سیرلیکنک توزونسنکاکایتی بوازکایلیلینلر

سیزکبیرسیروکبزای سنکوابو قتیلمازغاربلمازساقش قاسابو

ای ایج تش سلیکلی ایی حق النعمین کوزومبلاسیراق بزکونکوانیرس

باربک بلکولکسیرکونآیی کبروق تناکلیکاتیکوکونکولانکدیوق

یارسادیزاساسنکسیرلیکنک تاارسلاربکسنی نوروتونسنکر

قرنیورکاارسلاربیکر برقادورناارساسنوکیزلک

ئارلىقى)غىچە يېتىپ كېلىپ، ئۇ يەردە ئۇزۇندىن ھوكۇم سۈرۈپ كەلگەن سامانىلار سۇلالىسىگە ئۇزۇل - كېسىل خاتىمە بەرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىجتىمائى مۇناسىۋىتى تېخىمۇ كىڭەيدى. قاراخانىلار جەمىيىتىنىڭ يۇقۇرى تەبىقىسى بولغان سودىگەرلەر شەرق ۋە غەربىنىڭ سودا ئالاقىسىنى ئاساسەن ئوز قولىغا ئېلىۋالدى. ئۇلار يالغۇز ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىلغار مۇسۇلمان دولەتلىرى بىلەنلا ئەمەس بەلكى جۇڭگو، ھىندىستان، تىبەت قاتارلىق دولەتلەر بىلەن ئىقتىسادىي، سودا، مەدەنىي ئالاقىلەرنى كۇچەيتتى. ئۇلارنىڭ بۇ ئالاقىلىرى قاراخانىلار ئىجتىمائى جەمىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنى تەشكىل قىلغۇچى ھۇنەرۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، دېخانچىلىق ساھەلىرىگىمۇ تەسىر قىلىپ، ئومۇمەن جەمىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۇرگۇچى ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ زور قەدەم بىلەن يۇكسىلىشىنى بارلىققا كەلتۇردى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ مەدەنىيەتمۇ ھەر تەرەپلىمە گۇللەنمەكتە ئىدى. قاراخانىلار ئىجتىمائى جەمىيەت بازىسىدا مەيدانغا كەلگەن بۇ غايەت زور ئوزگىرىشكە ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئاساسىي بىر قىسمى بولغان قاراخانىلار دولەت تۇزۇمى يېتىشەلمەي قالدى. ئۇ ئەدەبلىكتە قاراخانىلار جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلمىغان كىشەنگە ئايلانغان ئىدى. شۇڭا جەمىيەتتە ئۇنىڭغا زور ئىسلاھات كىرگۇزۇش ئېھتىياجى تۇغۇلغان ئىدى.

قاراخانىلار جەمىيىتىنىڭ ئىككىنچى تەرىپىدە سودا كاپىتالىنىڭ تەرەققىياتى فېئودال يەر ئىگىلىگىنىڭ ناتۇراللىقىنى ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىگىنىڭ بۇزۇلۇشىنى تېزلىتىپ، دېخانلار، چارۋىچىلار يۇكىنى ئېغىرلاشتۇرۇپ ئۇلارنىڭ ھاياتىنى كەمبەغەللىك، قاششاقلىق گىرداۋىغا ئېلىپ كەلمەكتە ئىدى. قاراخانىلار

هوكۇمدارلىرى ئۇز دولەت تۇزۇمىنىڭ ئاساسلىرىنى تۇزۇشتە ئىسلام تېولوگىيەسىنىڭ ئاساسلىرىغا تايىناتتى. دولەت تۇزۇمىدە سىياسى بىلەن دىن بىرلىشىپ كەتكەن ئىدى. بۇ ھال جەمئىيەتنىڭ يۇقۇرى تەبىقىلىرىنىڭ مەنپەئەتلىرىگە ئۇيغۇنلىشىپ ئۇلارنى قوغداپ، تۆۋەنكى تەبىقىلەر ھاياتىغا بالايى - ئاپەت ئېلىپ كەلگەنلىكتىن تېگى - تەكتىدىن ئېيىتقاندا، پۈتۈن جەمئىيەت تارىخىغا قارىشى، پۈتۈن دولەت ھاياتىغا خەۋىپلىك، ھالاكەتلىك يول ئىدى. يۇقۇرقىلار ھەممىسى قوشۇلۇپ، قاراخانىلار جەمئىيەتتىكى سىنىپلار زىددىيىتىنى بارغانسېرى ئوتكۇر لەشتۈرۈپ باردى. نەتىجىدە سىنىپلار بىلەن سىنىپلار ئارىسىدا، دولەت بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت يۇقۇرى پەللىگە كوتىرىلىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ چاغدا قاراخانىلار بىلەن تابغاچ خانىلار①، ياپغۇخانىلار② تېكىنلەر، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا قارىخانىلار ئىچكى قىسىمدا ھاكىمىيەت تالىشىش، پارچىلىنىش زىددىيىتىمۇ خېلى دەرىجىدە ئېغىر ئىدى. بۇ ھالمۇ ئەلۋەتتە مۇنقەرزلىشىش ئامىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ رول ئوينىشى تەبىئى ئىدى.

ئوتتۇرا ئەسىردىكى مۇسۇلمان فېئودال تۇزۇمى داۋام ئەتكەن زامانلاردا دولەتلەر ناھايىتى تېز ئالمىشىپ، بىر دولەت ئورنىغا ئىككىنچىسى بىر دولەت پەيدا بولۇپ قالاتتى. باشقا مەملىكەتلەرنىڭ يەرلىرىنى بېسۋېلىش مەقسەتىدە بولغان فېئوداللىق ئۇرۇشلار، خەلقىگە ھېساپسىز ئېغىر ئاقىۋەتلەر ۋە كۈلپەتلەرنى كەلتۈرەتتى. بۇنداق ئۇرۇشلار مەملىكەتنىڭ مەدەنىي-

---

① تابغاچ — قاراخانىلار قول ئاستىدىكى ئۇششاق بەگلىكلەر.

② ياپغۇخانىلار — يېرىم مۇستەقىللىققا ئىگە يېرىك بەگلىكلەر.

(17) ممسلم مخز مد ب ويهمد ـــــ معنركمز حمع حب سعمز مكرم
وب شعمد ـــــ مصريمز حمع حب

(18) حشمد حمد حدوهد همبلكب ـــــ ويوهد ويحما وهمز يسا صيمد
صمدب ـــــ وهدوز سلحما

(19) سجلمز عسا مدوحمر ويملاصد ـــــ حمر شمب ويهمز حملاصر حمر حمز ب
تملاصد ـــــ صميم حدوهمز

(20) حبيمنز صدمصد ـــــ ومعشمد ـــــ حمز ب سملز حب ب ـــــ وبيحمر
سلكمر حر حمر شمز حب وصدب ـــــ ب

Tekcm

« وقوتنا تكمن بلغاتنا » نلغ
ترجمة حسي
ترجمة نصية

ئىقتىسادىي ھاياتىنى تېزلا ۋەيران قىلاتتى. مەلۇمكى، 11-ئەسىردە سالجۇقلار غەزنىۋىلەر دولىتىنى يوق قىلغىنىغا ئوخشاش غەزنىۋىلەر دولىتىمۇ بىر ۋاقىتلاردا سامانىلار تۈپرىغىدا قۇرۇلغان ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇز دەۋرىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى سۈپىتىدە ئۇز جەمئىيىتىنى چوڭقۇر ئۇگىنىپ تەتقىق قىلىپ، ئۇز دولىتىنىڭ مۇنتەزەم بولۇش ئېھتىمالىنى، خەلقنىڭ ۋەيرانچىلىقتا ئۇچرىشىنى تولۇق مولچەرلەپ، ئۇلۇغ، يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەر سۈپىتىدە ئۇز دولىتىنى مۇنتەزەملىكتىن ساقلاپ قېلىش، ئۇز خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش، بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۇرۇش يوللىرىنى ئىزلەپ بۇ ئۇلۇغ ئەسەر «قۇتاتقۇ بىلىگ»دە ئۇز پىكرىنى كەسكىن ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ ئەسەرنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىنى ئاساسەن مۇنداق ئۇچ نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن: بىرىنچى، تۈپ مەسىلە دولەتنىڭ مالىيە ئىقتىسادىي بايلىغىنى خىلمۇ - خىل تەدبىرلەرنى قوللىنىپ كۆچەيتىش؛ ئىككىنچىسى، مانا شۇ ئاساستا دولەتنىڭ ھەربىي قۇدرىتىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىش؛ ئۈچىنچىسى، ئەقىلغا مۇۋاپىق قانۇنلار چىقىرىش، بۇ قانۇنغا شاھتىن تارتىپ ئەڭ تۆۋەن قاتلام سۈ تۇشۇغۇچىمۇ ئەمەل قىلىش. شائىر بۇ ئارقىلىق دولەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋە خەلق بىلەن دولەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشنى ئويلىغان. ئاپتور ئۇز ئەسرىنىڭ تۈپ ماھىيىتى بولغان ئىنتايىن باي پىكىر تەپسىلاتلىرىنى ئەنە شۇ ئۈچ ئىدىيە ئاساسىغا توپلاپ، ئۇنى خەلق تەلىۋى سۈپىتىدە شاھ ئالدىغا قويىدۇ. بۇ ئۈچ تەلەپ ئۇز زامانىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، خەلقنىڭ تۈپ ئارزۇ - تىلەكلىرىنى ئىپادىلىگەن بولۇپ، خەلق

مەنسەپەتىگە پاۋتۇنلەي ئۇيغۇن ئىدى: مانا مۇشۇ مەنسەتنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۇ تەلەپلەر خەلقنىڭ يۇسۇپ خاس هاجىپ تەرىپىدىن بايان قىلىنىپ بېرىلگەن سىياسى مانىفېستى① ئىدى دېيىشكە بولىدۇ.

ئاپتور بۇ پىكىرلىرىنى ئوز ئەسىرىدە بەدىئى ئەدەبىياتقا خاس بولغان ئوبرازلىق تەپەككۇر ئۇسۇلى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. ئەدەبىي شەكىل جەھەتتىن ئالغاندا ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرسى شۇكى، ئەسەردىكى ۋەقەلەر ئۇچىنچى شەخسىلەر ئېغزى بىلەن بايان قىلىنىدۇ. پۈتۈن ئەسەرنىڭ سيۇژېتىنى مۇنداق سەۋۈللۇق 4 شەخس تەمىنلەيدۇ: 1. كۇن تۇغدى ئىلىگ نامىلىق شاھ — ئادالەت ۋە ھەقانىيەتنىڭ سەۋۈلى؛ 2. ئاي تولدى نامىلىق ۋەزىر — بۇ دولەت (بەخت، ئامەت)نىڭ سەۋۈلى؛ 3. ئوگدۈلمىش نامىلىق ۋەزىرنىڭ ئوغلى بۇ ئەقىل ۋە دانالىقنىڭ سىمۋولى. 4. ئېدغۇرمىش نامىلىق ۋەزىرنىڭ تۇتقىنى — بۇ كەمتەرلىك ۋە پاكلىقنىڭ سىمۋولى.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەنە شۇ توت ئوبراز ئارقىلىق ئىدىيال شاھ، ئىدىيال دولەت يارىتىپ، ئوز پىكرىنى شاھقا يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. مەسىلىنى مانا شۇنداق قويۇشى ئۇنىڭ ئۇلۇغ ئۇيغۇر پەيلاسوپى فارابىنىڭ كوز قاراشلىرى بىلەن ئىنتايىن پىشىشق تونۇشلۇغىدىن دېرەك بېرىدۇ.

فارابى يۇقۇرىدا سوزلەپ ئوتكىنىمىزدەك ئوزىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىدىيال شاھ، ئىدىيال دولەت ھەققىدە ئوز پىكرلىرىنى بايان قىلىدۇ. ئومۇمەن فارابى ئوز ئەسەرلىرىدە ئىدىيال شاھ، ئىدىيال دولەت

① مانىفېستى — خىتاپنامە.

ھەققىدىكى پىكىرلىرىنى ئومۇمەن ئەدەبىيە ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بولسا، بۇ ئەدەبىيىلەرنى ئۇز مەملىكىتىدىكى ھاياتنىڭ ئېنىق ۋەزىپىلىرىگە يېقىنلاشتۇرىدۇ، تەتقىقاتچىلىقنى خەلقنىڭ، دولەتنىڭ ۋە ئىجتىمائى مۇھىتنىڭ سىياسى، ئىجتىمائى ساھەسىدىكى ئىنتىلىشلىرىگە خىزمەت قىلدۇرىدۇ. دىمەك يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇزىنىڭ سىياسى، ئىجتىمائى، ئەخلاق قاراشلىرىنى فارابىدىن ئالىدۇ. ئۇنى ئۇز جەمئىيىتىگە تەتبىق قىلىپ، ئۇز جەمئىيىتىنىڭ ئىلغار ئىنتىلىشلىرىگە خىزمەت قىلدۇرىدۇ.

ئەمدى ئەسەرنى قىسقىچە كونكرېتنى تەھلىل قىلىپ باقايلى:

كىتابنىڭ كىرىش قىسمىدا بىر نەسرى، بىر شېئىرى، ئىككىسى كىرىش سوز بار. مەزمۇن جەھەتتىن سېلىشتۇرغاندا ئىككىسى بىر خىل. بۇ كىرىش سوزلەر ئاپتورنىڭ يېزىش ئىستىلى، تىلى ۋىكى ساپلىغى «قۇتاتقۇ بىلىگ»نىڭ ۋەزىن، ئۇلچەملىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئاپتورنىڭ ئەمەس، سىرتتىن قوشۇلغانلىغى ئېنىق. ئەمما بۇلارنىڭ كىم تەرىپىدىن قوشۇلغانلىغى ئېنىق ئەمەس. ئەنە شۇلاردىن كېيىن ئەسلى «قۇتاتقۇ بىلىگ»نىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن يېزىلغان قىسمى باشلىنىدۇ. كىتاپ يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۇتكىنىمىزدەك 73 باپ 13 مىڭ مىسرادىن ئىبارەت شېئىرىي رومانىدۇر. ئەسەرنىڭ بىرىنچى بابىدىن 11 - بابىغىچە بولغان قىسمىنى كىرىش سوز قىسمى دېيىشكە بولىدۇ. 1 - 2 - 3 - باپلاردا مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە خۇدا، پەيغەمبەر، چاريالارغا ھەمدى سانا (مەدھىيە) ئوقۇيدۇ. 4 - بابى باھارغا بېغىشلانغان لېرىكا بىلەن سۇغۇرۇلغان تەبىەت

مەنزىرىسى بولۇپ كىشىنىڭ كوز ئالدىدا ئەڭ گۈزەل باھار پەسلى جىلۋىلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن سوزىنى ئەسەرنى بېغىشلىغان ئۇلۇغ بۇغراخانغا بۇراپ كىتاپنى ئۇنىڭغا سوغا قىلىپ مەدھىيىلەر ئوقۇيدۇ. 5 - بابتا بۇ ئالىم ئۇيغۇر ئاستىرونومىيە تەرىسىنى مۇنداق قويىدۇ. يەتتە سەيياره (1) سىكەندىر (پەرغانە نۇسخىسىدا ئىسكەندەر) = زوھەل، (2) ئۇگاي = مۇشتەرى، (3) كورد (رادلوفنىڭ قوشۇمچە ۋىنا نۇسخىسىدا قوروت) = مىرىخ، (4) تاسىق = كۇن، (5) سۇنت (رادلوف سىبېت) = زوھر، (6) ئارزۇ - تىلەك = ئوتارود، (7) پالچىق = ئاي. ئون ئىككى بورج: ① قوزى ② ئود ③ كوچىك ④ سىچۇ ⑤ ئارسلان ⑥ بۇغداي بېشى ⑦ ئوكو ⑧ چادان (چىيان) ⑨ يا ⑩ئوغلاق ⑪ كوينەك ⑫ بالىق. كوروپ تۇ. دىمزكى، بۇنىڭدىن شائىرنىڭ ئاستىرونو- مىيە بىلىمىدىمۇ چوڭقۇر مەلۇماتقا ئىگە ئىكەنلىگى ئىپادە- لىنىدۇ. 6 - بابتا ئىنسانىنىڭ ئۇلۇقلىغى ۋە ئۇنىڭ پەزىلىتى تەسۋىرلىنىدۇ. 7 - باپ كىشىنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى تارتىدۇ، چۈنكى بۇ باپ تىل بىلەن تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتى، تىلنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنى، ئونىڭ ئىجتىمائى جەمىيەتتە تۇتقان رولى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۇستىدە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزىدۇ. شائىر مۇنداق ئىزاھلايدۇ:

پىكىر ۋە ئىلىمنىڭ تەرجىمانى تىلدۇر. ئىنسانىنى يورۇ- تىدىغان بۇ پاساھەتلىك تىل ئىكەنلىگىنى بىل. تىل ئىنسانىنى ۋېقار① ئىگىسى قىلىدۇ. تىل بىلەن ئىنسان سائادەتنى تاپىدۇ. تىل ئىنسانىنى ھەقىر② ئېتەر، تىل تۇپەيلىدىن ئادەمنىڭ بېشى

① ۋېقار—ۋەزمىن، ئېغىر بېسىق.

② ھەقىر—ھاقارەت قىلىش، خورلاش.

يۇمىلاپ چۈشۈپ كېتەر، تىل دەرۋازىدا ياتقان ئارسلان..... تىلنى ياخشى تۇتقان ئادەم نەسلىكى سوزلىسە ئاڭلا! سوزلىگەن سوزۇڭگە دىققەت قىلكى، باشنى يارمىسۇن! تىلغا دىققەت قىلغىنكى، چىشلارنى توكۈپ ئالمىسۇن..... ئىنسان سوز بىلەن يۇكسەلدى، ئۇلۇغ ۋە ساھىبى بولدى. ئىنسانلاردىن ئىنسانلارغا مىراس قالغان سوزدۇر. مىراس سوزلىرى تۇتقانلارغا يۇزدە يۇز پايدا بار. تۇغۇلغان ئوله‌ر، سوز ئولمەس. كۇمۇش خەجلەنگەن هامان تۇگەيدۇ، سوز بىلەن كۇمۇش تاپقىلى بولىدۇ ۋە باشقىلار..... 8 - باپنى 7 - باپنىڭ داۋامى دىمىشكە بولىدۇ. چۇنكى ئۇنىڭدا تىل ۋە تەپەككۇر ۋاستىسى بىلەن مەيدانغا كەلگەن ئەقىل، ئۇنىڭ نەتىجىسى ئىلىم توغرىسىدىكى پەيلاسوپىك مۇلاھىزىلەر مۇنداق بايان قىلىنىدۇ:

"ئادەمنىڭ قەلبى تۇۋى يوق دېڭىزغا ئوخشايدۇ. ئىلىم بولسا، ئۇنچە ئوخشاش تېگىدە ياتىدۇ. بۇ ئۇنچىنى دېڭىز تېگىدىن چىقارمىغۇنچە تاش بولسۇن، ئۇنچە بولسۇن ئوخشاشتۇر، قارا يەر ئاستىدىكى ئالتۇن بىر تاشتۇر، چىقىرىلسا پايدىلىق بولىدۇ. دۇنياغا هاكىم بولۇش ئۈچۈن ئەقىللىق بولۇش لازىمدۇر. خەلقنى ياخشى ئىدارە قىلىش ئۈچۈنمۇ ئەقىل، تەمكىنلىك لازىم. ئىنسانلار پىتنە-پاسادى ئەقىل بىلەن يوقىلىدۇ، خەلقنىڭ تەرتىپسىزلىگى ئىلىم بىلەن بېسىلىدۇ. بۇ ئىككىسىمۇ كار قىلمىسا قىلىچنى قولغا ئال، هاكىم، ئالىم، بەگلەر، ئىلىم تارقالمىغان يەردە قىلىچ بىلەن ئىش كۇرىدىلەر. بۇ ئىككىسى بىرلەشسە ئىنسان مۇكەممەل بولۇر، كامىل ۋە مۇكەممەل ئىنسان دۇنيانىڭ نىمەتلىرىگە ئېرىشەلەيدۇ." مانا بۇ ئۇلۇغ شائىرنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ ئۇزاق دەۋر

بىسىپ ئوتكەن ئېغىر كۆلپەتلىك هايات يولىدىن چىقارغان خۇ-
لاسىسى بولسا كېرەك. و - بابىدا ياخشىلىقنىڭ ماهىيىتى توغرىسى-
دا چوڭقۇر خۇلاسە ئاڭلىنىدۇ. ئىنسان ئوزىدە مەرتلىك، جاسارەتلىك،
باتۇرلۇق خىسلەتلەرنى ئوستۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويۇدۇ. 10 - با-
بىدا "بىلىم كۆچتۇر" دىگەن مەشھۇر پەيلاسوپنىڭ پىكىر تېخى-
مۇ بىرقەدەم چوڭقۇلاشتۇرۇلۇپ شەرھىلىنىدۇ. ئۇ مۇنداق خى-
تاپ بىلەن سوز باشلايدۇ:

مۇرادىم سوز ئىدى، ئەي ئالىم، هاكىم، مەن ئىلىم ۋە
ئىرپاندىن بەهىس ئېتىمەن. ئىرپان قاراڭغۇ كېچىدە بىر مەشئەل-
گە ئوخشايدۇ. ئىلىم نۇردۇر، سېنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇۋېتىدۇ. ئىر-
پان يۇكسەلدۇرەر. ئىلىم بۇيۇكلىكتۇر. ئۇنىڭغا ئىشەنمەسلىك،
قاراپ نوشرىۋاننى كور. ئىلىم ۋە ئىرپان بىلەن دۇنيانى يو-
رۇتتى. نىزام ۋە قانۇننى يورۇتتى. خەلقنى يۇكسەلدۇردى. ئۇ-
نىڭ دۇنيادا ئادىل دەپ نامى قالدى، سەنمۇ ئۇنىڭغا ئوخشاش
بول. ماڭا ئالىملارنىڭ سوزى شۇنداق ئېيتىدۇكى: نوشىرۋان جە-
هەننەملىك ۋۇجۇدىنى جەهەننەمدىن ئۇزاقلاشتۇردى... ئىلىم
ئىنسانىنى ئۇيۇشتۇرار. ئىلىم ئىرپان كىشەن (؟) كەبىدۇر. كە-
شەنلەنگەن ئات بەك ياماناتلىق قىلالماس، جاهىلغا ئوز ۋۇجۇدى
هەم دۇشمەندۇر. ئىلىم ئالىمنىڭ پۇتۇن كىيىم - كېچىگى ۋە
مەئىشتىدۇر. جاهىلغا ئوزىنىڭ خۇي - پەيلى يامان يولداش-
تۇر....."

يۇقۇرقى پىكىرلەرنى ئەسەرنىڭ مەركىزى ئىدىيىسى بىلەن
باغلاپ قارىغاندا، تارىخى پاكىتلار ئارقىلىق خەلق پىكرىنى شاھ-
قا ئايلانما يول بىلەن بىشارەت بېرىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.
11 - باپتا ئاپتور كىتابنىڭ ئىسمى، مەنىسى ۋە ئوزىنىڭ ياشاڭ-

غانلىغىنى شەرھىلەيدۇ. چوڭ ئەسەرلەردىكى كىرىش قىسمىنى ئۇنداق تاماملاش 11 - ئەسىردىن تا 19 - ئەسىرگىچە شەرق مۇسۇلمان ئەدەبىياتىنىڭ ئادەتكە ئايلانغان تىرادىتسىيىلىك ئەنـ ئەنىسىدۇر. يۇقۇرقى قىسمىنى ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسى نۇقتەـ سىدىن قارىغاندا كەڭ تۈس ئالغان ئىكسپازىتسىيە دەپ ئېيـ تىش مۇمكىن. ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى 12 - بابىدىن باشـ لاپ 69 - باب ئارىلىغىدىكى سيۇژىت لىنىيىسىدە ئىپادىلىنىدۇ. تۇغۇنمۇ 12 - بابىدا ئاپتور تەرىپىدىن پادىشا كۇن تۇغدى ۋە ۋەزىر ئاي تولدىلارغا بەرىلگەن خاراكتېرىسكىدىن باشلىنىدۇ. 69 - باپتا سيۇژىت راۋاجى كولمىناتسىيە نۇقتىسىغا كوتىرىلىپ كەمتەرلىك ۋە ئىپپەتلىكنىڭ سىمۋولى بولغان ئودغورمىشنىڭ ۋاپاتى بىلەن ئاياقلىشىدۇ. ئاخىرقى ئۇچ باپنى ئەسەرنىڭ خاـ تىمىسى دېيىش مۇمكىن. ئۇنىڭ قىسقىچە ھىكايىسى ۋە باپلارـ غا بولۇنۇشى مۇنداق:

1 - كۇن تۇغدىنىڭ ئادىل پادىشالىقتا داڭقى، ئۇنى ئاي تولدى ئاڭلاپ ئىزلەپ كېلىشى، ئاخىرى ئۇنىڭ ۋەزىر بولۇشى ئۇنىڭ دانا چۈشەنچىلىرىدىن پادىشانىڭ پايدىلىنىشى، ۋەزىرنىڭ ئاغرىپ قېلىپ، ھاياتىدىن ئۈمىدى ئۈزۈلگەندىن كېيىن ئوغلى ئوگدۇلمىشنى ئوز ئورنىغا شاھقا تونۇشتۇرۇشى. ۋەزىر ئاي تولـ دىنىڭ ئولىمى (12 - باپتىن 26 - باپقىچە).

2 - ئوگدۇلمىشنىڭ ۋەزىر بولۇشى، ئارىدىكى سوھبەت، خاقانغا نەسىھەت. بۇ نەسىھەتلەر بويىچە ئىش قىلغان شاھنىڭ، دولىتىنىڭ گۈللىنىشى، ئىدىيال بىر دولەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئۇنىڭ قانۇن، سىياسەتلىرى..... بۇنىڭدىن خوشاللانغان ئىدىيال شاھنىڭ ئوگدۇلمىشنىڭ ئىشنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئوزىگە بىر

يارده‌مچى تېپىشنى تاپشۇرغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ماقۇل بولۇشى (27 - باپتىن 40 - باپلارغىچە).

3 - خاقاننىڭ يېڭى ۋەزىرى ئوگدۇلمىش خاقانغا ئودغورمىشنى تونۇشتۇرۇشى، خاقاننىڭ خېتىنى 3 قېتىم ئودغورمىش - تا ئېلىپ بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن بولغان سوھبەتتە بىر - بىرسىگە نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئوگىتىشلىرى (41 - باپتىن 58 - باپقىچە).

4 - ئودغورمىشنىڭ كېلىپ خاقان بىلەن كورۇشۇپ كېتىشى، ئوگدۇلمىشنىڭ دۇنيا ئىشلىرىنى تاشلاش ھەۋىسىگە چۈشۈشى ۋە ئودغورمىش بىلەن نۇرغۇن ئىشلار ئوستىدە سوھبەتلىشىپ، قارىمۇ - قارشى نەسىھەت قىلىشى، ئودغورمىشنىڭ نەسىھىتى بىلەن ئوگدۇلمىش ئوز خاتالىغىنى تونۇپ قايتا ۋەزىرلىك ئىشىنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىش قارارىغا كېلىشى، ئاخىرى ئود - غورمىشنىڭ كېسەل بولۇشى ۋە ئولۇمى، خاقان ۋە ۋەزىر ئوگدۇلا - مىشنىڭ تەزىيىسى (59 - باپتىن 60 - باپقىچە). بۇ ۋەقەلەر ئوزئارا مۇناسىرە ۋە سوھبەتلەر ئارقىلىق ئادالەت، دولەت، ئەقىل، كەمتەرلىك، پاكلىق سىمۋوللىرىنى ئىپادىلەيدىغان شەخسلەر گەۋدىلەندۇرۇلگەندىن سىرت، ئىدىيال دولەت، ئىدىيال شاھ ئوبرازلىرى يارىتىلىپ، ئۇلارنىڭ سىنىپىي سىياسەت ۋە دولەت قانۇنىمۇ گەۋدىلەندۇرۇلۇپ، باشتا ئېيتىپ ئوتۇلگەن 3 تىزىس خىلمۇ - خىل يوللار بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. ئەمدى 70 - 73 - گىچە ئۇچ باپ ئەسەرنىڭ ئاخىرقى سوزى ياكى خاتىمىسىدۇر. شائىر ئەسەرنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىنى شەكىللەندۇرۇش ئۇچۇن 12 - باپنىڭ بېشىدىلا ئىدىيال شاھ، كۇن تۇغدى ئىلىككە مۇداق خاراكتېرىستىكا بېرىدۇ (ئۇقۇغۇچىلارغا چۈشىنىشلىك بولۇشى ئۇچۇن شېئىرنىڭ تەرجىمىسىنىلا بېرىمىز):

نەچچە بەگ قەرىسىمۇ (بۇ) قەرىماس ئوزى.
تولا بەگلەر ئوتتى كېسەلمەس سوزى.
بۇ بەگ ئىدى جاھاندا، بوكە، دانا باش (چى)!
بۇ بەك ئۇزۇن ياشىدى نۇرغۇن ياش،
بۇ كۇن تۇغدى ئىدى ئېتى بەلگىلىك،
جاھانغا يېيىلمىش بەختى بەلگىلىك،
قىلار ئىشى خۇنلۇق ئىدى (ئادالەت) خۇلقى ئاددى،
دىلى چىن تازا ھەم كوزى، كوڭلى باي
ئوقۇشلۇق، بىلىمچان، ھۇشيار بەگ ئىدى.
دۇشمەنگە جازا، ئىگىسزگە ئات ئىدى،
يانار كورچىن ئاق كوڭۇل باتۇر ئىدى،
ئۇنى ھەركۇنى ئورلەتكەن خۇلقى ئىدى.
بۇ بەگ ئىدى بىلىمگە ئىشەنگەن.
ھاياتى، قىلار ئىشى شۇنداق بولغان،
سىياسەت قىلار ئىدى ھىممەت بىلەن،
بۇ ھىممەت ياراشقان سىياسەت بىلەن.
بۇنىڭغا تەڭداش كەلدى شائىر سوزى،
ئوقۇسا ئىچىلغاي ئوقۇچى كوزى.
كېرەك ئەرگە ھىممەت، مۇرۇۋۋەت ئەرلىك!
ئۇنىڭدىن قاچىدۇ ھەر چاغ ياۋۇزلۇق!
كىشى قەدرى ئىككى: ھىممەت، مۇرۇۋۋەت.
بۇ، كۇن تۇغدى ھاكىم، بۇ خۇلۇق بىلەن
كۇن ۋە ئايدەك چاچار جاھانغا خوش نۇرىدن!
بىلىمچان كىم بولسا، چاقىرتتى ئۇنى،
بىلىمچان كىم بولسا ئورلەتتى ئۇنى،

يىغىلدى ئاڭا دانا جاھان باشچىلىرى،
ئوقۇشلۇق، بىلىملىك خەلق چىچەنلىرى،
ئوزى ئەتتى، تۇزدى، كور خەلق ئىشىنى
تېخىمۇ تىلەر ئىدى، باشچى كىشىن (نى)
ئۇ ماڭا ھەردەم ئارتتۇرۇپ، زور خوشاللىق
كىشىلەر ئادا قىلسا ئۇ—بەختلىك
ئوزىگە ياردەم يىغسا، ئىش باشلىسا،
ئوزى دەم ئالسا، كوپ ئىشنى ئىشلىسە!
بىر كۈنى ئولتۇرۇپ ئوزى ئويلاپ دىدى!
ئېغىر ئىش بۇ بەگلىك—ئىشى ھەم سوزى!
باش ئاغرىتار كوپ كورسەك ئۇنىڭ ئىشى،
ئورۇندىاش ئالى تىلەك - بۇ كوپ ئىشنى.
قىلماسمەن ئوزەم بۇ بارلىق ئەل ئىشنى،
بۇڭا ئەر كېرەكتۇر، بىلگۈچى ئىش بىشنى،
كېرەك بۇڭا ئەندى بىر باشچى كىشى
ئوقۇشلۇق، بىلىملىك كىشىلەر بىشى!
باغرى ساق، تازا، چىن - ئادىل، ھەقىقى
دىلى، كوڭلى توز بولسا، بىلسە بۇنى،
مېنىڭ ئىشلىرىمغا قولىنى بەرسە ئىدى.
ئىچىم بىلەن تېشىمنى كورۇپ بەرسە ئىدى،
نىمە دەر ئاڭلا، بۇ سىنغان كىشى،
بېشىدىن ئىش ئوتكەن، پىشىپ يەتكۈسى
ياردەمچى كېرەك، ئەرگە ئادوچىلار
ئوقۇملۇق، بىلىملىك، بوكە ئەلچىلەر!
ياردەمچى كېرەك بارچە ئىشنى بىلەر

بىلىپ ئىشلىسە، ئەر تىلەككە بېتەر
ياردەمچى كوپ بولسا بەگ قىينالماس
ياردەمچى كېرەك بارلىق ئىشتا بىلگىن!
بۇ بەگلىك ئىشىغا بارلىق كۈچۈڭنى سالغىن!

يۇقۇرقى خاراكتېرىسكىدا شائىرنىڭ ئىلغار دېموكراتىك ئىدە-يىسى خېلىلا يۇكسەك چوققىغا كوتىرىلگەن. بۇ پارچىنى ئوقۇ-غىنىمىزدا كوز ئالدىمىزدا ئوتتۇرا ئەسىردىكى شاھلارنىڭ ھەم-مىسىگە خاس ۋە ئورتاق بولغان فېودال، جاھىل، ئىستىبدات، زالىم ماناپىخ شاھلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىدىن پۈتۈنلەي خالى بولغان، كەمتەر، ئاددىل، بىلىملىك، تەلەپچان، دولەت باشقۇرۇش ئىشلىرىدا تولۇق دېموكراتىيىنى خالايدىغان، ئۇنىڭغا ئىنتايىن مۇھتاج بولغان بىر ئالى پەزىلەتلىك زات كوز ئالدىمىزدا شە-كىللىنىدۇ. شائىر ئىدىيال شاھ ئوبرازىنى كامالەتكە يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئەسەردە سيۇژېت لىنىيىسىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تو-ۋەندىكىچە قانات يايدۇرىدۇ، شائىر سيۇژېتنىڭ لوگىك تەرەق-قىياتى ئۈچۈن مۇناسىق تېپىك شارائىتىنى يارىتىدۇ: شاھ كۈن تۇغدى ئىلىك: "بۇ سەلتەنەت مەسىلىسى ۋە ئىشلىرى ئۇلۇغ ئىشتۇر. مۇشەققەتتى كوپتۇر. بۇ ئىشلارنى يولغا قويغان ۋە ئە-دارە قىلغان ئەقىللىق زات قىممەتلىكتۇر، لېكىن مۇناسىق ئادەم-لەر ئاز بولىدۇ. ماڭا ھەر قانداق ئىشنىڭ كوزىنى بىلىدىغان بىر ئادەم لازىم، دىدى. ئادەم ئىزلىدى، تاپالمىدى، پۈتۈن ئىشلارنى ئوز زىممىسىگە ئالدى. جەمىيەتنى ئىلىم-پەن ئاسا-سىدا باشقۇردى، كۈن تۇغدىنىڭ شوھرىتى جاھانغا يېيىلدى. دۇنيا خەلقلىرى بەللىرىگە سائادەت بەلۋىغىنى باغلىدى" دەپ

تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ پارچە ئەسەردە ئاي تولدى ۋەزىرنىڭ ئوت-
تۇرىغا چىقىشىغا ئىمكانىيەت ھازىرلايدۇ. ئەمدى ئاي تولدى
كۈن تۇغدۇ شاھنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ ئۇنى ئىزلەپ كېلىپ
نۇرغۇن سەرگۈزەشتىلەرنى بېشىدىن ئوتكۈزۈپ، "كوسمىش" دە-
گەن ئادەم ئارقىلىق شاھنىڭ ھاجىتىغا يولۇقۇپ، كۈن تۇغدى
شاھ بىلەن كوزۇشۇشكە مۇيەسسەر بولىدۇ. شائىر ئاي تولدىغا
مۇنداق پۇرتىرىت ۋە خاراكتىرىنىكا بېرىدۇ:

"قامۇغ تورلوگ ئەردەم توگەل ئوگرەنىپ،
يۇرەر ئەردى ئەردەم ئەلىڭكە ئالىپ."

(بۇ ياش يىگىت ئىدى، ئاڭلىق ۋە ئەقىللىق ئىدى. ئۇ
قامەتلىك، كېلىشكەن بولۇپ تىلىدىن پايدىلىق سوزلەر ئاقا-
تى.)

دولەت ئەربابى ئۇچۇن ئەڭ مۇھىم بولغان مۇنداق خىس-
لەتنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاي تولدى خاراكتىرىنى كوز ئالدىمىز-
دا تېخىمۇ گەۋدىلەندۇرىدۇ:

"كىم دولەت خىزمىتىگە كىرمەكچى بولسا، سوزنى قەتئى،
كەسكىن سوزلىشى كېرەك. بۇنىڭغا ئىككى نەرسە لازىم، بىرى
ساغلام بەدەن، بىرسى مەملىكەتنە يۇرۇۋاتقان ئالتۇن (مالىيە
مۇتەخەسسىسى بولۇشى كېرەك دىمەكچى—ئاپتور) ئۇنىڭدىن كېيىن
دولەت خىزمىتىنى بىلمەك لازىم. (سىياسون بولۇشى كېرەك
دىمەكچى) بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاي تولدىدا بار ئىدى" دەپ
تەسۋىرلەيدۇ.

ئاي تولدى ئوزننڭ پەم - پاراستى بىلەن شاھنى قايىل قىلىپ، ئوز قەھرىمانىغا مۇناسىق ئەمەل كورسىتىدۇ:

"تابوغ قىل، تابوغ بىرلە قۇل بەگ بولۇر،
تابوغ سىڭمىگىنچە تىلەك كىم بولۇر؟"

(كىچىك ئادەم خىزمەت كورسەتكىنى بىلەن ئوزننڭ يوك-سىلىشىنى قولغا كەلتۇرىدۇ. خىزمەت قىل! خىزمەت بىلەن قۇل بەگ بولىدۇ. خىزمەت كورسەتمەي كىم تىلىگىگە يېتەلەيدۇ؟)

ئون بەش، ئون ئالتىنچى باپلار ئەسەرنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىنى چوڭقۇر ئېچىشقا كىرىشكەن ئەڭ مۇھىم باپلار بو-لۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇنىڭدا شائىرنىڭ بەخت - سائادەت ۋە ئا-دالەت توغرىسىدىكى چوڭقۇر پەلسەپىۋى كوزقاراشلىرى، ئاي تولدى ۋەزىر بىلەن كۇن تۇغدى شاھ ئارىسىدىكى مۇنازىرىلىك دىالوگ ۋە ھەركەتلىرى بىلەن گەۋدىلەندۇرۇلسە، يەنە بىر تە-رەپتىن يۇقۇرقى ئىككى ئوبرازنىڭ خاراكتېرىمۇ بارغانسېرى چوڭ-قۇرلاپ ئېچىلىدۇ. ۋە گەۋدىلەندۇرۇلىدۇ.

"بىر كۇنى ھوكۇمدار ئوز ئويىدە يالغۇز ئولتۇرۇپ ئاي تولدىنى چاقىردى. ئاي تولدى دەرۋازىدىن ئىچكىرىگە كىردى. ھوكۇمدار "ئولتۇرۇڭ" دەپ ئىشارە قىلدى. ئاي تولدى ھوكۇم-دارنىڭ قارشىسىغا ئوتۇپ ئولتۇردى. ھوكۇمدارغا جىق سوزلەرنى سوزلەپ بەردى. ھوكۇمدار خوش بولدى. بۇنى كورگەن ئاي تولدى كوزلىرىنى يۇمدى. ھوكۇمدار ھەيران بولدى ۋە سوزىنى توختاتتى. ئاي تولدىمۇ كوزلىرىنى ئاچتى. ھوكۇمدار سوز باش-لىۋىدى، ئاي تولدى يۇزىنى بۇرىۋالدى. ھوكۇمدار بۇنىڭغا خا-

پا بولدی. ئاي تولدی بۇ هەرکەتلىرىنىڭ مەنىسىنى ئىزاهلە-
دی،—مېنىڭ بۇ هەرکەتلىرىم دىدى ئۇ،—دولەتمەنلىكىنىڭ تەد-
سىلى دولەت، دولەت بەزىدە كۆزنى يۇمىدۇ. بەزىدە يۇزنى
ئورۇيدۇ. بۇنىڭغا ئالدانماسلىق كېرەك. دولەت ئوتكۇنچى بىر
نەرسىدۇر. ئىنتايىن ياماں بىر نەرسىدۇر. ئەجەلگە هوكۇم
قىلىش ياخشى ئەمەس.

— هەكىم مېنىڭ ۋۇجۇدۇمنى ئايغا ئوخشاتتى. ماڭا ئاي
تولدی دەپ ئات قويدی. ئاي تۇغۇلغاندا كىچىك بولىدۇ.
كۇندىن-كۇنگە چوڭىيىپ يۇكسىلىدۇ. ئون بەش كۇنلۇك بولغان-
دا نۇرى دۇنيانى قاپلايدۇ. كېيىن كىچىكلەپ يوقىلىدۇ.....

سەن ماڭا ئىشەنمە، تەلەيگە، سائادەتكە ئىشەنمە، تەلەي،
ئىقبال ئاقار سۇ، ئىز، روزغارغا ئوخشاش تۇرمايدۇ. دۇنيانى
ئايلىنىدۇ، تەلەيگە ئىشىنىشكە بولمايدۇ. ئۇ ۋاپاسىزدۇر."

ئاي تولدىنىڭ بۇ ئىزاهلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن پا-
دىشاه:

ئىلىگ ئايدى ئۇقتۇم ئاچىلدى سوزۇڭ
يازۇق ئوزىرى قۇتۇلدۇڭ، قۇتۇلدى ئوزۇڭ.
ماڭا ئايغىل ئەمدى ئول ئەردى مىڭ،
بىدوك سوزلىدى سوز ئوكتەم قىلىڭ؟

(ئاڭلىدىم ئەمدى ئوچۇق سوزلىدىڭ، ئۇزرەڭنى قوبۇل
قىلىمەن، قۇتۇلدۇڭ، ماڭا سوزلىگەن هۇنىرىڭ نىمە؟)

ئاي تولدی:

"هۇنىرىم كوپ، ئىنسانلار ئوزىگە تەككەن هەمىمە پەيزىگە

مەن ئارقىلىق ئېرىشەر، يېشىم كىچىك كورۇنسىمۇ، ئەخلاقسىز مەقبۇلدۇر. ھەممە بەگلەر ئۇلۇغلۇققا مەندىن ئوتۇپ باردۇ، يۈزۈم گۈزەل، ئەخلاقسىز توغرىدۇر."

دىمەك شائىر ئاي تولدى سىمۇولىدىن دولەت، بەخت - سائادەتنىڭ، ھەرقانداق ھەقمقەتنىڭ ئوبيېكتىپ بارلىقىنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىگى، ئۇنىڭ نىسبى، كونكىرىت بولىدىغانلىغى، ئۇنىڭ نامايەن بولۇش دىالېكتىكىسىنى ماتېرىيالىستىك ھالدا ئىپادىلەپ بېرەلىگەن. ئەمدى 17 - 18 - باپلاردا شاھ ئوزبىنىڭ ئادالەتنىڭ سىمۇولى ئىكەنلىگىنى، باراۋەرلىك، توغرىلىق جىنايەتكە جازا بېرىش ئېلىپىنتىلىرىدىن قۇرۇلغان-ئادالەتلىك چۈشەنچىسىنى ئىپادىلەپ، ۋەزىرنىڭ دولەت (ئىقبال، بەخت - سائادەت، بايلىق) ھەققىدىكى چۈشەنچىسىگە ھوكۈمدارنىڭ ئادالەتلىك چۈشەنچىسىنى (باراۋەرلىك، ھەققانىيەت، توغرىلىق، مۇكاپات ۋە جازا) ئىپادىلەپ‌يەتكان سوزلىرى بىلەن جاۋاپ بېرىدۇ ۋە ئون توققۇزىنچى باپتا ھوكۈمدار ئوزىگە كۈن تۇغدى ئىسىمنىڭ نەدىن بېرىلگەنلىگى ھەققىدە ۋەزىرنىڭ سوئالىغا جاۋاپ بېرىش بىلەن بۇ قارشىلىقىنى تاماملايدۇ. 20 - 21 - 22 - 23 - باپلاردىمۇ يۇقۇرقى ماۋزۇلار ئۇستىدە مۇنازىرىلىشىدۇ. بۇ 7 باپنىڭ قىسقىچە مەزمۇن تەپسىلاتى مۇنداق:

ئىلىگ بىر كۈن ئولتۇرۇپ ئوزى يالغۇزۇن،
ئۇيقۇدىن قىلدى خالى ئىرىقتى ئوزۇن.
ئۇ قىلدى كور ئاي تولدى غا قىلدى يول،
ئاي تولدى كىردى، قاۋۇشتۇردى قول.

(بىر كۈنى ھوكۈمدار يالغۇز ئولتۇراتتى، خانىسىغا ھىچكىمنى قويۇل قىلمىدى. ئوزى خىيال قىلىپ ئويلىناتتى، ئاي تولدىنى

چاقىرتتى، كىرىشكە رۇخسەت قىلدى. ئاي تولدى ھوزۇرىغا كىردى، قوللىرىنى قوشتۇردى.)

ھوكۇمدار ئورنىدىن تۇردى، پەقەت ھەچنەرسە دېمەستىن چىقىردى. بىر ئازدىن كېيىن "ئولتۇر" دەپ كۆزى بىلەن ئىشارەت قىلدى. ئاي تولدى ئاستا ئولتۇردى. كۆزلىرىنى يەرگە تىكتى. كۆز ئۇچى بىلەن ھوكۇمدارغا قارىدى، ھوكۇمدار قاشلىرىنى تۇردى. يۈزى سۇرلۇك ئىدى. ھوكۇمدار بىر كۇمۇش كۇرسقا ئولتۇرغان ئىدى، بۇ كۇرس ئۇچ پۇتلۇق ئىدى. ھوكۇمدارنىڭ قولىدا بىر پىچاق، سول تەرىپىدە ھاراق ۋە ئوك تەرىپىدە شىكەر بار ئىدى. بۇنى كۆرگەن ئاي تولدى بەك قورقتى، دېمى سىقىلغاندەك بولدى.

بىر ئانچە تۇرۇپ باش كوتەردى ئىلىگ،

بۇ ئاي تولدى نى ئايدى نەپرەت ئىلىگ.

نىلۇگ سوزلىمەس، سەن ئاغىز تەگ بولۇپ،

مېنى مۇندا يالگۇز بو ياڭلىغ بولۇپ.

(بىر پەستىن كېيىن ھوكۇمدار بېشىنى كوتىرىپ: سوزلىگىن! تىلىسىزدەك نىمىشقا تۇرىسەن؟ — دىدى.)

ئاي تولدى نىمىشقا سوزلىمەسلىگىنى مۇنداق ئىزاھلىدى:

قالى بولسا بەگلەر بوشۇپ ئوۋ كېلىمخ،

يېقىن تۇو مائاندا (يى) قىلغى سىلىمخ.

بوشار بولسا بەگلەر كېلىپ ئوۋكېسى،

يىراق تۇرغىن ئاندا تىكورگەي ياسى.

(بەك خاپا كوردۇم، بەگلەرنىڭ خاپا ۋاقتىدا يېقىن بولماق توغرا ئەمەستۇر، دېيىشكەن ئىدى دىدى).

بۇ سوزلەرنى ئاڭلىغان كۇن تۇغدى كۇلۇمسىرەپ، ئاي تولدىنى خاتىرجەم قىلدى. ۋەزىر ناھايىتى چوڭقۇر ھاياجان ئە-

چمده تۇراتتى، هوكۇمدار بۇ هالنى سەزدى ۋە هاياجانلانغانلىغىـ
نىڭ سەۋىبىنى سوريدى. ۋەزىرمۇ هوكۇمدارنىڭ ئۇچ پۇتلۇق بۇ
كۆمۈش كۇرس ئۇستىده ئولتۇرغانلىغىغا، قولىدا پىچاق، بىر
يېنىدا هاراق، بىر يېنىدا شىكەر تۇرغانلىغىغا هەيران بولۇپ،
بۇلارنى چۈشىنەلمىگەنلىگىنى سوزلىدى. كۇن تۇغدى ئوتكەن كۇـ
نى ئاي تولدىنىڭ ئوزىنىڭ نىمىنىڭ سىمۇولى ئىكەنلىگىنى
چۈشەندۇرمەكچى ئىكەنلىگىنى ئىزاهلاپ ئوتۇپ، ئوز سىمۇولىنىڭ
ۋاستىلىرىنى مۇنداق چۈشەندۇردى:

"ئۇچ ئاياقلىق كۇرسىدا ئولتۇرۇشۇمنىڭ سەۋىۋى شۇكى،
ئۇچ ئاياغلىق نەرسە دائىم ئۇچ ئايىغى تەڭ بولغان هالدا
مەزمۇت ئوره تۇرالايدۇ. ئەگەر بىرسى ئەگرى، بىرسى قىسقا بولسا
هەرگىزمۇ ئوره تۇرالمايدۇ. توت ئاياغلىق بولسا، بىر ئايىغى
ئەگرى بولسا، ئوخشاشلا يەنە هەم مەزمۇت ئوره تۇرالمايدۇ. شۇڭا
تەڭ پۇتلۇق كۇمۇش كۇرس توغرىلىقىنىڭ ئىشارىسى. بۇ چوڭ
پىچاق ئوتكۇر، دەۋانى كېسىمەن.

شىكەرنىڭ مەنىسى شۇكى، زۇلۇم كورگۇچىلەر دەرۋازامدىن
ئاغزىنى تاتلىق قىلىپ چىقىپ كېتىدۇ. ئەمدى هاراقتا كەلسەڭ
ئۇنىڭ مەنىسى شۇكى: زالىم مەندىن هوكۇم ئالسا قاپاقلىرىنى
تۇرىدۇ. ئۇنىڭغا ئاچچىغىمنى كورسىتىمەن. مەيلى ئوغلۇم، مەيلى
يېقىن ۋە يىراق قېرىنداشلىرىم، مەيلى سەييا‌ه، مەيلى مۇساپىر
بولسۇن هەممىسىنى تەڭ كورىمەن. پادىشانىڭ ئاساسى توغرـ
لىقتۇر....."

"ئەي سائادەتما ئاب(" 'ئىلىگ قوت' ") پادىشاهنىڭ ئېتى نىمە
ئۇچۇن كۇن تۇغدى بولدى؟"

پادىشاه: "ئالىملار مېنىڭ ئەخلاقىمنى ياخشى كوردى. 'كۇن-

گه ئوخشىتىپ بۇ ئىسىمنى بەردى. كۈننىڭ نۇرى تۆگىمەس
ھەم بۇكسەكتۇر. مەنمۇ بۇنىڭغا ئوخشايمەن..." دىدى.

ئاي تولدى: "سېنىڭ بۇ پەزىلىتىڭنى ئاڭلاپ ئۇزاق يولدىن
كەلدىم. سوزلە ماڭا، نىمە قىلاي دىدى. كۈن تۇغدى ۋەزىرگە ياخشىلىق
ۋە ئادالەتنىڭ كېرەكلىگىنى ۋە بۇلارنىڭ نىمە ئىكەنلىگىنى خەلق
ھىكمەتلىك سوزلىرىدىن مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈپ ئوتۇپ،
ۋەزىرگە مۇنداق كونكرېتنى ئاگاھلاندۇرۇش بېرىدۇ: ئەخلاقى
ئاچكوز (ھىرىس) ئوزى يىرگىنىشلىك، يارىتىلىشىدا ئاچچىقى
يامان، ئۇيالماس، خاپىغان، قىزىققان، ئاددى، مەس ۋە قۇۋۇ ئادەم-
لەر پادىشاھ خىزمىتىگە يارىمايدۇ".

ئۇلۇغ شائىر يۇقۇرقى دراماتىك ھىسسىياتقا تولغان دىا-
لوگلار ئارقىلىق كوز ئالدىمىزدا تەمكىن، سۇرلۇك، ئەمما ئادەمنى قايىل
قىلالمايدۇ. ئەسەردىكى سيۇژىت ئەڭ ياخشى دولقۇنسىمان قۇرۇلۇشى

كېرەك. بۇمۇ ئوخشاشلا هايات تەرەققىيات قانۇنىغا بويسۇنىدۇ. هايات ئىجتىمائى هاياتتىكى ساندىن سۈپەتكە ئوتۇشتىكى سەكرەش، ئىنكارنى ئىنكار قىلىش قانۇنىيەتلىرى ئەنە شۇ ئوبېكتىپ بارلىقنىڭ ئىنكاسىدۇر. بۇ قانۇنىيەتنى تەپەككۇر قانۇنىيىتىگە (پائالىيىتىگە) تەتبىق قىلساق، ھەسسى تونۇشتىن ئەقلىي تونۇشقا ئوتۇشتىكى سەكرەش فورمۇلىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇلۇغ شائىر ئوز ئەسىرىنىڭ سىيۇژىتىنى قۇرۇشتا ئەنە شۇ ئىجتىمائى هايات قانۇنىيىتىگە دىققەت قىلغان.

بىرىنچى باپتىن تا يىگىرمە توتىنچى باپقىچە تۇز سەزىق بويىلاپ تەرەققى قىلىپ كېلىۋاتقان سىيۇژىت لىنىيىسى ئەمدى بىر سەكرەش قىلىپ دولقۇن هاسىل قىلىدۇ. 25 - باپتا بىز ئاي تولدى ۋەزىرىنىڭ كېسەلگە مۇپتىلا بولغانلىغى بىلەن ئۇچرىشىمىز. 25 - 26 - 27 - باپلاردا ۋەزىر ئاي تولدىنىڭ كېسەللىك هالىتى، ئۇنى ئوز زامانىسىدىكى داۋالاش ئۇسۇللىرى، ئاي تولدىنىڭ پادىشا ۋە ئوغلىغا نەسىھەتلىرى، ئولۇمگە قارشى، ئەۋلات تەربىيىسىگە دائىر قاراشلىرى ۋە تۇركى خەلقلىرىنىڭ ئىتنوگىرافىيىسىگە دائىر بىر قاتار مەسىلىلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. 27 - باپنىڭ ئاخىرىسى دانا ۋەزىر ئاي تولدىنىڭ كىشى قەلبىدە ئېچىنىشلىق قايغۇ - هەسرەت تۇغدۇرىدىغان، ئەمما قۇتقۇزۇشقا بولمايدىغان هايات قانۇنىيىتىنى ئىپادىلەپ، ئۇنىڭ ئولۇمى بىلەن تاماملىنىدۇ. بۇ باپلاردا پۈتۈن ئەسەردىكى مەركىزىي ئىدىيىنى گەۋدىلەندۇرۇشكە كۈچلۈك تەسىر قىلىدىغان ئىككى پىكىر گەۋدىلىنىڭ ئالغا سۈرۈلىدۇ. بۇلار دانا ۋەزىر ئاي تولدىنىڭ ۋەسىيەتلىرى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. بىرسى ئولۇمنىڭ مۇقەررەر قانۇنىيەت ئىكەنلىگى ماتىريالىستىك هالدا هەل قىلىنىدۇ.

ئاي تولدى جان ئۇزۇش ئالدىدا ئەسەردە دانالىق، ئەقىلنىڭ سىمۋولى بولغان ئوگدۇلىمىشنىڭ هايات توغرىسىدىكى سوئالىغا:

ئولۇمگە ئاسىخ قىلماس ئالتۇن كۆمۈش،
ئولومۇگ تىرومىاس بىلمگ يا ئوقۇش.
ئولومۇگ تىدار ئەرسە دۇنيا نەگى،
بوگۇلەر كەبىلمگى ئىلمك تۇتمادى،
هەكىملەرگە هىكمەت ئاسىخ قىلمادى،
بوگولەركى بىلگى ئىلمكى تۇتمادى.
ئولۇمگە ئاسىخ قىلمادى ئەرسە ئوت ئەم
ئوتاچى تورۇق لىگاي ئەردى ئولام،
ئولۇم يۇز قىلۇر ئەددى ئەرسە كورۇپ،
ئاخىرى ساۋچى بار قالغاي ئىردى كورۇپ.

(ئولۇمگە چارە يوق. ئالتۇن، كۆمۈش، بىلىم ۋەهاكازالار ئولۇمنىڭ ئالدىنى توسىيالمايدۇ. ئەگەر دۇنيا مېلى ئولۇمگە توسقۇنلۇق قىلالىسىدى، بەگلەرنىڭ بېگى ئولمەس ئىدى. هەكىملەرگە هەكمەتلەر، ئالىملارغا ئىلىملىرى پايدا بەرمەي، چارىلەر ئولۇمنى توسالىسىدى، تۇپىلار هاياتنى ئەبىدى قىلغان بولاتتى، پەيغەمبەرلەر مەڭگۇ ئولمەس ئىدى) دەپ جاۋاپ بېرىدۇ، بۇنى شائىرنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تىولوگىيەسىنىڭ هايات - ئولۇم توغرىسىدىكى تەلىماتىغا قارشى ئېلان قىلغان جەڭنامىسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئىككىنچىدىن ئىجتىمائى جەمىيەتتە: "ئادالەتلىك" هەممىدىن يۇقۇرى تۇرۇشى كېرەك دىگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈرىدۇ.

ئاي تولدىنىڭ ئوغلىغا نەسىھەتىدە: "ئوغلۇم، بۇ دۇنيادىن كېتىۋاتىمەن. ئورنۇمنى، بارلىقنى ساڭا قالدۇرىمەن. كوزۇمنىڭ نۇرى سەن ئىدىڭ، مەن كېتىۋاتىمەن، سەن ئىسەن قال"، "كورەر

كۆزنىڭ نۇرى ئوغۇل ۋە قىزدۇر"، "توغرىلىق ئەڭ بۈيۈك پەزىلەتتۇر. بارلىق ئۇلۇغلۇق، ئىككى دۇنيادا سائادەت ھەممىسى توغرىلىق، ئادالەتلىكتىن كېلىدۇ." دەيدۇ. بۇ يەردىمۇ ئەخلاق كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان يۇقۇرقى چۈشەنچىلەرنىڭ دىالېكتىك مۇناسىۋىتى توغرا ھەل قىلىنغان. بۇ يەردە "ئىككى دۇنيا" دېگەن سوز بار. لېكىن يۇقۇرقى چۈشەنچىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلساق، ئۇلارنىڭ دىالېكتىكا مۇناسىۋىتى ماتېرىيالىستىك ھالدا ھەل قىلىنىدۇ. "ئىككى دۇنيا" مەسىلىسى ئوزبېكلا قۇرۇق "شەكىل" — پورمىغا ئايلىنىپ قالمدۇ، خالاس. شائىر ئوز ئەسىرىدە شاھنى ئولتۇرمەي ۋەزىرنى ئولتۇردى. بۇ ھەم قانۇنى ھالدا ئەسەرنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى بىلەن باغلىق مەسىلىدۇر. ئەگەر بىز كۆتكەن بەدىي ئەسەرنى ئوقۇۋاتقان كىتاپخان بىلەن يازغۇچىنى سېلىشتۇرساق، كىتاپخان ھادىسىدىن ماھىيەتكە، يازغۇچى ماھىيەتتىن ھادىسىگە قاراپ ماڭغانلىغىنى كۆرىمىز. يەنى كىتاپخان كىتاپنى ئوقۇپ تۇگەتكەندىن كېيىن خۇلاسە چىقىرىدۇ. يازغۇچى بولسا ھاياتنى ئۇگىنىپ ئوز خۇلاسىسىنى چىقىرىۋالغاندىن كېيىن، ئۇنى قايتا ھايات شەكلىگە (سيۇژىتلار ئارقىلىق) ئايلاندۇرۇپ، خۇددى خۇلاسە چىقىدىغان قىلىپ بەدىي ھايات يارىتىدۇ. شۇڭا يازغۇچى ئەسەرنى يېزىشنىڭ ئالدىدا ھەر بىر قەھرىمانىنىڭ ۋەزىپىسىنى (ئۇنىڭ بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئىدىيىنى) بەلگىلىۋالغان بولىدۇ. ئەسەردىكى قەھرىمانلار ئوزى خالىغان ھالدا ھەرىكەت قىلمايدۇ. ئۇ يازغۇچىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىنىڭ قوماندانلىغى بويىچە ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇ ئېنگېلس كورسىتىپ ئوتكەن قەھرىمانىنىڭ نىمە قىلغانلىغىنى ئەھمىس، قانداق قىلىدىغانلىغىنى

يېزىش كېرەك دېگەن مەشھۇر تىزىسىنىڭ ماھىيىتىدۇر. ئەسەردە شاھ ئولمەي ۋەزىرىنىڭ ئولۇش سەۋىۋى ئەنە شۇ مەسىلىلەر تۈپەيلىدىندۇر. چۈنكى ئاي تولدى "دولەت، بەخت - سائادەت" نىڭ سىمۋولى ئىدى. ئۇ، ئۇزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئوتەپ بولدى. شاھچۇ؟ تېخى ئۇنىڭ ۋەزىپىسى تۈگىمىگىنى يوق. يۇقۇرىدا ئادىل شاھ ئوبرازى بىر قەدەر گەۋدىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما تېخى ئونىڭ ئىدىيال دولىتىنىڭ ئىپادىلىرى كورۇنمىدى، ئۇ بۇ ۋەزىپىنى بېجىرىش ئۈچۈن ئەلۋەتتە ھايات قىلىشى كېرەك - تە! ئۇ بۇ ۋەزىپىنى ئەمدى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋەزىر بولغان "ئەقىل ۋە دانالىق"نىڭ سىمۋولى بولغان ئوگدۇلمىش بىلەن سوھبەت، ھەركەتلەردە ئورۇنلاشقا باشلايدۇ. ئەسەرنىڭ سيۇژىت لىنىيىسى يۇقۇرقى ئىككى شەخسنىڭ سوز - ھەركەتلىرىنى بويلاپ تەرەققى قىلىدۇ. ئۇنىڭ دائىرىسى ئەسەردە 28 - باپتىن 40 - باپقىچە بولغان ۋەقەلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

شاھ كۈن تۇغدى ئىلىك بىلەن يېڭى ۋەزىر ئوگدۇلمىش - نىڭ سوھبىتىدە ئىدىيال دولەتنىڭ ئىچكى سىياسى، ئىقتىسادى، ھەربى ۋە تەشكىلىي قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ دولەت ئەربابلىرىنىڭ ئۇلۇغ خىسلەتلىرى گەۋدىلەندۇرۇلىدۇ. ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكى 14 مەسىلە ئۇستىدە مۇنازىرىلىشىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە ۋەزىر ئوگدۇلمىش خىلمۇ - خىل يوللار بىلەن جاۋاپ بېرىدۇ:

1. ئىنسانغا پايدىسى بولمىغان ۋە بولغان نەرسىلەر قايسى؟
2. ئىنسان تۇغما بىلىملىكمۇ ياكى كېيىن ئالىم بولغانمۇ؟
3. تابۇغچى (مەمۇر) قانداق بولۇشى كېرەك؟
4. بەگ (ھوكۇمدار) قانداق بولۇشى كېرەك؟

5. ۋەزىر قانداق بولۇشى كېرەك؟
6. سۇباشى (ئارمىيە قوماندانى) قانداق بولۇشى لازىم؟
7. ئۇلۇغ ھاجىپ (سارايىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئەمەلدارى) قانداق بولۇشى كېرەك؟
8. قوۋۇق باشى قانداق بولۇشى كېرەك؟
9. يالۋاچىچ (ئەلچى) قانداق بولۇشى كېرەك؟
10. بىتىكچى (سەركاتىپ) قانداق بولۇشى كېرەك؟
11. ئاغچى (غەزىنىدار) قانداق بولۇشى كېرەك؟
12. ئاشچى باش (ئاشپەز) قانداق بولۇشى كېرەك؟
13- ئامبارچى باشى قانداق بولۇشى كېرەك؟
14. تابوغچىلار (قوغدىغۇچىلار) نېمىگە ھوكۇمدارنى قوغداش ۋەزىپىلىرى نەمە بېرىلۇشى كېرەك؟

ئەقىللىق دانا ۋەزىر ئوگدۇلمىشىنىڭ جاۋاپلىرى:

1. ئىنسانغا ئىككى دۇنيادا پايدىلىق نەرسىلەر:
ياخشى ئەمەل، ھايا، ئادالەتلىكتۇر.
زەرەرلىك نەرسىلەر:
غىيۋەتچىلىك، يالغانچىلىق، خەسىسلىكتۇر.
2. ئىنسان ئانىدىن بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلمىغاندۇر. كېيىن تىرىشىپ ئۆگىنىپ بىلىمگە ئىگە بولىدۇ.
3. تابۇغچى، بەگنىڭ قىلماقچى بولغان خىزمىتىنى قىلىدىغان، بىگى ئۈچۈن ھەرقانداق يۇكنى ئۈستىگە ئالىدىغان، ھەرقانداق زەخمەتكە، ھەرقانداق باش ئاغرىغىغا سەبرى قىلىدىغان ئادەم بولۇشى كېرەك؛ بىنگىنىڭ ئىستەكلىرىگە يول ئېچىپ بېرىش، قولايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش لازىم. بىر بەگ مانا شۇنداق بىر تابۇغچى تاپسا بۇ تەڭ

رىنىڭ لوتىپىدۇر.

4. بەگ بولۇش ئۈچۈن ھەممدىن ئاۋال، تىز پۈكىمەس، ئالىپ (قەھرىمان)، جەسۇر يۈرەكلىك بولۇشى لازىم... بەگ بىلىملىك ۋە دائىما ھۇشيار بولۇشى لازىم. ئىنسانلار، ئەسلىدە ھەممسى ئوخشاشتۇر. پەقەت ئىلىم-بىلىم بىلەن ئەر-ئەردىن يۈكسەك ۋە بۈيۈك بولۇر.....

"خەلقنىڭ بېگى ئۈزىنى ئوبدان كورسىتىشى، تىلى، كوڭلى توغرا ۋە ئادىل، ئەخلاقى يۈكسەلگەن بولىشى لازىم. ئاڭلىق ۋە قابىل مىللەت خەلق ئىچىدە ئابرويلۇق، مەرت، كۈزى توق، كوڭلى توق بولىشى زورۇر. ھەر خىل ياخشىلىق قولدىن كەلسۇن، ھايا ئىگدسى، پاكىز ۋە ئەمەللىرى تەبىستىگە ئۈيغۇن ئىسىل بولىشى كېرەك."

5. ۋەزىر پادىشاھنىڭ يۈكىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. دولەتنىڭ ئاساسىنى مۇھاپىزەت قىلىدۇ. ۋەزىر كوپ ئوقىغان بىلىم ئىگىسى، بەك جىددى، ئادىل بولىشى كېرەك.

6. سۇ باشى، دۇشمەننى كورۇپ چۈچۈپ كەتمەيدىغان، تىز پۈكىمەيدىغان، بېشىدىن قەھرىمانلىق سەرگۈزەشتىلەرنى ئوتكۈزگەن جەسۇر ئىنسان باش قۇماندان بولالايدۇ. قۇماندان بەك ھۇشيار بولۇشى، دۇشمەننىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىغا ئۈچراپ قالماسلىغى لازىم. بولۇپمۇ ئەسكەرلەرگە مۇلايىم بولۇشى كېرەك. ئوزىگە پەقەت بىر ئات، كىيىم ۋە قورال قالدۇرۇشى لازىم. "ئوغلۇم، قىزىم، خوتۇنۇم" دەپ مال توپلىماسلىغى، "يەرىم، سۇيۇم، بېغىم" دەپ كۇموش توپلىماسلىغى لازىم. جەسۇر، ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك ۋە بۇلار بىلەن باراۋەر مەرھىمەتلىك بولۇشى كېرەك. يۈرەكسىز ئادەملەر

ئارمىيىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىدۇ. ئارمىيە بۇزۇلسا ئەر - ئەزنى يوق قىلىدۇ. قورقۇنچاقلارنىڭ ئارمىيە ئۇچۇن لازىملىغى يوقتۇر. بۇلار خوتۇنلارنىڭ ئىشىدۇر (بۇنداق ئادەملەر خوتۇنلار بىلەن قېلىشى كېرەك.)

كىشى ئوربىسىز ئولمەس ئانادىن توغۇپ،
نىلوك قورقۇپ ئوزۇڭ ياغنى توروپ.

(ئىنسان ئانىدىن تۇغۇلغاندىن كېيىن ئەجەلسىز ئولمەس، بۇنداق بولغاندىن كېيىن نىمە دەپ دۇشمەندىن قورقىسەن)

قوماندان ئوزى جەڭگە بولسۇنكى، ئەسكەرلەر ئۇنىڭدىن جاساراەت ئالسۇن! قۇماندان جەڭگە بولسا، پۇتۇن ئارمىيە جەڭگە بولىدۇ. ئىتتىلارغا ئارسلان راەھبەر بولسا، بۇنىڭغا تابە بولغان پۇتۇن ئىتتىلارمۇ ئارسلان بولىدۇ، ئارسلانغا ئىت راەھبەر بولسا، ئارسلانلارمۇ ئىتتىنا ئوخشاپ قالىدۇ.

مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇچۇن ئارمىيە لازىمدۇر. "ئارمىيە ئۇچۇن مال ۋە بايلىق كېرەك". قوماندان ئىچكىلىك بىلەن شۇغۇللانماسلىغى كېرەك. شاراپ ۋە ئويۇن گۇمراىلىق ئىشمگىدۇر. ئارمىيىدە سىياسەتنى (شىددەت بىلەن) تەتبىق ئېتىش كېرەك. يامانلارغا قارشى شىددەتلىك، ياشلارغا بولسا دايىما هور - مەت (تەربىيە) كېرەكتۇر. هەمىشە هۇشيار ۋە دۇشمەن تەرەپتىن خەۋەردار بولۇش لازىمدۇر.

باش قوماندان ئۇچۇن 4 پەزىلەت كېرەك. توغرا سوزلۇك، جۇرئەتلىك، جاساراەت ۋە هىلە (تاكتىكا)نى بىلىش كېرەك، تەجرىبىلىك قۇماندانلار "كوپ ئەسكەر ئىستىمەس، ئاز،

لېكىن ياراملىق ئەرلەرنى ئىستەر، پەقەت قورالنى كوپ ئىستەر".

جەسۇرلۇق بولۇشى كېرەك، دۇشمەن ھۇجۇم قىلسا، بەرداشلىق بېرىش لازىم، ئولۇمنى ئۇنتۇغان دۇشمەننى يېڭىدۇ، ئۇرۇش لاپ بىلەن ئەمەس، قىلىچ بىلەن بولىدۇ ..... ھەي ھوكۇمدار، مەملىكەت ئۈچۈن ئوك قولدا قىلىچ، سول قولدا نىمەت، ئاغزىدا تاتلىق سوز .....

7. ئۇلۇغ ھاجىپ ھەقىقەتلىك، چىن ئىنسان بولۇشى كېرەك ... ئەخلاقى، خۇيى ياخشى، كوزى توق، ھايا ئىگىسى بولۇشى لازىم. قابىلىيەتلىك ھەر ئىشتا ھۇشيار، يۇزى سۇيۇملۇك بولۇشى كېرەك. تاۋازۇلۇق ساكىن، يوقسۇللارغا ۋە يېتىملەرگە مەرھىمەتلىك بولۇشى شەرت. گۇزەل سەنئەتلەرنى بىلىشى، ھوسنى خەت يېزىشنى بىلىش لازىم. ھاجىپلىق ئۈچۈن مۇنداق ئارتۇقچىلىقلار كېرەك: ئىككى سوز، دىققەتلىك قۇلاق، كوڭلى كەك، قابىلىيەتلىك گۇزەل يۇز، كېلىشكەن بوي. ھاجىپلىق بەك ئۇلۇغ ئىش. بۇنى پەقەت تاللىنىپ چىققان ئادەم بېجىرەلەيدۇ. ھاجىپلىق قىلغان كىشى غەزىنىدار (مالىيە ئىشلىرى) بىتكەچى، ئەلچىلىك ئىشلىرىنى ياخشى بىلىشى، تۇل، تايانچىسىز، يېتىم، پېقىرلارنىڭ تىلەكلىرىنى ئاڭلاپ ھۆكۇمدارغا مەلۇم قىلىشى، ئىچكى ۋە تاشقى ئىشلاردىكى ئۇيغۇنسىزلىقلارنى تازىلىشى كېرەك.

8. قوۋۇق بېشى بەك مەرھەمەتلىك، ۋۇجۇدى چىنلىق بىلەن تولغان خىزمەتچى بولۇشى كېرەك. ساراي قوۋۇغى ئىككى نەرسە بىلەن گۇزەلدۇر. ياخشى، ئۇلۇغ ھاجىپ ۋە ۋەزد-

پىسىنى بىلىدىغان قۇۋۇق بىشى، بىلەن ..... ساراي قوۋۇغى مۇشۇ ئىككى كىشى بىلەن تەرتىپكە سىلىنىدۇ. بۇ ئىككىسى بىلەن شوھرەت قازىنىدۇ.

قوۋۇق باشلىغىنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ بىرىمۇ ئىشقا يارىمايدىغانلاردىن سىلىغلىق بىلەن نىمە بولغانلىقىنى، قانداق بولغانلىقىنى سوراشتۇر.

ئاغرىپ قالغان بولسا، ئۇنى مەلۇم قىلىش، ئەگەر ياماڭلىقتىن بولسا مۇنداق ئىشنى تۇسۇش كېرەك. قوۋۇق باشى سىر ساقلاشنى بىلىش كېرەك.

9. يالۋاپىچ (ئەلچى) بولۇش ئۇچۇن چوڭقۇر بىلىم كېرەك. ئەلچى ئىنسانلار ئارىسىدا ماھارەت بىلەن ئوزىنى كورسەتكەن ئالىم ۋە ياخشى ئادەم بولۇشى كېرەك. ھەر تۇرلۇك ئىش ئەلچى ۋاستىسى بىلەن بىجىرىلىدۇ. ئەلچى چىچەن ۋە قابىلىيەتكە تولغان بولۇشى كېرەك. سوزنىڭ ئىچى ۋە تېشىنى چۇشىنىش لازىم. ئەلچى تۇرلۇك تىل، يېزىقلارنى بىلىشى كېرەك... ئوقۇش، يېزىش بىلەن ئەر ئالىم بولىدۇ، ئەلچى كىتاپ ئوقۇشنى، شەھرنى ھاياجانلىق ئوقۇشنى نورمال (ئاستىرونومىيە) ھساپ ھەندىسە ئىلىملىرىنى، مەيدان ئولچەش ئۇسۇللىرىنى بىلىش لازىم. شۇنىڭدەك قەغەز ئويۇنى، شاخمەت، جۇكىن، (ئاتلىق ئويناىدىغان توپ ئويۇنى) ئوق ئېتىش، ئوۋچىلىق ھۇنەرلىرىنىمۇ بىلىش كېرەك. سۇپەتلەرگە ئىگە بولغانلار مەخسىدىگە ئېرىشەلەيدۇ.

ئەلچى ناچار بولسا، بەگلەرنىڭ يۇزىنى يەرگە

تارتىپ ئابرويىنى توكمدۇ. ئەلچى سوزلەشنى بىلگەندەك ساقلاشنى بىلمشى كېرەك. ئەلچى ھاراق ئىچمەسلىك كېرەك. ئىچكىلىك ئەقىل ۋە قابىلىيەتنىڭ دۇشمىنى... نەچچە، نەچچە ئەقىللىق كىشىلەر ئىچكىلىك بىلەن ئىشلارنى بۇزدى..... ھاراق ئىچكەنىڭ ئېتى ئاخماق ۋە چۇشكۇنلۇكتۇر.

10. بىتمكچى (سەركاتىپ) بولۇش ئۇچۇن ئىلىمگە مۇكەممەل بولۇش لازىم. كاتىپ ھوكۇمدارنىڭ دىگەنلىرىنى ئەيىنەن يېزىشى، ھوكۇمدار ئىچكى سىرلىرىنىڭ ھەممىسىنى كاتىپقا ئېيتىشى كېرەك. پەقەت كاتىپ بۇلارنىڭ سىرلىرىنى ساخلىشى زورۇر. ھوكۇمدار ئىچكى سوزلىرىنى پەقەت ئىككىلا كىشىگە ئېيتالايدۇ. بىرىنچىسى ۋەزىر، ئىككىنچىسى كاتىپ. ۋەزىر ھەم كاتىپ ھوكۇمدارنىڭ سىرىنى ساقلىشى لازىم. ساقلالمايدىكەن ئوزلىرى يوقىلىدۇ.

11. ئاغمچى (غەزىنىدار) توغرا، ئادالەتلىك بولۇشى كېرەك. ئالتۇن ۋە كۇمۇشنىڭ مېھرى بەك ئىنسانىي نەرسە، جاننىڭ ئىلاھىدۇر. ئاكىلا! دۇنيا كېزىپ مال ئىگىسى بولغان سودىگەرلەر باشلىغى نىمە دەۋاتىدۇ؟

"جان بەك تاتلىق نەرسىدۇر، ئالتۇن، كۇمۇش بولسا جاندىنمۇ تاتلىق نەرسىدۇر. قىمىرلىمايدىغان نەپسىڭنى قىمىرلىتىدۇ. ئېگىلمەس كىشىنى ئېگىلدۇرىدۇ. كۇمۇشنى كورۇپ كوكۇل قويمىغان ئىنسان ئوغلىنى پەرىشتە دىسە بولىدۇ.

ئالتۇننى كورگەن ئەر يۇمشاق، قاتتىق سوزلۇكلەرنىڭ سوزى مۇلايىملىشىپ كېتىدۇ. غەزىنىدار كوزى توق، تەكەبىدىن قورقىدىغان كىشى بولۇشى كېرەك. ئۇ ئىچىكلىك ئىچمەسلىك لازىم. قەزىنىدار پىششىق ھەتتا خەسىس بولۇشى كېرەك. خا-

تىرىسى كۇچلۇك، تۇقۇش، يەزىش ۋە ھېساپ ئىشلىرىغا ئۇستا بولۇشى لازىم. دەپتەر ياخشى تۇتۇلۇشى كېرەك، يىلى، ئېيى، كۈنى ئۇچۇق بولسۇن. مەرھىمەتلىك ئىسانىمىك گېپىمنى ئاڭلا! "خاتىرە كۇچۇكگە ئىشەنمە، دەپتەرگە ياز" ھىساپنى ياخشى بەد- لىشلا ئەمەس، ھەندىسە ھىساپلىرىنىمۇ ياخشى بىلىشى كېرەك. ھەندىسە بەك ئىنچىكە ھىساپتۇر. ئۇنىڭ بىلەن يەر، ئاسمان ھىساپلىرىنى چىقارغىلى بولىدۇ. ھەندىسە بىلمىگەن ئادەم يىل ۋە ئاي ساىنى بىلمەيدۇ.

ئاتلىق ئىدى كەر ئانى قويماغو،
كىشى مالى بىلەن ئاقى بولماغو.

(مەرتلىك ياخشى ئىش، ئەمما باشقىسىنىڭ مېلى بىلەن مەرتلىك قىلغىلى بولمايدۇ.)

غەزىندار تىجارەتچىلىك قىلىشنى بىلىشى كېرەك.....

ئۇ، مۇلايىم، كىشىلەرنى ئۇزىگە جەلىپ قىلالايدىغان بولۇشى لازىم. ئەنە شۇ يۇقۇرقى پەزىلەتلەرگە ئىگە بولغان ئادەم غەز- نىدار بولىدۇ.

12. ئاشپەز—ھوكۇمدار ئۇچۇن ئوزىنى قۇربان قىلالايدىغان ۋەزىپەشۇناس، مەرھىمەتلىك ئادەم بولۇشى كېرەك. چۇنكى ھوكۇمدارغا پالاكەت بوغۇزىدىن كېلىدۇ. ئۇ كېيىن ئاش- پەزدىن پاكىزلىقنى تەلەپ قىلىدۇ.

13. ئامبارچى باشى — تەجرىبىدىن ئوتكەن، كوڭلى كوزى توق، يولى توغرا، توغرىلىغى ئوققا ئوخشاش تۇز ئادەم بولۇشى لازىم. دورىلار، مەجۇنەر ئۇنىڭ قولى بىلەن بولىدۇ. قۇرۇق ۋە ھول يىمىشلەر، شاراپلار ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. ئۇ- نىڭ قولىدىكى نەرسىلەر بەگ ھوكۇمدارنىڭ بوغۇزىدىن ئوتىدۇ.

نەپسىدىن تىپىش كېرەك. نەپسىنى تىپىش پايدىلىق... يىمەك ئاز يىيىلسە، پايدىلىق بولمىدۇ. كوپ ئادەملەرنى كوردۇم نەپسىنى يىغالماي پالاكەتكە ئۇچرىدى...

14. ھوكۇمدار ئۇستىدە "خىزمەتچى" لەرنىڭ ھەقلىرى بار. ھوكۇمدار بۇلارنىڭ يىمەك - ئىچمەكلىرىنى تەمىنلىشى كېرەك.

خىزمەتچىلىك ئاسان ئىش ئەمەس، "خىزمەتچى" ھوكۇمدار ئۈچۈن جېنىنى، ۋۇجۇدىنى قۇربان قىلىدۇ. ئىسسىق - سوغاق، ئاچ - توق، پىيادە، قىلىچ، پالتا، ئوق بىلەن ھەر تەرەپتىن ھوكۇمدارنى قوغدايدۇ. ئۇز جېنى ھەساۋىغا ھوكۇمدارغا ھاياتىنى ئېتىدۇ. ئۇلارنى ياخشىلىق، ھورمەت بىلەن ئىشقا سېلىش كېرەك.

خىزمەتچىلەرگە مەرھەمەت كورسىتىش، ئۇلارنى سۆيۈش كېرەك، سۆيگۈ نەتىجىسىدە ئىنسانلار جانلىرىنى پىدا قىلىدۇ ئىنسانلارغا ياخشىلىق قىلىش، ئىنسانىنىڭ ئوزى ئۇچۇندۇر.

كىشى ئىملىگى بىلگوچى كىشى.

كىشى تەپ ئاتا ماغويلىغى ئوشۇ.

(باشقىلارنىڭ ئەمگىگىنى تەقدىرلىمەكەن كىشىنى ئىنسان دىگىلى بولمايدۇ، ئۇ ھايۋان بىلەن تەڭ...)

ئاسىلغى قول ئىرىسە ئوغولدىن ياقىن،

ئاسىغەسىز ئاغولنى ياگى بىل ساقىن!

(پايدىلىق ئەمگەكچى قۇل بولسىمۇ، ئوغلۇڭغا ئوخشاشتۇر، پايدىسىز ئادەم ئوغلۇڭ بولسىمۇ دۇشمەن بىل ۋە ئۇنىڭدىن ساقلان!...)

بۇنىڭدىن مىڭ - يىللار بۇرۇن ئوز جەمىيەت، دولەتنىڭ

تۇزۇلىشى ئۇچۇن شۇنچىلىك دانا پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويالىغان بۇ ئۇلۇغ زاتقا كىشىنىڭ ئەقلى ھەيران قالمامدۇ؟

ئۇنىڭ نەزىرىدە خۇددى ھازىرقىدەك دولەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۇچۇن بىرىنچى ئامىل بولغان دىكتاتۇرا — ھەربى كۇچ ۋە ئۇنىڭ جان تومۇرى بولغان مالىيە - ئىقتىسات مەركىزىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ مۇستەھكەم ھاكىمىيەت قۇرۇش ئۇچۇن "ئەلەم بىلەن قەلەم" نى بىرلەشتۇرىدۇ. ئۇ، دولەت ئۇچۇن ئەڭ زورۇر بولغان مۇكەممەل بىر يۇرۇش كادىرلار سىياسىتىنى يارىتىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتى توغرىسىدا بىر يۇرۇش قانۇن - قائىدىلەر تۇزۇپ، ئوز زامانىسىغا لايىق مۇكەممەل ھالدا ھەل قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ پىكىرلىرى ئىنسانىيەت ناھايىتى چوڭ قەدەملەر بىلەن ئالغا كەتكەن ھازىرقى دەۋردىمۇ ئوز قىممىتىنى ساقلاپ قېلىش قۇدرىتىگە ئىگە ئىكەنلىگى ئوقۇغۇچىغا ناھايىتى ئايدىڭ كورۇنۇپ تۇرۇپتۇ.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ياراتقان بۇ ئىدىيال دولەت ئۇچۇن ئەمدى نىمە كەم؟ تەبەقە قارىشى كەم. ئەمدى شائىر بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۇچۇن ئەسەردە سيۇژىت لىنىيەسىنى مۇنداق تەرەققى قىلدۇرىدۇ:

كوڭۇل تۇگدى ئىلىگ كور ئاندىن فارۇ،
بۇ دۇنياغا بىرو بەردى ئەرگو تورۇ.
بۇرۇن ئىنچكە تىگدى ئورق سەمردى،
سۇبردى يىدۇرى ياغى ياۋۇردى،
كىچوردى قوۋانچىن سودجىدا كونى،
ئاجونغا يارىلدى جاۋى ئات ئۇنى.

تىرىلدى بىر ئانچە پوردى بۇنىڭ.
بورى توقلى بىرلە قوزى بولدى تىڭ.

(خاقان ئىلىگ بىلەن ۋەزىر ئارىسىدىكى بۇ مۇنا-
زىرىلەر دولەتنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن ناھايىتى ياخشى ئۇنۇم
بەردى. خاقان ۋەزىرىنىڭ پىكرى بويىچە ياخشى قانۇنلار
چىقىرىپ ئادالەتلىك ئورناتتى. يۇرت تىنچلىقتا ئىدى. ئو-
رۇقلار سەمىردى، دوستلار كوپەيدى. دۇشمەنلەر تارقالدى.
شۇنداق قىلىپ خاقانىڭ نامى دۇنياغا يېيىلدى. بورە بىلەن
قوزا ياندىشىپ ياشايدىغان بولدى.)

بىر كۈنى خاقان ئوگدۈلمىشنى چاقىرىپ: "ئەلدە يوق-
سۇللار جىقمۇ؟ بايلار جىقمۇ؟ ياخشىلار جىقمۇ؟ يامانلار
جىقمۇ؟ خەلقىڭ دىلىدا قانداق سوزلەر بار؟ ياخشى دەمدۇ؟
يامان دەمدۇ؟ قۇسۇرۇم جىقمۇ، پەزىلەتلىرىمۇ؟ سەن ھەمچىنە-
سىنى يوشۇرماي توغرىسىنى سوزلە، چارىسىنى ئىزلە!" دەپ
سورىدى. ئوگدۈلمىش تەكشۈرۈشنى خۇلاسىلەپ "مەملىكەتنىڭ
خوشال خورام ۋە تىنچلىق ئىچىدە ئىكەنلىگىنى، بايلىقات ئىكەن-
لىگىنى" ئېيتتى. شاھ مەمنۇن بولۇپ، تەكرىگە شۈكرى قىلىپ
قولىنى كوتىرىپ دۇئا قىلدى. كېيىن بۇ ئوزگىرىشلەرنىڭ
ھەممىسىنىڭ ئوگدۈلمىش ۋەزىر تۇپەيلىدىن بولغانلىقىنى:

كوزۈم سەن، ئىلىم سەن، ئىلىم سەن ماڭا،
ئاتىم ئىدىكۇ بولدى ئاتىم، ئايتوڭا!

(كوزۈم، تىلىم، قولۇم سەن بولدۇڭ، ئەي قەھرىمان
مېنىڭ داڭقىم سېنىڭ بىلەن دۇنياغا تارقالدى) دىدى.

ئۇزاق سوھبەتتىن كېيىن "سېنىڭ تۇققانلىرىڭدىن، تونۇش-

لىرىكدىن ماڭا لايىق كېلىدىغان سەندەك بىرى بارمۇ؟ بار بولسا، شۇنىمۇ ئەپكىلىلى، سېنىك يۈكۈڭ يەنىكلەشسون" — دىدى.

ئەسەردىكى مانا بۇ پارچە سۈژىت تەرەققىيات نۇقتىسىدىن قارىغاندا، كېيىنكى سۈژىت لىنىيەسىنىڭ تۈگۈن رولىنى ئويناسا، يېكىر تەرتىۋى جەھەتتىن ئالغاندا يۇقۇرقى يېكىرنى كېيىنكى بايان قىلىنىۋاقچى بولغان يېكىرگە باغلاش، يېكىر كوچۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ.

ۋەزىر شاھنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن ئوزىنىڭ تۇققىنىنى ئەسەردە: "كەمتەرلىك، پاكلىق" نىڭ سىمۋولى قىلىپ ئېلىنغان، بۇ دۇنيادىن " قولىنى يۇيۇپ" تائەت-ئىبادەت ئۈچۈن تاقىقا چىقىۋالغان) زاھىد (دەرۋىش) ئودغورمىشنى تونۇشتۇردى. نۇر-غۇن تالاش-تارتىشلاردىن كېيىن ۋەزىر پادىشانىڭ ھوكمىگە ئاساسەن، پادىشانىڭ ئودغورمىشقا يازغان لىرىك ھېسىياتلارغا تولغان تەكلىپ خېتىنى ئېلىپ ئودغورمىشنىڭ ئالدىغا بارىدۇ. ئەمدى ئەسەردە ۋەزىر ئوگدۈلمىش بىلەن زاھىد ئودغورمىشنىڭ دىراماتىك تۇقۇنۇشلار بىلەن تولغان مۇنازىرىسى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇ — نۇرغۇن پەيلاسوپىك ئەخلاقى، سىياسى مەسىلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغان مۇنازىرىدە يۇقۇرىدا تەسۋىرلەنگەن ئىدىيال دولەتنىڭ، ئوز دولتى ئىچىدە ياشاۋاتقان سىنىپ، تەبىقىلەرگە يۇرگۈزگەن سىنىپىي سىياسىتى گەۋدىلىك ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ مەسىلە ئەسەردە ۋەزىر ئوگدۈلمىشنىڭ، ئودغورمىشنىڭ نۇرغۇن مەسىلىھەتلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا جاۋاپ تەرىقىسىدە ۋەزىر ئوگدۈلمىشنىڭ ئاغزىدىن بېرىلىدۇ.

1. سىياسەت ھەققىدە:

"بەگلەرنىڭ ئىشەكنى سىياسەت بىزەيدۇ. بەگ سىياسەت بىلەن ئوز ئېلىنى تۇزەيدۇ. يامانلارغا سىياسەت يۇرگۈزۈش كېرەك. خەلقنىڭ غەلىيانىنى سىياسەت باسىدۇ. بەگ خەلقە قانۇن تۇزۇپ بەرمىسە، خەلقنى قوغدىماي ھەر كىشىگە يەم قىلىپ بەرسە، خەلقە ئوت تۇتمىسە، مەملىكەتنى بۇزىدۇ. شوبھىسىزكى بەگلىكنىڭ ھۆلى يىقىلىدۇ.

2. دانا ئالىملار — يەنە بىر قاتلام كىشىلەر دانا ئالىملار - دۇر. ئۇلارنىڭ ئىلمى خەلقنىڭ يولىنى يورۇتىدۇ. ئۇلارنى بەكمۇ ياخشى كور، سوزلىرىنى قەدىرلە. مەيلى ئاز بولسۇن، مەيلى كوپ بولسۇن بىلىملىرىنى ئۇگەن. ئۇلار ياراملىق - يارام - سىزلارنى پەرق قىلالايدۇ. ئۇلار ئادىل، ھەق يولنى تاللىۋال - غان. ئۇلارنىڭ ئىلمىنى تەشنالىق بىلەن ئۇگەن، بىلىملىرىنى بىلىۋال. مال ۋە دۇنيا بىلەن ئۇلارغا ياخشىلىق قىل. تىلىڭ مەھكەم ئىدى. دۇنيادا بۇ ئالىم - دانالار بولمىغان بولسا، ئاشلىق تېرىساڭمۇ، ئاشلىق ئۇنمىگەن بولاتتى. ئۇلارنىڭ ئىلمى خەلقە مەشئەل بولدى. مەشئەل يورىسا كېچىدىمۇ كىشى يولدىن ئازمايدۇ. سەن شىرىن سوزلەر بىلەن ئۇلارنى دۇنيادىن بەھرىمەن قىل. ئۇلارنى قەدىرلە، ھورمەتلە، ئۇلارغا يىمەك - ئىچمەك يەتكۈزۈپ بېرىپ، خوشاللىق بىلەن خىزمەت قىل!

3. شائىرلار — شائىرلار سوز تەرگۈچى كېلىدۇ. ئۇلار كىشىلەرنى ماختىغوچى ۋە سوككۈچىلەر. ئۇلارنىڭ تىلى قىلىچ - تىن ئوتكور، پىكىر قىلىش يولى قىلدىن ئىنچىكە. قوپال ۋە نەپس سوزلەرنى ئۇقاي دېسەڭ، ئۇلارنىڭ سوزلىرىنى ئاڭلە - ساڭ ئاندىن ئۇقۇلمدۇ. بۇلارنىڭ كوڭلىنى ئىنچىكىلەپ كۈزەت - سەڭ، ئۇلار دىگىزغا چومگەن كىشىلەرگە ئوخشايدۇ ۋە گوھەر،

ئۇنچه ـ ياقۇت چىقىرىدۇ. ئۇلار ماختىسا، ماختىشى ئەلگە تار ـ قىلىدۇ، ئەگەر سوكسە يامان ئاتلىق قىلىدۇ.

ئەي قېرىنداش، ئۇلارنى تەشنالىق بىلەن قەدىرلە، ھەي دوست، ئۇلارنىڭ تىلىغا ئىلىنىپ قالما، ئۇلار نېمىنى خالىسا شۇنى تولۇق بەرگىن. ئۇلارنىڭ تىلىدىن ئوز باھاريگىنى ئال!.....

4. دىخانلار — يەنە بىر قاتلام كىشىلەر دىخانلاردۇر. بۇلار كىچىككىنىڭ، سۈيۇملۇك كىشىلەر. بۇلار بىلەن مۇناسىۋەتتە ياخشى ئوتۇش كىچىك. بارلىق تىرىكىلەر بۇلاردىن پايدىلىنىدۇ. ھەممىگە يېمەك ـ ئىچمەك لەززىتى تېگىدۇ. ئەي دوست، بۇلار بىلەن مۇناسىۋەت قىل. گېلىڭ تازا، ئوزۇ ـ غۇڭ ھالال بولىدۇ. دىخانلارنىڭ قولى ئوچۇق بولىدۇ. تەگرى بەرگەنلىكتىن كوگلىنىمۇ كەگرى تۇتمىدۇ. بارلىق جانلىقلارغا پۇتۇن يەر يۈزىدە يۇرىدىغانلارغا ئوزۇق ـ ئوقەتنى دىخاندار بېرىدۇ، ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئۇلارغا ئارىلاشقىن. ئۇلارغا ئوبدان گەپلەرنى قىل، چىرايىڭنى ئوچۇق تۇت.

5. ھۈنەرۋەنلەر — بۇلار سېنىڭ ئۇچۇن ناھايىتى زۇرور كىشىلەر. سەن ئۇلار بىلەن پىقىن ئالاقىدە بول، تېرىچى، تىككۈچى، ئوتۇكچى، سۇچى، ئىگەرچى، تاشچى، خۇمدانچىلارنىڭ پايدىسى زور. ئۇلارنى ساناۋېرىپ سوزۇم ئۇزۇراپ كەتتى. ھېنىڭ ئۇزۇن سوزلىرىمنى ئاڭلىشىڭ كېرەك. بۇ دۇنياغا ئۇلار ياخشىلىق ئېلىپ كەلتۇرىدۇ. ئۇلار ناھايىتى نۇرغۇن ئاجايىپ نەرسىلەرنى ئىشلەيدۇ.

6. چارۋىچىلار — قېمىز، سۇت، يۇڭ، ياغ، سۇزمە، ئەـ ريمچىك ئىشلەپچىقىرىدۇ. ئۇلارغا ياخشى مۇناسىۋەتتە بولۇپ

مۇلايىم سوزلە.

7. سودىگەرلەر — ئۇلاردىن كېيىنكىسى سودىگەرلەردۇر. ئۇلار تىنماستىن سودا قىلىپ، پايدا يەتكۈزگۈچىلەر، ئۇلار تىرىكچىلىك ھاياتىدا ئەس- يادىنى تەگرىگە باغلاپ، دۇنيا كېزىدۇ. ئۇلار كۈن چىقىشتىن كۈن پېتىشقا يۈرۈپ، جاھان كېزىدۇ ۋە سېنىڭ خالىغان نەرسىلىرىڭنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئۇلار دۇنيادىكى تۈرلۈك - تۈمەن ئاجايىپ نەرسىلەرنى قەدىرلەيدۇ. ئۇلاردا بىلىملىك- لەرگە خاس سېخىلىق بار. جاھان كەزگۈچى سودىگەرلەر بولمىسا، قارا قىشتا قانداق كىيىمگەن بولاتتىڭ. كىدان قاراۋۇل- لىرىنىڭ توزۇڭى بېسىلسا، بۇ تۈمەن خىل تاۋار- دۇردۇن قەيەر- دىن كېلەتتى؟ سودىگەرلەر جاھان كېزىپ يۈرمىگەن بولسا، كىممۇ ئۇنچىلەرنى تىزىپ كورگەن بولاتتى؟ سودىگەرلەر ئەنە شۇنداق بولىدۇ. ئۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارغا ئىشىنىڭ- نى ئوچۇق تۇت. بۇلار جاھاندا نام قوشقۇچىلاردۇر. ياخشى بولسىمۇ، يامان بولسىمۇ ئاشۇلار تارقىتىدۇ. ئۇزەكگە ياخشى نام تېلىسەك، ئەي يىگىت سەپەرچى كارۋانلارغا ئېرىنمەي ياخشىلىق كورسەت".

شۇنداق قىلىپ، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئۇز جەمىيە- تىنىڭ ماددى، مەنىۋى ئاساسىنى يارىتقۇچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ھىساپلانغان ھەر بىر سىنىپ تەبىقىلىرىنىڭ ئۇز جەمە- ئىتىدە تۇتقان ئورنىغا، زامانىسىغا لايىق توغرا باھالاپ، ئۇلار توغرىسىدىكى دولەتنىڭ سىياسىتىنى تۇزۇپ بېرىدۇ.

ئەسەردە دانا ۋەزىر ئوگدۈلمىش بىلەن ئودغۇرمىشنىڭ مۇنازىرىلىرگە بېغىشلانغان 41 - دىن 58 - باپلاردىكى دولەتنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى، ئىجتىمائى ئەخلاقى توغرىسىدىكى خىلمۇ -

خەل تەمدىكى گەپلىرى مەلۇم مەنمدىن ئىبىتقاندا قاراخانىلار ھوكۇمرانلىرىغا بولغان خەلقنىڭ پىكرى دېيىمش مۇمكىن.

ئەسەردىكى "كەمتەرلىك ۋە پاكلىق"نىڭ سىمۋولى قىلىنىپ ئېلىنغان بۇ ئوبراز ئودغۇرمىش خېلىلا مۇرەككەپ يارالغان ئوبراز. ئۇ بىر تەرەپتىن 11-ئەسىر ئىسلام تېوگىمىسىنى تەشۋىق قىلغۇچى، سۇفىزىم يولىنى تۇتقۇچى بۇ دۇنيادىن ۋاز كەچكەن دەرۋىش. ئىككىنچى تەرەپتىن ئۇ، ئەسەردە ناھايىتى دانا "ئەقىل ۋە دانالىق" ئوبرازى قىلىپ تەسۋىرلەنگەن ئوگدۇلمىش ئۇنىڭ بىلەن سوھبەتلەشكەندە ئۇنىڭ تەرىكى دۇنيا "سۇفىزىم يولى"غا قايىل بولۇپ، ۋەزىرلىكنى تاشلاپ، تاقىقا چىقماقچى بولغاندا ئۇنى توسىدۇ.

"سېنى ھوكۇمدار مەملىكەت ئۈستىگە قويدى. مەملىكەتتە ئاسايىش ھاسىل بولىدۇ. ئادالەت ھاكىم بىلەن بولىدۇ، خەلقنى تاشلىۋەتسەڭ ياخشى بولماس، سەن ئورنىڭدىن ئايرىلساڭ، ئورنىڭغا ناچار بىرى كېلىدۇ. ئاسايىش بۇزۇلىدۇ، خەلق يوقىلىدۇ" دەپ قارشى چىقىپ، ئۇنى ئوز پەيلىدىن قايتۇرىدۇ. ئۇ شاھنىڭ چاقىرغىنىغا بارمايدۇ. ئۇ ئوزىنى دولەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا لايىقەتسىز ھېسابلاپ، بۇ ئىشقا كىرىپ قالسا خاتالىق ئوتكۈزۈپ، ئاللا ئالدىدا گۇناھكار بولۇشىدىن قورقىدۇ. شاھ ئۇچىنچى قېتىم ۋەزىرىنى ئەۋەتىپ "ئەگەر كەلمىسە ئوزەم بارىمەن" دىگەندىن كېيىن ئۇ، ئامالسىز شاھ ئالدىغا كېلىپ، شاھ بىلەن مۇنازىرىلەشكەندە ئۇ سوفىستىك تونىنى چورۇپ تاشلاپ خېلىلا دانا ئادەم قىياپىتىگە كىرىدۇ. ئۇ شاھقا مۇنداق توت تەلەپنى قويىدۇ:

① ئولۇمسىز بىر ھايات ئىزلەيمەن.

② قېرىماستىن مەڭگۈ ياش، تازا يىگىت بولۇپ قېلىشنى ئىستەيمەن

③ دائىما ئاغرىماستىن ساق - سالامەت بولۇشنى خالايمەن.

④ دائىم دولەتمەن (بەختيار مەنسىدە — ئاپتور) بولۇشنى خالايمەن.

سىز بۇلارنى بېرىشكە قادىرمۇ؟— دەيدۇ. ئۇ بۇ دۇنيادىن ۋاز كەچمەيدۇ، شاھ بىلەن مۇنداق مۇنازىرىلىشىدۇ:

"ئەي ھوكۈمدار! قارا، سەندىن ئاۋال دادالا بىر مەملە-كەتتە ھوكۈمدار ئىدى. ئارمىيە، ھەشەمەت ئىگىسى بولۇپ ياشا-غان ئىدى. پەقەت ئۇنىڭ ئولۇم ئېلىپ كەتتى. دادالا ساڭا نەسىھەت قىلدى. دادالا ۋە ئاناڭنىڭ ئولۇم قالدۇرمىدى، ۋاقتى كەلسە سېنىمۇ تاشلايدۇ. بۇ سارايلار ماڭا بىر مۇساپىرخانىدۇر. سەندىن ئاۋال كىملەرنى بۇ يەرگە چۈشتى ھەم ئۆتۈپ كەتمى. بۇ سارای ساڭا نىمە دەيدۇ؟ ئاڭلا، سەن 'سارای' مېنىڭ دەيسەن؟ نىمىشقا مۇنداق دەيسەن؟ سەندىن كېيىن كېلىدىغان لارمۇ 'مېنىڭ' دەيدۇ."

بۇنىڭدا ھايات ۋە ئىجتىمائى جەمىيەتنىڭ مۇقەررەرلىك قانۇنىيىتى ناھايىتى ئىخچام ئىپادىلەنگەن. لېكىن بۇ ئوبرازنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى شۇكى، ناھايىتى نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆتتۈرىغا توغرا قويىسمۇ، ئاخىرى ئاپىرىپ تەقدىرگە باغلايدۇ. شۇڭا بۇ ئوبرازنى بىر تەرەپتىن ئېزىلگەن خەلقنىڭ فېئودال جەمىيىتىگە بولغان نارازىلىغىنى يىغقان، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ دانالىغىنى ئوز بېشىغا يىغقان، ئەمما ئۆتتۈرا ئەسىر فېئودال جەمىيىتىدە چەكلەش يولىنى ئىزلەپ تاپالمايۋاتقان ئوبراز دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئاپتورنىڭ ئەسىرىدە گەۋدىلەندۈرگەن تۈپ-

كى ئىدىيمسى بىلەن باغلاپ قارىغاندىمۇ بۇ مەسىلە تېخىمۇ ئېنىقلىنىدۇ.

59 — 69 - باپلارمۇ شاھ كۈن تۇغدى ئىلىگ، ۋەزىر ئوگدۇلمش ۋە ئۇنىڭ تۇققىنى ئودغۇرمىشىنىڭ پائالىيەتلىرىگە بېغىشلانغان بولۇپ، ئاساسەن يۇقۇرىدا كورسىتىپ ئوتكەن مەزمۇنلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. 69 - باپ ئودغورمىشىنىڭ ئاغرىغى ۋە ئولۇمىگە بېغىشلانغان بولۇپ، تۇركى خەلقلىرىنىڭ ئىتنوگىراپىيىسىگە دائىر بىر قاتار مەسىلەرنى ئىپادىلەپ تاماملىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئەسەردە قويۇلغان مەسىلەرمۇ هەل قىلىنىپ بولىدۇ. ئاخىرىدىكى 70 - 73 - باپقىچە 3 باپ خاتىمە تەرىقىسىدە بېرىلگەن بولۇپ، كىتاپنىڭ قاچان يېزىلغانلىغى، نىمە ئۈچۈن يېزىلغانلىغى، شائىرنىڭ روھىي هالىتى، دەۋرگە مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى مەسىلىلەرنى ئېنىقلاشقا يارىدەم بېرىدۇ. ئىرانلىقلار بۇ ئەسەرگە «شاھنامە تۈرك» دەپ نام بەرگەن.

دۇنيا ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىسى ۋە ئۇزىمىزنىڭ تەھلىلىمىز بويىنچە ئېيتقاندا «شاھنامە» بىلەن «قۇتاتقۇ بىلىگ» مەزمۇن جەھەتتىن هىچقانداق ئالاقىسى يوق. «شاھنامە» قەھرىمانلار توغرىسىدا داستان بولسا، «قۇتاتقۇ بىلىگ» ئەقىل ۋە هېكمەت، هاكىمىيەت توغرىسىدىكى دەرسلىكتۇر. بۇ ئىككىسىدىكى ئوخشاشلىق ئەسەردىكى شەھرىي ۋەزىن مەسىلىسىدۇر. ئىشلىتىلگەن شەھرى شەكىل ئۇستىدە ئۇلۇغ ئالىملار، ئاكادېمىك رادلوف، ۋامبېرىلار كوپ ئىشلىگەن. ئاكادېمىك رادلوف ئۇنىڭ شەھرىي ۋەزنىنى 11 بوغوملۇق بارماق ۋەزن دىگەن ئىدى. لېكىن بۇ مەسىلىدە باش قاتۇرۇپ ئىشلىگەن نەمىس تۈركشۇناس مارتىن

هارتمان ئۇ ئەسەردە ئاروز ۋەزىنىڭ بەھرىمۇ تاقارىپ ۋەزىندە، ممسرالىرى ئىككىلىڭ مەسئۇى، غەزەل شەكلىدە يېزىلغانلىغىنى ئېنىقلاپ، ئىرانلىقلارنىڭ «شاھنامە تۇرك» دېيىشىنىڭ سەۋىۋى «شاھنام» ئەنە شۇ ۋەزىن ۋە شۇ شېئىرى شەكىلنى قوللانغانلىغىنى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «شاھنامە» دىن ئەنە شۇ شەكىلنى قوبۇل قىلغانلىغىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. لېكىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئاروز ۋەزىن سىرتتىن كىرگەنمۇ ياكى ئەسلىدە بارمىدى دېگەن بۇ مەسىلە ئۈستىدە ھازىرمۇ مۇنازىرە بار. چۈنكى ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۇركى تىللار دىۋانى» دىكى قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا بۇ شەكىلنىڭ بارلىغى ئىسپاتلانماقتا. بۇ توغرىدىكى مەسىلىنى چۆگۈر تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ئەدەبىياتشۇناسلىقنىڭ ئالدىدىكى ۋەزىپىلىرىدىن بىرى. ئەمما، «قۇتاتقۇ بىلىگ» تە يۇقۇرقى شەكىلدىن باشقا توتىلىك 11 بوغۇملۇق شەكىلمۇ ئۇچرايدۇ.

«قۇتاتقۇ بىلىگ» 11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ گۈزەل، ئەڭ يېرىك يازما يادىكارلىغى، ئۇ ئىشلەتكەن تىل ئۇز زامانىسىدا ئىشلىتىلگەن بەدىئى تىلنىڭ ئەڭ يۇكسەك چوققىسىدۇر. ئۇنىڭ تىلىنى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا ئۇز دەۋرىگە چە ئىشلىتىلگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھېكمەتلىك سوزلىرىنىڭ توپلىمى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇ ئەسەردىكى بەدىئىلىكنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك كوزگە تاشلىنىدىغان تەرىپىدۇر. ئەسەردە ئۇز زامانىسىنىڭ شۇنداق ئەھمىيەتلىك چوڭ مەسىلىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ھەل قىلىشقا قارىماي، شۇنچە چوڭ ئەشەرگە پەقەت توتىلا قەھرىمان قاتنىشىدۇ. بۇمۇ ئەسەردىكى بەدىئى ماھارەتنى

كورسەتكەندەك تەرەپلەرنىڭ بىرسىدۇر. ئەسەر ئىدىيىسىنىڭ ئەسەر سيۇژىتىدىكى تارىخىي پاكىت بىلەن مەنتىقى ھالدا قەدەم-مۇ-قەدەم ئىلگىرىلەپ، ئىزچىل ھالدا چوڭقۇرلاپ كامالەتكە يەتكەن ئەسەر كومپۇزىتسىيەسىدىكى ناھايىتى مۇستەھكەم، ئۇ-يۇلتاشتەك بىرلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. خۇددى ئادەمنىڭ ئورگانىزمىدىكى قان بىلەن گوشنى بىر-بىرسىدىن ئايرىۋالغىلى بولمىغاندەك بۇ ئەسەردىكى ئىپىزىم بىلەن لىرىزمنى بىر-بىر-سىدىن ئايرىۋالغىلى بولمايدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەرنىڭ ھەرقانداق بابىنى ئوقۇغان ئادەم ھاياجانغا چۈمىدۇ.

«قۇتاتقۇ بىلىگ» ئۇيغۇر بەدىئى تىلىنىڭ 11-ئەسىر-، كەلگەندە تېخىمۇ بېيىتىپ يۇكسەك چوققىغا كوتەرىدى. 11-ەسىردىكى قاراخانىلارنىڭ "خاقانىلار" تىلى، پۇتۇن شەرق ئەدەبىيات بەدىئى تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە تەسىر قىلدى.

«قۇتاتقۇ بىلىگ» نىڭ بەدىئى ئىدىيىۋى تەسىرى توغ-رىسىدا شۇنى كورسىتىپ ئوتۇش كېرەككى، «قۇتاتقۇ بىلىگ» دىن 250 يىل كېيىن يېزىلغان نەسىرىدىن راپخوزىنىڭ «قىساسول ئەنبىيا» سىدىكى «باھار تەسۋىرى» «قۇتاتقۇ بى-لىگ» نىڭ باھار تەسۋىرىدىن بۇۋاستە ئىلھام ئېلىپ يېزىل-غانلىغى ناھايىتى ئېنىق كورۇنۇپ تۇرۇپتۇ. بۇ ھالنى 13-ئەسىر-دە ئوتكەن ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» ئەسى-رىنىڭ ئىدىيىۋىلىك ھەمبەدىئىلىك تەرىپىدىن كورەلەيمىز. بۇلاردىن باشقاسىرتتىن مىسال ئالساق تۈرك شائىرى ئاشىق پاشا (17-ئەسىر) ئەسەرلىرىدۇ ئىدىيىۋى ۋە بەدىئى تەسىرىنى «قۇتاتقۇ بىلىگ» تىن ئالغانلىغىنى ۋە مەشھۇر گىروزىن شائىرى شوتاروستۇۋلىنىڭ «يولۋاس تېرىسى يېپىنغان باتۇر» دىگەن كىلاسسىك ئەسىرى

بۇاسته «قۇتاتقۇ بىلمگ» تەسىرىده يېزىلغانلىغىنى كورسىتە-
دىغان تارىخىي پاكىتلار بار.

«قۇتاتقۇ بىلمگ» خەلق ئارىسىغا شۇنچىلىك كەڭ تار-
قالغانكى، ھەتتا خۇمدانچىلارنىڭ كومزەكلىرىنىڭ ئۇستىلىرىگىمۇ
«قۇتاتقۇ بىلىمگ» نىڭ پارچە بېيىتلىرى يېزىلغانلىغى مەلۇم.
بۇ ھال ئۇنىڭ تۇركى خەلقلىرى ئارىسىدا قانچىلىك ئالقىشقا
ئىگە بولغانلىغىنى كورسىتىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا يۇسۇپ
خاس ھاجىپ 11 - ئەسىردىكى ئەڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر.
ئۇنىڭ «قۇتاتقۇ بىلمگ» تىكى پىكىرلىرى زاۋاللىقتا يۇز تۇتۇ-
ۋاتقان قاراخانىلار سۇلالىسىگە قارىتىپ ئېيتىلغان ماناپىستۇر. كە-
تاپ يېزىلغان شارائىتتىكى قاراخانىلار ئەھۋالىنى شائىر ئەسە-
رىڭ 73 - بابىنىڭ ئاخىرىسىدا مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

كىشى بارچە يارماق بولدىلار،
كۇمۇش كىمدە ئىرسە باش ئەگدىلەر.

(پۇتۇن ئىنسانلار پۇلىنىڭ قۇلى بولدى، كۇمۇش كىمنىڭ قولىدا
بولسا شۇنىڭغا باش ئەگدى.)

....."ئۇسۇل، نىزام قارىمۇ - قارشى بولدى، ئاق ۋە قارا
بىر - بىرىسىدىن ئايرىلماس بولدى"، "ھارام بىلەن پۇتۇن ئا-
مان قارايدى، خەلقە ۋاپا قىلمىدى، جاپا قىلدى".

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەر شائىر، ئوز
دولىتىنى مۇنقەرزلىكتىن ساقلاپ، خەلقىنى بەختلىك قىلىش
يوللىرىنى ئىزلىمدى. شۇڭا ئۇ، خەلق بەختىيار بولغان "ئىددىيال
دولەت"، ئۇنى باشقۇرۇۋاتقان ئىددىيال شاھ ئوبرازىنى يارە-
تىپ، شاھ بۇ ئەينەكتە ئوزىنى سېلىشتۇرۇپ كورسۇن دەپ ئۇ-

نی شۇ چاغ هاكىمداری قاراخانىلار سۇلالىسىدىن ئەبۇئەلی هەسەن سۇلايمان ئارسلانخانغا سوغا قىلدی.

شائىر ئۇز دەۋرىنىڭ ئەڭ ئىلغار ۋەتەنپەرۋەر ئىدىيىلىرى-نی ئىلگىرى سۈرسىمۇ، ئەمما ئىجتىمائی جەمىيەتنی، سىنىپلارنی، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنی چۈشىنىشی ئىدىيالىستىك بولغاچقا، بۇ جەمىيەتتە يۇز بەرگەن ئىشلارنی تەقدىرگە باغلايدۇ. مېهنەت-كەشلەرنىڭ ماهىيىتىنی بەلگىلىك هالدا چۈشەنسىمۇ ئۇلارنی يەنىلا پەس كۆرىدۇ. ئۇلارنىڭ جاهان تارىخىنی ياراتقۇچی هەل قىلغۇچ كۈچىنی يەنىلا تونۇپ يېتەلمەيدۇ. بولۇپمۇ چارۋە-چىلارنی "پەسكەش". "قوپال" ۋە "پاراسەتسىز" دەپ قاراپ، ئۇلاردىن پەقەت پايدىلىنىش كېرەك، ئەمما "دوست تۇتقىلی بولمايدۇ" دەيدۇ. ئۇلار دولەت باشقۇرۇشقا يارىمايدۇ. چۈنكی ئۇلارنىڭ نەسلی "ئىسىلزادە" ئەمەس، "بەگ بولۇش ئۈچۈن تېگی ئىسىل بولۇش كېرەك"، "بەگ ئانىسىدىن بەگ بولۇپ تۇغۇلىدۇ" دەپ قارايدۇ. ئۇ "ئادىل شاه"قا ئۈمىت باغلايدۇ. شاه ئادىل بولسا، توغرىلىق بىلەن هەركەت قىلسا، مىللەتنىڭ ۋاقتی، كۈنی سائا-دەت ئىچىدە ئوتىدۇ" دەپ قارايدۇ. ئۇ مۇشۇنداق شاه دەۋ-رىدە "قوزا بىلەن بورە بىللە ياشاۋېرىدۇ" دەپ قارىدی. ئەمما سىنىپىي جەمىيەتتە ئەزگۈچی بىلەن ئېزىلگۈچی ئۈنداق ئىناق يا-شىشی مۇمكىن ئەمەسلىكىنی چۈشىنەلمىدی. چۈشىنىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدی. شۇڭا ئۇنىڭ "ئىدىيال شاه"، "ئىدىيال دولەتی" نىڭ رىيالىققا ئايلاندۇرۇلۇشی، شۇ ئارقىلىق دولەتنی مۇنتەزز-لىكتىن قۇتۇلدۇرۇپ خەلقنی بەختكە ئېرىشتۈرۈشی مۇمكىن ئەمەس ئىدی. ئۇ ئۇز دەۋرىنىڭ ئوغلی ئىدی. ئۇ هەرقانداق ئۇلۇغلۇق

بىلەن ئوز دەۋرىدىن ھالقىپ كېتەلمەيتتى. بۇ ماركسزىمنىڭ ماتېرىيالىستىك نوقتىنەزىرىدۇر. شۇڭا ئۇ ئوز دەۋرىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى يالغۇنلۇق شائىر سۈپىتىدە مەڭگۈ قالىدۇ. ئۇنىڭ كوز قارىشىدىكى خاتالىقلار ئوز دەۋرىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيىتىگە نۇقسان يەتكۈزەلمەيدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىگ» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردىكى ئەڭ قىممەتلىك، ئەڭ يىرىك، تارىخىي بەدىئى يادىكارلىغىدۇر. بۇ ئۇلۇغ ئەسەرنىڭ يالغۇز 11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ، تىل ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە، ئىستېتىك قاراشلىرىنى ئۆگىنىشتە زور ئەھمىيىتى بولۇپ قالماستىن، بەلكى شۇ چاغدىكى پۈتۈن تۈركى خەلقلىرىنىڭ يۇقۇرقى تەرەپلىرىنى ئۆگىنىشتىمۇ زور تارىخى رىيال ئەھمىيىتى بار. «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى پۈتۈن شەرق تارىخىدا بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ئوچمەس شانلىق ئۇلگە بولۇپ قالغۇسىدۇر. توۋەندە «قۇتادغۇ بىلىگ» تىن پارچىلار بېرىلمەز.

باھار ھەققىدە

توغاردىن ئەسەكەلدى ئوڭدىن يېلى،
ئاجۇن ئېتىگۈكە ئاچتى ئۇچماق يولى.
(شەرقتىن ئىسسىق شامال چىقىپ، دۇنيانى بېزەش ئۈچۈن جەننەت يولىنى ئاچتى.)
ياغىز يەرىپار تولدى كافۇر كېتىپ،
بىزەنمەك تىلەر دۇنيا كوركىن ئېتىپ.
(قارامتۇل يەر ئۇستىدىن كافۇر (قار) كېتىپ، ئىپار بىلەن

تولدی، دۇنیا هوسنىگه تولۇپ بېزەنمەكنى ئىستىدى.)
ئىرنچىخ قىشىخ سۇردى يازقى ئەسىن،
يارۇق ياز يانا قۇردى دەۋلەت ياسىن.
(باهار شامىلى كورۇمسز قىشنى هەيدىدى، نۇرلۇق باهار دولەت ئۇقياسىنى بەتلىدى.)
قۇرۇمىش يىغاچلار توناندى ياشىل،
پەزەندى يىپون، ئال، ساربخ، كوك، قىزىل.
(قۇرۇغان دەرەخلەر يېشىل تون كىيىپ، هال، سەرىق، كوك، قىزىل بولۇپ بېزەندى.)
ياغىز يەر ياشىل تۇرقۇيۇزكە بادى،
كېتاي ئارغىشى يادقى تابغاچ ئىدى.
(قارامتۇل يەر يۇزىگە يېشىل يىپەك يايدى، گويا كىدان كارۋىنى تابغاچ (جۇكگو) تاۋار - دۇردۇننى يېيىۋەتكەندەك بولدى.)
يازى، تاغ، قىر، ئوبدى، توشەندى يازىپ،
ئىتتىندى قولى، قاشى كوك ئال كەزىپ.
(تاغ - دالا، قىر ۋە ئويمان يېپتىپ كۇشەندى، ۋادا ۋە يۇتىلار قىزىل، كوك كىيىم كىيىپ بېزەندى.)
تۇمەن تۇ چىچەكلەر يازىلدى كۇلە،
يىپار تولدى كافۇر ئاجۇن يىز بىلە.
(تۇمەن - تۇرلۇك چىچەكلەر ئېچىلدى كۇلۇپ، كەتتى دۇنيا ئىپار، كافۇر هىدىگە تولۇپ.)
ساباييلى قوپتى قازانغول يىغىن،
ئاجۇن بارچا بۇتۇرۇيىپار بۇردىكىن.
(قەلەمپۇر هىدى تارقىلىپ يۇمشاق شامال چىقتى، دۇنيا پۇتۇنلەي ئىپار پۇراپ كەتتى.)

قاز، ئۇردەك، قوغۇ، قىل، قالغىچ تۈدى،
قاقلانو قاينار يوقارى، توزى.
(غاز، ئودەك، ئاققۇ، قىل ئاسماننى قاپلىدى، قاقىلداپ قاياپ، يۇقۇرى - تۆۋەن ئۇچۇشتى.)
قايانو قوپار، كور قاياسۇ قونار،
قايانو چاپار، كور، قايۇ سۇ ئىچەر.
(قارىغىن، بەزىسى قوزغالسا بەزىسى قونىدۇ، بەزىسى سۇ ئۇزسە بەزىسى سۇ ئىچىدۇ.)
كوكىش، تورنا كوكتە ئۇنىن يانقۇلار،
تىزىلمىش تىنىرتەگ ئۇچار، يەلكورەر.
(كوكشىن، تۇرنا كوكتە ئۇنىنى ياڭرىتىپ، كارۋاندەك تىزىلىپ، پەرۋاز قىلىپ ئۇچىدۇ.)
ئۇلار قۇش ئۇنىن تۇزدى ئۇندەر ئىشىن،
سىلىگ قىز ئو قىرتەگ كوڭىل بەرمىشىن.
(ئۇلار خۇددى ئىپەتلىك قىز ئوز يىگىتىنى چاقىرغانىدەك يېقىملىق بىر ئۇن بىلەن ھەمرىيىنى ئۇندىمەكتە.)
ئۇنىن ئوتتى كەكلىك كۇلە قاتۇرا،
قىزىل ئاغزى قان تەگ، قاشى قاپ - قارا.
(تۇمشۇغى قاندەك قىزىل، قاشى قاپ - قارا كەكلىك قاقاخلاپ كۇلگەندەك ئۇن بىلەن سايراشقا باشلىدى)
قاراچۇمغۇك ئوتتى سىنا تۇمشۇقىن،
ئۇنى ئوغلاغو قىز ئۇنى تەگ ياقىن.
(قارا قۇشقاچ تۇمشۇغىنى سوزۇپ سايرىدى، ئۇنىڭ ئۇنى خۇددى نازۇك قىز ئۇنىدەك يېقىملىق.)
چىچەكلىكتە ساندۇاچ ئوتەرمىك ئۇنىن،

ئوقىر سۈرى - ئېرى كۈنۈن ھەم تۈنۈن.
(گۈلزاردا بۈلبۈل مىڭ خىل ئۈن بىلەن سايراپ، كېچە - كۈندۈز ئېرى سۈرمىسىنى ئوقۇيدۇ.)
ئېلىك - كۈلمۈز ئوينار چېچەكلەر ئۈزە،
سىقۇن - مۈيغاق ئاغىنار يۇرۇرتىپ كېزە.
(تاغ ئوچكىلىرى گۈللەرنىڭ ئارىسىدا ئوينىشىپ يۈرىدۇ، بوغا مارال ئېغىناش ئۈچۈن جاي ئىزلەپ يۈرىدۇ.)
قالاق قاشى تۈگدى، كوزى ياش ساچار،
چىچەك يازدى يۈز، كورگۈلەر قاتقۇرار.
(ئاسمان قاپقىنى تۇرۇپ، كوزىدىن ياش توكتى، كورگىنكى، چىچەكلەر يۈز ئېچىپ، قاقاقلاب كۈلدى.)
بۇ ئودرە ئاجۇن ئۈز ئۈزىگگە باقىر،
كۈۋەنىپ، سەۋنىپ ئىدىگە باقىر.
(بۇ پەيتتە دۇنيا ئوز - ئوزىگە باقتى، مەغرۇرلىنىپ، شاتلىنىپ بايلىغىغا باقتى.)

تىلىمىك پەزىلىتى ۋە زىيىنى ھەققىدە

ئۇقۇشقا، بىلىگگە بۇ تىلماچى تىل،
يارۇنتاچى ئەرنى يورىق تىلنى بىل.
(ئەقىل ۋە بىلىمنىڭ تىلماچى، بۇ تىل، ئادەمنى نۇرلاندۇرىدىغان ماھىر تىلنى بىل.)
كىشىگ تىل ئاغىدلار، بولۇر قۇت كىشى،
كىشىگ تىل ئۇجۇزلار، باردر ئەر باشى.
(تىل كىشىنىڭ قەدرىنى ئاشۇرىدۇ، ئادەم بەختلىك

بولمدۇ. تىل كىشىنى خورلايدۇ، (تىل بىلەن) ئادەمنىڭ بېشىمۇ كېتىدۇ.)

تىل ئارسلان تۇرۇر، كور، ئىشكىتە ياتۇر،
ئايا ئەۋلىگ ئەر، ساق، باشىڭنى يېيۇر.

(تىل ئىشكىتە ياتقان ئارسلاندۇركى، ئەي ئوي ئەگسى، ئېھتىيات قىل، بېشىڭنى يەيدۇ.)

تىلنى ئەمگەمىش ئەرنەگۈتىر ئەشىق،
بۇ سوز ئىشكە تۇتغل، ئۇزۇڭگە ئەش ئىق.

(تىل (ئاۋازىدىن) قىينالغان كىشىنىڭ نىمە دېگەنلىگىنى ئاڭلا؛ بۇ سوزنى ئەمەلگە ئاشۇر ۋە ئوزەڭگە ھەمرا قىل.)

"مەنى ئەمگە تۇرتىل، ئىدى ئوڭ تەلىم،
باشىم كەسمە سۇنى كەسەيىن تىلىم."

("يارەببى، تىل ماڭا قانچىلىك كوپ جاپا چەكتۇردى، بېشىمنى كەسمەسۇن ئۇچۇن تىلىمنى كېسەي.")

سوزۇڭنى كېدوزگىل باشىڭ بارماسۇن،
تىلڭى كېدوزگىل تىشىڭ سىنماسۇن.

(سوزۇڭگە ئېھتىيات بول، بېشىڭ كەتمىسۇن! تىلىڭنى ساقلا، چىشىڭ سۇنمىسۇن.)

ئەسەنلىك تىلەسە سەنىڭ بۇ ئۇزۇڭ،
تىلىڭدە چىقار ياراغسىز سۇزۇڭ.

(سەن ئوزەڭگە ئامانلىق تىلىسەڭ، ئاغزىڭدىن يارامسىز سوزلەرنى چىقارما.)

بىلىپ سوزلەسە سوز بىلىگكە سانۇر،
بىلىگسىز سوزى ئوز باشىنى يېيۇر.

(سوزنى بىلىپ سوزلىسەڭ ئىلىم ھىساپلىنىدۇ، بىلىمسىزنىڭ

سوزی ئوز بېشمنی يەيدۇ.)

ئوكۇش سوزده ئارتۇق ئاسىخ كورمەدىم،

يانا سوزله مشته ئاسىخ تۇلمادىم.

(كوپ سوزدىن ئارتۇق پايدا كورمۇدۇم، تەكرار سوزلەش - تىن همچ نەپمۇ ئالالمىدىم.)

ئوكۇش سوزلەمه سوز، بىرەر سوزله ئاز،

تۇمەن سوز تۇگمىس بۇ بىر سوزده ياز.

(كوپ سوزلىمه، بىرەر - بىرەر ئاز سوزله، تۇمەن سوزنىڭ تۇگمىنى بىرلا سوز بىلەن يەشكىن.)

كىشى سوز بىلەن قوپتى، بولدى مەلىك،

ئوكۇش سوز باشمغ يەرگه قىلدى كولىك.

(كىشى سوز بىلەن يۇقۇرى ئورلەپ، پادىشا بولمىدۇ،

(ئەمما) كوپ سوز بېشىنى يەرگه ئەگدۇرىدۇ.)

تىلىگ قەد كۇدەزگىل، كۇدەزلدى باش،

سوزۇكنى قىسۇر غىل، ئۇزاتىلدى ياش.

(تىلىكنى قاتتىق تىي، بېشىڭ ساقلىنىدۇ، سوزۇكنى قىسقا قىل ئومرۇڭ ئۇزىرىدۇ.)

تىل ئاسىغى تەلم بار، ياسى ما ئوكۇش،

ئارا ئوگدىلدۇر تىل، ئارامىڭ سوكۇش.

(تىلىنىڭ كوپ پايدىسى بار، ئۇنىڭ زىيىنمۇ ئۇرغۇن، يەزىدە تىل ماختايدۇ، بەزىدە مىڭ تۇرلۇك سوكىدۇ.)

كالى مۇنداغ ئەسره بىلىپ سوزله سوز،

سوزۇڭ بولسۇ كوز سوز قاراغۇ قاكوز.

(ئەھۋال مۇنداق ئىكەن، سوزنى بىلىپ سوزله، سوزۇڭ كوزسىز قارغۇغا كوز بولمىسۇن.)

بىلىگسىز قاراڭغۇ تۇرۇر بەلگۈلۈگ.
يورى، ئاي، بىلىگسىز، بىلىگ ئال ئۇلۇگ.
(بىلىمسىز كىشى، بەلگىلىككى، قارىغۇدۇر، يۇر ئەي بىلىم-
سىز، ئوزەكگە تىگمىشلىك بىلىمنى ئال.)
تۇغۇغلى ئولۇر، كور، قالىر بەلگۈ سوز،
سوزۇڭ ئەرگۈ سوزلە، ئۇزۇڭ ئولگۈ سوز.
(تۇغۇلغان (ئادەم) ئولىدۇ، بىلگىنكى، سوزى يادىكار
بولۇپ قالىدۇ، ياخشى سوزۇگنى سوزلىسەك، ئوزەك ئولمەيسەن.)
ئىكى نەك بىلەئەر قارىماس ئوزى.
بىرئەرگۈ قىلىنچى، بىرئەرگۈ سوزى.
(ئىككى نەرسە بىلەن ئادەم قىرىمايدۇ، ئۇنىك بىرسى
ياخشى قىلىق، يەنە بىرسى ياخشى سوزدۇر.)
تىرىكلىك تىلىسە ئوزۇڭ ئولمەگو،
قىلىنچىك، سوزۇڭ ئەدگۈتوت، ئاي بوگۈ.
(ئولمەيدىغان هايات تىلىسەك، ئەي دانا، خۇلقى - مىجەز-
زىك بىلەن سوزۇگنى ياخشى قىل.)
ساڭا مەن سوزلەدىم، سوزۇم، ئاي ئوغۇل،
ساڭا بەردى بۇ پەنت ئوزۇم، ئاي ئوغۇل.
(ئەي ئوغۇل سوزۇمنى ساڭا سوزلىدىم، ئەي ئوغۇل، ساڭا
ئوزەمنىك بۇ نەسىھەتنى قىلدىم.)
كۇموش قالسا ئالتۇن مەنگىدىن ساڭا،
ئانى توتماغىل سەن بۇ سوزكە تەگە.
(مەندىن ساڭا ئالتۇن، كۇموش قالسىمۇ، سەن ئۇنى بۇ
سوزگە تەك كورمە.)

كۇموش ئىشكە توتسا توكەر، ئالقىنور،
سوزۇم ئىشكە توتسا كۇموش قازغانۇر.
(كۇموشنى ئىشلەتسەك توگەيدۇ، سوزۇمنى ئەمەلگە ئاشۇرساك، كۇموش تېپىلىدۇ.)
كىشىدىن كىشگە قۇمارۇ سوز ئول،
قۇمارو سوزۇك توتسا ئاسىغى يۇز ئول.
(ئادەمدىن ئادەمگە سوز ۋەسىيەت بولۇپ قالىدۇ، ۋەسىيەت سوزگە ئەمەل قىلسا، ئۇنىڭ پايدىسى كوپ.)

بىلىم ۋە ئەقىل - ئىدراك ھەققىدە

بىلىشنى بەدۇك بىل، ئۇقۇشنى ئولۇغ،
بۇ ئىككى بەدۇتۇرئوردورمىش قۇلۇغ.
(بىلىمنى بۇيۇك، ئەقىل - ئىدراكنى ئۇلۇغ بىل، بۇ ئىككى نەرسە ئىنسانىنىڭ مەرتىۋىسىنى يۇقۇرى كوتىرىدۇ.)
بۇ سوزكە نۇرنۇقى مۇنۇ كەلدى سوز،
بۇ سوزنى ئەشتكىل، سوزۇك مۇندا ئۇز.
(بۇ سوزنىڭ دەلىلى سۇپىتىدە توۋەندىكى پىكىر كەلدى، بۇنى ئاڭلىغىن - دە سوزۇڭنى شۇ يەردە توختات.)
"ئوقۇش قايدا بولسا ئۇلۇغلۇق قۇلۇر،
بىلىگ كىمدە بولسا بەدۇگلۇك ئالۇر."
(ئەقىل - ئىدراك قەيەردە بولسا ئۇلۇغلۇق شۇ يەردە بولىدۇ، كىمدە بىلىم بولسا ئۇ بۇيۇكلۇككە ئېرىشىدۇ.)
ئۇقۇشلۇغ ئۇقار ئول، بىلىگلىك بىلىر،
بىلگىلى، ئۇقۇغلى تىلەككە تەگىر.

(ئەقللىق ئۇتالايدۇ، بىلىملىك بىلەلەيدۇ، بىلىملىك، ئەقللىق كىشىلەر تىلىگە يېتەلەيدۇ.)

بىلگ مەنىسى بىل نەگۈتىر بىلىگ.

بىلگ بىلسە ئوترۇيىرار ئەردە ئىگ.

(بىلىمنى نىمىشقا بىلىم دىگەنلىكنىڭ مەنىسىنى بىل، بىلىم بىلگەن كىشىدىن كېسەل يىراقلىشىدۇ.)

بىلىگسىز كىشى بارچە ئىگىلىك بولۇر

ئىگىلىك ئەملەمسە كىشى تەرك ئولۇر.

(بىلىمسىز كىشىلەرنىڭ ھەممىسى كېسەل كېلىدۇ، كېسەل-نى داۋالىماسا، ئادەم تېزلا ئولۇپ كېتىدۇ.)

يۇرى، ئاي، بىلىگسىز ئىگىنىڭ ئوتا،

بىلىگسىز ئوتۇن سەن ئاي، بىلگە قۇتا.

(يۇر، ئەي بىلىمسىز كىشى، كېسىلىڭنى داۋالا، ئەي ئالىم بىلىمسىزلىكنىڭ داۋاسىنى سەن ئېيتىپ بەر.)

ئۇقۇش ئول بۇرۇندۇق، ئانى يەتسە ئەر،

تىلەككە تىگمە ئول تۇمەن ئارزۇيەر.

(ئەقىل - ئىدراك بىرچۈلۈرگىسى، ئۇنىڭغا ئېرىشكەن ئەر-نىڭ تۇمەنلىگەن ئارزۇسى بولسىمۇ ئۇنىڭغا يېتەلەيدۇ.)

ئۇقۇش بولسا ئەركە، كور ئاسىغى ئوكۇش،

بىلىگ بىلە ئوترۇ بولۇر ئەركوسۇش.

(ئەقىل - ئىدراكنىڭ كىشىگە پايدىسى نۇرغۇن، بىلىم بىلگەندىن كېيىنلا ئادەم قەدىرلىك بولىدۇ.)

ئۇقۇش بىرلا ئىشلە قامۇغ ئىش - كۆرۈگ

بىلىگ بىرلە بەكلە بۇ بولمىش ئۇدۇگ

(هەرقانداق ئىشنى ئەقىل - ئىدراك بىلەن ئىشلە، ياشىغان زامانىڭنى بىلىم بىلەن مۇستەھكەملە.)

× × ×

بىلىمگە ئىگە ئاز، بىلىمسىز ئوكۇش،
ئوتۇشسىز ئۇكۇش بىل، ئوقۇشلۇغ كوسۇش.
(بىلىملىكلەر ناھايىتى ئاز، بىلىمسىزلەر كوپ، ئەقىلسىز - لەر كوپ، بىلگىنكى، ئەقىللىق كىشىلە كەم ئۇچرايدۇ.)
بىلىمسىز بىلىمگە بولدى ياغى،
بىلىمسىز بىلىمگە قىلدى چوغى.
(بىلىمسىز نادانلار بىلىملىككە دۇشمەن بولىدۇ، بىلىم - سىزلەر، بىلىملىكلەرگە ھەسەت قىلىدۇ.)
كىشىدە كىشى ئادرۇقى بار تەلىم،
بۇ ئادرۇق بىلىمگرۇن ئايۇر بۇ تىلىم.
(كىشى بىلەن كىشىنىڭ پەرقى ناھايىتى زور بولىدۇ، بۇ پەرق پەقەت بىلىمدىلا ئىپادىلىنىدۇ.)
بىلىمگىمگە سوزلەدىم ئۇششۇ سوزۇم،
بىلىمگىسىز تىلىنى بىلۇ مەز ئوزۇم.
(مەن بۇ سوزۇمنى بىلىملىكلەرگە سوزلىدىم، بىلىمسىز - نىڭ تىلىنى ئوزەمۇ بىلمەيمەن.)
سوزوگ سوزلە دەچى ئازار ھەم يازار،
ئۇقۇشلۇغ ئىشتىسە ئوڭازور، تۇزەر.
(سوزلىگۈچى ئازىدۇ، خاتا كېتىدۇ، ئەقىللىق كىشىلەر ئاڭلىسا، ئوڭايلا تۇزىتىدۇ.)

بىلىمپ سوزدىچى كىشى بارئوكۇش،
ئانى بىلدەچى ئەرماڭا كېد كوسۇش.
((سوزنى) بىلىمپ سوزلىگۈچىلەر كوپ، (ئەمما) ئۇنى بىل-
گۈچىلەر ماڭا كەم يولۇقتى.)
قامۇغ ئەرگۈلۈكلەر بىلىگ ئاسىغى ئول،
بىلىگ بىرلە بولدى مەسەل كوككە يول.
(بارلىق ياخشىلىقلار — ئىلىمنىڭ پايدىسى، بىلىم بىلەن
ئاسمانغا يول تاپمدۇ دىگەن مەسەل بار.)
بىلىگ بىرلە سوزلە قامۇغ سوزنى سەن،
بىلىگىن بەدۇك بىل قاموغ ئوزنى سەن.
(ھەممە سوزۇڭنى بىلىم بىلەن سوزلە، بارلىق ھاياتلىقنى
بىلىم بىلەن قەدىر تاپتى، دەپ بىل.)
ياشىل كوكتىن ئىنىدى ياغمۇر يەرگە سوز،
سوزى بىرلە يالڭىق ئاغىر قىلدى ئوز.
(سوز كوك ئاسماندىن قارا يەرگە چۈشتى، سوز بىلەن
ئىنسان ئوزىنى قەدىر - قىممەتكە ئىگە قىلىدۇ.)
كىشى كوڭلى تۇپسىز تەگسىز تەگ تۇرۇر،
بىلىگ يىنچۇ سانى تۇپسىندە ياتۇر.
(ئادەمنىڭ كوڭلى خۇددى تېگى يوق دېڭىزغا ئوخشايدۇ،
بىلىم بولسا ئۇنىڭ ئەڭ تېگىدە ياتقان ئۇنچىدەكتۇر.)
تەگسىزدىن چىقارما سايىنچۇ كىشى
كەرەك يىنچو بولسۇن كەرەك ساي تاشى.
(كىشى دېڭىزدىن ئۇنچىنى چىقارمىسا، ئۇنچە، بىلەن
سايىنىڭ تېشى ئوخشاشلا بىر نەرسە.)

ياغمز يەر قاتمنداقى ئالتۇن تاش ئول،
قالى چىقسا بەگلەر باشىندا تۇش ئول.
(قارا يەر قېتىدىكى ئالتۇن—ئۇ بىر تاشتىن ئىبارەت،
ئەگەر قېزىپ چىقىرىلسا، پادىشالار بېشىغا بېزەك بولىدۇ)
بىلىگ چىقارماسا بىلگىن تىلىن،
ياتۇرماز ئانىڭ بىلگى ياتسا يىلىن.
(بىلىملىك كىشى بىلىمنى تىل بىلەن بايان قىلمىسا،
ئۇنىڭ بىلىمى يىللاپ ياتسىمۇ، نۇر بېرەلمەيدۇ.)
ئاجۇن تۇتقۇ قائىدە ئۇقۇشلۇغ كەرەك،
بۇرۇن باسقۇقا ئوگ كەرەك ھەم يۇرەك.
(ئالەم تۇتۇشقا ئىدراكلىك ئەر كېرەك، خەلقنى باشقۇ-
رۇشتا ئەقىل ھەم يۇرەك كېرەك.)
ئۇقۇش بىرلە تۇتتى ئاجۇن تۇتقۇچى،
بىلىگ بىرلە باستى بۇدۇن باسقۇچى.
(جاھان تۇتقۇچى جاھاننى پاراسەت بىلەن تۇتتى، خەلق
باشقۇرغۇچى ئىلىم بىلەن باشقۇردى.)
گاجۇنقا ئاپائىنمىشمىنده بەرۇ،
ئۇقۇشلۇغ ئۇرۇ كەلدى ئەرگۇ تورۇ.
(ئالەمگە ئەجدادىمىز تورەلگەندىن تارتىپ، پاراسەتلىكلەر-
نىڭ ئورنى يۇقۇرى، ئوزلىرى ئەزىز بولۇپ كەلدى.)
قايۇ ئۇدتە ئەرسە بۇ كۇندە بۇرۇن،
بىلىگلىگكە تەگدى بەدۇكرەك ئۇرۇن.
(بۇرۇن بۇرۇنقى قايسى زامانلا بولمىسۇن، بىلىملىكلەرگە
يۇقۇرىراق ئورۇن تەگدى.)
ئۇقۇش بىرلە ئاسانۇر كىشى تارتاقى،

بىلىگ بىرلە سوزلۇر بۇرۇن بولغاقى.
(كىشىلەرنىڭ بۇزۇقلىغى ئەقىل بىلەن بىلىنىدۇ، خەلق ئىچىدىكى تەنچسىزلىق بىلىم بىلەن بېسىلىدۇ.)
ئاجۇن توتغۇقا ئەر ئۇقۇش بىرلەقەد،
بۇدۇن باسغۇقا ئەربىلىگ بىلسە قەد.
(جاھان تۇتقۇچى ئەر پاراسەتلىك بولسا، مۇستەھكەم بولىدۇ، خەلقنى باشقۇرغۇچى ئەر بىلىم بىلسە، كۇچلۇك بولىدۇ.)
بۇ ئىكى بىرنىكسە بۇلۇر ئەرتۇكەل،
تۇكەل ئەر ئاجۇنۇغ تەمام يەر تۇكەل.
(بۇ ئىككى بىرنىكسە كىشى كامالەتكە يېتىدۇ، كامىل كىشى دۇنيا (نېمەتلىرىنىڭ) ھەممىسىگە ئىگە بولىدۇ.)
قالى ئەدگۇ بۇلماق تىلىسە ئۇزۇڭ،
يورى ئەدگۇلۇك قىل، كېيىنىدى سوزۇڭ.
(ئەگەر ئۇزۇڭ ياخشى بولۇشنى ئىستىسەڭ، يۇرگىنى، باخشىلىق قىل، ئارتۇق سوزلىمە)
كىشى مەڭۇ بۇلماس بۇ مەڭۇ ئاتى،
ئانىن مەڭۇ قالدى بۇ ئەدگۇ ئاتى.
(ئادەم مەڭگۈ ياشىمايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ياخشى نامى مەڭگۈ ساقلىنىپ قالىدۇ.)
ئۇزەڭ مەڭگۇ ئەرمەز، ئاتىڭ مەڭۇ ئول،
ئاتىڭ مەڭۇ بولسا ئۇزۇڭ مەڭۇ ئول.
(ئۇزەڭ دۇنيادا مەڭگۈ قالالمايسەن، ئەمما نامىڭ مەڭگۇ قالىدۇ، نامىڭ مەڭگۈ بولسا ئۇزەڭمۇ مەڭگۇ قالغاندەك بولىسەن).

پادىشالار ھەققىدە

بۇ بەگلىكە ئاشنۇتۇپ ئەسلى كېرەك،
ئاتىم - ئالىپ، قاتىخ، قۇرۇچ يانا توك يۇرەك.
(بەگ بولۇش ئۈچۈن، ئەك ئاۋال، ئىسىل زات كېرەك،
مەردانە، مۇستەھكەم ۋە باش ئەگمەيدىغان كىشى بولۇشى كېرەك.)
ئۇقۇشلۇغ كەرەك ھەم بىلىگلىگ كەرەك،
ئاقىلىق كەرەك، ھەم سىلىگلىك كەرەك.
(ئىدراكلىك بىلىم ئىگىسى ھەم سېخى، ئالىجاناپ - پەزد -
لەتلىك بولۇشى لازىم.)
بىلىگ بىرلە بەگلەر بۇدۇن باشلىدى،
ئۇقۇش بىرلە ئەل - كۈن ئىشىن ئىشلەدى.
(چۈنكى بەگلەر بىلىم بىلەن خەلقنى باشلايدۇ، ئىدراك
بىلەن مەملىكەت ئىشىنى باشقۇرىدۇ.)
بەگ ئاتى بىلىگ بىلە باغلىق تۇرۇر،
بىلىگ «ئېمامى» كەتسە بەگ ئاتى قالۇر.
(بەگ دېگەن نام، بىلىم بىلەن باغلىق بولىدۇ، چۈنكى
بىلىم دېگەن سوزنىڭ "ئېمامى" چۈشۈپ قالسا "بەگ" دېگەن
نام قالىدۇ①.)
نەگۇ تىر ئەشتىگىل بىلىگ بىلىمىش ئەر،
باشىدا كەچۈرمىش ئوكۇش يىلمىش ئەر.

① بۇ يەدە سوز ئويۇنى بار: ئەرەپچە يېزىقتا "بىلىگ" (ئىلىم)
سوزىدىكى "ئ" چۈشۈپ قالسا بەگ بولىدۇ.

(بىلىم ئىگەللىگەن، كۆپ جاھان كېزىپ، نۇرغۇن ئىشلارنى
بېشىدىن كەچۈرگەن كىشىنىڭ نىمە دېگەنلىكىنى ئاڭلا.)
بىلىگلىك كەرەك بەگ ئۇقۇشلۇغ ئۇدۇغ،
ئاڭار تەگمەسە بىر موناچ يودۇغ.
(بەگ بىلىملىك، ئىدراكلىك ۋە ھۇشيار بولۇشى كېرەككى،
ئۇنىڭغا تاسادىپى بىر پالاكەت كەلمىسۇن.)
ئىدوق ئول بۇ بەگلىگ، ئارىغلىق تىلەر،
ئارىغلىق بىلە ئەلدە ساقلىق تىلەر.
(بۇ بەگلىك مۇقەددەس بىر نەرسىكى، ئۇ ئالىجاناپلىقىنى،
شۇنىڭ بىلەن بىللە ئوز ئېلىگە نىسبەتەن ھۇشيار بولۇشنى
تەلەپ قىلىدۇ.)
نەگۈتىر ئەشتىگىل ئوتۇكەن بەگى،
سىناپ سوزلەمىش سوزنى يەتروپ ئوگى.
(ھەر بىر سوزنى ئەقىل بىلەن سىناپ سوزلەيدىغان ئوت-
كۇر بېگىنىڭ نىمە دېگەنلىكىنى ئاڭلا.)
«بۇدۇنكا بەگى ئارتۇق ئۇدرۇن كەرەك،
كوڭۇل تىل كونى، قىلقى كودروم كەرەك.
(خەلقە بەگ بولۇش ئۈچۈن تاللانغان خىل كىشى كېرەك،
ئۇنىڭ قەلبى ۋە سوزى ئادىل، مىجەزى ئوبدان بولسۇن.)
بىلىگلىگ، ئۇقۇشلۇغ بۇدۇنكا تالۇ،
ئاقى ھەم كوزى توق نەكوڭلى تولۇ.»
(بىلىملىك، ئىدراكلىك، خەلق ئىچىدىكى ئالاھىدە كىشى
بولۇشى، سېخى، كوزى توق، كوڭلى- كوكسى كەڭ بولۇشى لازىم.)
نەئەدگۇ تۇرۇرقىلىنچ ئەدگۈسى،
قىلىنچ ئەدگۇ ئەركەيسگو، كەدگۈسى.

(ياخشى مىجەز ئىسمە دىگەن ئوبدان نەرسە - ھە! ياخشى مىجەز ئىنسان ئۇچۇن يىمەك، كىيمەكتۇر.)

قايۇ بەگدە بولسا بۇ ئارقۇق قىلىنچ،
ئىشى بارچە تەترۇ، سەۋنىچى ساقمىنچ.

(قايسى بەگدە تەرسا مىجەز بولسا، بارلىق ئىشى تەتۇرگە ماڭىدۇ، خوشاللىغى قايغۇغا ئايلىنىدۇ.)

ئورۇكلۇك، ئامۇللۇق بولۇر بەككە كورك،
بۇ بەگلىگ ئىشىنگە بۇ ئول باغى - ئورك.

(خاتىرجەملىك بەگنىك ھوسۇنىدۇر، بۇ بەگلىك ئىشىنىك يۇگۇنىدۇر.)

قەد ئوگلۇگ كەرەك بەگ ئوڭارسا ئىشىن،
بىلىپ باشلاسا ئوتو ئىشلار باشىن.

(ئوز ئىشلىرىنى ئويدان باشقۇرۇش ۋە ھەر ئىشنىك بېشىنى بىلىپ باشلاش ئۇچۇن، بەگ ناھايىتى ئەقىللىق بولۇشى لازىم.)

بۇ ئوگلۇگ كىشىلەر ئوڭا روئىشىگ،
يىراق تۇتغۇ ئىشتە بۇ ئوگسۇز كىشىگ.

((چۇنكى) ئەقىللىق كىشىلەر ئوز ئىشىنى ئوبدان باش - قۇرىدۇ؛ بۇ ئىشقا ئەقىلسىزلەرنى پېقىن يولاتماسلىق كېرەك.)

كوڭۇل بولماسا، ئەر كوزى ئاسىغى يوق،
ئوگى بولماسا، ئەركوڭۇل ئوسىغى يوق.

(كوڭۇل بولمىسا كوزنىك پايدىسى يوق، ئەقىل بولمىسا كوڭۇلنىڭمۇ ئەھمىيىتى يوق.)

ئىۋەكلىك بىلىك ئول قامۇغقا ياۋۇز،
قالى بولسا بەككە يۇزى بولدى بوز.

(ئالدىراقسانلىق ھەممىگە يامانلىق ئەكىلىدۇ، ئەگەر ئۇ

به‌گله‌رده بولسا، یۇزی قارا بولىدۇ.)

كوزى توق كه‌رەك ھەم ئۇۋۇتلۇق تۇزۇن،
ئاچۇق ھەم يارۇق بولسا قىلقىن سوزۇن.

(به‌گىنىڭ كوزى توق، ئۇياتچان ۋە ئوزىنى تۇتقان بولۇشى لازىم ھەمده مىجه‌زى، گەپ - سوزى ئوچۇق - يورۇق بولۇشى شه‌رت.)

تودۇمسۇز بولۇر ئول كوزى سوق كىشى،
كوزى سۇققا يه‌تمه‌س بۇ دۇنيا ئاشى.

(كوزى ئاچ كىشى تويماس كىلىدۇ، ئاچكوزگه بۇ دۇنيانىڭ (بارلىق) ئاش - تاممغى يه‌تمه‌يدۇ.)

بۇسۇقلاۇق ئىگه ئول بىر ئوتى يوق ئه‌مى،
ئانى ئه‌مله يۇمه‌ز بۇ دۇنيا قامى.

(ئاچكوزلۇك داۋاسى يوق بىر كىپسه‌لكى، ئۇنى بۇ دۇنيا - نىڭ شامانلىرى ساقايتالمايدۇ.)

قامۇغ ئاچ يىسه، ئىچسه ئاخىر تودۇر،
كوزى ئاچ كىشى ئولسه ئاچلىق قودۇر.

(ئاچ كىشىلەر يەپ - ئىچسه ئاخىر تويمىدۇ، كوزى ئاچ كىشى ئولگه‌ندىلا ئاچكوزلۇكنى قويمىدۇ.)

ئىدى ساق كه‌رەك به‌گ يانا كه‌د ئودۇن،
ئۇسال بولسا به‌گله‌ر توقنۇر يۇدۇن.

(به‌گ ناھايىتى ئېھتىياتچان ۋە ھۇشيار بولۇشى كېرەك، به‌گ بىپه‌رۋا بولسا ئوزىگه زىيان سالىدۇ.)

ئىكى نەڭ تۇرۇر ئه‌لكه باغى، به‌كى،
بىرى ساقلىق ئول، بىر تورۇ - ئه‌ل كوكى.

(ئىككى نه‌رسه (به‌گلىك) ئىشكىنىڭ زه‌نجىرى ۋە قۇلۇپى،

بىرسى ئېھتىيات، يەنە بىرسى مەملىكەتنىڭ ئاساسى بولغان قا-
نۇندۇر.)
قايۇ بەگ ساق ئەرسە ئەلىن بەكلەدى،
ياغى بويىنى يەنچىتى ئوزە ئوكلەدى.
(ھۇشيار بەگ ئوز مەملىكىتىنى مۇستەھكەملەيدۇ، دۇشمەن
بويىنىنى قايرىپ، ئۇنى يۇگەنلەيدۇ.)
قايۇ بەگ تورۇ بەرسە ئەلدە كونى،
ئەلىن ئىتتى قۇدتى، يارۇتتى كۇنى.
(مەملىكتىدە ئادىل قانۇن يۇرگۈزگەن بەگ ئوز ئېلىنى
مۇستەھكەملەپ، بەختكە ئېرىشتۇرىدۇ.)
ئىكى نەڭ بىلە ئەلچى بەگلىك بۇزار،
كىرور ئەگرى يولقا، كۇنىدىن ئازار.
(ئىككى نەرسە بىلەن ھوكۇمدار بەگلىك ئىشىنى بۇزىدۇ،
ئەگرى يولغا كىرىپ، ئادالەتتىن تايىدۇ.)
بىرى كۇچ، بىرسى ئوساللىق قىلۇر،
بۇ ئىككى بىلە بەگ ئەلسىن ئارتا تۇر.
(بىرسى كۇچ ئىشلىتىش، بىرسى بىخوتلۇق قىلىش، بۇ
ئىككى نەرسە بىلەن بەگ مەملىكىتىنى ۋەيران قىلىدۇ.)
بۇ ساقلىق بىلە سانچىتى بەگلەر ياغى،
ئوساللىق بىلە بۇزدى بەگلىك باغى.
(ھۇشيارلىق بىلەن بەگلەر دۇشمەننى تارمار قىلالايدۇ،
(لېكىن) بىخوتلۇق بىلەن بەگلىكىنىڭ بېغىنى ئۇرىدۇ.)
بۇ كۇچگەي كىشى كەندۇ بەگلىك يىمەز،
بۇ كۇچگەي كۇچمنى بۇدۇن كوتروۇمەز.
(كۇچ ئىشلىتىدىغان (زوراۋان) كىشى بەگلىكىنىڭ ھوددە-

سىدىن چىقالمايدۇ، زوراۋانناڭ كۈچ ئىشلىتىشىنى خەلق كۆتەر-
مەيدۇ.)

كويەر ئوت تۇرۇر كۈچ، ياغۇسا كويەر،
تورۇسۇۋ تۇرۇر، ئاقسا نىمەت ئۇنەر.

(كۈچ بىر كويۈۋاتقان ئوتكى، (ئۇنىڭغا) يېقىنلاشسا كويىدۇ،
قانۇن سۇدۇركى، ئۇ ئاقسا نىمەت ئۇنىدۇ.)

كوڭۈل تۇزسە بەگلەر يورتىسا تورۇ،
بۇ بەگلىك بۇزۇلماس، تۇرۇر كىچ ئورۇ.

(بەگلەر پىكىر يۈرگۈزۈپ، قانۇن ئىشلەتسە، بەگلىگى
يىقىلمايدۇ، ئۇزۇن ھوكۇم سۈرىدۇ.)

سوزى جىن كەرەك بەگ نەقىلقى بۇتۇن،
ئىنانسا ئاڭار خالق، تىرىلسە قۇتۇن.

(خەلق (بەگكە) ئىشىنىپ، ئوز بەختىنى تاپشۇرۇش ئۈچۈن،
بەگ راستچىل، ئەخلاقتا كامىل بولىشى كېرەك.)

بۇ يالغان كىشىلەر ۋاپاسىز بولۇر،
ۋاپاسىز كىشى خەلقە تەڭسىز قىلۇر.

(يالغانچىلار ۋاپاسىز كېلىدۇ، ۋاپاسىز كىشىلەر خەلقە
مۇناسىپ كەلمەيدۇ.)

يۇرەكلىگ كەرەك بەگ يەمە ئالىپ-ئاتىم،
يۇرەك بىلە بولدى ياغىچا تىتىم.

(بەگ قورقماس جاسارەتلىك بولىشى كېرەك، قورقماس
بولغاندىلا دۇشمەنگە تېتىيدۇ.)

يۇرەكلىگ يۇرەكسىزكە بولسا باشى،
يۇرەكلىگ بولۇر ئوترۇ تەگمە كىشى.

(يۇرەكلىك كىشى يۇرەكسىزگە باشلامچى بولسا، ھەممە

كىشى يۇرەكلىك بولىدۇ.)

كور. ئارسلان بولۇبەرسە ئىتتا باشى،
بۇ ئىت بارچە ئارسلان بولۇر ئوز تۇشى.

(ئارسلان ئىتلارغا باشلىق بولسا، ھەممە ئىتلار ئارسلانغا ئاتلىنىدۇ.)

قالى بولسا ئارسلانغا ئىت باشچىسى،
ئول ئارسلان بولۇر بارچە ئىت ساقىشى.

(ئەگەر ئارسلانغا ئىت باشچى بولسا، ئارسلارنمۇ ئىتتا ئوخشاپ قالىدۇ.)

بۇ بەگلەر قابۇغىن سىياسەت بەزەر،
سىياسەت بىلە بەگ ئەلنى تۇزەر.

(بەگلەرنىڭ ئىشىگىنى سىياسەت بىزەيدۇ، بەگ سىياسەت بىلەن ئوز ئىلىنى تۇزەيدۇ.)

ئىسىزگە سىياسەت يورتىغۇ كەرەك،
بۇدۇن بولغا نۇقىن سىياسەت سۇزەر.

(يامانلارغا سىياسەت يۇرگۇزۇش كېرەك، خەلقنىڭ غەلياننى سىياسەت باسىدۇ.)

قايۇ بەگ بۇدۇنغا تۇرۇبەرمەسە،
كۇدەزمەس بۇدنىن، يىگۇچى يىسە.

(بەگ خەلقتە قانۇن (تۇزۇپ) بەرمىسە، خەلقنى قوغدىماي ھەركىشىگە يەم قىلىپ بەرسە.)

ئوت ئىتتى بۇدۇنغا، بۇزۇلدى ئۇلى،
يىقىلدى سزىكسز بۇ بەگلىك ئەلى.

(خەلقنە ئوت تۇتىشىپ، مەملىكتى بۇزۇلىدۇ، شۇبھىسز بەگلىكنىڭ ئۇلى يىقىلىدۇ.)

دانا، ئالىملار ھەققىدە

تاقى بىر قۇتۇبلىكە، ئالىملار ئول،
ئولار ئىلىم خالقىغا يارۇتتاچى يول.
(يەنەبىر قاتلام كىشىلەر دانا ـ ئالىملاردۇر، ئۇلارنىڭ ئىلمى خەلقنىڭ يۇلنى يورۇتىدۇ.)
ئولارنى قاتىغ سەۋ ئاغىرلا سوزىن،
بىلىگلەرنى ئوگدەن ئوكۇش يائازىن.
(ئۇلارنى بەكمۇ ياخشى كور، سوزلىرىنى قەدىرلە، مەيلى ئاز، مەيلى كوپ بولسۇن، بىلىملىرىنى ئۇگەن.)
ئۇلار ئول يارار يايارا ماسلارىغ،
ساچىپ ئادرا تۇتغان كونى يول ئارىغ.
(ئۇلار ياراملىق ۋە يارامسىزلارنى پەرق قىلالايدۇ، ئۇلار ئادىل، ھەق يولنى تاللىۋالغان.)
ئۇسا ئىلمى ئوگدەن بىلىگلەرى بىل،
نەنگىن ئەد گۈلۈگ قىل، كودەز بەكرۇ تىل.
((ئۇلارنىڭ) ئىلىمنى تەشنالىق بىلەن ئۇگەن، بىلىملىرىنى بىلىۋال. مال دونيا بىلەن (ئۇلارغا) ياخشىلىق قىل، تىلىگىنى مەھكەم تىي.)
يوق ئەرسە ئاجۇندا بۇئالىم بوگۇ،
تىكىپ ئۇنمەگەي ئەردى يەردە يىگۇ.
(دۇنيا دابۇ ئالىم ـ دانالار بولمىغان بولسا، ئاشلىق تېرىساڭمۇ ئاشلىق ئۇنمىگەن بولاتتى.)
ئولار ئىلمى بولدى بۇدۇنقايۇلا،
يارۇسا يولا تۇنلە ئاز ماز يولا.

(ئۇلارنىڭ ئىلمى خەلقە مەشئەل بولدى مەشئەل يورۇسا، كېچىدىمۇ (كىشى) يولدىن ئازمايدۇ.)

نەنگىدە ئۇلۇغ قىل، سۇچىگ سوز بىلە،
ئاش، ئىچگۈ يىترگىل، تاپۇغ قىل كۆلە.

((سەن) شىرىن سوز بىلەن (ئۇلارنى) دۇنيايىگدىن بەھرە-مەن قىل، ئۇلارنى قەدىرلە، ھورمەتلەپ، ئۇلارغايىمەك-ئىچمەك يەتكۈزۈپ بېرىپ، خوشاللىق بىلەن خىزمەت قىل.)

تىلىن ئىرسە سۇرمە، تۇز ئەتمەك يىتۇر،
ئاغىر تۇت ئولارىغ ئاغىرلا كوتۇر.

((ئۇلارنى يامان) تىل بىلەن ئازاپلىما، مېھماندوستلوق قىل، ئۇلارنى قەدىرلە، ھورمەت لەپ (يۈقۇرى) كوتەر.)

ئەشىت ئىلمى، ئىشلەت تىلىن، سوغداما،
ياقىلىقىن، قىلىنچىن ياۋۇزتىپ تىمە.

((ئۇلارنىڭ) بىلىمىنى ئاڭلا، تىلىدىن پايدىلان، (ئۇلارنى) پايلىما ياكى مىجەز-خۇلقىنى يامان دىمە.)

ئۇلاردىن كەرەكى ساڭا ئىلمى ئول،
كونىلىككە يىتسە ئايۇ بەرسە يول.

(ساڭا كېرىكى ئۇلارنىڭ بىلىمى، ئادالەتكە يەتكۈزسە، يول كورسەتسە شۇ يېتەرلىك.)

بۇلار ئول سۇرۇك قويقا سەركەچ سانى،
قويۇغ باشلاسا، سۇرسە يولچا كونى.

(بۇلارنى قوي پادىسىدىكى سەركە، دەپ بىل، ئۇلار قويلارنىڭ ئالدىدا مېڭىپ، توغرا يولغا باشلىسۇن.)

قاتىلغىل بۇلارنىڭ بىلە ئەد گۈلەش،
قۇتادغۇي ساڭا ئىكى ئاجۇن ئۇلاش.

(ئۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ياخشى ئوت، ئۇلار سېنى ئىككىلا دۇنيادا بەختكە ئېرىشتۈرىدۇ.)

شائىرلار ھەققىدە

باسا كەلدى شائىر بۇ سوز تەرگۈچى،
كىشىگە ئوگگۈچىلەر يەنە يىرگۈچى.
(بۇنىڭدىن كېيىن شائىرلار سوز تەرگۈچىلەر كېلىدۇ، (ئۇلار) كىشىلەرنى ماختىغۇچى ۋە سوككۈچىلەردۇر.)
قىلىچتا يىتىرەك بۇلارنىڭ تىلى،
يانا قىلدا يىنچكە بۇ خاتىر يولى.
(ئۇلارنىڭ تىلى قىلىچتىن ئوتكۈر، پىكىر قىلىش يولى قىلدىن ئىنچىكە.)
باتىغ، يىنچكە سوزلەر ئۇقايىن تىسە،
بۇلاردىن ئەشىت سوز ئوقۇلغاي باسا.
(قوپال ۋە نەپىس سوزلەرنى ئۇقاي دىسەك، شۇلارنىڭ سوزىنى ئاڭلىساڭ، ئاندىن ئۇقۇلىدۇ.)
تەڭىزكەكىرۇر كورسە كوڭلۇن تۇكەل،
گوھەر، ئىنچۇ، ياقۇت چىقارۇ مەسەل.
(ئۇلارنىڭ كوڭلىنى سىنچىلاپ كۇزەتسەڭ، ئۇلار دېڭىزغا چۆگەن كىشىلەرگە ئوخشايدۇ ۋە گوھەر، ئۇنچە، ياقۇت چىقىرىدۇ.)
ئولار ئوگسەلەر ئوگدى ئەلكە باربر،
قالى سوكسەلەر ئاتى ئارتاپ قالىر.
(ئۇلار ماختىسا، ماختىشى ئەلگە تارىلىدۇ، ئەگەر سوكسە يامان ئاتلىق قىلىدۇ.)
ئۇسائەدگۇ توتغىل بۇلارنى قاداش،
بۇلارنىڭ تىلىنگە ئىلىنمە ئاداش.

(هەي قېرىندىاش، ئۇلارنى تەشنالىق بىلەن قەدىرلە، ئەي دوستلار، ئۇلارنىڭ تىلىغا ئىلىنىپ قالما.)

قالى ئەدگۇ ئوگدى تىلەسە ئوزۇڭ،
بۇلارنى سەۋىندۇر، كىسىلدى سوزۇڭ.

(ئوزەڭنى ياخشى دەپ ماختىنىشنى ئىستىسەڭ، ئۇلارنى خوشال قىل، سوزۇڭنى قىسقارت.)

نەگۇ قۇلسا بەرگىل بۇلارقا تۇكەل،
بۇلارنىڭ تىلىندىن ئوزۇڭ ساتقىن ئال.

(ئۇلار نىمىنى خالىسا تولۇق بەرگىن، ئۇلارنىڭ تىلىدىن ئوز باھارىڭنى ئال.)

دىخانلار ھەققىدە

تېرىغچى تۇرۇر، كور، تاقى بىرقۇتۇ،
كىرەكلىگ كىشىلەر تۇرۇر بۇ بۇتۇ.

(يەنە بىرقاتلام كىشىلەر دىخانلاردۇر، بۇلار كېرەكلىك ۋە سۇيۇملۇك كىشىلەر.)

بۇلارنىڭ بىلە سەن قاتىل ھەم قارىل،
بوغوزدىن سىڭارسەن، ساقىنچىسىز تېرىل.

(بۇلار بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇپ ئارىلاش، ئوزۇڭنى تۇرغىن ۋە قايغۇسىز ياشا.)

تامۇغ تەپرە نۇركە بۇلاردىن ئاسىغ،
توزۇكەتە گىرىيىم ـ ئىچىمدىن تاتىغ.

(بارلىق تېرىكلىككە بۇلاردىن پايدا يېتىدۇ، ھەممىگە يىمەك ـ ئىچمەك لەززىتى تېگىدۇ.)

تۇزۇتىن - توقىغىل، ئاچسپ تۇدغۇچى،
مۇڭار بولدى مۇڭلۇغ تىرىگ بولغۇچى.
(تىرىكلىكنى خالايدىغان بارلىق ئۇزۇقلانغۇچى هايات
نەرسىلەر ئۇلارغا مۇهتاج.)
ساڭا ماسىزبكسىز كېرەك بۇ كىشى،
ئىتلىسە ئانىن ئوترۇ بوغۇزۇڭ ئىشى.
(شۇبهسىزكى، بۇ كىشىلەر ساڭا لازىم بولىدۇ، (چۈنكى)
شۇلار بىلەن ئۇزۇقلۇغۇڭ هەل قىلىنىدۇ.)
بۇلارنىڭ بىلە مەقاتىل، ئاي قاداش،
ئارىغ بولغا بوغۇزۇڭ، هالال بولغا ئاش.
ئەي دوست، بۇلار بىلەن مۇناسىۋەت قىل، گېپىڭ
تازا، ئۇزۇغۇڭ هالال بولىدۇ.)
نەگۈنەر ئەشتىگىل ساقىنوق باشى،
قامۇغ تۇرلۇگ ئىشتىن ساقىنمىش كىشى.
(هەر قىسىما (يامان) ئىشلاردىن ساقلانغان ساپ دىل
كىشىنىڭ نىمە دېگەنلىكىنى ئاڭلا.)
"كونى يول تۇتايىن تىسەيمىچەلىگ،
بوغۇزۇغ ئارتىغۇ، ئاي قىلتى سىلىگ.
(ئەي ئالىجاناپ كىشى، بۇ ئادىل ۋە لېكىن تار يول بىلەن
ماڭاي دىسەڭ، گېپىڭنى تازا تۇت.)
ساقىنۇق بولايىن تىسە بەلگۈلۇگ،
بوغۇزقا، ئەگىنكە هالال بەر ئۇلۇگ."
(داڭدار ئادىل بولاي دىسەڭ، يىمىگىڭ ۋە كىيىمىگىڭگە
هالال هەق تولە.)

تارىخچى كىشىلەر بولۇر ئەلگى كەك،
بايات بەرمىشدەن تۇتار كوڭلى كەك.
(دىخانلارنىڭ قولى ئوچۇق بولىدۇ، تەڭرى بەرگەنلىگىدىن كوڭلىنىمۇ كەك تۇتىدۇ.)
قامۇغ تەپرەنغىل، توزۇيەر ئوڭى،
يورۇغلى ئاشى ئول، ئۇچۇغلى مەڭى.
(بارلىق جانلىقلارغا، پۇتۇن يەر يۈزىگە — يۇرىدىغانلارغا ئوزۇق، ئوچىدىغانلارغا دان بېرىدۇ.)
بۇلارغا قاتىلغىل، قارىلغىل ئوزۇك،
تىلىن ياخشى سوزلە، ئاچۇق توت يۈزۈك.
(بۇلار بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئۇلارغا ئارىلاشقىن، (ئۇلارغا) ئوبدان گەپلەرنى قىل، چىرايىڭنى ئوچۇق توت.)

سودىگەرلەر توغرىسىدا

مونىڭدا باساسى ساتىغچى تۇرۇر،
ساتىغ بىرلە تىنماز، ئاسىغچى تۇرۇر.
(بۇنىڭدىن كېيىنكىسى سودىگەرلەردۇر، ئولار تىنماستىن سودا قىلىپ پايدا يەتكۈزگۈچىلەر.)
ئاجۇن تىزگىنۇرلەر تىرىلگۈ تىلەپ،
ئوگى - كوڭلى بۇترۇ بايانقا ئولاپ.
(ئۇلار تىرىكچىلىك ئۈمىدىدە، ئەس - يادىنى تەڭرىگە باغلاپ دۇنيا كېزىدۇ.)
ئۇلاردا بولۇر بۇ ئاجۇن ئارزۇسى،
بۇدۇن كوركى ئودرۇن تالۇ ئەدگۈسى.

(بۇ جاھان ئارزۇسى، خەلقنىڭ كۆركى ۋە كىشىلەرنىڭ ياخشىلىغى (ھەممىسى) ئۇلارغا باغلىنىدۇ.)

تۇغاردىن باتارغا يېرىپ تەزكىنۇر،
تىلەمىش تىلەكىڭ ساڭا كەلتۈرۈر.

(ئۇلار كۈن چىقىشتىن كۈن پېتىشقىچە يۈرۈپ (جاھان) كېزىدۇ ۋە سېنىڭ خالىغان نەرسىلىرىڭنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.)

تۇمەن تۇ ئاغىرلار ئاجۇن تاڭسۇقى،
ئۇلاردا بولۇر، ئاي، بىلىگلىگ ئاقى.

(ئۇلار دۇنيادىكى تۇمەن - تۈرلۈك ئاجايىپ (نەرسىلەرنى) قەدىرلەيدۇ. ئۇلاردا بىلىملىكلەرگە خاس سېخىلىق بولىدۇ.)

ساتىنچى يېڭ ئەرسە ئاجۇن كەرگۈچى،
قاچان كەدگەي ئەردىڭ قارا قىش ئىچى؟

(جاھان كەزگۈچى سودىگەرلەر بولمىسا، قارا قىشتا قانداق كېيىنگەن بولاتتىڭ؟)

قىتاي ئارقىشى كەسسە ئارقىش توغى،
قايۇن كەلگەي ئەردى تۇمەن تۇ ئاغى.

(كىدان قاراۋۇللىرىنىڭ توزاڭى بېسىلسا، بۇ تۇمەن خەلق تاۋار - دۇردۇن قەيەردىن كېلەتتى؟)

ساتىنچى يورىمادى ئەرسە كەزىپ،
كوزۇن كىم كورۇر ئەردى يىنجۇ تىزىپ؟

(سودىگەرلەر جاھان كېزىپ يۈرمىگەن بولسا، كىمنۇ ئۇنداق چىلەرنى تىزىپ كورگەن بولاتتى؟)

بۇ ماڭلىغ بولۇر بۇ ساتىنچى قامۇغ،
قاتىلغىل ئولار قا ئاچۇق تۇت قاپۇغ.

(سودىگەرلەر ئەنە شۇنداق بولىدۇ، ئۇلار بىلەن مۇئامىلە

قىلىپ (ئۇلارغا) ئىشىگىنى ئوچۇق تۇت.)

قاتىغلان ئولارنىڭ، ئىدى ئەدگۈ تۇت
سېنىڭ ئاتاڭ ئەدگۈن يىراق بارغا بۇت،

(ئۇلارنى ئاسىرا، مالىلىرىنى ئەزىزلە، (شۇنداق قىلساڭ) ياخشى ناملىڭ يىراقلارغا تارقىلىشقا ئىشەن.)

بۇلار ئۇل ئاجۇندا، كور، سوز ئىلىككۈچى،
ئىسىز، ئەدگۈ ئەرسە ئانى يادىغۇچى.

(بۇلار جاھاندا نام تۇشۇغۇچىلاردۇر، ياخشى بولسىمۇ، يامان بولسىمۇ شۇلار تارقىتىدۇ.)

ئاجۇندا ئاتىڭنى يادايمىن تىسە،
ئۇمەگ ئەدگۈ توتغىل، قاتىغلان ئۇسا.

(جاھاندا نامىڭنى يايايى دېسەڭ، سەپەر قىلغۇچىلارنى ئىززەتلەشكە تىرىشقىن.)

چاۋىتماق تىلەسە ئوزۇڭ بەلگۈلۈگ،
ساتىنچىغا ئەدگۈ يانۇت قىل ئۇلۇگ.

(مەشھۇر شوھرەتكە ئىگە بولۇشنى خالساڭ سودىگەرلەرگە تېگىشلىك ئۇلۇشنى ياخشى ھۇناسىۋەت بىلەن قايتۇرغىن.)

ئات ئەدگۈ تىلەسە ئوزۇڭ ئاي ئۇرى،
ئۇ مەگ ئارقىشىغ ئەدگۈ تۇتغىل، يۇقۇرى.

(ئوزەگىگە ياخشى نام تىلىسەڭ، ئەي يىگىت، سەپەرچى كارۋانلارغا ئىززەت كورسەت.)

سەككىزىنچى باپ

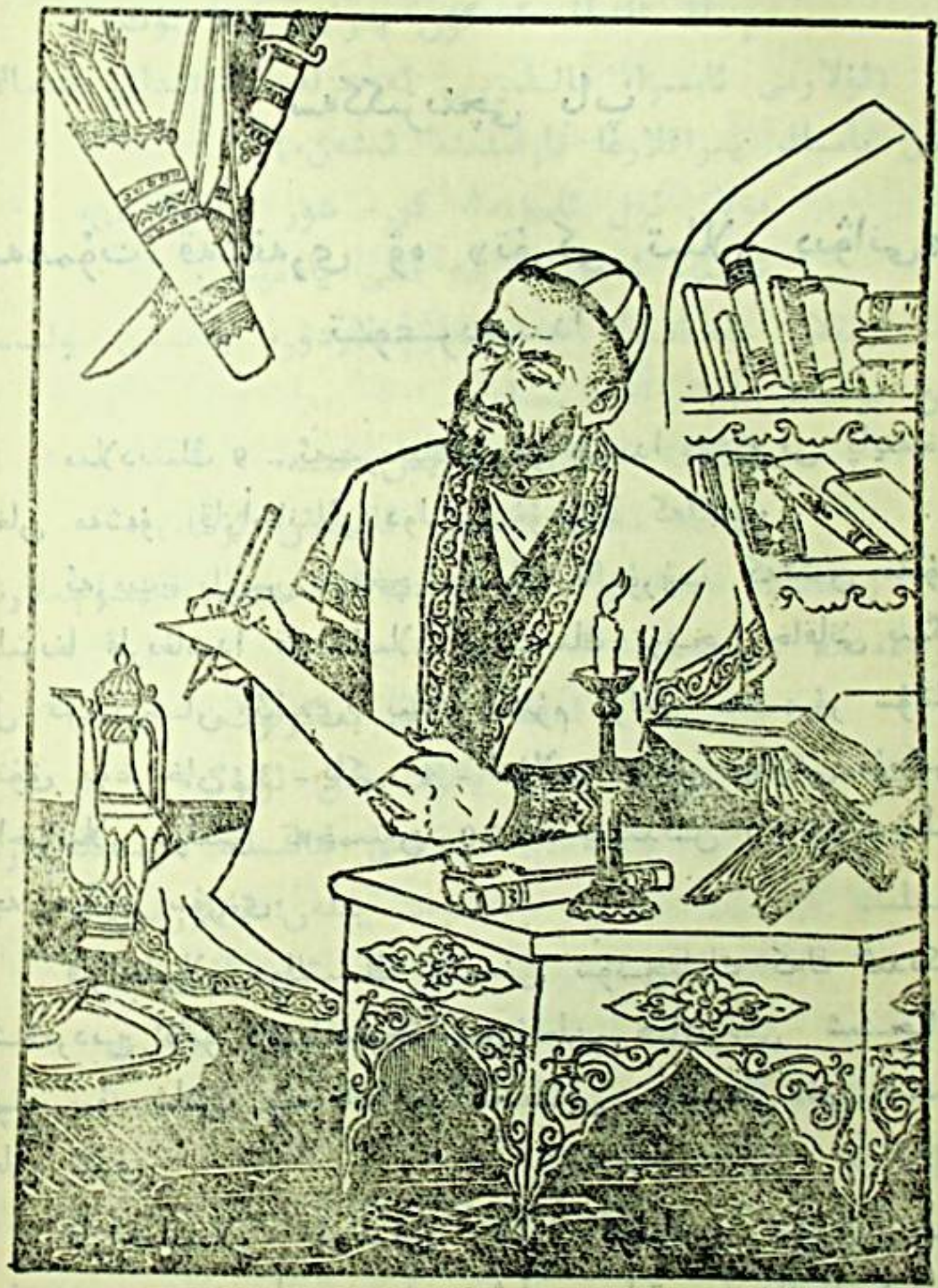
مەھمۇت قەشقەرى ۋە «تۈركى تىللار دىۋانى» توغرىسىدا

مىلادىنىڭ 9 - ئەسىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرنى پايتەخت قىلغان مەشھۇر قاراخانىلار دولىتى ۋۇجۇتقا كەلگەن.

ئەرەپ، پارس تارىخچىلىرىنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن مەلۇ - ماتلىرىغا قارىغاندا قاراخانىلار دولىتىنىڭ تۇنجى خاقانى بىلگە كۈل قەدىرخان ئىدى. بىزگە مەلۇم بولغان مەشھۇر سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان 3 - ياكى 4 - ئەۋلات خاقان بولۇشى مۇمكىن. قاراخانىلار دولىتى تەخمىنەن 870 - يىللىرىن 1210 - يىل - غىچە ھۆكۈم سۈردى.

قاراخانىلار دولىتىنىڭ زېمىنى شۇنچىلىك كەڭ ئىدىكى، قەشقەردىن ئامۇ دەريا سىغىچە سوزۇلغان. ھازىرقى شىنجاڭ، يەتتە سۇ، شاش، پەرغانە ۋە قەدىمقى سوغدنىڭ ئوز ئىچىگە ئالغان ئىدى.

قاراخانىلار دولىتى تازا گۈللەپ تۇرغان مەز - گىللەدە يەنە بىر دولەت — غەزنەۋىلەر دولىتى مەيدانغا كەلدى. بۇ دولەت شىمالىي ھىندىستان چېگرىسىدىن تاكى كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبى قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلغان. ھازىرقى ئافغانىس -

مەھمۇت قەشقەرى

تان، شمالىي شەرقى ئىران ۋىلايەتلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالغان.
تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا قاراخانىلار دولىتىنى ئۇيغۇر-
لارنىڭ ياغما ئاتلىق قەبىلىسى ئوز قېرىندىشى بولغان قارلۇقلار
ۋە جىكىللەر بىلەن بىرلىشىپ قۇرغان ئىكەن. تۇروك خەلقلىرى
ئىچىدە جەڭگىۋارلىغىدا تەڭدىشى يوق ياغمالار ئەنە شۇ دولەت-
نىڭ ھوكۇمران قاتلىمى ئىدى. چۇنكى قاراخانىلارنىڭ پۇتۇن خاقان-
لىرى ياغمالاردىن بولغان. كىم خاقان بولسا ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ
ئايىغىغا بۇغرا سوزى قوشۇلغان. ئىپتىتشىلارغا قارىغاندا توگىنىڭ
بوغرىسى ناھايىتى كۇچلۇك بولغانلىقى ئۇچۇن قاراخانىلارنىڭ
خاقانلىرى بۇغرا سوزىنى قوللانغان.
قاراخانىلار دولىتىنىڭ كۇچىيىپ قۇدرەت تېپىشى — مەدەنىد-
يىتى ناھايىتى بۇقۇرى بولغان سامانىلار (ميلادىنىڭ 820 - يىلدىن
ميلادىنىڭ 1000 - يىللىرىغىچە ھوكۇم سۇرگەن) پادىشالىغىنى
تارمار قىلىپ، ئۇ دولەت زىمىنىنىڭ كوپچىلىك قىسمىنى ئوز
دولىتى زىمىنىغا قوشۇپ ئالغاندىن كېيىن بولغان.
ئېنىق، ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قاراخا-
نىلارنىڭ خاقانى ھارۇن بۇغراخان 997 - يىلى سامانىلار پا-
دىشالىغىنى تارمار قىلغان. بۇ كۇرەشتە ئۇنىڭغا ياردەملەشكەن
سامانى ھاكىملىرىدىن بىرى بولغان ھاكىمى سەبۇق تېكىنگە ھا-
رۇن بۇغراخان غەزنىنىڭ ئەمرلىگىنى بەرگەن. لېكىن سە-
بۇق تېكىن، ئانچە ئوتمەيلا ئىتائەتتىن باش تارتىپ غەزنەۋىلەر
دولىتىنى قۇرغان. بۇ دولەت تەخمىنەن 50 يىل (مىلادى
997 — 1048 - يىللىرى) ھوكۇم سۇردى.
قاراخانىلار غەزنەۋىلەر دولىتىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئامۇ
دەرياسىنى چېگرا سىزىغى قىلىپ بەلگىلەپ ئۇنىڭ بىلەن

دوستانه ئوتۇشكه مەجبۇر بولدى. چۈنكى غەزنەۋىلەر پادىشاسى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 1006—1008 - يىللىرىدىكى قاراخانىلار بىلەن بولغان جەڭدە غەلبە قازانغان.

مانا شۇنداق تارىخىي شارائىتتا كۈچلۈك قاراخانىلار دولىتىنىڭ پايتەختىنى قەشقەر ئوز زامانىسىنىڭ مەشھۇر مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. قەشقەرگە ناھايىتى داڭلىق ئالىملار توپلانغان ۋە ئىلىمنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرى بويىچە ئوقۇش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلغان.

«تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى ئوزىنىڭ قاراخانىلار خاقانلىرى نەسلىدىن بولۇپ، قەشقەردىكى ھازىرقى ئوپال يېزىسىدىن ئىكەنلىكىنى ئېيتىپدۇ. ئۇ، باشلانغۇچ، ئوتتۇرا، ئالى مەلۇماتنى قەشقەردە ئالغان. مەشھۇر تۈركشۇناس مارتىن ھارتمانىنىڭ تەتقىقاتى بويىچە چىقارغان خۇلاسىگە قارىغاندا مەھمۇت قەشقەرى قەشقەردىكى ئالى بىلىم يۇرتلىرىدا مۇدەررىسلىك قىلغان ئىمام ھۇسەين ئاتلىق مەشھۇر ئالىمنىڭ قولىدا ئوقۇغان ئىكەن. «تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى پاكىتلارغا قارىغاندا مەھمۇت قەشقەرى ئوز ئەسىرىنى 1072—1074-يىللىرى باغداتتا يېزىپ، ئەرەپ خەلىپىلىرىدىن بىرى بولغان ئوبولقاسىم ئىبنى ئابدۇللاغا تەقدىم قىلغان.

«تۈركى تىللار دىۋانى» دا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قايسى يىلى تۇغۇلۇپ، قاچان ئالەمدىن ئوتكەنلىگى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، شۇنى تەخمىن قىلىش مۇمكىنكى، مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» نى ئومرىنىڭ ئاخىرلىرىدا يېزىپ تاماملىغانلىقىغا قارىغاندا مەھمۇت قەشقەرى 1010 - يىللىرى تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن. مەھمۇت قەش-

قەرى نىمە ئۈچۈن «تۈركى تىللار دىۋانى» نى باغداتتا يازغان ۋە ئەرەپ خەلىپىلىرىدىن بىرى بولغان ئوبۇلقاسىم ئىبنى ئابدۇللاغا تەقدىم قىلغان دىگەن سوئالنىڭ تۈغۈلۈشى تەبىئى.

بىز يۇقۇرىدا تىلغا ئالغان غەزنەۋىلەر دولىتىنى ئۇيغۇرلار-نىڭ چوڭ بىر تارمىغى بولغان ئوغۇزلار 1048 - يىلى تارمار قىلدى. تارىخى مەلۇماتقا قارىغاندا ئوغۇزلار ھازىرقى يەكەن، تارىم دەرياسى بويلىرىدا ياشىغان بولۇشى كېرەك. كېيىن ئۇلار ئامۇ ھەم سىردەريا ۋادىلىرىغا كۆچۈپ كەتكەن. قاراخانىلار دەۋرىدە بولسا، ئوغۇزلار قاراخانىلار خانلىرىغا بويسۇنماي، غەزنەۋىلەرگە مۇش تەڭلەپ، قاراخانىلار ھەم غەزنەۋىلەرگە خەۋپ سېلىپ تۇراتتى. ئوغۇزلار ھەركىتىگە سالجۇق خانىنىڭ نەۋرىلىرى، ئاكا - ئۇكا تۇغرۇلبەك بىلەن چاغرى بەگلەر يېتەكچىلىك قىلاتتى، ئوغۇزلار كۆپرەك غەزنەۋىلەر دولىتىگە تەلەپ قويۇپ، ئوز-لىرىنىڭ مال - چارۋىلىرىنى بېقىپ، كۆچۈپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولغان جايلارنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. بۇنداق تەلەپلەر سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى پادىشالىق قىلغان يىللاردا (998 — 1030 - يىللىرى) قويۇلۇشقا باشلىغان بولسىمۇ، مەسئۇد غەزنەۋى پادىشا-لىق قىلغان يىللاردا (1030 - 1041) كۈچىيىپ، ئاخىرى ئوغۇزلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا ئۇرۇش كېلىپ چىقتى. 1040 - يىلى ساراكىس ۋە مەرۋى ئارىسىدىكى داندانكان يېنىدا ئاخىرى ھەل قىلغۇچ جەڭ بولدى. سۇسىز چۆلدىن ئوتۇپ، تەشنالىق ۋە ھېرىشتىن كۈچسىزلەنگەن، ئىنتىزامدىن چىقىپ كەتكەن غەزنەۋىلەرنىڭ چوڭ قوشۇنى ئوغۇزلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي تارمار قىلىندى. مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ ئوزى بولسا كىچىك بىر قوشۇن بىلەن قېچىپ قۇتۇلدى. 1040 - يىلدىكى داندانكان

ئۇرۇشى كۆچلۈك غەزنەۋىلەر دولىتىنى كىچىك بەگلىككە ئايلاندۇرۇپ قويدى.

غەزنەۋىلەر دولىتىنىڭ ۋەيرانىسى ئۈستىدە ئۇلۇغ سالجۇقلار دولىتى تەشكىل تاپتى. ئوغۇزلارنىڭ باتۇر، جاسارەتلىك پېتەكچىلىرى بولغان توغرۇلبەگ، چاغرىبەگلەر يېگىدىن تەشكىل تاپقان دولەتكە چوڭ دادىسى سالجۇقنىڭ نامىنى قويغان ئىدى. توغرۇلبەگ سالجۇقلار دولىتىنىڭ باشلىغى بولۇپ قالدى. ئۇ ئىرانىنىڭ شىمالىدا رەي شەھرىنى پايتەخت قىلدى. توغرۇلبەگ غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، 1055 - يىلى ئەرەپ ئابباسىلار خەلىپىلىگىنىڭ پايتەختى باغدادنى بېسىۋالدى. توغرۇلبەگ خەلىپىگە قىلىچ تەڭلەپ تۇرۇپ قۇتىدا ئوزىنىڭ نامىنىمۇ قوشۇپ ئوقۇشقا مەجبۇر قىلدى. مانا شۇنداق تارىخىي شارائىتتا ئىران، ئىراققا ناھايىتى نۇرغۇن تۈركلەر (ئوغۇزلار) كۆچۈپ كەلدى. ئەرەپ ئابباسىلار خەلىپىلىگى سالجۇقلار دولىتىگە قارام بولۇپ قالدى. سالجۇقلار سۇلتانى مالىكشاھ (1072 - يىللىرىن 1092) دەۋرىدە بىكەلىرىدىن بىرى تۈركان خاتۇن قەشقەرىدىن باغدادقا ياتلىق قىلىنغان. شۇ جەرىيان، ئەقىللىق ئۇيغۇر بىكەسى ئەرەپ ئابباسىلار خەلىپىلىگىنى باشقۇرۇپ تۇرغان

بەزى تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا مەھمۇت قەشقەرى قەشقەردە خانلىق تەختىنى تالمىشىپ قاراخانىلار ئەۋلادى ئىچىدە بىر - بىرىنى زەھەرلەپ ئولتۇرۇشلەر يۈز بەرگەندە قەشقەرىدىن باغداتقا قېچىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن دېيىلمدۇ، لېكىن سالجۇقى سۇلتانغا ياتلىق قىلىنغان قەشقەرلىكى قاراخانى بىكەسى تۈركان خاتۇننىڭ باغداتقا كېلىشىنى نەزەرگە ئالغاندا، ئۇ ئوزى بىلەن بىرگە مەھمۇت قەشقەرى قاتارلىق كىشىلەرنى بىللە

ئېلىپ گەتكەن بولۇشىمۇ مۇمكىن، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغدادتىكا كېلىشى ھەققىدە ئەنە شۇنداق قىياسلار مەۋجۇت.

ئوتتۇرا ئەسىردە ياشىغان ئەلى ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى، تىلشۇناسلىقتىكى تىل سىلىشتۇرما ئىلمىنىڭ ئاساس سالغۇچى ئوز زامانىسىنىڭ مۇتەپەككۇرى مەھمۇت قەشقەرى «تۇركى تىللار دىۋانى» نى 1072 - يىللىرىن 1074 - يىللىرى، يېزىپ تاماملاپ، ئابباسىلار خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئىسىنى ئابدۇللاغا تەقدىم قىلغان. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئەسەردە تۇركى تىللاردىكى سوزلەرنىڭ ئەرەپچە لۇغەت مەنىسىنى بايان قىلغان.

مەھمۇت قەشقەرى تۇركى قەبىلىلىرىنىڭ تىللىرى، ئورپ-ئادەتلىرىنى ئۇگىنىش مەقسىدىدە كەم دىگەندە 15 يىلچە (مارتىن ھىجرىيىنىڭ مولچەرلىشىچە) سەپەردە بولغان. بۇ قىياس ئەمىلىيەتكە ناھايىتى ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى «تۇركى تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئالغان 20 نەچچە تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى قىرغىزلار 11 - ئەسىردە ھازىرقى يەنەي دەريالىسىنىڭ باش ئېقىمىدا ياشىغان بولسا، بىجنەكلەر ھازىرقى دنېپىر دەريالىسى بويلىرىدا ياشىغان. دىمەك شەرقتە يەنسەي بويلىرىدىن تارتىپ غەربتە قارا دېڭىز بويلىرىغىچە سوزۇلغان چەكسىز زېمىندا ياشىغان تۇرك قەبىلىلىرى ئارىسىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ تىلى، ئورپ - ئادەتلىرىنى ئۇگىنىپ، ماتېرىيال توپلاش ئۇچۇن ئوتتۇرا ئەسىردىكى قاتناش شارائىتى بويىچە 10 نەچچە يىل ۋاقىتنىڭ سەرپ بولۇشى تەبىئى. مەھمۇت قەشقەرى ئوزىنىڭ تۇرك قەبىلىلىرى ئارىسىغا قىلغان سەپەرلىرىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۇگەنگەن، ماتېرىيال توپلىغان. ئۇ ئايرىم سوزلەرنىڭ لۇغەت مەنىسىنى كەڭرەك ۋە ئېنىقراق چۇشەندۇرۇش

ئۇچۇن ئۇزنى توپلىغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرىدىن نەمۇنىلەر كەلتۈرگەن.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئەسىرى ئىسلامنىڭ تىل، ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، ئېتنوگىرافىيە قاتارلىق ساھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھايىتى مۇھىم، قىممەتلىك ئەسەر.

«تۈركى تىللار دىۋانى» دا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر بىر نەچچە يۈز كۇبلىت قوشاق ھەم ماقال - تەمسىلىلەر بار، مەزمۇنى جەھەتتىن بۇ قوشاقلارنى مېھنەت مەۋسۇم، مەرسىيە، مۇھەببەت، مۇراسىم قوشاقلىرىغا ئايرىش مۇمكىن. تۇۋەندە مىساللار كەلتۈرىمىز:

ئەمگەك قوشاقلىرى: قوشاقلارنىڭ ناھايىتى قەدىم زامان - لاردىن بۇيان ياشاپ كېلىۋاتقان تۇرلىرىدىن بىرى مېھنەت قوشاقلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. ھەر بىرى ئىقتىسادىي، ئىجتىمائى تۇزۇمدە يارىتىلغان مېھنەت قوشاقلىرى ئاشۇ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائى تۇزۇمگە مۇۋاپىق بولغان بولىدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى بىر قانچە مېھنەت قوشاق - لىرىدا باشلانغۇچ جامائە ئەنئەنىلىرى، قەبىلە ئەزالىرىنىڭ بىرلىك - تە قىلغان مېھنىتى؛ مېھنەت جەريانلىرى كۇيلەنگىنىگە ئوخشاش؛ ئىجتىمائى سىنىپىي ئايرىملىق ۋە ئاداۋەتلەرمۇ تەسۋىرلەنگەن. مېھنەت قوشاقلىرى ئېغىر مېھنەتنى يەڭگىللەشتۈرۈشكە، ھاردۇق چىقىرىشقا ۋە قەبىلە ياشلىرىنىڭ مېھنەتكە ئادەتلىنىشىگە يارىدەم بەرگەن.

«تۈركى تىللار، دىۋانى» دىكى ئايرىم قوشاقلار ئۇۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېخانچىلىق ھاياتىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇۋچى - لىق ھاياتىدىكى قوشاقلاردا قەبىلىلەرنىڭ ئۇۋ قىلىش ئۇسۇلى—

تاتتا يۇرۇپ ئوۋ قىلىش، ئوۋ ۋاقتىدا ئىت ۋە ئوۋ قۇشلىرىدىن پايدىلىنىش تەسۋىرلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوۋ مېھنىتىگە بولغان مۇھەببەتنۇ تەسۋىرلىنىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى توتلىك قوشاقلاردا ئېنىق كۆرۈش مۇمكىن:

چاغرى بېرىپ قۇشلاتۇ،
تايغان ئىزىپ تىشلاتۇ.
تىلكى - توگۈز تاشلاتۇ،
تاردام بىلەن ئوكرالىم.

مەزمۇنى:

قارچۇغا سېلىپ ئوۋ قىلايلى،
تايغانلارنى ئىز قوغلىتىپ چىشلىتەيلى.
تۈلكە ۋە توگگۈزلارنى تاش بىلەن ئۇرايلى،
پەزىلىتىمىز بىلەن ماختىنايلى.

بۇ توتلىك قوشاقلاردىن مەلۇم بولۇشىچە ئوۋچىلار قۇش ئوۋلاش ئۈچۈن ئوۋ قۇشى ۋە ئوۋچى ئىتلاردىن پايدىلانغان. تۈلكە ۋە توگگۈزغا ئوخشاش ھايۋانلارنى تاش بىلەن ئۇرۇپ ئولتۇرگەن ۋە مېھنەت مۇۋاپپەقىيەتلىرى بىلەن پەخىرلەنگەن.

يەنە بىر توتلىك قوشاقتا ئاتتا يۇرۇپ، ئوۋچى ئىتلار يارىسى بىلەن كىيىك تۇتۇش ۋە ئوۋ مەھسۇلاتلىرىنى كوپەيتىشكە ئىنتىلىش ئىپادىلەنگەن. چارۋا ماللارنى تۇرلۇك يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن ساقلاشتىمۇ ئوۋچىلارنىڭ رولى چوڭ بولغان. ئۇلار چارۋا ماللارنى يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن ھىمايە قىلغان. بۇ جەھەتتە ئوۋچىنىڭ بورىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشىنى تەسۋىرلىگەن.

مەسىلەن:

كاچا تۇروۇپ يۇرۇر ئەردىم،
قارا-قىزىل بورى كوردۇم.
تاتىغ يانى قۇرا كوردۇم،
قويا كوروۇپ باقۇ ئاغدى.

مەزمۇنى:

كېچىسى كېنىپ باراتتىم،
قارا-قىزىل بورى كوردۇم.
قاتتىق يانى (ئېتىشقا) ھازىرلاندىم،
بورى مېنى كوروۇپ يۇقۇرىغا ئورلىدى.

ئۇۋچى بورىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاشنى داۋام ئەتكۈزىدۇ:

ئۇزۇ بارىپ ئۇكوش ئەۋدىم،
تەلىم يۇرىپ كۇچى گەۋدىم.
ئاتىم بىرلە تەگۇ ئەۋدىم،
مەنى كوروۇپ يىنى ئاغدى.

مەزمۇنى:

بورىنىڭ ئىزىدىن ئالدىراپ ماڭدىم،
كوپ قوغلاپ كۇچىدىن كەتكۈزدۇم.
ئېتىم بىلەن پېتىشۋالدىم،
مېنى كوروۇپ ئۇ، ھۇرپەيدى.

بۇندىن باشقا توتلۇق قوشاقلاردا ئۇۋچىنىڭ بورىگە ئۇۋئىتىنى قويۇپ بەرگىنى ۋە بورىنىڭ يېگىلىشى تەسۋىرلەنگەن. چارۋىچىلار چارۋا ماللىرىنى قوغداش ئۇچۇن كېچىلىرى

پايلاقچى قويغان، تەۋەندىكى قوشاقتا پايلاقچىلىق قىلىپ تاڭ ئاتقۇزغان ئۇۋچىنىڭ سوزى بايان قىلىنغان:

قارۇ تونۇڭ كاچۇر سادىم،
ئاغىر ئۇنى ئۆچۈرسادىم.
ياتپىكانىڭ كاچۇرسادىم،
ساقىش ئىچرە كونۇم تۇغدى.

مەزمۇنى:

قاراتۇننى ئوتكۈزمەك بولدۇم،
ئېغىر ئۇيقۇنى قاچۇرماق بولدۇم.
ئىتكان (يەتتە قاراقچى يۇلتۇزى)نى قاچۇرماق بولدۇم،

مەن يۇلتۇزنى سانىماقتا ئىدىم، قۇياش چىقتى.

ئۇۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن بىر قاتاردا دېچانچىلىق ۋە باغ-ۆەنچىلىك قەبىلىلەر ھاياتىنىڭ مۇھىم قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش لازىمكى، چارۋىچىلىقنىڭ ئوزى دېخانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىكىنىڭ ئوسۇشىگە زىمىن ھازىرلايدۇ. ف. ئېنگېلس ئېيتقاندەك: "..... ئۇزاق ۋە قاتتىق قىش پەسلىگە يەم-خەشەك غەملەپ قويماستىن تۇرۇپ چوپانلىق ھاياتىنى كۇچۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. دېمەك پىچانزارلارنى ۋۇجۇتقا كەلتۇرۇش ۋە ھەرخىل دان تېرىش زورۇر ئىدى" («ئائىلە، خۇسۇسى مۇلۇك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»).

مۇراسىم قوشاقلىرى: تويدا ۋە باشقا مۇراسىملاردا ئېيتىلىدىغان مەخسۇس قوشاقلار مۇراسىم قوشاقلىرى تۇرىگە كىرىدۇ. «تۇركى تىللار دىۋانى» دا جەڭ مەيدانىدا قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىپ ھالاك بولغان قەھرىمانلارغا بېغىشلانغان ماتەم قوشاق-

لىرىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇنداق قوشاقتا قەبىلە باتۇرىنىڭ مەرتلىكى، غەيرىتى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرى ماختىلىدۇ. ئۇنىڭ ئولۇمى قەبىلە ئۇچۇن چوڭ يوقىتىش بولغان. قەبىلىداشلارنىڭ قايغۇرۇشلىرى ئىپادىلەنگەن. بۇنداق قوشاقلاردىن خاراكتىرلىگى ئالىپ ئەرتۇڭاغا بېغىشلانغان ماتەم قوشىغىدۇر.

پەسىل قوشاقلىرى ۋە تەسۋىرى شېئىرلار: يىل پەسىللىرى تەسۋىرىگە بېغىشلانغان قوشاقلار پەسىل (مەۋسۇم) قوشاقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

«تۇركى تىللار دىۋانى»دا پەسىل قوشاقلىرىدىن نەمۇنىلەر بار. پەسىل قوشاقلىرى بىلەن بىر قاتاردا تەبىەت مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان لېرىك شېئىرلار ھەم بار. بۇنداق شېئىرلارنى تەسۋىرى شېئىرياكى مەنزىرە لېرىكىسى دەپ ئاتاش مۇمكىن.

قەدىمقى زامانلاردا كىشىلەر تەبىەتتىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ سەۋەبىنى ياخشى چۈشەنمىگەن. يىلنىڭ بىر پەسلى ئۇلارنى ناھايىتى خۇشاللاندۇرسا، ئىككىنچى بىر پەسلى ئۇلارنى قايغۇغا سالغان. مەلۇمكى ياز پەسلى دېخانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئۇچۇن ياخشى ئىمكانىيەتلەر يارىتقان. قاتتىق قىش پەسلىدە يېتەرلىك ئوزۇق-ئوقەت ۋە يەم-خەشەك يىغىۋالىمغان قەبىلىلەر قاتتىق قىينچىلىقلارغا يولۇققان. شۇنىڭ ئۇچۇن قەدىمقى كىشىلەر يازۋە قىشقا بىر خىل قارىماس ئىدى. ئۇلارنىڭ قوشاقلىرىدا ياز پەسلى چوڭ سۆيۇنۇش ۋە مۇھەببەت بىلەن تەسۋىرلەنسە، قىش تەسۋىرىگە بېغىشلانغان قوشاقلىرىدا يىل پەسىللىرىنىڭ ئوزگىرىشىدىن قايغۇرۇش ۋە يازنىڭ ئوتۇپ كېتىشى قىشنىڭ باشلىنىشىدىن نارازىلىق كەيپىياتلىرى ئىپادىلەنگەن.

قوشاقلاردا قىش بىلەن ياز بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى قويۇلغان. «تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى قوشاقلاردا يەنە ئىنسانى پەزىلەت تەرغىپ قىلىنغان. ئار-نومۇس، مەرتلىك ۋە غەيرەت، ئەدەپ ۋە ئادەمگەرچىلىك ھورمەتلەنگەن.

«تۈركى تىللار دىۋانى» دا مىسال كەلتۈرۈلگەن قوشاق ۋە لېرىك شېئىرلار بارماق ۋەزىندە بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى 7 - 8 بوغۇملۇق. ھازىرقى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ كۆپچىلىگىمۇ 7 - 8 بوغۇملۇق. «تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى قوشاقلاردا تولۇقلىما رىمنىڭ قاپسىمە ئىسىمىسى "a - a b"، "b - b - b - o" شەكلىدە بولۇپ، بۇ شەكىل ھازىرقى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇنداق ئەھۋال ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ناھايىتى قەدىمدىن باشلانغانلىغىنى ۋە ئەك قەدىمىي خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئايرىلمىرىنى ساقلاپ قالغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى» دا مىسال كەلتۈرۈلگەن ئايرىم ماقال-تەمسىلەر بەزىبىر ئۇزگىرىشلەر بىلەن ياكى ئەينەن ھالدا ھازىرقى كۈندىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ناھايىتى قەدىمىي زامانلاردا پەيدا بولۇشقا باشلىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

قۇت بىلگۈسى بىلىك (بىلىم بەخت بەلگۈسىدۇر)، ئاش تاتىغى تۇز (ئاشنىڭ تەمى تۇز بىلەن)، كېچەشلىك بىلىك ئارتاماس (كېچەشلىك توي بۇزۇلماس)، قورقمۇش كىشىگە قوي بېشى قوش كورۇنۇش (قورقماسلىققا قوش كۆرىنەر)، ئىت ئىسرىماس، ئات تەپمەس دىمە (ئىتنى چىشلىمەس، ئاتنى تەپمەس دىمە).

مەھمۇت قەشقەرى ئۇزىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسىرىنى ئىككى يىل ئىچىدە يەنى 1072 - يىلىدىن 1074 - يىلىغىچە يېزىپ تۈگەتتى. لېكىن بۇنداق چوڭ ئەسەرنى يېزىپ تۈگىتىش ئۈچۈن ئىككى يىل ناھايىتى ئازلىق قىلىدۇ. بۇنداق قىسقا مۇددەتتە «دىۋان» دەك مۇھىم بىر ئەسەرنى يېزىپ چىقىشى ئۈنىڭ بۇ ئىشتا چوڭ تەييارلىغى ۋە تەجرىبىسى بولغان ئالىملاردىن ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئەسىرى تۈركى خەلقلىرىنىڭ تىل - ئەدەبىيات، تارىخ، ئېتنوگرافىيەسىنى ئۈگىنىشتە ناھايىتى قىممەتلىك ئىلمىي بايلىق بولغاندىن تاشقىرى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىلمىي ئىشقا تۇتقان سەمىمىي، جاپالىق، ھەقىقىي پوزىتسىيەسىمۇ بىزنىڭ ئۈگىنىش ئۈلگىمىزدۇر.

تۇۋەندە «تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى قوشاق، تەمسىل، ماقالالاردىن نەمۇنىلەر بېرىمىز:

ئۇۋ قوشىغى (1)

يىگىتلەرنىڭ ئىشلەتۈ،
يىغاچ يىمىش ئىرغاتۇ.
قۇلان كىيىك ئاۋلاتۇ،
بازرام قىلىپ ئاۋنالىم.

(يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ، ياغاچ - مېۋە ئىرغىتىپ، قۇلان كىيىك ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كوڭۈل ئاچايلى.)

چاغرى بېرىپ قوشلاتۇ،
تايغان ئىزىپ تىشراتۇ.

تىلكى، توگۈز تاشلاتۇ،
ئەردەم بىلەن ئوكرالىم.
(يىگىتلەرگە قارچۇغا بېرىپ قۇشلىتىپ، تايغانلارنى ئىز قوغلىتىپ چىشلىتىپ، تۇلكە ۋە توگۈزلارنى تاش بىلەن ئۇرۇپ، پەزىلىتىمىز بىلەن ماختىنايلى.)

ئۇۋ قوشىغى (2)

كاچا تۇرۇپ يۇرۇر ئەردىم،
قارا-قىزىل بورى كوردۇم.
قاتىغ يانى قۇرا كوردۇم،
قويا كورۇپ باقۇ ئاغدى.
(كېچىسى كېتىپ باراتتىم. قارا-قىزىل بورى كوردۇم. قاتتىق يانى ئېتىشقا هازىرلاندىم، بورى مېنى كورۇپ قېلىپ يۇقۇرىغا ئورلىدى.)
ئۇزۇ بارىپ ئوكۇش ئەۋدىم،
تەلىم يۇرىپ كۇچى گەۋدىم.
ئاتىم بىرلە تەگۈ ئەۋدىم،
مەنى كورۇپ يىنى ئاغدى.
(بورىنىڭ ئىزىدىن ئالدىراپ، ماڭدىم كوپ قوغلاپ كۇچىدىن كەتكۇردۇم، ئېتىم بىلەن يېتىشۋالدىم، مېنى كورۇپ ئۇ، هۇرپەيدى.)
ئىتىم توتوپ قۇزى چالدى،
ئانىڭ توسىن قىدا يۇلدى.
باشىن ئالىپ قۇزى سالدى،
بوغۇز ئالىپ تۇگەل بوغدى.

(ئەتىسى ئۈنى تۈتۈپ يەرگە باستى، ئۈنىڭ تۈكلىرىنى يۇلىۋېتىدى. بېشىنى توۋەن ئەگدى. بوغۇزىدىن چىشلەپ بوغۇپ تاشلىدى.)

ياز قوشاقلىرى

ياي بارۇبان ئەركۈزى،
ئاقتى ئاقمۇن مۇندوزى.
تۈغدى يارۇق يۇلدۇزى،
تىكلا سوزۇم كۈلكۈسۈز.

(ياز كېلىپ قار-مۇز ئېرىدى. تاشقىنلاپ سەل ئاقتى
ھەم يورۇق يۇلتۇز تۈغدى، بۇسوزۇمنى كۈلمەستىن ئاڭلا.)

ئاغدى بۇلىت كوكرەيۇ،
ياغمور، تولى سەكرەيۇ.
قالتىق ئانى ئۈگرىيۇ،
قانچە باربر بەلگۈسوز.

(گۈكسرەپ بۇلۇت كوتىرىلدى، يامغۇر-مولدۇر سەكرىدى.
شامال ئۈنى ھەيدىدى، نەگە بېرىشى بەلگىسىز.)

تۇرلۇك چېچەك يارىلدى،
بەرچىم يازىم قېرىلدى.
ئۈچماق يەرنى كورۇلدى،
قۇملۇغ يەنە كەلگۈسوز.

(خىلمۇ-خىل گۈل-چېچەكلەر ئېچىلدى، يېپەك گىلەم يېيىلدى. يەر كورۇندى، سوغاق ئەمدى كەلمەيدۇ.)

قۇش قۇرت قامۇغ تىرىلدى،
ئەركەك تىشى تېرىلدى.
ئوگۇر ئالىپ تارىلدى،
يىنقا يەنە كىرگۈسۈز.
(بارلىق قۇش، قۇرتلار تىرىلدى، ئەركەك، چىشى يىغىلىدى. توپ - توپ بولۇپ تارالدى، ئۇۋۇغا قايتا كىرمەيدۇ.)

باھار يامغۇرى

قار بۇز قامۇغ ئارۇشىدى،
تاغلار سوۋۇق ئاقىشىدى.
كوكىشىن بۇلۇت ئورۇشىدى،
قايغۇق بولۇپ ئىگىرىشۇر.
(قار - مۇزلار پۈتۈنلەي ئېرىدى، تاغلاردىن سۇلار ئېقىشقا باشلىدى. كوكۇش بۇلۇت كوتىرىلدى. ئۇ، خۇددى قېيىقتەك چايقىلىدۇ.)

قويدى بۇلىت ياغمۇرىن،
قېرىپ تۇتار ئاق تورىن.
قىرقا قۇزتى ئۇل قارىن،
ئاقىن ئاقار ئەكرە شۇر.
(بۇلۇت يامغۇرىنى توكتى، ئۇ ئاق تورىنى كېرىپ يايدى. تاغلار ئۇستىگە قار تاشلىدى، سەل - قىيان ئىگراپ ئاقتى.)

ئاي قوپۇپ ئىۋلەنۇپ،
ئاق بۇلىت ئورلەنۇپ.

بىر - بىر يۇزە ئوكلۇنۇپ،
ساچلۇب سوۋى ئېگىرەشۇر.
(ئاي چىقىپ قوتانلاندى، ئاپپاق بۇلۇت ئورلىدى، بو - لۇتلار بىر - بىرىگە مىنگەشتى، بۇلۇت ئىگىراپ سۇيىنى چاچتى.)
ياغمۇر ياغىب ساچىلدى،
تۇرلۇك چىچەك سۇ چۈلدى.
ئىنجىر قابى ئاچىلدى،
چىندان، ئىپار يۇغرۇشۇر.
(يامغۇر تامچىلاپ چېچىلدى، ھەر خىل گۈلەر ئۇنۇپ چىقتى. گويا ئۇنچە قېپى ئېچىلدى، سەندەل ۋە ئىپارەك خۇش پۇراق چېچىلدى.)

قىش بىلەن ياز نىڭ مۇنازىرىسى

قىش ياي بىلە توقۇشتى،
قىنىر كوزۇن باقىشتى.
تۇتۇشقالى ياقىشتى،
ئۇتغالىمات ئوغراشۇر.
(قىش بىلەن ياز توقۇنۇشتى (بىر - بىرىگە) يامان كوز بىلەن بېقىشتى. تۇتۇشماق بولۇپ يېقىنلاشتى، (ئۇلار) بىر - بىرىنى يېگۈدەك خالايدۇ.)
قىش يايغىدۇ سوۋلانۇر،
ئەر، ئات مەنمن ياۋرۇيۇر.
ئىكلەر يېمە ساۋرايۇر،

ئەت يىن تاقى تەگرىشۇر.

(قىش يازغا قاراپ ۋاقىرىدى: مەندە ئادەملەر ۋە ئاتلارنىڭ بەدىنى مۇستەھكەمامىدۇ. ئاغرىق-سىلاق يوقىلىدۇ. (ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ مۇسكۇللىرى قېتىپ قۇۋۇەت تاپىدۇ.)

ئول قار قاموغ قىشنى ئىنەر،
ئاشلىغ، تاربغ ئانىن ئۇنەر.
ياۋلاق ياغى مەندە تىنار،
سەن كېلىمبان تېبرە شۇر.

(دايىم قىشتا قار ياغىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇغداي، تېرىق ئۇنىدۇ. مەندە يامان ياۋمۇ تىنجىپ قالىدۇ، سېنىڭ كېلىشىڭ بىلەن (ئۇلار يەنە) قوزغىلىدۇ.)

ياي قىش بىلە قارىشتى،
ئەردەم ياسىن قۇرىشتى.
چارىك تۇتۇپ كۇرۇشتى،
ئوقتاغالى ئوترو شۇر.

(ياز قىش بىلەن زىتىلاشتى، ھۇنەر-سەنئەت يېسىنى بەتلەشتى. قوشۇن تارتىپ كۇرەشتى، ئوق ئېتىشقا ئىنىتىلىشتى.)

سەندە قوپار چازانلار،
قوز غۇسىكەك يىلانلار.
دۇك مىڭ قۇيۇ تۇمەنلەر،
قۇزرۇك تىكىپ يوگرە شۇر.

(سەندە چايان، چىۋىن، پاشا ۋە يىلانلار مىڭلاپ-ئون-مىڭلاپ تەرىلىدۇ، قۇيرۇق كوتىرىپ يۇگرۇشىدۇ.)

بالچىق بالىق يۇغرۇلۇر،
چىغاي ياۋۇز يىغرىلۇر.
ئەرىكەكلەرنى ئوغرىلۇر،
ئۇزغۇچ بىلە ئەۋرىشۇر.
(قىشتا لاي - پاتقاقلار قېتىپ قالمىدۇ، كەمبەغەللەر نا-
ھايىتى قىينىلمىدۇ. (سوغاقتىن) بارماقلىرى سىقىرايدۇ، ئوت يېنمىدا
ئىسىنمىشمىدۇ.)
سەندىن قاچار سۇندىلاچ،
مەندە تىنار قارغىلاچ.
تاتلىغ ئوتەر ساندۇۋاچ،
ئەركەك تىشى ئۇچراشۇر.
(سەندىن قۇشقاچمۇ قاچمىدۇ، مەندە بولسا قالغاچ تىنچ
ياشايدۇ. بۇلبۇللار تاتلىق سايرايدۇ، ئەركەك چىشى جۇپلىشىدۇ.)
يىلقى يازدىن ئاتلانۇر،
ئوتلاپ ئانىدىن ئەتلەنۇر.
بەگلەر سىمىز ئاتلانور،
سەۋنۇپ ئوگۇر ئىسرىشۇر.
((يازدا) يىلقى ئات بولمىدۇ، ئوتلاپ سېمىز ئەت ئالمىدۇ.
بەگلەر سېمىز ئات مىنمىدۇ، (يىلقىلار) سۈيۇنۇپ چىشلە-
شمىدۇ.)

جەك قوشىغى (1)

قۇرۇى چۇۋاچ قۇرۇلدى،
تۇغۇم تىكىپ ئۇرۇلدى.

سۇسى. ئوتۇن ئورۇلدى،
قانچۇق قاچار. ئول. توتار.

((خانىمك) گۈنبەزلىك چىدىرى قۇرۇلدى، تۇغ-ئەلەملەر تىكلىنىپ، داقا - دۇمباق چېلىندى، دۇشمەن خۇددى ئوتتەك ئورۇلدى، قەيەرگە قاچىسۇن ئۇ ئاخىرى تۇتۇلىدۇ.)

ئېرە ئارىخ ئورپەشۇر،
ئۇچىن، كەكىن ئىرتەشۇر.
ساقال تۇتۇپ تارتىشۇر
كوكسى ئارا ئوت تۇتار.

(باتۇرلار بىر - بىرسىگە قاراپ ھۇرپىيىشىپ، (ئۇلار) بىر - بىرسىدىن ئوچ، ئىنتىقام ئېلىشنى ئىستەيدۇ. سا - قاللىرىدىن تۇتۇپ تارتىشىدۇ. (ئۇلارنىڭ) قەلبىدە غەزەپ ئوتى لاۋۇلدايدۇ.)

ئالىپلار ئارىخ ئالقىشۇر،
كۇچ بىر قىلىپ ئارقاشۇر،
بىر - بىر ئوزە ئالقاشۇر،
ئەزكەر مەزىپ ئوق ئاتار.

(باتۇرلار تازا قىزغىن قىلىشتىنى، كۇچلىرىنى بە-رىكتۇرۇپ (بىر - بىرسىگە) تاياڭچ بولدى. بىر - بىرسىنى ماخ-تىشىپ مەدەت بېرىشتى، ئولۇمدىن قورقماستىن ئوق ئېتىشتى.)

ئوپكەم كىلىپ ئوغرادىم،
ئارسلانلا يۇكوكرەدىم.
ئالىپلار باشتىن توغرادىم،
ئەمدى مېنى كىم تۇتار؟

((دۇشمەنگە) ئاچچىغىم بىلەن تاشلاندىم، ئارسلاندەك هوكىرىدىم. باتۇرلارنىڭ بېشىنى كەستىم، ئەمدى مېنى كىم توتۇۋالالىسۇن.)

ئالىپ ئىرەننى ئۇزۇردۇم،
بوينىڭ شانىڭ قازىردىم.
ئالتۇن كۇمۇش يۇزۇردۇم،
سۇسى قالمىن كىم ئوتەر؟

(باتۇرلارنى تىرىك-پىرەن قىلىۋەتتىم، بويۇنلىرىنى قايىرىدىم، ئالتۇن كۇمۇشلىرىنى يىغىۋالدىم، ئۇنىڭ شۇنچىلىك زىچ قوشۇنىدىن كىممۇ بوسۇپ ئوتەلەيتتى؟!)

توقمش ئىچرە ئۇرۇشتۇم،
ئولۇغ بىرلە قارىشتىم،
توگۈز ئاتتىن يارىشتىم.
ئەيرىم: ئەمدى ئال ئۇتار!

(دۇشمەننىڭ) چوڭى بىلەن تىركەشتىم، قاشقا ئات بىلەن هۇجۇم قىلدىم. "ئال بۇنى ئۇتار"① دەپ (ئوق ئاشتىم).

ئەمدى ئۇزىن ئۇزىندى،
كېدىن تەلىم ئوكۇندى.
ئەل بولغالى ئىگەندى،
ئانداغ ئەرىگ كىم ئۇتار.

((دۇشمەن) ئۇيقۇسىدىن ئويغاندى، ئەل بولۇشقا كونىگەنلىگىگە بەك پۇشايمان قىلدى. بۇنداق ئەرنى مەندىن باشقا كىم يېگەلەيتتى؟!)

---

① ئۇتار — ئادەم ئىسمى

تابدۇ ماڭا ئىلىندى،
ئەمگەك كەرۇ ئۇلىسىندى.
قىلمىشىڭا ئىلەندى،
تۇتقۇن بولۇپ ئول قاتار.

(تاپدۇ ① ماڭا ئەسىر بولدى، جاپا - مۇشەققەتتە جېنىدىن تويدى. قىلمىشىغا پۇشايمان قىلدى، تۇتقۇن بولۇپ ئەلەم تارتتى.)

كەلدى بەرۇ ئىارتۇرۇ،
بەردى ئېلىن ئارتۇرۇ.
مۇندا تالىپ ئولتۇرۇ،
بۇگرى بولىپ ئۇن بۇتەر.

((ئۇ) بۇ ياقتا ھەددىدىن ئېشىپ كەلگەن ئىدى، ئەمدى ئۇزى ئېلىنىى ئۇستەك بەردى. ئۇزى بولسا بۇ يەردە تۇتقۇن بولۇپ ئولتۇردى، ئۇنى پۇتۇپ، مۇكچىيىپ قالدى.)

جەڭ قوشىغى (2)

كەلدى ماڭا تات
ئەيرىم ئەمدى يات.
قۇشقا بولۇپ ئەت،
سېنى تىلەر ئۇس بورى.

(ئالدىمغا بىر تات② كەلدى، (ئۇنىڭغا) سەن ئەمدى بۇ يەردە يات، قۇشقا ئوزۇق بول، سېنى قۇماي بورىلەر كۇتۇۋا -

① تاپدۇ — ئادەم ئىسمى

② تات — غەيرى قەبىلە ۋە خەلقلەر.

تىدۇ — دىدىم.)

كورۈپ نەچۈك قاچمادىك،
ياماڭ سۆزىن كەچمەدىك.
تاۋارىڭنى ساچمادىك،
يېسۈن سېنى ئار بورى.

(مېنى كورۈش بىلەن نېمىشقا قاچمىدىك؟ ياماڭ سۆيىنى نېمىشكە كەچمىدىك؟ نېمىشقا مالليرىڭنى چاچمىدىك؟ ئەمدى سېنى چىل بورى يېسۈن.)

جەڭ قوشۇغى (3)

بەچكەم ئۇرۇپ ئاتلاقا،
ئۇيغۇر داقى تاتلاقا.
ئوغرى ياۋۇز ئىتلاقا،
قۇشلار كەبى ئۇچمتىمىز.

(ئاتلارغا بەلگە تاقاپ، ئۇيغۇر (يېرىدىكى) تاتلارغا — ئوغرى ۋە ياۋۇز ئىتلارغا قارشى خۇددى قۇشتەك ئۇچتۇق.)

قۇدرۇق قاتىغ توڭدۇمىز،
تەڭرىگ ئوكۇش ئوگدۇمىز.
كەمشىپ ئاتىغ تەگدىمىز،
ئالداپ ياناڭ قاچتىمىز.

((ئاتلارنىڭ) قۇيرۇقلىرىنى قاتتىق توگدۇك، تەڭرىنى كوپ ماختىدۇق. ئاتلارنى ئۇزەڭگۇ بىلەن تەپتۇك، (دۇشمەننى) ئالداپ كەينىمىزگە قاچتۇق.)

تۇنله بىله باستىمىز،
تەگمە ياڭاق بۇستىمىز.
كەسمەلەرنى كەستىمىز،
مىڭلەپ ئەرنى بىچتىمىز.
(كىچىسى بىسىپ باردۇق، ھەر تەرەپتىن يوشۇرۇنۇپ كىر - دۇق. ھەتتا ئاتلارنىڭ يايلىلىرىنى كەستۇق، مىڭلاپ ئادەملىرىنى سويدۇق.)
كەلىگىز لەيۇ ئاقتىمىز،
كەندىلەر ئۇزە چىقتىمىز.
قۇرخەن ئېۋىنى يىقتىمىز،
بۇرخان ئۇزە سىچتىمىز.
(كەلكۇندەك ئېقىپ كەلدۇق، قەلئەلەر ئۇستىگە چىقتۇق. بۇتخانىلارنى چېقىپ يىقىتتۇق، بۇتلار ئۇستىگە تەرەت قىلدۇق.)

مەرسىيە (1)

ئالىپ ئەرتونگا ئولدىمۇ؟
ئېسىز ئازۇن قالدىمۇ؟
ئوزلەك ئوچىن ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.
(باتۇر ئەرتونگا ئولدىمۇ؟ ۋاپاسىز دۇنيا ئۇندىن قالدىمۇ؟ پەلەك ئوچىنى ئالدىمۇ؟ بۇ قايغۇدىن يۇرەك باغرىمىز يىرتىلماقتا.)
ئوزلەك ياراغ كۇزەتتى،
ئوغرى تۇزاق ئۇزاتتى.
بېگلەر بېگىن ئازىتتى،

قاچسا قالى قۇرتۇلۇر.

(زامان پۇرسەت كۇتەتتى، (ئۇنىڭغا) يوشۇرۇن تۇزاق قۇردى. بەگلەرنىڭ بېگىنى خورلىدى، (ئۇنىڭدىن) قېچىپ قۇتۇلالمىدۇن.)

ئۇزلەك قاموغ كۇۋرەدى،
ئەردەم ئارىغ ساۋرادى.
يۇنچىغ، ياۋۇز تۇۋرادى،
ئەردەم بېگى جارتىلۇر.

(زامان پۇتۇنلەي ئازدى، پەزىلەت، پاكلىق كېمەيدى. يامانلار، ياۋۇزلار قۇترىدى، (چۇنكى) پەزىلەت ئىگىسى يوقالدى.)

ئۇركەيۇگى مۇنداق ئۇق،
مۇندا ئازىن تېگىداغ ئۇق.
ئاتسا ئاڑۇن ئوغداپ ئۇق،
تاغلار باشى كەرتىلۇر.

(زامانىنىڭ ئادىتى مۇشۇنداق، بۇنىڭدىن باشقا ھەۋەسۇ بار. دۇنيا ئوق ئاتسا، تاغلارنىڭ بېشىمۇ كېسىلىدۇ.)

بەگلەر ئاتىن ئارغۇرۇپ،
قازغۇ ئانى تۇرغۇزۇپ.
مەڭزى يۇزى سارغارىپ،
كۇركۇم ئاڭا تۇرتۇلۇر.

(بەگلەر ئاتلىرىنى ھارغۇزدى، قايغۇ ئۇلارنى جۇدىتىۋەتكەن ئىدى. مەڭزى - يۇزى سارغىيىپ خۇددى زەپىران سۇر - تۇلگەندەك بولدى.)

ئولىشىپ ئېرەن بورلەيو،
يىرتىن ياقا ئورلا يۇ.

سقىرىپ ئۇنى يۇرلايۇ،
سىلتاپ كوزى ئورتۇلۇر.
(كىشىلەر) بوردەك ھۇۋلاشتى، ياقىلىرىنى يىرتىشىپ ۋاقىراشتى. گويا ئۇشتەك ئاۋازدەك ئىڭراشتى. قاتتىق يىغلاپ (ياشتىن) كوزى ئورتەندى.)

مەرسىيە (2)

ياغى ئوتىن ئۇچۇرگەن،
تويدىن ئانى كۇچۇرگەن.
ئىشلار ئۇزۇپ كەچۇرگەن،
تەگدى ئۇقى ئولدۇرۇ.

((ئۇ) دۇشمەن ئوتىنى ئوچۇرگەنتى، ئۇلارنى لەشكەرگاھ-تىن قوغلاپ چىقارغانتى. ئېخىر ئىشلارنى بېشىدىن كەچۈر-گەنتى، بىراق (ئۇنىڭغا) ئەجەل ئوقى تېگىپ ئولتۇردى.)

تۇرغان ئۇلۇغ ئىشلاقا،
تېرگى ئۇرۇپ ئاشلاقا.
قۇملۇغ قادىر قىشلاقا،
قوزغى ئەرىگ ئۇمرۇرۇ.

((ئۇ) ئۇلۇغ ئىشلارغا چىدام بەرگەن ئىدى. قاتتىق قىشلاردىمۇ داستىخىنى يىمەك-ئىچمەككە مول ئىدى، (شۇنىڭ بىلەن) كىشىلەرنى ئۇمىتلەندۇرگەن ئىدى.)

ئەردى ئاشسىن تاتۇرغان،
ياۋلاق ياغمىغ قاچۇرغان.

ئوغراق سۇسىن قايتارغان،
باستى ئولۇم ئاختارۇ.
((ئۇكىشىلەرگە) ئاش تارتقان ئىدى. يامان دۇشمەنلەرنى
قاچۇرغان ئىدى، ئوغراقلارنىڭ قوشۇنىنى قايتۇرغان ئىدى،
(بىراق ئۇنى) ئولۇم يەرگە يىقىتتى.)

شاراپ قوشىغى

كوگلەر قامۇغ تۇزۇلدى،
ئىۋرىق ئىزىش قۇزۇلدى.
سەنسىز ئۇزۇم ئوزەلدى،
كەلگىل ئامۇل ئويىنالىم.
(سازلار تەڭشەلدى، ئىۋرىق، قەدەھلەر تىزىلدى. سەنسىز
كوڭلۇم يېرىم بولدى، تېزكەل، تېچ ئويناياىلۇق.)
ئىۋرىق باشى قازلايۇ،
ساغراق تولۇ كوزلەيۇ.
ساقىنچ كوزى كىزلەيۇ،
تۇن، كۇن بىلە سەۋنەلىم.
(ئىۋرىق بويىنى غازغا ئوخشايدۇ، لىق تولغان قەدەھلەر
كوزگە ئوخشايدۇ. قايغۇ گويا ئۇنىڭ تېگىگە كومۇلدى، تۇنۇ-كۇن
شاتلىنايلۇق.)
ئوتتۇز ئىچىپ قىقرالىم.
يوقار قوبوب سەكرەلىم،
ئارسلانلا يۇ كوكرەلىم،
قاچتى ساقىنچ سەۋنەلىم.

(ئۇچ قېتىم ئىچىپ ۋاقىرايلى، پەرۋاز قىلىپ سەكرەيلى،
ئارسلاندەك ھوكىرەيلى. قايغۇ قاچتى ئەمدى سۆيۈنەيلى.)

مەدھىيە

تەركەن قاتۇن قۇتىگا،
تەگۈرمەندىن قۇشۇخ.
ئايغىل سىزنىك تابۇغچى،
ئوتنۇر يېگى تابۇغ.
(مەلىكە تۇركەن خوتۇنغا مەندىن شېپىر يەتكۈز: سىزنىك
خىزمەتكارىگىز سىزدىن يېگى خىزمەت كۈتىدۇ—دىگىن.)
ئۇرۇش ئاڑون بوسۇغىسىن،
قىلىمىش ئانى بالىغ.
ئەم-سېھىم ئاگاھىتىلەنسە،
سىزدە بولۇر ياقىغ.
(زامان تۇزاق قۇرۇپ، ئۇنى يارىلاندۇردى. ئۇ سىزدىن
داۋالاشنى تىلەيدۇ، پەقەت سىزدىنلا شىپا تاپىدۇ. (دەپ ئېيت.))
تۇتچى ياغار بۇلىت،
ئالتۇن تامار ئارىغ.
ئاقسا ئانىك ئاقىنى،
قانچى مېنىك قانىغ.
(ئۇنىك شەپقەت بۇلۇتىدىن دائىم ئالتۇن ياغىدۇ. ئۇنىك
ئېقىنى ماڭا ئاقسا، شاتلىققا چۆمۈلىمەن (ئارمىنىم قانىدۇ.))

مۇھەببەت قوشاقلىرى

باردى كوزۇم يارۇغى،
ئالدى كوزۇم قونۇقى.
قاندا ئەرنىچ قانمقى،
ئەمدى ئۇزىن ئۇزغۇرۇن.

(كوز نۇرۇم كېتىپ قالدى، مېنىڭ جېنىمنىمۇ ئېلىپ كەتتى. ئۇ ھازىر قەيەردە ئىكەن؟ ئەمدى مېنىڭ ئۇيقۇم بۇزۇلار. (ماڭا ئۇيقۇ بەرمەيدۇ.))

ئۇزىك مېنى قوممىتتى،
ساقىنچ ماڭا يۇمۇتتى.
كوڭلۇم ئاڭار ئەمىتتى،
يۇزۇم مېنىڭ سارغارۇ.

(ئىشقى ئوتى مېنى ھاياجانغا سالدى، قايغۇ ماڭا يېپىشتى. كوڭلۇم ئۇنىڭغا باغلاندى، مېنىڭ چىرايىم سارغايدى.)

يىغلاپ ئۇزو ئارتادىم،
باغرىم باشتىن قارتادىم.
قاچمىش قۇتۇغ ئىزتەدىم،
يامغۇر كۇنى قان ساچار.

(يىغلاپ كەينىدىن ئاختۇردۇم، قەلبىم يارىسىنى قايتىدىن قوزغىدىم. قاچقان بەختىمنى ئىزلىدىم، كوزۇمدىن يامغۇرەك قان چېچىلدى.)

بۇلنار مېنى ئۇلاس كوز،
قارا مەكىز قىزىل يۇز.

ئاندىن تامار تۇگەل تۇز،
بۇلناپ يەنە ئول قاچار.
(ئەسىر قىلدى خۇمار كوز، قارا مەڭلىك قىرىل يۇز،
ئۇنىڭدىن پۇتۇنلەي گۈزەللىك ياغار، مېنى ئەسىر قىلدىيۇ—
ئۇزى قاچتى.)
يالۇىن ئانىڭ كوزى،
يەلكىن ئانىڭ ئوزى.
تولۇن ئايىن يۇزى،
يەردى مېنىڭ يۇرەك.
(ئۇنىڭ كوزى جادۇ كوز. ئۇنىڭ ئوزى مۇساپىر، ئۇنىڭ
يۇزى تولۇن ئاي، (ئۇ)مېنىڭ قەلبىمنى يارىدى.)
ئىگىلەدى مېنىڭ ئازاق،
كورمەزىپ ئوغرى تۇزاق.
ئىكىلەدىم ئاندىن ئۇزاق،
ئەملەگىل ئەمدى تۇزاق.
(يوشۇرۇن تۇزاقنى كورمەي، ئۇنىڭغا ئايىغىم ئىلىندى.
(شۇنىڭ بىلەن) ئۇزۇن مۇددەت كېسەل بولدۇم. ئەمدى مېنى
داۋالىغىن، ئەي گۈزەل!)
ئاۋلاب مەنى قويماڭىز،
ئايىق ئايىب قايماڭىز.
ئاقار كوزۇم ياش تەڭىز،
تەگرە يۇرە قۇش ئۇچار.
(كوڭلۇمنى ئەسىر قىلغاندىن كېيىن تاشلاپ كەتمەك.
بەرگەن سوزىڭىزدىن يانماك، كوز ياشلىرىم دېڭىزدەك ئاقماقتا.
ئۇنىڭ ئەتراپىدا قۇشلار ئەگىشىپ يۇرۇشىدۇ.)

يۈكنۈپ ماڭا ئىملەدى،
كوزۈم ياشسىن ياملادى.
باغرىم باشسىن ئەملەدى،
ئەلكسىن بولۇپ ئول كوچەر.
(ئېگىلىپ ماڭا ئىشارەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن كوز ياشلىرىمنى ئېرتتى. باغرىم يارىسىنى داۋالىدى. بىراق، ئۇ مۇساپىر بولۇپ كېتىپ قالدى.)

تەبىەت مەنزىرىسى

ياراتتى ياشىل جەش،
ساۋۇردى ئورۇگ قاش.
تىزىلدى قارا قۇش،
تۇن كۇن ئۇزە پۇركەنۇر.
(ئاسمان خۇددى زۇمرەتتەك (گۈزەل) يارىتىلدى - يۇ، (ئۇستىگە) يۇرۇكقاش (پارچىلىرى) چېچىلدى ۋە قارا قۇش (توروزامىزان) يۇلتۇزى تىزىلدى. تۇن (پەردىسى) كۇن ئۇستىگە يېپىلدى.)

ئېتىل سۇۋى ئاتا تۇرۇر،
قاياتۇبى قاقا تۇرۇر.
بالىق تېلىم باقا تۇرۇر،
كولىنىڭ ناقى كۇشەرۇر.
(ئېتىل سۇيى ئاقماقتا، قىيا (تاشلارغا) ئۇرۇلماقتا. ئۇنىڭ - دىن پەيدا بولغان كولچەكلەردە كوپلەپ بېلىق ۋە پاقىلار پەيدا بولماقتا.)

پەندى - نەسىھەتلەر

ئەردى ئۈزا ئىرەنلەر،
ئەردەم بېگى بىلىگ تاغ.
ئايدى ئوكۇنۇش ئوگۈتلەر،
كوڭلۇم بولۇر ئاڭار ساغ.

(ئىلگىرى پەزىلەت ئىگىلىرى، ئىلىم تېغىدەك كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلار كوپ نەسىھەتلەر قالدۇرغان ئىدى، شۇلاردىن كوڭلۇم يورۇيدۇ.)

ئالغىل ئوگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلە،
بويدا ئۇلۇغ بىلگە بولۇپ بىلگىك ئۇلە.

(ئەي ئوغۇل، مېنىڭ نەسىھىتىمنى قۇلاقتا تۇت، پەزىلەت تىلە، ئەل ئارىسىدا بۇيۇك ئالىم بول، بىلىمىڭنى تارقات.)

بىلگە ئەرىگ ئېزگۈ تۇتۇپ سوزىن ئىشت،
ئەردەمنى ئوز رەنىبەن ئىشقا سورا.

(بىلىملىك كىشىلەرنى ھورمەتلەپ، سوزىنى ئاڭلا. پەزىلىتىنى ئوگىنىپ ئۇنى ئەملگە ئاشۇر.)

ئەردەم تىلە ئورگەنىن بولما كۇۋەز،
ئەردەمسىزىن ئوكۇنسە ئېڭمە گۇزە ئېڭىر.

(ئىلىم - ھېكمەت ئىزلە، ئۇگىنمىشتە مەغرۇرلانما، نادان كىشى ماختانسا سىناقتا لەت بولىدۇ.)

ياغى ئەرۇر ياللىۋقىنىڭ ناڭى تاۋار،
بىلىگ ئەرى ياغسىن مەلىك سەۋەر.

(مال - دۇنيا ئىنسانىنىڭ دۇشمىنى ئىزۇر، بىلىملىك ئەر

دۇشمەننى قانداقمۇ سويسۇن؟!)

قولداش بىللە ياراشغىل، قارىشىب ئادىن ئۆدۈرمە،
بەك تۇت ياۋاش تاقاغۇ، سۇۋۇلسۇن يازدىن ئەدىرمە.

(قولدىشىڭ بىلەن ياخشى ئۇت، ئۇنىڭ بىلەن قارىشىلىشىپ باشقىلارغا كۆز سالما. ئويدىكى يۆۋاش توخۇنى چىڭ تۇت، دالىدىكى قىرغاۋۇلنىڭ پىيىگە چۈشمە.)

قىشقا ئېتىمىن كەلسە قالى قۇتلۇغ ياي،
تۇن-كۈن كەچە ئالقىنۇڭ ئۆزلەك بىلە ئاي.

(بەركەتلىك ياز كەلسە قىشنىڭ تەييارلىغىنى قىل، كۈن ۋە تۇنلەرنىڭ ئوتۇشى بىلەن ۋاقىت ۋە ئايلار تۇگەيدۇ، ئوتۇپ كېتىدۇ.)

قاردۇنى يىنجۇ ساقىنماڭ،
تۇزغۇنى مانجۇ سېزىنمەڭ.
بولمادىق نەگگە سېۋىنمەڭ،
بىلمگەلەر ئانى يېرار.

(شۇرمەلنى مەرۋايىت سانىماڭ، ھەدىيەنى ئىش ھەققى ھىساپلىماڭ، بولمىغان نەرسىگە خوشال بولماڭ. دانالار ئۇنى رەت قىلىدۇ.)

كوركلۇگ تونۇغ ئوزۇگە،
تاتلىغ ئاشىغ ئازىنقا.
تۇتغىل قونۇق ئاغىرلىغ،
يازسۇن جاۋىڭ بوزۇتقا.

(چىرايلىق كىيىم ئوزەگگە، شىرىن تائام ئوزگىگە، مېھمانلارنى هورمەتلە، نامىڭ خەلق ئىچىگە يېيىلسۇن.)

ماقال - تەمسىلله‌ر

تىلكۇ ئوز ئىنگه ئۇرسه ئۇزۇر بولۇر.
(تۈلكه ئوز ئۇۋىسىغا قاراپ هوۋلىسا قوتۇر بولۇر.)
نەچه يىتىك بىچاق ئىرسه ئوز سابىن يونۇماس.
(پىچاق هەر قانچه ئىتتىك بولغىنى بىلەن ئوز سىپىنى يونىمايدۇ.)
تاغنىڭ ئۇقرۇقىن ئېگىزمەس، تېگىزنى قايغىقىن بوكمەس.
(تاغ ئارقان بىلەن ئىگەلىمەيدۇ، دېگىز قېيىق بىلەن يېيىلمايدۇ.)
ئارپاسىز ئات ئاشۇماس، ئارقاسىز ئالىپ چېرىك سىيوماس.
(ئارپاسىز ئات قىر ئاشالمايدۇ، يارده‌مچىسىز باتۇر جەڭده يېگەلمەيدۇ.)
ئالىپ چېرىكده، بىلگه تىنىكده.
(باتۇر جەڭ مەيدانىدا سىنىلمىدۇ، دانا مەجلىسته بىلىنىدۇ.)
قۇش قاتناتىن، ئەر ئاتىن.
(قۇش قانىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن.)
ياغنى ئاشاقلاسا باشقا چىقار.
(دۇشمەننى سەل چاغلىساڭ، بېشىڭغا چىقىدۇ.)
بىر قاغا بىرله قىش كەلمەس.
(بىر قارغىنىڭ كەلگىنى بىلەن قىش بولمايدۇ.)
تاغ تاغقا قاۋۇشماس، كىشى كىشىگه قاۋۇشۇر.
(تاغ بىلەن تاغ قوشۇلماس، ئادەم بىلەن ئادەم

قوشۇلا.)

ئاش تاتۇغى تۇز.

(ئاشنىڭ تەمى تۇزدا.)

قۇت بەلگۈسى بىلىنگ

(بەختنىڭ بەلگىسى بىلىم.)

قورقمىش كىشىگە قوي باشى قوش كورۇنۇر.

(قورقماڭلا قوينىڭ بېشىمۇ قوش كورۇنمدۇ.)

تۇلۇم ئانۇتسا، قۇلۇن بولۇر،

تۇلۇم ئۇنۇتسا بولۇن بولۇر.

(قورال هازىرلىغان كىشى قۇلۇن تاپمدۇ، قورالنى يوقاتقان كىشى ئەسىر بولمدۇ.)

ئۇرى قوبسا ئۇغۇش ئاقلمشۇر، ياغى كەلسە ئىمرەن تەبرەشۇر.

(پەريات كوتمرىلسە، ئۇرۇق - تۇققانلار يىغلار، دۇشمەن كەلسە هەممە تەڭ قوزغىلار.)

ئەمگەك ئەكىنده قالماس.

(مېهنەت بوشقا كەتمەيدۇ.)

ئولا بولسا يول ئازماس، بىلىگ بولسا سوز يازماس.

(بەلگە بولسا كىشى يولدىن ئاداشمايدۇ، بىلىمى بولسا سوزدىن ئاداشمايدۇ.)

ئۇما كەلسە قوت كېلەر.

(مېهمان كەلسە بەخت كېلمدۇ.)

ئوغلاق يىلىكسىز، ئوغلان بىلىكسىز.

(ئوغلاق ئىلىكسىز كېلمدۇ، بالا بىلىمسىز.)

ئاۋچى نېچە ئال بىلسە، ئازىنغ ئانچا يول بىلىر.

(ئوۋچى قانچه هىله بىلىسه، ئېيىقمۇ شۇنچه يول بىلىدۇ.)

ئۆكۈز ئازاقى بولغىنچا، بۇزاغۇ باشى بولسا يىگ

(ئوكۈزنىڭ ئايىغى بولغىچه، موزاينىڭ بېشى بولغان ياخشى.)

ئالىن ئارسلان تۇتار، كوچىن ئۇيۇق تۇتماس.

(پەم بىلەن ئارسلان تۇتۇلىدۇ، كۈچ بىلەن قاراڭچۇقنىمۇ تۇتقىلى بولمايدۇ.)

ئەرك ئېرنى ياغلىق، ئەرمەگۈ باشى قانلىق.

(تىرىشچان كىشىنىڭ لېۋى ياغلىق، ئېرىنچەكنىڭ بېشى قانلىق.)

ئىت ئىسرماس، ئات تەپمەس تېمە.

(ئىتنى چىشلىمەيدۇ دىمىگىن، ئاتنى تەپمەيدۇ.)

كىشى ئالىسى ئىچىن، يىلقى ئالاسى تاشىن.

(ئادەم ئالىسى ئىچىدە، يىلقىنىڭ ئالىسى تېشىدا.)

ئەردەم باشى تىل

(ئەخلاق، پەزىلەتنىڭ بېشى تىل.)

ئوت تۇتۇنسىز بولماس، يىگىت يازوقسىز بولماس.

(تۇتۇنسىز ئوت بولمايدۇ، نۇقسانسىز يىگىت.)

ساباندا سانىدىرىش بولسا، ئورۇتكۈندە ئىرتەش بولماس.

(يەر هەيدىگەندە پۇختا مەسلىھەت بولسا، خاماندا جاڭجال بولمايدۇ.)

بار باقسر، يوق ئالتۇن.

(بار مىش (قەدىرسىز)، يوق ئالتۇن (قەدىرلىك)).

یازنداغی سۇۋلىسن ئىسزەرگەلى، ئىھتىياجى تاقاغۇ ئېچىلمىما.

(قىرغاۋۇل ئۇۋىسىغا چىقمىمەن دەپ، ئويدىكى توخۇ-دەن ئايرىلما.)

بورىنىڭ ئورتاق، قۇزغۇنىنىڭ يىغاچ باشىدا

(بورىنىڭ تەڭ شېرىك، قوزغۇنىنىڭ تېرەك بېشىدا.)

ياقا داكى يالغا غالى ئىلىكدەگى ئىچكىنۇر،

(ياقىدىكى ئاشنى يالايمەن دەپ قولىدىكىدىن ئايرىلىدۇ.)

بۇتۇن ئۇملۇك قانچە بولسا ئولتۇرۇر.

(ئىتنى پۇتۇن ئادەم خالىغانچە ئولتۇرىدۇ.)

قۇتسۇز قۇزۇقتا كىرسە قۇم ياغار.

(بەختسىز قۇدۇقتا چۈشسە، قۇم ياغىدۇ.)

يىغاچ ئۇچىگايىل تېگىر، كوركىلىك كىشىگە سوز تېگىر.

(تېرەك ئۇچىغا شامال تېگىدۇ، چىرايلىق، ياخشى كىشىگە سوز تېگىدۇ.)

يازاغ ئاتى چاروق، كۇچى ئازۇق.

(پىيادىنىڭ ئېتى چۇروق، كۇچى ئۇزۇق.)

قۇروق قاشۇق ئاغىزقا ياراماس، قۇروق سوز قولاق-قا ياقمىماس.

(قۇروق قوشۇق ئېغىزغا ياقمايدۇ، قۇروق سوز قۇلاققا.)

ئالمىچى ئارسلان، بىرىمچى سىچقان.

(ئالغۇچى ئارسلان، بەرگۈچى (قەرزدار) چاشقان.)

بېشىن ئەرەنگەك تۈز ئېرىمەس.

(بەش قول تەكشى ئەمەس.)

تېزەك قاردا ياتماس، ئەزگۈ ئېسىز قاتماس.

(تېزەك قاردا ياتمايدۇ، يامان ياخشى بىلەن بىرلىشەلمەيدۇ.)

قەرىق يىلقا تەگمەن باي جىغاي تۈزلەنۈر.

(قىرىق يىلدا باي بىلەن كەمبەغەل تەڭلىشىدۇ.)

كۈنگە باقسا كوز قامار.

(كۈنگە قارىساڭ، كوزۈڭ قامىشىدۇ.)

قۇزۇغدا سۇۋ بار، ئىت بۇرنى تەگمەس.

(قۇدۇقتا سۇ بولسىمۇ، ئىتنىڭ بۇرنى تەگمەيدۇ.)

بالىق سۇۋدا، كوزى تاشمەن.

(بېلىق ئوزى سۇدا، بىراق كوزى سىرتتا.)

ئېۋدە گى بۇزاغۇ ئوكۈز بولماس.

(ئويدىكى موزاي ئوكۈز بولمايدۇ.)

سىنىماسا ئارىسقار، ساقنماس ئۈتسۇ قار.

(سىنىمىسا ئادەم ئالدىنمدۇ، مولچەرلىمىسە ئۈتتۇرىدۇ.)

كېچەشلىك بىلىك ئۈزرەشۈر،

كېچەشسىز بىلىك ئوپراشۈر.

(مەسلىھەتلىك ئىش راۋاج تاپىدۇ،

مەسلىھەتسىز ئىش بۇزۇلىدۇ.)

ئوتوغ ئوزغوچ بىرلە ئوچۈرمەس

(ئوتنى يالقۇن بىلەن ئوچۈرگىلى بولمايدۇ.)

ئېتىلى تىرىكاقلى ئېزىرماس

(گوش بىلەن تىرناق ئاجرالماس.)

قالىن قوللان چوپغاسسىز بولماس.

(قوللان پادىشاسى يولباشچىسسىز بولمايدۇ.)

تاۋغاچ خانىنىڭ تۇرقۇسى تەلىم، تىكىلە مەزىب بىچماس.

(چىن خانىنىڭ تاۋار - دۇردۇنى كوپ بولسىمۇ، ئولچە - مەي كەسمەيدۇ.)

كۇزەگۇ ئۇزۇن بولسا، ئىلىك كويمەس.

(كوسەي ئۇزۇن بولسا، قول كويمەيدۇ.)

ئاتان يۇكى ئاش بولسا، ئاچقا ئاز كورۇنۇر.

(بىر توگىنىڭ يۇكى يىمەك - ئىچمەك بولسىمۇ، ئاچ ئادەمگە ئاز كورۇنىدۇ.)

ئاشىچ ئايۇرتۇبۇم ئالتۇن، قامىچ ئايۇرمەن قايدامەن.

(قازان تۇۋۇم ئالتۇن دىسە، چومۇچ مەن نەدە ئىدىم — دەپتۇ.)

ئوت تېسە ئاغىز كويمەس.

(ئوت دىگەن بىلەن ئېغىز كويمەيدۇ.)

تىرىگ ئېسەن بولسا تاك ئوكۇش كورۇر.

(ئادەم ئولمىسە، كوپ قىزىق ئىشلارنى كورىدۇ.)

ئاي تولۇن بولسا، ئېلىگدن ئىملەمەس.

(تولۇن ئاينى قول بىلەن كورسىتىشنىڭ ھاجىتى يوق.)

ئاچ نە يىمەس، توق نە تېمەس.

(ئاچ نىمە يىمەيدۇ، توق نىمە دىمەيدۇ.)

قاز قوپسا، ئوردەك كولىگ ئىگەنۇر.

(غاز قوزغالسا، كولنى ئودەك ئىگەللەيدۇ.)

ئىككى بۇغرا ئىگە شۇر، ئوترا كوكەگۈن يانچىلۇر.
(ئىككى بوغرا سوقۇشسا، ئاردىدا كۆكۈيۇن يەنچىلمىدۇ.)

قۇرۇغ يىغاچ ئىگىلمەس، قۇرمىش قىرىش تۆگۈلمەس.
(قۇرۇق ياغاچ ئىگىلمەيدۇ، قۇرۇغان كىرىچ تۆگۈلمەيدۇ.)

ئوكۈنگۈچى ئومىندە ئارتادۇر.
(ماختانچاق ئىشتاننى بۇلغايدۇ.)

سۇت ئىچر مەسكە سۇت بىر.
(سۇ بەرمىگەنگە سۇت بەر.)

ئىرىگەگە ئەللىك قورى بوزيۇم تىكمەس.
(بويتاقتا ئەللىك گەز بوزمۇ ئىشتان چىقمايدۇ.)

ئىرۇسەك ئەرگە تېگمەس، ئىۋەك ئىۋگە تېگمەس.
(بۇزۇق ئايال ئەرگە يالچىمايدۇ، ئالدىراڭغۇ ئويمگە يېتەلمەيدۇ.)

قوش قىلىچ قىنغا سىغماس
(ئىككى قىلىچ بىر قىنغا سىغمايدۇ.)

ئىگەن ئىگىرەسە، بوتۇبۇزلار
(ھىنگان ئىگىرسا، بوتا بوزلايدۇ.)

ئىشەك ئايۇر باشىم بولسا، سۇندۇرىدا سۇ ئىچقايمەن.
(ئىشەك ئېيتار: بېشىم ئامان بولسا، دېگىزدا سۇ ئىچمەن.)

نىچە مۇندۇز ئىبرسە ئەشى ئەزگۈ، نىچە ئەگرى ئەرسە يول ئەزگۈ.
(قانچە ئەخمەق بولسىمۇ، يولداش ياخشى، قانچە ئەگرى

بولسىمۇ يول ياخشى.)

ئاغىلدا ئوغلاق توغسا، ئارىقتا ئوتى ئۇنەر.

(ئېغىلدا ئوغلاق تۇغۇلسا، ئېتىمزغا ئۇتى ئۇنمىدۇ.)

تەۋەي يۇك كوتۇرسە، قامىچ يەمە كوتۇرۇر.

(يۇك كوتەرگەن تۇگە، چومۇچنىمۇ كوتىرەلەيدۇ.)

ئاتاسى ئاچىغ ئالما يىسە، ئوغلىنىڭ تىشى قامار

(ئاتىسى ئاچچىق ئالما يىسە، ئوغلىنىڭ چىشى قامار.)

ساچراتغۇدىن قورقمىش قۇش، قىرىق يىل ئازرى يىغاچ ئوزە قونماس.

(تۇزاقتىن قورققان قۇش، قىرىق يىل ئاچا ياغاچقا قونمايدۇ.)

ئاناسى تەۋلۇك يۇپقا ياپار، ئوغلى تەتىك قوشاقاچار.

(ئانىسى قۇۋلۇق قىلىپ نېپىز (نان) ياقسا، بالىسى زىرەكلىك قىلىپ يەيدۇ.)

تېگىرمەندە تۇغمىش سىچقان كوك كوكرەكنى قورقماس.

(تۇغۇلغان چاشقان گۇلدۇرماسىدىن قورقمايدۇ.)

ئودكېچەر كىشى تويماس، يالىڭۇق ئوغلى مەڭگۇ قالماس

(ئالەم ئۇتەر، ئادەم تويماس، ئىنسان بالىسى مەڭگۇ ياشىماس.)

قارغا قازغا ئوتكۇنسە، بۇتى سىنۇر،

(قاغا غازنى دورىسا بۇتى سۇنمىدۇ.)

قوشۇمچە

پايدىلىنىش ماتېرياللىرى

ماركس، ئېنگېلس: «سەنئەت توغرىسىدا»
(«دولەتلىك سەنئەت نەشرىياتى»
موسكۋا 1957 - يىل، رۇسچە نەشرى)
ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇك ۋە دولەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» (شەرق ھەقىقىتى نەشرىياتى، 54 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى).
ۋ. ئى. لېنىن: «ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدا» (دولەتلىك بەدىئى ئەدەبىيات نەشرىياتى، موسكۋا 1957 - يىل رۇسچە نەشرى).
ماۋزېدۇڭ: «ئەدەبىيات - سەنئەت توغرىسىدا» (مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى)
گ. ۋ. پىلخانوۋ: «پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن تاللانما» (موسكۋا 1958 - يىل، 5 - توم رۇسچە نەشرى)،
ل. ئى. تېموفېيېۋ: «ئەدەبىيات نەزەريىسى» (دولەتلىك مائارىپ نەشرىياتى، 1948 - يىل، موسكۋا رۇسچە نەشرى).
سىماچىيەن: «تارىخنامە» (ھونلار ھەققىدە قىسسە).
بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى» (ھونلار ھەققىدە قىسسە)
دۇسان: «موڭغۇل تارىخى»

ماچائشۇ : «شىمالى تۇرالار ۋە ھونلار»
يۇي شىلياۋتى : «غەرپتە بۇددىزىمنىڭ تارقىلىشى»
(يۇقۇرقىلار شائخەي شائخۇ، سۇڭيۈەن نەشرىياتى، 1933 - يىل خەنزۇچە نەشرى)
بارتولىد : «بارتولىد تاللانما ئەسەرلىرى»
ۋ .ئى. ئاۋدىيۇۋ : «قەدىمى شەرق تارىخى» (دولەتلىك سىياسىي ئەدەبىيات نەشرىياتى، موسكۋا 1951 - يىل رۇسچە نەشرى).
«ئۇزبېكىستان تارىخى» (ئۇزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، تاشكەنت 1958 - يىل، ئۇزبېكچە نەشرى).
«شەرق خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى» (لېنىنگراد 1965 - يىل رۇسچە نەشرى).
ماركاپولو : «خاتىرىلەر» (موسكۋا 1955 - يىل رۇسچە نەشرى).
مەخمۇت قەشقەرى : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (ئۇزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، 1960 - يىل ئۇزبېكچە نەشرى).
س. مالوف : «قەدىمى تۈركى يازما يادىكارلىقلىرى» موسكۋا 1951 - يىل رۇسچە نەشرى).
ن. ئا. باسكاكوۋ : «تۈركىي تىللار» (موسكۋا 1959 - يىل رۇسچە نەشرى).
ن. غوپوروۋ «ئەل فارابىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا تۇتقان ئا. قاسىمجانوۋ ئورنى» (موسكۋا 1975 - يىل رۇسچە نەشرى).

س. گىلاشتورى: «قەدىمى رۇنىك يېزىغىدىكى يادىكار-
لىقلار — ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ مەنبەئىدۇر»
(موسكۋا 1964 - يىل رۇسچە نەشرى).
ن. ئى. تىفونوۋ: «ئۇيغۇر دولەتلىرىنىڭ ئىجتىمائى، ئى-
گىلىك قۇرۇلۇشلىرى توغرىسىدا»
(موسكۋا 1966 - يىل رۇسچە نەشرى).
غ. ئابدۇللىن: «تارىخ ئادىيان (دىنلار تارىخى)»
(قازان 1918 - يىل تاتارچە نەشرى).

مۇقاۋنى ۋە رەسسملرنى غازى ئەمەت سىزغان

统一书号：M10098·559
定　　价：　　0.84元